

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FOLKE
BERNADOTTE

Sønderjyske
Årbøger

2015

Sønderjyske Årbøger
2015

Sønderjyske Årbøger 2015

Redaktion:
Mikkel Leth Jespersen
Hans-Ole Mørk
Anne Marie Overgaard
Mogens Rostgaard Nissen
Hans Schultz Hansen
Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino

Tryk: Zeuner Grafisk A/S, Skejby

Bogbinder: Centrum Grafisk Færdiggørelse A/S, Randers

ISSN 0106-4452

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes ekstern fagfællebedømmelse før publiceringen.

Rettelse til Sønderjyske Årbøger 2014

I Anders Hauges artikel »Valgene til Rigsrådets folketing og landsting i krigens skygge i 1864« skal følgende tekst på side 75, linje 15-16, udgå:

1. valgkreds, København med fire medlemmer, 481 stemmesedler udsendt, 314 returneret.

Forsidebillede:

Statue af grev Folke Bernadotte i Mindeparken i Kruså ved hovedvej 10. Det fire meter høje monument, som er udført i bronze af billedhuggeren Jørgen Gudmunsen-Holmgreen, blev rejst i 1960. På soklen står: Folke Bernadotte og herunder: Pro armis caritas, dvs. barmhjertighed fremfor våben.

Statuens oprindelse kan føres helt tilbage til 1949, hvor danske kz-fanger tog initiativ til at sætte Bernadotte et minde. Imidlertid opstod der splid i komitéen, og udbrydere fra komitéen rejste allerede samme år en mindesten på vestsiden af hovedvej 10. På mindestenen, der vejer 12 tons, er der et bronzerelief af Bernadotte, og fornedet på stenen, som er udført af kunstneren S. Forchhammer, står der: Rejst af koncentrationslejr fanger.

På ti-årsdagen for Danmarks befrielse den 5. maj 1955 afslørede den norske udenrigsminister Halvard Lange en norsk mindesten sat til ære for den *danske* hjælp til de norske kz-fanger. Inskriptionen lyder: På denne vei kom våren 1945 tusener av norske politiske fanger hjemover fra nazistiske fengsler og konsentrasjonsleire. Denne bauta har Norge reist til minne om de danske hjelpetransporters innsats.

Oprindeligt stod denne bauta ved siden af stenen fra 1949, dvs. på vestsiden af vejen, men senere blev den flyttet over på østsiden i forbindelse med en vejregulering. Her står den relativt nær hovedmonumentet i mindeparken, nemlig statuen af Folke Bernadotte.

Billedet af statuen relaterer sig til Henrik Skov Kristensens artikel »De Hvide Busser i et sønderjysk perspektiv« i årbogen. Foto: Hans-Ole Mørk.

Indhold

Artikler

<i>Jens Ole Christensen</i> : En øretæveindbydende fuckfinger til de politiske opgavestillere – nogle (efter)tanker om TV-serien »1864«	7
<i>Inge Adriansen</i> : Krigen 1864 i dansk og tysk billedkunst	26
<i>Mogens Rostgaard Nissen</i> : Jens Mungard – Strandtidslen er min blomst	57
<i>Nikolaj Petersen</i> : »Løjtnant-oprøret« i Tønder 1926: Drama, tragedie eller farce	93
<i>Jana Prose</i> : Det danske mindretals engagement i mindretalssamarbejdet i Weimarrepublikken	125
<i>Hans Schultz Hansen</i> : Stolligaffæren 1936-1940	155
<i>Henrik Skov Kristensen</i> : De Hvide Busser i et sønderjysk perspektiv	193

Anmeldelser

Albers, Klaus: Düppel 1864. Schleswig-Holstein zwischen Dänemark und Preussen (ved <i>René Rasmussen</i>)	233
Appel, Charlotte og Ning de Coninck-Smith (red.): Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år. Bind 4: Da skolen blev sin egen. 1920-1970. Bind 5: Da skolen blev alles. Tiden efter 1970 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	240
Blond, Anne, Kim Furdal og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): Forundringsparat. Festskrift til Inge Adriansen (ved <i>Peter Fransen</i>)	242
Blæsild, Benno: Krigen på havet. 1864 – omkring Jylland (ved <i>René Rasmussen</i>)	233
Boll-Johansen, Hans: Danskerpak og tyskerpak. De danske og tyske i Sønderjylland – og hvordan vi hver for sig oplevede krigen (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	244
Danker, Uwe og Utz Schliesky (udg.): Schleswig-Holstein 1800 bis heute. Eine historische Landeskunde (ved <i>Jørgen Witte</i>)	245
Dragsbo, Peter: Arkitektur til grænsen. Arkitektur og nation i euro-pæiskegrænselande 1850-1940 (ved <i>Jørgen Toft Jessen</i>)	248
Dybbøl 1864-2014 (ved <i>Signe Frederiksen</i>)	250
Ezra, Roni (instr.): 9. april (ved <i>Christian Peder Mutwa Christensen</i>)	252
Furdal, Kim og Flemming Sørensen: Værd at bevare. Gårde og huse i Løjt Sogn (ved <i>Jørgen Toft Jessen</i>)	253
Glensthøj, Rasmus: 1864 – Sønner af de slagne (ved <i>René Rasmussen</i>)	233
Hagelstein, Karl-Otto: Eine an sich mittelmässige Frage. Der deutsch-dänische Konflikt 1864 (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	255
Henningsen, Kaj, Lars N. Henningsen og Martin Bo Nørregård: Sanitetssoldat på østfronten. Haderslev-vognmaleren Iver Henningsens breve og tegninger 1915 (ved <i>Dan Obling</i>)	258

Jebsen, Nina: Als die Menschen gefragt wurden. Eine Propagandaanalyse zu Volksabstimmungen in Europa nach dem Ersten Weltkrieg (ved <i>Peter Thaler</i>)	259
Just, Flemming: Soldaten, der vidste, han skulle dø. Beretninger om fire timerskrig den 9. april 1940 i Sønderjylland (ved <i>Mogens Rostgaard Nissen</i>)	261
Jürgensen, Wilhelm: Füsilier-Regiment »Königin« Nr. 86 (ved <i>Dan Obling</i>)	263
Klatt, Martin og Jørgen Kühl: SSW – Det danske mindretals historie 1945-2014 (ved <i>Thomas Riis</i>)	265
Klinge, Louise (red.): Marias breve – brevsamling fra 1. Verdenskrig af Maria Rasmussen (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	267
Kraack, Detlev (udg.): Jacob Petersen: Reise nach Hamburg, über Lübeck, Eutin, Plön, Kiel und zurück nach Flensburg, im Jahre 1809, nebst Bemerkungen über die bereisten Gegenden und Örter (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	268
Larsen, Henning N.: Benådet. 32 dødsdømte danskere, der slap for henrettelse (ved <i>Henrik Lundtofte</i>)	269
Larsen, Rolf: Hvorhen? Aabenraa-skibenes sejlads på verdenshavene (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	271
Leth Jespersen, Mikkel: Kaptajner og kolonier. Sejlskibstidens oversøiske Aabenraa-søfart (ved <i>Benjamin Asmussen</i>)	273
Mikkelsen, Lis, Frode Sørensen og Ingolf Haase (red.): Fyrretyve fortællinger fra Sønderjylland (ved <i>Jørgen Thomsen</i>)	275
Noack, Johan Peter: Da Danmark blev Danmark. Fortællinger af forhistorien til 1864 (ved <i>René Rasmussen</i>)	233
Witte, Frauke: Bemalte Teller im Garten. Eine Töpferei der Renaissance in Husum (ved <i>Bjørn Poulsen</i>)	277
Øjenvidner 1914-1918 – sønderjyske soldaters beretninger. Forord af Inge Adriansen (ved <i>Dan Obling</i>)	279
Forfatterliste	281
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	283
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	310
Historisk Samfund for Sønderjylland	310
Oversigt over årsskrifter og periodica	319
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, kredsudvalg og regnskab	328
Nyeste udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland	334

En øretæveindbydende fuckfinger til de politiske opgavestillere

Nogle (efter)tanker om tv-serien »1864«

Af JENS OLE CHRISTENSEN

Danmarks Radios og Ole Bornedals stort anlagte tv-serie »1864« delte vandene i 2014. Lad det være sagt straks, at følgende er min helt personlige og stærkt subjektive vurdering af den. Jeg er skuffet og ærgerlig, og jeg mener, at serien i bund og grund ikke handler om Krigen 1864 og dens langvarige og vidtrækkende følger. Det er ikke sårfeberen fra 1864, vi bliver klogere på, men sårfeberen fra 2001. Det lyder sikkert kryptisk – og lidt indebrændt, og det må faktisk gerne læses sådan. For jeg er dybt provokeret af tv-serien, så er også det sagt.

Indledning – historien om 100 mio. kr. og lidt til ...

Folketinget besluttede i maj 2010, som et led i en ny mediaaftale mellem VK-regeringen, Dansk Folkeparti og Liberal Alliance, at *Danmarks Radio* skulle tilføres 100 mio. kr. til »... produktion af en historisk dramaserie af høj kvalitet, der kan give danskerne kendskab til vigtige begivenheder i Danmarkshistorien«. ¹ Ud over nøgleordene 'høj kvalitet' og 'vigtige begivenheder i Danmarkshistorien' blev det ikke i aftaleteksten nærmere præciseret, hvad baggrunden for bevillingen var, eller hvordan pengene skulle bruges. Meget peger på, at en serie om Krigen 1864 allerede spøjte i kulissen ved forligets indgåelse. ²

Et gæt på baggrunden for bevillingen kunne være, at den skal ses i sammenhæng med det kanon-arbejde, der foregik i 2000'erne med historiekanon for folkeskolen mm., og som en reaktion på den nedprioritering af historie som dannelsesfag i skoler og ungdomsuddannelser, som har præget det danske uddannelsessystem siden slutningen af 1960'erne. Og måske skal bevillingen også ses i lyset af den voksende interesse for dansk historie, som har præget de seneste år, hvor historiske bøger, film og lignende oplever en markant interesse.

Jeg tror, at mange, der arbejder med historie, vil kunne nikke genkendende til, at mange danskere er historisk 'søgende'.

Det er næppe forkert at gætte på, at man fra politisk hold havde *Danmarks Radios* lange og fornemme tradition for at lave historisk drama af høj kvalitet i baghovedet. En tradition, der f.eks. har omfattet serierne *Bryggeren*, *Matador* og *Krøniken*. Det er næppe heller forkert at sige, at beslutningen var en stille anerkendelse af *Danmarks Radios* altdominerende rolle som Danmarks nationale historiefortæller. Man kan vel f.eks. sige, at næppe noget har – på godt og ondt – formet den kollektive erindring om besættelsestiden som netop *Matador*. Men, for der er jo et alvorligt 'men' her, netop *Danmarks Radios* lange og fornemme tradition for historisk drama af høj kvalitet forlener på den ene side med meget stor autoritet, men forpligter på den anden side også til at leve op til denne traditions krav og konventioner (uskrevne regler).

Som jeg tolker forløbet, var det en generel forudsætning, at drama-serien skulle gøre os klogere på såvel historien som os selv og nutiden ved at sætte historien til diskussion og herigennem gøre os klogere på dansk selvforståelse og verdensbillede. Derimod er der intet, der peger på, at den politiske beslutning blev truffet ud fra en forventning om en bestemt udlægning af danmarkshistorien, selvom påstanden senere er fremført af flere.³

På tysk har man det fantastiske udtryk 'Vergangenheitsbewältigung', som vel kan siges at dække over at bearbejde fortiden og komme overens med historien. I Tysklands tilfælde er det helt oplagt de to traumatiske verdenskrige, ikke mindst Anden Verdenkrig, det handler om at bearbejde og komme overens med. Men man kan måske sige – uden at parallelen skal trækkes for langt – at danskerne også har haft det svært med ikke mindst den nyere 'krigshistorie', hvor det falder lige for at pege på Krigen 1864, besættelsesårene og koldkrigsårene. At der også her er et behov for at bearbejde fortiden og komme overens med historien. At en danmarkshistorisk dramaserie af høj kvalitet ville falde som regn i ørkenen.

1864 – og nationale og radikale myter

Gennem en intern, lukket proces i *Danmarks Radio* blev Krigen 1864 endegyldigt valgt som emne for den historiske dramaserie med produktionsselskabet Miso Film som producent og Ole Bornedal som

både forfatter og instruktør. Miso Film havde købt filmrettighederne til Tom Buk-Swientys anmelderroste og storsælgende bøger *Slagtebænk Dybbøl* og *Dommedag Als* fra 2008 og 2010, og den generelle forventning var nok, at tv-serien ville tage udgangspunkt i dem. Man kan måske endda sige, at projektet 'lånte' betydelig autoritet gennem Buk-Swientys bøger.

Man kunne efter min mening ikke have truffet et bedre valg af emne. 1864 er det centrale omdrejningspunkt i nyere danmarkshistorie; år nul i Danmarks nyere historie kan man måske lettere overdramatisk sige. Lidt på samme måde som 1945 er år nul i Tysklands nyere historie, uden at parallelen dog skal trækkes for langt. Ikke kun på grund af selve begivenheden, krigen og nederlaget 1864, men også på grund af den måde begivenhederne er blevet brugt i eftertiden.

Den bitre fred efter Krigen 1864 udløste hurtigt en lige så bitter politisk strid om skyld og ansvar for krigen og nederlaget. Men den udløste også en meget langvarig politisk-ideologisk strid om læren af krigen, og hvilke konsekvenser man skulle drage af denne lære. Striden kan følges over grundlovsrevisionen i 1866, forfatningskampen frem til 1901, 'forsvarsspørgsmålet' frem til Første Verdenskrig og igen i 1930'erne, konflikterne under Besættelsen og Den Kolde Krig og 2000'ernes kulturkamp. Det blev en kamp, der i generationer har præget danmarkshistorien på godt og ondt, og som også er historien om dannelsen af det moderne Danmark og om den moderne danske historieskrivning. Moderne dansk historieskrivning og kollektiv erindring er i forbløffende grad formet i skyggen af nederlaget og den langevarige politisk-ideologiske kamp i årene efter 1864.

Den vindende fortælling om Krigen 1864 var den fortælling, som partiet Venstres lille, radikale venstrefløj udviklede i 1880'erne, fængende formuleret under Viggo Hørups berømte spørgsmål »hvad skal det nytte?«. Den radikale fortælling, 'selypiskertraditionen', som historikeren Rasmus Glenthøj rammende beskriver den, blev den vindende i en sådan grad, at alle andre fortællinger er forvist fra såvel historieskrivningen som den kollektive erindring. De radikale var som få bevidste om, at retten til at tolke fortiden giver magten til at definere samtiden og fremtiden, retten til at definere godt og ondt, rigtigt og forkert; 'dannelsesmonopolet' kan man kalde denne ret. Og med dannelsesmonopolet følger retten til både at stigmatisere og udskamme samt at håne, spotte og latterliggøre andre synspunkter. Denne ret har den 'dannede klasse' anvendt med stor flid.⁴

Det er næppe helt forkert at sige, at alle nationer i større eller mindre grad har en eller flere skabelsesmyter, der bruges til at definere dem som folk. Lidt karikeret kan man hævde, at Krigen 1864 er det kulturradikale Danmarks skabelsesmyte. Det er fortællingen om det lille fredelige folk, der måtte gå så meget ondt igennem, før det fandt sin naturlige småstatsrolle. Efter 1864 omskrev generationer af radikale historikere danmarkshistorien fra det nationale paradigme til det defaitistiske – med den danske småstat, som den så ud efter 1864, som universel ramme. Danmarkshistorien fik udgangspunkt i nederlaget i 1864, som er blevet det prisme, som hele danmarkshistorien er blevet set og fortolket igennem.

Danmarkshistorien blev på denne måde en forfaldshistorie; historien om 300 års veltilrettelagte militære nederlag, om udelige konger og statsmænd, der ikke forstod småstatens vilkår, og om det lille fredelige folk, som endeligt fandt sin naturlige småstatsrolle. Det var en fortælling, hvor militær underlegenhed blev kombineret med moralsk overlegenhed, hvor småstatsromantikken afløste nationalromatikken, og hvor de nationale myter blev erstattet af defaitistiske. Spørgsmålet om skyld og ansvar for krigen og nederlaget blev det centrale i historieskrivningen om 1864, mens spørgsmålet om at forstå krigen og dens forudsætninger fortonede sig fuldstændigt.

Den radikale fortælling levede kun to mulige synsvinkler med hensyn til krig og militær: Dels den tragiske synsvinkel, at krig og militær i bedste fald er nytteløst – ja, et udtryk for vanvid. Dels den komiske synsvinkel, at det er latterligt. Tragisk og latterligt, intet andet. Herved afskæres enhver forståelse af så centrale og afgørende dele af historien som krig og militær. Danske historikere ignorerede med professor Knud J.V. Jespersens ord gennem det meste af 1900-tallet den militære side af den historiske udvikling til skade for en dækkende samlet fortolkning. Den 'rigtige' historie blev historien om det uafvendelige fremskridt, hvilket langsomt, men sikkert ville fortrænge mørke, irrationelle kræfter såsom krig og vold. Konsekvensen af dette historiesyn var imidlertid en manglende evne til at håndtere fænomener som krig og organiseret voldsanvendelse, der i »... den radikale historietraditions univers fremstod som irrationelle abnormiteter stridende mod al sund fornuft. I analogi med pressens verden rangerede sådanne fænomener efter denne traditions begreber på linje med værtshusslagsmål og sexskandaler, som den pænere del af pressen i hvert fald før i tiden overlod til de mere letbenede sensa-

Tilbageetoget fra Danevirke, med tydelig reference til Niels Simonsens kendte maleri, der for generationer efter 1864 blev ikonet for krigen og nederlaget. Men også ikonet for den radikale fortælling om 1864. Foto: Miso Film.

tionsblade. Det var slet ikke et anliggende for anstændige mennesker at beskæftige sig med ...«. ⁵ Det er næppe for stærkt at sige, at i det omfang danske historikere har overvundet sig selv til at beskæftige sig med krig, har det kun været for at understrege nederlagene. Den radikale fortælling bed sig så fast, at hverken besættelsestidens eller Den Kolde Krigs ændrede sikkerheds- og udenrigspolitiske forhold og erfaringer fik lov at rokke det mindste komma. ⁶

Men når man i dag ser tilbage på de seneste 25 års danmarkshistorie, tiden efter Den Kolde Krig, så synes det klart, at noget er forandret, ja radikalt forandret, kunne man næsten fristes til at sige. Fra 1990'erne og frem har Danmark engageret sig militært i en aktiv og udadventt sikkerheds- og udenrigspolitik, noget der tidligere var helt utænkeligt. Først gennem en fredsbevarende og fredsskabende indsats på Balkan i 1990'erne og senere gennem krigen i Afghanistan og Irak i 2000'erne. Det bemærkelsesværdige er, at mens sikkerheds- og udenrigspolitik i høj grad splittede danskerne i koldkrigsårene, er den internationale indsats efter Den Kolde Krig sket med stor folkelig opbakning. Her må man nok også nævne 2000'ernes kulturkamp,

hvor ikke mindst skyggen fra 1864 og besættelsesårenes modsætninger blev sat til diskussion.⁷

Nok så væsentligt kan man også pege på et nybrud i historieskrivningen omkring krig og militær og omkring Krigen 1864. Danske historikere er faktisk begyndt at tage krig og militær alvorligt og pege på, at det er en afgørende del af danmarkshistorien. Og det er næppe forkert at sige, at diskussionen om 1864 er i fuld fart væk fra den forældede diskussion om skyld og ansvar hen imod at forstå krigen og dens bredere forudsætninger.⁸

Tv-serien om 1864 kunne med andre ord være en enestående chance for at tage fat på en dansk 'Vergangenheitsbewältigung'; tage fat på en konstruktiv bearbejdning af historien, komme med nye tolkninger og pege på andre sammenhænge, sætte historien til diskussion og herigennem gøre os klogere på dansk selvforståelse og verdensbillede. Eller på, i en kunstnerisk ramme, at fortælle os noget alment menneskeligt om krig som socialt fænomen, og hvordan krig påvirker både individer og samfund. Det er min opfattelse, at danskerne var parate til både oplevelse og erkendelse om emnet.

Tv-serien – hjerter der smerter i krig og kærlighed eller ...

Det er næppe forkert at sige, at forventningerne til Ole Bornedals tv-serie var tårnhøje. Det var den hidtil dyreste tv-serie i Danmark til den nette sum af 173 millioner kr. Og den var hypet med en overvældende intensitet.⁹ Den havde premiere i oktober 2014, 150-året for afslutningen af Krigen 1864, og var placeret på den fremmeste plads i dansk medieverden: DR1 søndag aften fra 20.00 til 21.00.¹⁰

Det omfattende pr-arbejde før premieren var præget af tvetydige udmeldinger. På den ene side blev der lagt op til et 'faktions-drama', hvor man let fik det indtryk, at serien ville være i nøje overensstemmelse med de historiske begivenheder. På den anden side blev ordet drama, i den underforståede betydning fiktion, også understreget igen og igen, alt efter sammenhængen. Allerede på dette tidspunkt lød den første kritik fra blandt andet historikere.¹¹ Og straks efter første afsnit brød diskussionen løs. Meningerne var stærkt delte – og delte sig efter velkendte delingslinjer fra 2000'ernes kulturkamp.

Det stod meget hurtigt klart, at serien ikke var en filmatisering af

Tom Buk-Swientys bøger. Det, der interesserer Buk-Swienty, er tydeligvis at komme helt tæt på mennesker og menneskeskæbner, mens den politiske og militære ramme netop kun er en ramme, der sætter scenen for fortællingerne om menneskerne og deres skæbne. Netop i det alment menneskelige, det alment genkendelige, ligger bøgernes enorme fascinationskraft og styrke. Vi kan se os selv i de skæbner, der her rulles ud med enestående fortællekraft. Det viste sig hurtigt, at det var omvendt i Ole Bornedals tv-serie. Her er mennesker og menneskeskæbner reduceret til klicheer, der blot er planløse statister i den historie, han vil fortælle – eller måske nærmere råbe, som en anmelder bemærkede.¹²

Klicheerne ligger tykt og kvalmt over personerne. Den nationalistiske skolelærer, der med solide lussinger banker ind i hovedet på os, hvordan det hele hænger sammen (og næppe er tænkt som Ole Bornedals ironiske selvportræt). Soldaterne, der taler cirkus-jysk og tumler rundt med klassisk klovne-mimik. Den senil-demente officer, der skal understrege, hvor latterligt alt militært er, hvis vi et øjeblik skulle have glemt det, og så videre i en sand uendelighed. De magtbegærlige og uduelige magthavere, de uskyldsrene, omend lidt naive landarbejdere, ingen kliche er for tyk her. Helt groteske er de centrale personer: godsejer-sønnen Didrik, der helt ud i det ekstreme både er kujon, volds- og voldtægtsmand, pædofil og fremmedfjendsk – gæt selv, hvilket nutidigt parti han mon stemmer på. Fortælleren Inge, som er en frigjort kvinde lånt ind fra 1970'ernes kvindefrigørelse. Og D.G. Monrad, som bare er en lallende nar. Monrad både dæmoniseres og latterliggøres med det resultat, at ingen af delene rigtigt virker. I det hele taget kan Bornedal ikke beslutte sig for, om serien er en tragedie eller en komedie med det resultat, at den bliver tragikomisk med det ufrivilligt komiske som resultat.

Skuespillerne kæmper en beundringsværdig kamp med og mod deres roller. Der er helt fantastiske scener og billeder, f.eks. barndomshjemmet, hvor der bliver læst højt fra biblen. Og der er knugende slagscener, hvor krigens grusomhed griber en. Men lige meget hjælper det, det hele drukner i klicheerne, de tunge replikker og det ufrivilligt komiske. Drama bliver det aldrig.

Hvad er det så for en historie, som Ole Bornedal vil råbe os ind i ansigtet, fristes man til at spørge? Ole Bornedal beskrev i foråret 2013 selv tv-serien som historien om »... et Danmark, der kaster sig ud i en krig. En krig, som viser sig at blive en af de mest blodige i dansk

Karikaturen 'Didrik' sammenfatter alt det, kultureliten hader og foragter og ser som ondt og forkert i nutidens Danmark – og det er, som serien viser, ikke så lidt. Foto: Miso Film.

historie – skabt af politisk overmod og en række fejlregninger« og »1864 er en fortælling om uskyld og kærlighed – om ignorance og politisk dårskab«. ¹³ Umiddelbart lyder det både banalt og trivielt, men straks fra seriens første øjeblik pegede pilen hurtigt i en helt anden retning.

Det er min vurdering, at serien i bund og grund ikke handler om Krigen 1864 og dens langvarige og vidtrækkende følger. Det er ikke historien om 1864, der fortælleres, men historien om 2000'ernes kulturkamp – i historiske kostumer. Det er ikke sårfeberen fra 1864, vi bliver klogere på, men sårfeberen fra 2001. Serien giver – uden tvivl utilsigtet – et fint billede af de politiske, ideologiske og sociale delingslinjer i nutidens Danmark – og ikke mindst af en kulturelite, der er dybt, dybt traumatiseret af 'systemsiftet 2001', som var et frontalangreb på dannelsesmonopolet og smagsdommerkorpsets folkeopdragelse (den åndelige revselsesret). Serien er en 'genopdragelsesrejse' til venstreorienteret-kulturradikalt kerneland for danskere, der har forvildet sig lidt for langt væk fra den rette tross smalle sti. ¹⁴

Skal man pege på de centrale omdrejningspunkter i tv-serien, så er

Karikaturen 'Monrad' sammenfatter alle kulturelitens traumer siden 'systemskiftet 2001'. Gæt selv, hvilke nutidige politikere man skal læse ind i karikaturen. Foto: Miso Film.

det dels 2000'ernes udlændingepolitik, dels dansk krigsdeltagelse i Afghanistan og Irak efter 2001. Det er efter min mening umuligt at se nogen anden mening med den indlagte roma-familie end en kommentar til nutidens diskussioner om udlændinge og integration. Og på samme måde mener jeg, at det er uhyre svært ikke at se en nutidig vinkel i fremstillingen af det politiske forløb, som optager helt urimeligt meget af serien. Nøgleordene er 'ignorance', 'politisk dårskab', 'vanvid' og 'galskab'. Med stoveplade-tykke metaforer tegnes der et billede af vanvittige mænd, der trækker Danmark ind i vanvittige krige. Det grotesk fortegnede billede af forløbet op til og under Kriegen 1864 giver for mig at se kun mening på den måde, at det er et nutidigt forløb og nutidige personer, vi skal læse ind i det, gæt selv hvem. Og den konklusion vi skal drage er tydeligvis, at de 'moderne' krige er vanvittige og et resultat af vanvittige mænds vanvid. Der er ikke noget galt i at sætte nutidige emner til diskussion, tværtimod. Men det må ske på rimelige præmisser og i en rimelig sammenhæng.

På alle væsentlige punkter bekræfter tv-serien den traditionelle, radikale fortælling: selvpiskertraditionen. Det er alle de gammelkendte

myter, der igen trækkes af stalden. Krigen skyldtes overmodig dansk nationalisme og dumhed. Færdig. Punktum. Mere er der ikke at sige om den sag. Lige så fast ligger det, at krig og militær kun kan ses som tragisk og latterligt. Andet er der heller ikke at sige om den sag. Punktum. Serien byder på rigeligt af både det tragiske og det latterlige, men ikke nogen form for dybere refleksioner over 1864, eller hvad krig er, og hvad krig betyder for både den enkelte og samfundet. Her ligger efter min opfattelse seriens største svaghed. Vi bliver ikke klogere på eller beriget med noget som helst, hverken det konkrete eller det mere alment menneskelige, men kun dummere. Der er kun én vision for serien, at råbe et politisk budskab ind i hovedet på os. Om man er enig eller uenig i dette politiske budskab er helt tydeligt også delingslinjen for, hvad man mener om serien. Dialog bliver det aldrig.

Historisk drama – eller dramatiske historier

Men har en kunstner ikke kunstnerisk frihed til at lave lige præcis den kunst, han vil, spørges der med dyb indignation i stemmen over for enhver kritik af tv-serien. Her skal man endelig huske at svare ubetinget ja, for det er et trick-spørgsmål, som kun skal få modparten til at fremstå som rindalist, bøj-tosse eller ekstremist, hvis man i befpelse skulle komme til at svare forkert. Jeg vil alligevel vove et øje og sige, at det vel afhænger af præmisserne for opgaven. Var præmisserne for tv-serien, at den skulle være et stykke historisk drama i *Danmarks Radios* lange og fornemme tradition for at lave historisk drama af høj historiefaglig og kunstnerisk kvalitet, med alt hvad det indebærer af krav og konventioner. Eller skulle den 'blot' være et stykke fiktion, der søgte sin berettigelse i andre kvaliteter. Med seriens forhistorie hælder jeg mest til at mene det første. Men netop her mener jeg, at *Danmarks Radios* udmeldinger var uhyre tvetydige – og bevidst tvetydige.

Men det rejser også nogle overvejelser om hele genren historisk drama og dens præmisser. Som chefredaktør på *Berlingske* Tom Jensen formulerer det: »For mig at se er det besynderligt, grænsende til det mageløst selvovervurderende, at man ikke både kan dramatisere et historisk forløb – og samtidig fastholde afsættet i faktuelle omstændigheder, som ikke er til diskussion. Man gør så og sige sig selv større

end den historie, man ønsker at fortælle. Og de begivenheder, man vil formidle.«¹⁵ *Informations* anmelder Anita Brask Rasmussen formulerede det på den måde, at »... Boredal kan mene, hvad han vil, og det må også gerne komme til udtryk i serien – det er en instruktørs kunstneriske privilegium, men når det tager styringen over de kunstneriske valg og tillader, at elementer, der aldrig skulle have forladt idéskuffen, bliver bevaret, så handler det ikke længere om kunst, men udelukkende om at skabe polemik«.¹⁶

Eller som journalist, redaktør og debattør Rune Lykkeberg formulerer det om filmen *Idealisten*: »Der er de onde løgne og de gode løgne. De onde løgne er dem, myndighederne fortæller, når de vil dække over deres magtmisbrug. Dem er vi alle modstandere af. De gode løgne opfatter vi slet ikke som løgne; de kan være kunstværker, kulturkritik eller fortællinger om helte. Det er jo ikke rigtigt, men det er i kulturkritikkens verden en god løgn. De onde løgne er magtens løgne, mens de gode løgne er kulturens og kulturkritikkens fiktioner.«¹⁷ Det helt centrale spørgsmål er så, hvem der får lov til at definere og fortælle de 'gode' løgne.

Historiker og leder af Nationalt Videncenter for Historie- og Kulturarvsformidling Peter Yding Brunbech har i flere skarpe analyser peget på en række af genren historisk dramas uskrevne krav og konventioner, ikke mindst det lidt udefinerbare 'historisk korrekthed'.¹⁸

Netop diskussionen om tv-seriens 'historiske korrekthed' blev et centralt omdrejningspunkt for kritikken af serien. Mest med udgangspunkt i konkrete faktuelle 'fejl', som tydeligvis er nemmest at formidle i medierne, ikke så meget i seriens 'grundfortælling', som tydeligvis er sværere at formidle. Min opfattelse sigter primært mod det sidste, og den er, at kravet om 'historisk korrekthed' må ses ud fra, hvad et givet værk markedsføres som, og hvilken tradition det skriver sig ind i.

Både *Danmarks Radio* og Ole Boredal afviste på forhånd enhver tænkelig kritik. Her var der ikke noget at komme efter. Afvisningen zappede elegant mellem to standpunkter: på den ene side hævdede man, at serien var fiktion, og på den anden side, at den var historisk korrekt. Valg af standpunkt var bestemt af, hvad der passede bedst til lejligheden. Mest markant blev den helgardering udtrykt af Ole Boredal, der igen og igen afviste kritik af det historiske billede med »... at jeg er kunstner, og jeg skal ikke stå skoleret for nogen. Heller ikke for nogle nullermands-lektorer fra Syddansk Universitet« – og i samme åndedræt fremhævede, at han havde »... baseret denne histo-

Tysk SS-soldat fra østfronten under Anden Verdenskrig lånt ind til 1864. Trods den snedige forklædning afslører hans brutale opførsel ham dog – og måske også, at de sorte husarer ikke var prøjserne, men fra hertugdømmet Braunschweig. Foto: Miso Film.

risk korrekte serie på Tom Buk-Swientys bøger, *Slagtebænk Dybbøl* og *Dommedag Als*, og på hans viden som historiker. Dette er den anerkendte danske historieskrivning, og det har Tom også stået inde for hele vejen igennem.¹⁹

Man kan så spørge, om en tv-serie af denne karakter påvirker vores opfattelse og former den kollektive erindring. Her er svaret, ja, i allerhøjeste grad.²⁰ Det er dybest set udgangspunktet for hele diskussionen om serien. Bag lidt forblommede ord om kunst og kærlighed ved alle udmærket godt, hvor ekstremt politisk-ideologisk magtfuldt tv-mediet er. Diskussionen om tv-serien handler i allerhøjeste grad om, hvem der får lov til at bruge dette magtfulde medie, og hvad de får lov at bruge det til, og hvem der ikke får lov.

En fuckfinger eller en velrettet knytnæve

Anmeldelserne af serien var set under et temmeligt lunkne.²¹ De fulgte i alt væsentligt et helt forudsigeligt politisk mønster, de velkendte

skyttegrave fra 2000'ernes kulturkamp. *Politiken* var ovenud begejstret, mens *Berlingske Tidende* og *Jyllands-Posten* yderst forbeholdne.

Politikens anmeldelse af første afsnit havde nærmest karakter af et højlydt triumf-skrig. Under overskriften »1864 er en øretæveindbydende fuckfinger til de politiske opgavestillere« er *Politikens* anmelder Henrik Palle fuld af lovord. Det var dog tilsyneladende først og fremmest det politiske budskab, som gik til hjertet.²² Helt på samme linje var en af *Politikens* andre flittige skribenter, forfatteren og debattøren Carsten Jensen, der kaldte serien for »... en velrettet knytnæve, som efterlader højrefløjen med en brækket næse«. Hans konklusion var, at når »... en ny, blæksort højreregering, der i inkompetence og nationalistisk råddenskab vil være på omgangshøjde med krigsmagerne fra 1864, efter næste valg kommer til magten, må instruktøren dog nok indstille sig på at få sin opholdstilladelse inddraget ... Du er en *dead man walking*, Ole Bornedal!«²³ Carsten Jensen når også lige at afsløre for offentligheden, at Danmark er velsignet med »... en korrupt og inkompetent historikerstand, der som en bukkende, servil tjenerstab serverer os de løgne, vi udpeger som livretter på nationalismens menukort«. ²⁴ Så var også den sag sat fint på plads.

Danmarks Radios 'egen' anmeldelse af første afsnit af serien var skrevet af historikeren Mikkel Runge Olesen. Han leverer en faglig, seriøs og omhyggelig kritik. Seriens første afsnit peger i retning af en entydig fremstilling af en af århundredets mest komplicerede storpolitiske konflikter som en simpel dansk dumhed, konstaterer han, og fremhæver en af seriens fundamentale svagheder, at »... den noget karikerede politiske fremstilling ... snarere kommer til at bekræfte end til at udfordre eksisterende fordomme om 1864«. Måske handler det om, at seriens fokus i virkeligheden ligger i den parallelle nutidshistorie, en kobling han finder stærkt problematisk.²⁵

Den eneste, som ikke kunne se seriens politiske vinkel, var tilsyneladende Ole Bornedal. Ifølge ham tog venstrefløjen »... lige så meget fejl som højrefløjen. Jeg har aldrig haft en politisk intention med tv-serien. Jeg ønskede blot at skabe en historie om krig og kærlighed, der gik direkte i hjerterne hos de danske tv-seere«. Særligt måtte han skuffe Carsten Jensen. Han havde »... lige som venstrefløjen fuldstændigt misforstået det hele. '1864' er nemlig ikke, som han skriver, en knytnæve fra min side til højreorienterede politikere«. ²⁶

Informations anmeldelse, der er en knivskarp analyse med overskriften »Den krigsførende nation skal stå (skole)ret«, var kritisk. Ef-

Politikens tegner Roald Als' kommentar til diskussionen om tv-serien. Måske skal den 'læses' som to nationalistiske og onde historikere, der går til angreb på serien, eller er det ren ønsketænkning? Tegning af Roald Als. Bragt i Politiken den 19. oktober 2014.

ter første afsnit fremhæver anmelderen Anita Brask Rasmussen med sylespids ironi, at frygten melder sig for, at det eneste, *Danmarks Radio* havde fået ud af den største dramasatsning nogensinde, var »... instruktørens polemiske kommentar til de fremmedfjendske, selvtilstrækkelige, selvovervurderende moderne danskere, der bliver ledt i krig af verdensfjerne og magtbegærlige politikere. Pakket ind i dyre kostumer«. ²⁷ *Information* fulgte op med endnu en knivskarp og stærkt kritisk analyse efter sidste afsnit. Bortset fra det filmtekniske karakteriserer anmelderen serien som noget makværk. Men »... at man egenrådigt og hensynsløst prioriterer et personligt og forholdsvist banalt budskab over handling og karakterer er respektløst over for opgaven. Det er på kanten af hærværk«. ²⁸

En af de skarpeste analyser af tv-serien og dens politisk-ideologiske 'bagland' kom fra journalisten og debattøren Lars Olsen, der har leveret knivskarpe analyser af det moderne klassesamfund, hvor kulturel 'kapital' er en vigtig, men oftest tabubelagt magtfaktor, og et vigtigt klasseskel. Til seriens 'danmarksbillede' fremhæver han, at » – Helstatens nationale rodebutik passer til de multikulturelle forestillinger hos nutidens kulturelite, men i datidens samfund var den i modstrid med alle betydelige folkelige kræfter«. Det er, fremhæver han, rigtigt, at den danske regering tog grueligt fejl af den storpolitiske situation omkring 1864. Men det ændrer imidlertid ikke på den grundlæggende kendsgerning, at Krigen 1864 blev udløst af demokratiske bevægelser på begge sider. Hans hovedpointe er, at serien »... ser datiden med nutidens øjne. Den er produkt af en kulturelite, som omfavner globaliseringen, foragter det nationale og ser Dansk Folkeparti som Danmarks største problem. De velbjærgede har ikke forstået, at den nationale danske velfærdsstat giver brede lag en tryghed, de aldrig opnår i globaliseringens fagre nye verden«. ²⁹

På de sociale medier blev serien diskuteret ivrigt, f.eks. på Twitter, og her var tonen til tider særdeles 'ligefrem'. Umiddelbart er mit gæt, at der også var tale om en folkelig protest. Jeg tror, at mange havde svært ved at acceptere den måde, serien talte ned til publikum. Men også, at mange sagde fra over for seriens politiske budskab. De sociale medier er tydeligvis begyndt at ændre mediernes rolle. Der er ikke mere helt samme mulighed for envejskommunikation, hvor 'man' uanfægtet råber sit budskab ind i ansigtet på det forsvarsløse publikum på den anden side af tv-skærmen uden en modreaktion. De sociale medier er – på godt og ondt – netop sociale på den måde, at de demokratiserer tilgangen til medierne; eller i nogen grad demokratiserer, må man nok skynde sig at sige. Der er et stykke vej, før det for alvor bliver David mod Goliath.

Afslutning – en historisk dramaserie af høj kvalitet?

Fik vi så en historisk dramaserie af høj kvalitet, der gav danskerne kendskab til vigtige begivenheder i danmarkshistorien, som det var udgangspunktet, kan man nok slutte af med at spørge. Efter min mening, nej, i al fald ikke hvis det var Krigen 1864 og dens langvarige og vidtrækkende følger, vi skulle blive klogere på. Nogen dansk 'Ver-

gangenheitsbewältigung' blev der ikke tale om. Det var de traditionelle overgemte myter, der blev bekræftet, og de kendte skyttegrave, der efterfølgende blev kæmpet fra. Drama eller kunst fik vi heller ikke, det hele druknede i klicheerne, de tunge replikker og det ufrivilligt komiske. Vi blev ikke klogere på hverken Krigen 1864 eller krig som fænomen, kun dummere.

Det er som nævnt min vurdering, at serien i bund og grund ikke handler om Krigen 1864, men om 2000'ernes kulturkamp. Her giver serien til gengæld et fint billede af sårfeberen fra 2001 og de politiske, ideologiske og sociale delingslinjer i nutidens Danmark og ikke mindst af en traumatiseret kulturelite. Måske blev vi lidt klogere på nogle vigtige sociale og kulturelle skel i nutidens Danmark?

KILDER OG LITTERATUR

- 1864 (tv-serie).
Wikipedia, den frie encyklopædi, [http://da.wikipedia.org/wiki/1864_\(tv-serie\)](http://da.wikipedia.org/wiki/1864_(tv-serie))
- Adriansen, Inge og Jens Ole Christensen: *Anden Slesvigske Krig 1864*. Sønderborg, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Tøjhusmuseet, 2013.
- Bangert Struwe, Lars og Mikkel Vedby Rasmussen (red.): *Læren af 1864. Krig, politik og stat i Danmark i 150 år*. København, Center for Militære Studier, 2014.
- Berglöv, Emil: »Historiker: Bornedal har vist os en fejlagtig version af 1864« [interview med Rasmus Glenthøj]. *politiken.dk* 1.12.2014. <http://politiken.dk/kultur/filmogto/ECE2470681/historiker-bornedal-har-vist-os-en-fejlagtig-version-af-1864/>
- Blüdnikow, Bent og Kristian Lindberg: »Massiv historikerkritik af Bornedals storserie« [interview med Jens Ole Christensen, Hans Schultz Hansen, Inge Adriansen og Rasmus Glenthøj]. *berlingske.dk* 8.10.2014. <http://www.b.dk/kultur/massiv-historikerkritik-af-bornedals-storserie>
- Brask Rasmussen, Anita: »Den krigsførende nation skal stå (skole)ret.« *information.dk*, 13.10.2014. <http://www.information.dk/512439>
- Brask Rasmussen, Anita: »Hvad med eventyret?« *information.dk* 01.12.2015. <http://www.information.dk/517334>
- Due-Nielsen, Carsten: »Estrups sikkerhedspolitik. Et forsøg på en rehabilitering«, Feldbæk, Ole og Erik Lund (red.): *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen*, 1990, s. 23-40.
- Due-Nielsen, Carsten: »Vindskibelighed eller vankelmod. Nogle spørgsmål til dansk neutralitetspolitik«, Jeppesen, Hans, Anders Monrad Møller, Henrik S. Nissen og Niels Thomsen (red.): *Søfart, politik, identitet. Festskrift til Ole Feldbæk*, 1996, s. 315-23.
- Fabricius Møller, Jes og Carsten Jahnke (udg.): *1864 – og historiens lange skygger. Den dansk-østrigsk-preussiske krig i 1864 og dens betydning i dag*. Husum 2011.
- Fogh Rasmussen, Anders: Tale på Søværnets Officersskole den 29. August 2003. <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/anders-fogh-rasmussen-v-om-samarbejdspolitikken-29-august-2003/>
- Fyhn Christensen, Mikkel: »DR's »1864«-satsning anklages for historieførvrængning« [interview med Rasmus Glenthøj]. *jp.dk* 3.10.2014. <http://jyllands-posten.dk/kultur/film/ECE7078147/DR%E2%80%99s-%E2%80%9D1864%>

- E2%80%9D-satsning-anklages-for-historiefør%C3%A6ngning/
Glenthøj, Rasmus: 1864. *Sønner af de Slagne*. København 2014.
- Jensen, Carsten: 1864: afsnit 1-2. Tv-anmeldelse. *Filmmagasinet Ekko* 12.10.2014. <http://www.ekkofilm.dk/anmeldelser/1864/>
- Jensen, Tom: »Historieløbsagtighed«. *berlingske.dk* 22.3.2013. <http://tomjensen.blogs.berlingske.dk/2013/03/22/historieløbsagtighed/>
- Jespersen, Knud J.V.: »Krig og samfund«, Frantzen, Ole L. og Knud J.V. Jespersen (red.): *Danmarks krigshistorie*. Bind 1. 700-1814. København, 2008, s. 8-15.
- Kastrup, Kim: »Ole Bornedal skyder med skarpt.« *ekstrabladet.dk* 14.10.2014. <http://ekstrabladet.dk/flash/filmogtv/article5199330.ece>
- Laursen, Julie Mai: »Hvem har ansvaret for historien?« *Filmmagasinet Ekko* 24.9.2014. <http://www.ekkofilm.dk/artikler/hvem-har-ansvaret-historien/>
- Lykkeberg, Rune: »De onde er de andre og medierne er uskyldige.« *politiken.dk* 23.5.2015. <http://politiken.dk/kultur/ECE2682453/rune-lykkeberg-de-unde-er-de-andre-og-medierne-er-uskyldige/>
- Lykkeberg, Rune: *Kampen om sandhederne. Om det kulturelle borgerskabs storhed og fald*. København, 2008.
- Maltesen, Bo: »Historiker: '1864' er en fortsættelse af et nationalt selvpiskeri, og det er lidt trættende« [interview med Rasmus Glenthøj]. *politiken.dk* 13.10.2014. <http://politiken.dk/kultur/filmogtv/ECE2422957/historiker-1864-er-en-fortsaettelse-af-et-nationalt-selv-piskeri-og-det-er-lidt-traettende/>
- Nissen, Henrik S.: »Udenrigspolitik 1933-1940«, Christiansen, Niels Finn, Karl Christian Lammers og Henrik S. Nissen: *Tiden 1914-1945*. Gyldendal (udg.): Danmarks historie. Bind 7. Redigeret af Søren Mørch, 1988, s. 339-60.
- Noack, Johan Peter: *Da Danmark blev Danmark. Fortællinger af forhistorien til 1864*. København 2014.
- Olsen, Lars: »1864« – og folket«. *jyllands-posten.dk* 3.11.2014. <http://www.jyllands-posten.dk/premiumd.dk/premium/kommentar/brudflader/ECE7167384/1864---og-folket/>
- Olsen, Lars: *Eliternes triumf. Da de uddannede klasser tog magten*. København, 2010.
- Palle, Henrik: »Tv-dramaet 1864 er forrygende flot og velfortalt. 1864 er en øretæveindbydende fuckfinger til de politiske opgavestillere.« *politiken.dk* 12.10.2014. <http://politiken.dk/kultur/filmogtv/anmeldelser/ECE2422419/tv-dramaet-1864-er-forrygende-flot-og-velfortalt/>
- Pedersen, Marie Carsten og Lotte Thorsen: »DR's nye tv-serie er et slag om sandheden«. *politiken.dk* 21.3.2013. <http://politiken.dk/kultur/medier/ECE1927051/drs-nye-tv-serie-er-et-slag-om-sandheden/>
- Runge Olesen, Mikkel: »Anmeldelse: 1864 virker unødvendigt karikeret.« *dr.dk* 12.10.2014. <http://www.dr.dk/nyheder/kultur/medier/anmeldelse-1864-virker-unoevndeligt-karikeret>
- Thiemann, Per: »Tv-serier ændrer seernes syn på virkelige forhold« [interview med bl.a. Peter Yding Brunbech]. *politiken.dk* 12.4.2015. <http://politiken.dk/kultur/filmogtv/ECE2624290/tv-serier-aendrer-seernes-syn-paa-virkelige-forhold/>
- Yding Brunbech, Peter: »Film, fortid, historie og 1864«. Nationalt Videncenter for Historie- og Kulturarvsformidling 8.10.2014. <http://historieogkultur.vu.ucl.dk/film-fortid-historie-og-1864/>
- Yding Brunbech, Peter: »Historien på TV. Nationalromantik, historisk korrekthed og 1864«. *www.temphist.dk* 2015. http://www.temphist.dk/?page_id=513

NOTER

1. Aftaleteksten – <http://www.kulturstyrelsen.dk/medier/to/tidligere-mediaaftaler/mediaaftalen-for-2011-2014/>
2. Peter Yding Brunbech på *temphist.dk* 2015.
3. Peter Yding Brunbech på *temphist.dk* 2015.
4. Se om det kulturradikale dannelsesmonopol: Rune Lykkeberg 2008; Lars Olsen 2010.
5. Knud J.V. Jespersen 2008, s. 8.
6. Se om det sidste: Henrik S. Nissen 1988, s. 359; Carsten Due-Nielsen 1990, s. 29-30; Carsten Due-Nielsen 1996, s. 323.
7. Se f.eks. Anders Fogh Rasmussen 2003.
8. Som nogle af de nyere udgivelser, der søger nye tolkninger af Krigen 1864 kan nævnes: Jes Fabricius Møller og Carsten Jahnke (udg.) 2011; Inge Adriansen og Jens Ole Christensen 2013; Rasmus Glenthøj 2014; Johan Peter Noack 2014; Lars Bangert Struwe og Mikkel Vedby Rasmussen (red.) 2014.
9. Peter Yding Brunbech 2015 og Wikipedia har en udmærket gennemgang af forløbet omkring produktionen: [http://da.wikipedia.org/wiki/1864_\(tv-serie\)](http://da.wikipedia.org/wiki/1864_(tv-serie))
10. Peter Yding Brunbech 2015.
11. Se f.eks.: Mikkel Fyhn Christensen 3.10.2014; Bent Blüdnikow og Kristian Lindberg 8.10.2014; Bo Maltesen 13.10.2014.
12. Anita Brask Rasmussen 13.10.2014.
13. '1864'-cast blev offentliggjort torsdag. *dr.dk* 21.3.2013 – <https://www.dr.dk/DRPresse/2013/03/21/140903.htm>
14. Se om systemskiftet 2001: Rune Lykkeberg 2008.
15. Tom Jensen 22.3.2013.
16. Anita Brask Rasmussen 1.12.2015.
17. Rune Lykkeberg 23.5.2015.
18. Se f.eks. Peter Yding Brunbech 2015.
19. Bent Blüdnikow og Kristian Lindberg 8.10.2014; Peter Yding Brunbech 2015.
20. Se f.eks.: Marie Carsten Pedersen og Lotte Thorsen 21.3.2013; Tom Jensen 22.3.2013; Julie Mai Laursen 24.9.2014; Peter Yding Brunbech 8.10.2014; Per Thiemann 12.4.2015; Peter Yding Brunbech 2015.
21. Se *Wikipedias* gennemgang: [http://da.wikipedia.org/wiki/1864_\(tv-serie\)](http://da.wikipedia.org/wiki/1864_(tv-serie))
22. Henrik Palle 12.10.2014.
23. Carsten Jensen 12.10.2014.
24. Carsten Jensen 12.10.2014.
25. Mikkel Runge Olesen 12.10.2014.
26. Kim Kastrup 14.10.2014.
27. Anita Brask Rasmussen 13.10.2014.
28. Anita Brask Rasmussen 1.12.2015.
29. Lars Olsen 3.11.2014.

Zusammenfassung

Über die von *Danmarks Radio* im Jahr 2014 groß angelegte Fernsehserie »1864« von Ole Bornedal gibt es verschiedene Meinungen. Die Serie kam durch eine große Bewilligung des Folketings an *Danmarks Radio* zustande, die zur Produktion einer historischen Dramaserie von hoher Qualität beitragen und der Bevölkerung Kenntnis zu wichtigen Begebenheiten in der Geschichte Dänemarks geben sollte. Der Krieg 1864 wurde als Thema für die historische Dramaserie gewählt mit Ole Bornedal als Verfasser und Regisseur. Die Fernsehserie hätte eine einmalige Möglichkeit zur konstruktiven Bearbeitung der Geschichte

bieten können, führte aber stattdessen zu einer verbissenen Diskussion mit Teilnehmern aus den »Schützengräben« des Kulturkampfes der 2000'er Jahre.

Nach meiner Beurteilung dreht es sich bei der Serie nicht so sehr um den Krieg 1864 und den langwierigen und weitreichenden Folgen. Es dreht sich weniger um die Geschichte von 1864 als um die Geschichte des Kulturkampfes aus den 2000'er Jahren mit seiner Ausländerpolitik und der dänischen Kriegsbeteiligung in Afghanistan und in Irak nach 2001. Die Serie stellt ein grotesk verzeichnetes Bild des Verlaufs vor und während des Krieges von 1864 dar und macht nur dann Sinn, wenn man heutige Verläufe und gegenwärtige Personen hineinprojiziert. Anlass zur Reflektion über 1864 oder über die Folgen des Krieges für den einzelnen Menschen und für die Gesellschaft gibt es nicht.

Krigen 1864 i dansk og tysk billedkunst

Af INGE ADRIANSEN

Ved de første kunstakademier, der blev oprettet i 1600-tallet, blev historiemaleriet anset for den fornemste genre indenfor malerkunsten. Denne vurdering skyldtes de særlige krav, som en god historiemaler skulle opfylde. Ud fra historiske værker skulle han fortolke en fortidig begivenhed og omforme det til fængende billedsprog. I slutningen af 1700-tallet blev det tilladt også at skildre samtidige historiske begivenheder, og historiemaleriet kom nu i høj grad til at tjene til forherligelse af fyrstehuse og store mænds bedrifter. I slutningen af 1800-tallet svandt interessen for historiemaleriet, der dog nåede en opblomstring både i Danmark på grund af De slesvigske Krige og i Tyskland som følge af kejserrigets grundlæggelse.

Indledning

»Kunst og Poesie ere nu vort Danevirke«; således skrev H.C. Andersen i 1866 i et brev til maleren Carl Bloch.¹ Digteren var blevet opildnet ved at høre om Blochs store nye historiemaleri med titel »Niels Ebbesen og Grev Gert«. Motivet med den brave jyske adelsmand, der i 1340 ikke ville lade sig undertrykke af den holstenske greve Gert og derfor slog ham ihjel, vakte begejstring hos mange, der ligesom digteren fortolkede det som et trøsterigt budskab om, at (tyske) tyranner kan bekæmpes. Historiemalerier afspejler en fortidig begivenhed set gennem et kunstnerisk temperament og ofte med en samtidshistorisk fortolkning. I mange europæiske lande blomstrede historiemaleriet i sidste halvdel af 1800-årene og var med til at styrke både gamle og nye nationer ved at belyse fælles historie og fælles myter.

I denne artikel vil der blive præsenteret en række danske og tyske historiemalerier med motiver fra 1864-krigen. Undersøgelsen sigter at afdække forskelle og ligheder på de danske og tyske historiemalerier fra denne krig, både med hensyn til valg af motiver og skildringer af kampe. Desuden søges det afklaret, hvor længe 1864-krigen var et tema, som malerne gav sig i kast med, og om der er forskelle på dette felt mellem den sejrende og den tabende nation.

Billederne er udvalgt ved en gennemgang af værker i danske og tyske museer, især Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kunsthalle zu Kiel, Museumsberg Flensburg og Deutsches Historisches Museum i Berlin. Så vidt muligt er der valgt billeder, der kan belyse hinanden. Det har været ønsket at præsentere mange billeder, i alt 23, med en kort tekst, der først og fremmest redegør for motivet og den historiske begivenhed, som det belyser.

Malerne er ikke en del af denne artikels tema, og de er derfor kun omtalt i meget begrænset grad. Billeder med symbolsk indhold, som for eksempel Carl Blochs billede, der vakte H.C. Andersens begejstring, er heller ikke medtaget, da undersøgelsen af pladshensyn må koncentrere sig om værkerne med 'faktuelle' motiver. Den stramme form med mange billeder og korte tekster har gjort det nødvendigt at fravælge enkelte billeder, hvis baggrund og virkningshistorie er for kompliceret at fortælle i den valgte form, der ikke giver plads til historiske eller ikonografiske analyser. Til gengæld forsøger artiklen at pirre læsernes interesse ved at sammenstille malerier henover landegrænsen.

Den eksisterende forskning på området er ret beskeden og består af artikler henholdsvis om dansk eller tysk historiemaleri, men hidtil er der ikke publiceret forskning, der sammenligner værker af kunstnere i de to 'fjendelande'. Tyske historiemalerier fra de tre krige 1864, 1866 og 1870-71 er grundigt belyst af Frank Becher 2001 i disputatsen *Bilder von Krieg und Nation. Die Einigungskriege in der bürgerlichen Öffentlichkeit Deutschlands 1864-1913*. Et tilsvarende værk over danske historiemalerier findes ikke, men der er publiceret en række artikler, især i forbindelse med særudstillinger i anledninger af et 1864-jubilæum. Frederiksborg-museet udgav ved 100-års jubilæet *1864 i danske billeder*, skrevet af H.D. Schepelern, og ved 150-års jubilæet kataloget *1864. Krigen der forandrede Danmark*, redigeret af Thomas Lyngby. Søren Mentz skrev i 2003 artiklen »Kunsten at fremstille en død helt. Officersportrætter fra De slesvigske krige og dansk nationalisme i slutningen af 1800-tallet«. De nyeste bidrag på tysk og dansk side er skrevet i 2014 af Bärbel Manitz, Hans Günther Andresen og Inge Adriansen og publiceret i ledsagebogen til særudstillingen *Mennesker i Krigen 1864 – Menschen im Krieg*, der blev vist i Kiel, Sønderborg og København.

Imposante billeder af magtens mænd

Carl Christian Magnussen: Herzog Friedrich VIII. 1863. Olie på lærred. 110 × 86 cm. Kunsthalle zu Kiel. Foto: Kunsthalle.

Hertug Friedrich har ladet sig afbilde som en statsmand med ordensbånd. Han er klar til at præsentere de augustenburgske arverettigheder til Slesvig-Holsten. Selvom Friedrich er malet imponant i trekvart figur, så fremstår han ikke helt med fyrstelig værdighed, for hans ansigtstræk har anstrøg af den ubeslutsomhed, der karakteriserede hans politik og optræden. Portrættet er malet af en af hans varme tilhængere, C.C. Magnussen, i sommeren 1863 under den optrækkende krise om hertugdømmerne.

Johan Vilhelm Gertner: Carl Christian Hall. 1864. Olie på lærred. 126,5 × 88 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Hans Petersen.

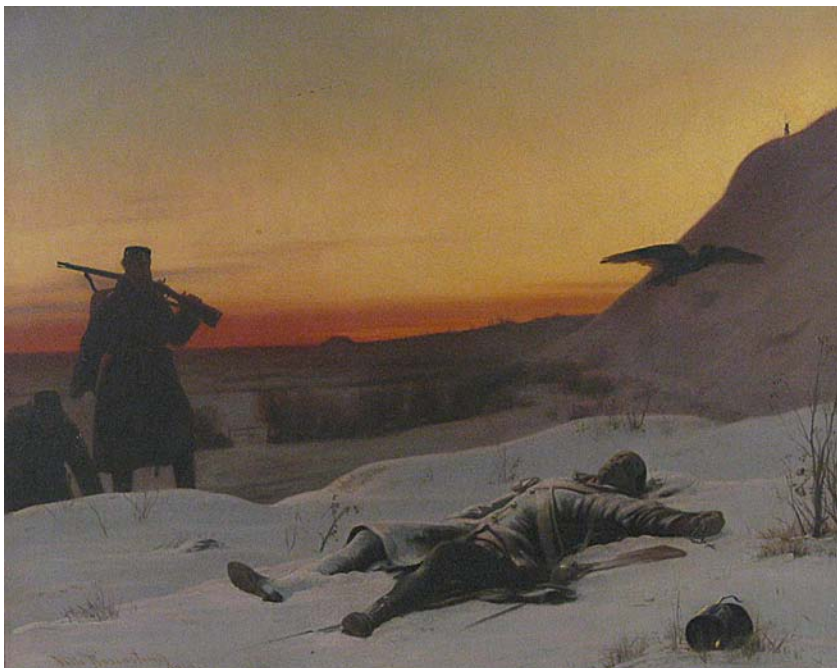
C.C. Hall var statsminister 1857 til december 1863 med en afbrydelse på nogle måneder. Han gennemførte Novemberforfatningen, der var den umiddelbare årsag til krigens udbrud, og et eksemplar af den ligger på hans bord. I baggrunden ses en buste af Frederik VII, og hermed sendes et signal om, at Hall var i overensstemmelse med sin konge, også hvad Novemberforfatningen angik. Der er stor portrætlighed, men ingen indtrængende karakteristik. Han er skildret som den arbejdssomme statsminister med dekorationer, der afspejler påskønnelse af hans indsats for fædrelandet. Billedet er udført i 1864 og kan tolkes som Halls forsøg på at sikre sit eftermæle.

Johan Vilhelm Gertner: Ditlev Gothard Monrad. 1864. Olie på lærred. 179 × 122,5 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Lennart Larsen.

D.G. Monrad overtog regeringsmagten ved årsskiftet 1863/64 og trådte først tilbage efter erobringen af Als. Portrættet er ejendommeligt ved at skildre en magthaver som afmægtig. Ligesom Hall har Monrad valgt at lade sig afbilde i sit arbejdsværelse. På bordet ligger et telegram fra fredskonferencen i London, antageligt med stormagternes sidste forslag til Slesvigs deling. I hånden holder han et andet telegram, måske fra den danske delegation i London. Monrad bærer magtens ydre kendetegn. Han er iført bispekjole, uagtet at han var blevet afskediget som biskop i 1854. Hans bryst er prydet med storkorsordenen, selvom han først modtog den efter afskedigelsen som regeringschef.

De (næsten) samtidige skildringer af 1864-krigen

Vilhelm Rosenstand: *Fra Saxarmen ved Danevirke Morgenen efter Kampen ved Bustrup 3. februar 1864*. Olie på lærred. 66 × 82 cm. Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Foto: Søren Petersen.

Maleren Vilhelm Rosenstand var aktiv krigsdeltager. Ved mobiliseringen i 1863 blev han indkaldt som sekondløjtnant ved 20. Regiment, der hørte til 8. Brigade. Han deltog i kampene foran Danevirke og senere ved Fredericia, men ikke ved Dybbøl, da han sammen med andre fra sit regiment var blevet overført til kystbevogtning på Fyn. Rosenstand er nok den kunstner, der mest ihærdigt har omsat sine skitser fra feltlivet til malerier og illustrationer. Scenen her er en af de ret få med en østrigsk soldat. Billedet blev udstillet på Charlottenborg i 1865 og blev erhvervet af den unge løjtnant Vilhelm Dinesen, der havde deltaget i kampen 3. februar og skildret den i sin bog *Fra Otten-de Brigade* (1889).

Niels Simonsen: Danske Infanterister trækker en Kanonlavet ved Tilbagetog fra Dannevirke Stillingen 1864. 1865. Olie på lærred. 48,5 × 80 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Lennart Larsen.

Dette billede er selve ikonet på det danske tilbagetog. Det skildrer en konkret episode, hvor nogle danske infanterister valgte at slæbe af sted med en feltkanon, som var blevet efterladt ved vejkannten, efter at et hesteforspand var styrtet. En syg soldat blev sat op på kanonen og undgik herved at blive overladt til kulden og døden. Billedet er malet som en grisaille, dvs. kun i grå farver, men virker alligevel umiddelbart fængende i kraft af sin levende skildring af de ukuelige danske soldater, der trods tilbagetog og truende nederlag havde overskud til at tage vare både på kanoner og kammerater. Maleriet blev udstillet på Charlottenborg i 1865 og blev hurtigt folkeeje og gengivet i talløse reproduktioner.

Niels Simonsen: Træfningen ved Sankelmark 6. februar 1864. 1865. Olie på lærred. 163 × 308 cm. Jacob A.M.H. Rosenkrantz, Glorup Gods. Foto: Søren Petersen.

Under tilbagetrækningen fra Danevirke foregik der en kamp ved Sankelmark over tre timer i isnende kulde mellem danske og østrigske tropper. Det var en nærkamp med brug af bajonetter, der gav betydelige tab på begge sider. Soldaten i midten ligner den ene af de tre soldater, der trækker feltkanonen på Simonsens andet store gråtone-maleri fra tilbagetrækningen. Blandt soldaterne er portrætter af malerens venner, bl.a. den frivillige Jens Paludan-Müller, blomstermaler H. Aumont og oberst Max Müller. Simonsen har udført talrige slag-malerier fra 1848-50, mens dette blev et af hans få fra 1864. Det er præget af nærkampens råhed og blev derfor ikke reproduceret i større omfang. Det var simpelthen for tæt på krigens virkelighed.

Ubekendt tysk maler: Fægtningen ved Oeversee. 1865. Olie på lærred. 116 × 179 cm. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek. Foto: Smstds.

Fægtningen ved Oeversee kaldes på dansk sædvanligvis Træfningen ved Sankelmark. Kampen blev på begge sider tolket som en delvis sejr, dog med mest ret på østrigsk side. Dette maleri skildrer en scene fra det blodige slag om eftermiddagen, hvor det blege dagslys er ved at forsvinde. På den overisede landevej mod Flensborg stormer en østrigsk brigade frem, opildnet af en hornist og marchmusik fra et musikkorps. På slagmalerier er der sædvanligvis på dekorativ vis anbragt et par af kampens ofre i forgrunden af billedet. Således også her, hvor maleren har antydnet de store tab på begge sider med et par faldne og blodpøle i sneen. Men billedet er alligevel uden den alvor og gru, som Simonsen skildrede.

Johann Hermann Kretschmer: Forpostfægtning ved Nybøl februar 1864. 1865. Olie på lærred, 50,5 × 74,5 cm. Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Foto: Søren Petersen.

Berlinerkunstneren J.H. Kretschmer kom som billedreporter til den tysk-danske slagmark og indgik i den preussiske prins Friedrich Karls stab. Han udførte især malerier med populære motiver som prins Friedrich Karl på Dybbøl og overgangen til Als, men han malede også mindre spektakulære scener, for eksempel med preussiske troppers rekognoscering i Sundeved. Billedet her viser et af de første sammenstød mellem preussiske og danske tropper efter tilbagetrækningen fra Danevirke. I forgrunden ses preussiske tropper, i baggrunden anes danske tropper. Midt i billedet ses lokale beboere, der under kampen søger tilflugt i kirken. Civile på flugt fra krigens gru skildres kun sjældent i historiemaleriet.

Christian Sell: Den preussiske kronprins og prins Friedrich Karl på slagmarken ved Dybbøl. 1864. Olie på lærred, 48 × 60 cm. Museumsberg Flensburg. Foto: Smstds.

Christian Sell deltog som maler for den preussiske hær i de tre såkaldte tyske foreningskrige 1864, 1866 og 1870-71. På dette maleri gengiver han de sejrende i feltherrepositur efter erobringen af Dybbøl Skanser. Den øverstbefalende for det preussiske armekorps, prins Friedrich Karl med rød uniformsjakke, står rygvendt og forklarer den preussiske kronprins Friedrich om krigsskuepladsen. Kronprinsen retter sin kikkert mod de fjendtlige stillinger på Als. Bag dem står en preussisk officer, der nøje studerer en situationsplan. Det giver alt sammen indtryk af planlægning, strategi og overblik. Den preussiske kronprins var på besøg på Dybbøl 21. april efter at have overværet en sejrsparade i Adsbøl.

Jørgen V. Sonne: Fra Dybbøl først i april 1864. 1871. Olie på lærred. 130 × 194 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Lennart Larsen.

Billedet viser de delvist sønderskudte skanser med en falden officer i forgrunden og konstante granatnedslag i baggrunden. Det afspejler en fortvivlende situation og et udsigtsløst forsvar. Sonne havde oplevet situationen, da han med tilladelse fra Krigsministeriet færdedes ved slagmarken med sin skitsebog. Hans skitser og oliemalerier har præg af troværdig krigsreportage, sædvanligvis dog uden gru og med hovedvægt på skildringen af de danske soldaternes mod og udholdenhed. Sonne har også udført talrige billeder fra 1848-1850, mens der fra krigen 1864 kun kendes tre værker. Det har været tungt for ham at få afsluttet skildringen af den håbløse situation på Dybbøl, og billedet blev først færdig i 1871.

Fritz Schulz: Stormen på Dybbøl Skanse V. 1865. Olie på lærred, 188 × 253 cm. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek. Foto: Smstds.

Den berlinske militærmaler Fritz Schulz skabte med dette storslåede panoramabillede en detaljerig skildring af et slag og samtidig også et omfattende gruppeportræt. Billedet er udført på bestilling af prins Friedrich Karl, der er gengivet i sin røde uniformsjakke på bakken i baggrunden til højre, hvorfra han iagttager stormen på Dybbøl Skanser. I fokus for kompositionen står en af de tyske Dybbøl-helte, Feldwebel Probst, der er skildret som triumfator i det øjeblik, hvor han kan sætte den preussiske stormfane i jorden på Skanse V. Umiddelbart herefter blev han ramt af en dansk kugle og døde. Hans indsats blev kendt i samtiden og blev hyldet i et populært digt af Theodor Fontane: »Der Tag vor Düppel«.

Carl Neumann: *Slaget ved Helgoland*. 1865. Olie på lærred. 64 × 103 cm. Fyns Stiftsmuseum, deponeret i Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Foto: Sønderborg Slot.

Søslaget foregik 9. maj mellem to østrigske fregatter og tre preussiske kanonbåde over for to danske fregatter og en korvet. Maleren har skildret det øjeblik, hvor den østrigske fregat »Schwarzenberg« er skudt i brand, og den anden østrigske fregat glider frem for at dække den mod beskydning fra de to danske fregatter »Jylland« og »Niels Juel«. Kampen ophørte først, da den østrigsk-preussiske eskadre trak ind på neutralt farvand ved Helgoland. Det var den eneste større kamp i krigen 1864, der med rimelighed kunne tolkes som en dansk sejr. Derfor er den skildret både af samtidige og senere malere. Neumanns detaljerige billede bygger på en skitse af en søløjtnant, der var om bord på den danske korvet.

Wilhelm Camphausen: Overgangen til Als. 1866. Olie på lærred, 165 × 284 cm. Deutsches Historisches Museum, Berlin. Foto: Sønderborg Slot.

Camphausen var en fremtrædende tysk historiemaler allerede før 1864. Han rejste i april 1864 til Sundeved for at opleve krigens realiteter og udførte talrige skitser og skrev dagbog om sine oplevelser. Skitserne blev omsat til store oliemalerier, der blev udført på bestilling af den preussiske kongefamilie. De fleste er dog gået tabt i Anden Verdenskrig, men skildringen af den dristige overgang til Als 29. juni er bevaret. Motivet glorificerer triumfen, men giver dog et realistisk billede af, hvorledes de danske tropper blev løbet over ende. Camphausen udgav senere en illustreret dagbog med sine oplevelser i 1864, hvor han uforblømt skildrer krigens grusomheder, landskabets ødelæggelse og de såredes lidelser.

De senere skildringer af krigen

Otto Bache: *Christian den Niendes Besøg i Dybbøl Skanser*. 1888. Olie på lærred. 164 × 250 cm. Tilhører Hendes Majestæt Dronningen, deponeret på Sønderborg Slot siden 1976. Foto: Søren Petersen.

Den 22.-23. marts var Christian IX på besøg ved fronten og besøgte om natten mandskabet i Skanse II. Denne episode er fastholdt af Otto Bache i dette store, figurrige billede, der blev skænket til Christian IX ved hans 25-års regeringsjubilæum i november 1888 af officerer, underofficerer og befalingsmænd. Der er lagt vægt på at portrættere ledende officerer, bl.a. general Gerlach og oberst H.A.T. Kaufmann. Christian IX er dog ikke afbildet i samtale med disse, men med en såret menig, og det antydes hermed, at kongen nærer omsorg for hele sin hær og ikke kun for officererne. Andre menige er ved at udbedre skaderne efter dagens bombardementer, i baggrunden tv. ses krudtmagasinet og th. blokhuset til mandskabet.

Vilhelm Rosenstand: *Episode af Ottende Brigades Modstød*. 1894. Olie på lærred. 71 × 102 cm. Skitse til stort maleri i Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Deponeret på Sønderborg Slot af Kunstmuseet Fuglsang. Foto: Søren Petersen.

Ottende Brigades ihærdige, men forgæves forsøg på at trænge de preussiske stormtropper tilbage den 18. april blev skildret litterært i 1889 af Vilhelm Dinesen, der som ung løjtnant deltog i denne kamp. Hans bog, *Fra Ottende Brigade*, der er skrevet i heroiserende stil, inspirerede Vilhelm Rosenstand til et stort slagmaleri, der i dag er på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Skitsen, der ses her, har ikke samme grad af patos som det endelige billede. Men fælles for dem er skildringen af soldaternes kampvilje på trods af udsigten til nederlag. Mandskabet i skanserne havde fra 7. februar ligget i dækning i stillingen, hvorfra der kun foretoget en enkelt offensiv 17. marts, der tilmed endte fatalt.

Christian Ferdinand Andreas Mølsted: Om bord på fregatten Niels Juel under slaget ved Helgoland. 1898. Olie på lærred. 110 × 185 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Kit Weiss.

Motivet er batteridækket på fregatten Niels Juel, hvor mandskabet begejstres ved at se resultatet af deres ihærdige indsats – den østrigske fregat Schwarzenberg er skudt i brand. Mens mandskabet ved kanonerne jubler, står orlogskaptajn Suenson helt rolig på kommandobroen og følger kampen nøje. Det er nationalromantisk skildring af arbejdet på batteridækket, hvor der var tæt krudtrøg og infernalsk larm både fra batteriets egne kanoner og kanonerne på dækket ovenover blandet med buldren fra østrigernes kanoner. Mandskabet arbejdede med bar overkrop på grund af det hårde slid og den kvælende varme fra kanoner. Chr. Mølsted var habil marinemaler, men skildrede ikke krigens barske realiteter.

Erik Henningsen: Kampen ved Mysunde 2. februar. 1914. Kultegning på pap. 110 × 330 cm. Fanegemakket på Christiansborg Slot. Foto: Smstds.

Ved genopførelsen af det nedbrændte Christiansborg Slot 1906-1928 blev kongefløjen udsmykket med kunst, der afspejlede både kongehusets og folkets historie. Det var værker af den type, som brygger J.C. Jacobsen havde betegnet som »vækkende Fremstillinger af det danske Folks historiske Minder«.² Audiensgemakket var førhen blandt de rum, som flest borgere havde mulighed for at opleve, og forrummet hertil, fanegemakket, blev i 1914 udsmykket med fire store billeder udført af Erik Henningsen.³ De skildrede spektakulære begivenheder fra den tabte krig, der også har været yndede motiver for historiemalere.

Erik Henningsen: Tilbagetoget fra Danevirke. 1914. Kultegning på pap. 110 × 330 cm. Fanegemakket på Christiansborg Slot. Foto: Smstds.

I modsætning til de danske historiemalerier, der blev udført i slutningen af 1800-tallet, er Erik Henningsens billeder fra 1864-krigen er uden patos og mere realistiske i stilen. Især hans skildring af tilbagetogets isnende kulde med døde soldater efterladt i sneen langs vejen er medrivende. Det er de menige soldater som anonyme helte, som dette billede viser. Vilhelm Dinesen, der deltog i tilbagetoget, har skildret det således: »Når vi kom op på en bakketop og så forud, bølgede, så langt øjet rækkede, en sort stribe langs landevejen som et uhyre ligtog, langsomt, død stille; det var den danske hær, der erkendte fjendens overmagt.«

Ludwig Dettmann: Stormen på Dybbøl. 1914. Olie på lærred. Triptykon, midterste del måler 256 × 576 cm, sidefløjene 282 × 199 cm. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek. Foto: Smstds.

I det nu nedrevne ridehus foran Sønderborg Slot blev der i 1914 vist en stor mindeudstilling i anledning af 50-årsdagen for slaget på Dybbøl og erobringen af Als. Her deltog den slesvig-holstenske kunstner Ludwig Dettmann med en triptykon, dvs. et maleri. I midterfeltet skildres stormen på Dybbøl Skanser, mens motiverne på sidefløjene perspektiverer kampen ved at skildre dens forudsætninger og følger. Det monumentale tredelte maleri, der måler ca. 10 meter i bredden, var mindeudstillingens dramatiske finale i det sidste rum, den såkaldte »Ehrenhalle«. Ikke mindst skildringen af fremadstormende preussiske soldater i heftig nærkamp med skræmte danske soldater under en overdimensioneret stormfane, vakte samtidens beundring.

På sidefløjene refererer Ludwig Dettmann til krigens forhistorie og følger og sammenknytter slesvig-holstensk og preussisk historie til en tysk patriotisk fortælling. Til venstre står en gruppe unge foran kejserrigets sort-hvid-røde fane og sværger troskab. De udveksler et bekræftende håndtryk hen over et mindesmærke, hvori der er indhugget »Op ewig ungedeelt«, den slesvig-holstenske parole fra 1840'ernes nationale kamp. Til højre bliver ofrene i 1864-krigen mindet og hyldet med en laurbærkrans. Det foregår ved en af de endnu eksisterende mindesten på massegravene på Dybbøl Banke. Indskriften er delvist dækket, og beskueren må selv gætte, om der står 207 tapfere Dänen eller Preussen.

Samtidshistoriske kommentarer

Martin Bigum: National Retreat (Millennium). 1996. Olie på lærred. 200 × 210 cm. Kunstmuseet ARKEN, deponeret på Sønderborg Slot. Foto: Søren Petersen.

Nogle billeder fra 1864-krigen er indgået i historiebevidstheden, og derfor kan nutidige malere genbruge motiverne. Dette billede tager afsæt i Vilh. Rosenstands skildring af Ottende Brigades Angreb (s. 42). Bigum gengiver danske soldater på Balkan i 1990'erne iført 1864-uniformer. Blandt officererne ses Uffe Ellemann Jensen, udenrigsminister 1982-1993 og fortaler for en aktiv dansk udenrigspolitik. Forrest ses en lille figur »Art«, der kendes fra andre af Bigums billeder. Hans rædselsslagne ansigt og leen, der hviler på hans skulder og ikke er i brug, står i skarp kontrast til soldaterne, der er i færd med at gå løs på fjenden med bajonetter. Det er en skarp kommentar til udsagn om, at Danmark var kommet ud af skyggen af 1864.

Roald Als: Tilbagetrækning af danske styrker fra Afghanistan. Bladtegning til Politiken 21. juli 2013. Signeret computerprint. 30 × 42 cm. Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Foto: Smstds.

Tegningen illustrerede en analyse af chefredaktør Bo Lidegaard om de danske troppers indsats i Afghanistan. Han konkluderede, at trods betydelige tab havde resultatet af indsatsen været tæt på nul.⁴ Roald Als har lavet en parafrase over Niels Simonsens tilbagetog fra Danvirke (s. 32). Her trækkes kanonen af borgerlige politikere, der var ved magten, da danske tropper blev sendt til Afghanistan. Fra højre ses Anders Fogh Rasmussen, Per Stig Møller, Pia Kjærsgaard og Søren Gade. Siddende på kanonen og bag den ses tidligere oppositionspolitikere, der som regering videreførte den aktivistiske udenrigspolitik. Fra venstre ses Helle Thorning Schmidt, Niels Helveg Petersen og den rygvendte Villy Søvndal.

Thomas Kluge: Dybbøl 1864. 2014. Olie på lærred. 200 × 210 cm. Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Foto: Søren Petersen

Billedet viser en scene fra krigen 1864 i det nutidige kulturlandskab i Dybbøl Skanser. Ved et bord ses tre danske menige og en officer. En tom stol og en efterladt pikkelhjem viser, at en preussisk officer har forladt scenen. På bordet er et skakbræt med et uafsluttet spil, 'hvid' vil dog blive skakmat i næste træk. I græsset ligger en skillingsvise, »Jens var aldrig bange, men de var for mange«, sammen med en medalje med indskriften: »For hvert et tab igen erstatning findes; hvad udad tabtes, det må indad vindes«. Inden for rammerne af en magisk, symbolsk realisme inddrager billedet kendte nationalhistoriske elementer, men fortællingen er uheroisk og rejser spørgsmålet om, hvem der var sejrherre.

Christopher Lehmpfuhl: *Düppeler Schanzen*. 2013. Olie på lærred. 180 × 240 cm. *Itzehoer Versicherung*. Foto: Florian Selig.

Christopher Lehmpfuhl fra Berlin er næsten jævnaldrende med Thomas Kluge, men har i modsætning til Kluge valgt ikke at skildre krigen, men dens virkning set i perspektiv af 150 år. Det er mere et impressionistisk landskabsmaleri end et egentlig historiemaleri med fortællende indhold. Scenen er det nutidige kulturlandskab i skanse 4 med ruiner af danske krudtmagasiner og en vid udsigt ud over Flensborg Fjord mod den tyske kyst. Grænselandets oprørte historie udtrykkes i det centimetertykke farvelag, der giver en reliefagtig karakter. Billedet får en oprørt karakter, som om slaget om Dybbøl snart vil gå i gang igen. Men striden er endt med et forsonende resultat, for horisonten er udvidet og grænserne flydende.

Sammenfatning

En sammenligning mellem danske og tyske historiemalerier viser betydelige forskelle i motivvalget, og de skyldes ikke kun, at der i store og små nationer udvikles forskellige mentaliteter og samhørigheder. Hvis man sammenligner danske historiemalerier fra 1848-50 og 1864, så er der også markante forskelle i motivvalget, og det gælder for eksempel for en maler som Jørgen Sonne, der har udført billeder fra begge krige. Fra Første Slesvigske Krig er de foretrukne motiver billeder fra slag og træfninger, der kunne tolkes som sejre. Det var derimod sværere at finde sejrige danske træfninger og slag fra Anden Slesvigske Krig, og malerne har derfor i vidt omfang fravalgt slagscener til fordel for skildringer af de danske soldaters udholdenhed og mod. Motiverne begrænser sig til ret få lokaliteter og kamphandlinger, først og fremmest kampen ved Mysunde 2. februar før tilbagetrækningen fra Danevirke, træfningen ved Sankelmark 6. februar, kampene på Dybbøl samt et par rytterfægtninger. Skildringerne fra krigen til søs er indskrænket til de kampe, der kan betegnes som sejre – eller i det mindste som vellykkede udfald. Det drejer sig om træfningerne ved Rügen og Helgoland. Derimod er ingen danske historiemalere gået i kast med at skildre overgangen over Alssund og kampen om Als 29. juni eller den sidste og helt overflødige træfning, der foregik 3. juli ved Lundby i Himmerland. Krigens to sidste kampe medførte betydelige tab, og det var umuligt at fremstille dem i heroisk lys, og de er kun skildret i bogillustrationer, der er udført årtier efter begivenhederne.

De tyske historiemalerier har i et vist omfang andre motiver, da malerne også her helst vælger sejrige kampe. Derfor er det på dansk side værdsatte motiv med kampen ved Mysunde helt fraværende. Derimod blev der udført talrige billeder af de to mest spektakulære sejre, stormen på Dybbøl Skanser og kampen om Als. For selvom krigen i 1864 kun var den første af de tre tyske såkaldte foreningskrige, gav den alligevel anledning udførelsen af talrige billeder. Krigen mellem Preussen og Østrig i 1866 blev hurtigt vundet i løbet af få uger, og her var kun et enkelt større slag ved Königgrätz. I krigen med Frankrig 1870-71 var der ikke mange maleriske slagscener, hverken i forbindelse med erobringen af Sedan eller den langvarige belejring af Paris. Stormen på Dybbøl og den hasarderede, men vellykkede overgang til Als forblev derfor i en årrække populære motiver blandt tyske historiemalere.

Historiemalerierne med motiver fra 1864 kan inddeles i fire grupper. Den første omfatter de danske og tyske billeder, der blev lavet i krigsåret og det første årti derefter. Det er situationsbilleder, præget af datidens patriotisme og jævnlige udført på bestilling af folk, der deltaget i de kampe, der skildres. Nogle af billederne er patosfyldte, mens andre har en særlig kvalitet ved den friskhed og autenticitet, der præger dem. Der blev i det første årti efter krigen udført flere historiemalerier i Preussen end i Danmark, men en betydelig del heraf er forsvundet i løbet af Anden Verdenskrig. Det gælder ikke blot for hovedparten af Wilhelm Camphausens 1864-malerier, men også for andre fremtrædende malere som Georg Bleibtreu og Emil Hüntten.⁵

Den næste gruppe finder vi især på dansk side. Det er billeder, der skabt med henblik på styrkelse af nationen. De danske billeder blev udført fra omkring 1880 og var nært forbundet med oprettelsen af Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot i 1878. Hovedformålet var med brygger J.C. Jacobsens ord at skabe »et Hjemsted for Folkets Minder«, udvikle historisk sans og »styrke Folkets Selvfølelse og moralske Kraft, hvortil et lille Folk som vort i høj Grad trænger.«⁶ Historiemalerier med et heroisk anstrøg og monumentale portrætter af fremtrædende officerer blev et vigtigt middel til at realisere dette formål. 1864-krigens barske virkelighed var nu kommet så lang afstand, at mandsmod, udholdenhed og dødsforagt midt i det uundgæelige nederlag kunne blive populære motiver.

Interessen for historiemalerier med motiver fra den tabte krig svandt omkring 1900, men fik både på dansk og tysk side en lille genoplivning i 1914, hvor Erik Henningsen og Ludwig Dettmann udførte billeder i anledning af 50-års jubilæet. Den fjerde og sidste gruppe historiemalerier finder vi næsten udelukkende på dansk side. Det er nutidige kunstneres genfortolkning af motiver fra de klassiske 1864-malerier. De giver ofte en indirekte kommentar til den aktuelle udenrigspolitik. Det nyeste historiemaleri med motiv fra Dybbøl Skanser, udført i 2014 af Thomas Kluge, er i en kategori for sig. Inden for rammerne af en magisk, symbolsk realisme inddrager billedet kendte nationalhistoriske elementer, mens selve fortællingen er uheroisk. Fortid og nutid, virkelighed og fantasi indgår her i en symbiose. Det tyske modstykke hertil er Christopher Lehmpfuhls maleri, der ligesom Kluges har motiv fra slagmarken på Dybbøl, men alligevel falder det ikke umiddelbart indenfor kategorien historiemaleri. Det

er plein-air billede, malet på stedet i skiftende vejrlig og med hastige, kraftige strøg for at fange essensen af det sete og oplevede. Fælles for de to nutidige billeder er en tolkning af 1864-krigens følger på langt sigt.

I historiemaleriets glansperiode i 1800-tallet var det idealiserende, nationalromantiske fremstillinger, der var dominerende, mens det i nutiden ofte er ironiserende og distancerende skildringer.⁷ Fælles for dem er, at de rummer et fængende, holdningsskabende fortælleunivers, der skildrer både fortiden og samtidens opfattelser.

LITTERATUR

- Adriansen, Inge: »Krigen 1864 i dansk billedkunst«, Jens Ahlers (Hg.): *Mennesker i Krigen 1864 – Menschen im Krieg*. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek & Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Kiel 2014, s. 311-360.
- Adriansen, Inge: »Thomas Kluge: Dybbøl 1864«, *Dansk Noter. Temahefte om krig*. Dansk lærerforening for Gymnasiet og HF, 2015:1, s. 24-26.
- Becker, Frank: *Bilder von Krieg und Nation. Die Einigungskriege in der bürgerlichen Öffentlichkeit Deutschlands 1864-1913*. München 2001.
- Bigum, Martin: *Min personlige kunsthistorie*, 2014.
- Bligaard, Mette: *Fædrelandshistoriske billeder*. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, 1978.
- Eller, Povl: »Brygger J.C. Jacobsens plan over historiske fremstillinger til Frederiksborgmuseet«, *Danske Magazin*, 8 rk., 5 bd., 4 hf., 1989, s. 309-336.
- Heiberg, Steffen: »Nationalt portrætgalleri eller nationalhistorisk museum«, Mette Bligaard (red.): *J.C. Jacobsen og Frederiksborg*. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, 1997, s. 56-71.
- Heiberg, Steffen: *Danske portrætter*. København 2003.
- Lauring, Palle: *Billeder af Danmarks historie. Maleren, danmarkshistorien og maleriet*. København 1972.
- Lopdrup, Hanne: »J.C. Jacobsen og historiemaleriet«, Mette Bligaard (red.): *J.C. Jacobsen og Frederiksborg*. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, 1997, s. 34-55.
- Lopdrup, Hanne: »Et kort ophold – et historiemaleri af Thomas Kluge«, *Carlsbergfondets Årsberetning* 1999, s. 96-105.
- Lyngby, Thomas (red.): *1864. Krigen der forandrede Danmark*. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot 2003.
- Manitz, Bärbel: »Die 6. Kugel: Deutsche Künstler im Krieg von 1864«, Jens Ahlers (Hg.): *Mennesker i Krigen 1864 – Menschen im Krieg*. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek & Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Kiel 2014, s. 241-310.
- Manitz, Bärbel und Hans Günther Andresen: »Gemälde vom deutsch-dänischen Krieg 1864«, Jens Ahlers (Hg.): *Mennesker i Krigen 1864 – Menschen im Krieg*. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek & Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Kiel 2014, s. 169-184.
- Mentz, Søren: »Kunsten at fremstille en død helt«. *Fortid og Nutid* 2003, s. 243-262.
- Schepeleern, H.D.: *1864 i danske billeder*. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. 1964.

Søndergaard, Sidsel Maria, Gerd Rathe og Jens Toft: *Carl Bloch 1834-1890*.

Museet for Religiøs Kunst og Øregaard Museum, 2012.

NOTER

1. H.C. Andersen i brev juli 1866 til maleren Carl Bloch efter at have udtalt sin glæde over Blochs maleri »Niels Ebbesen og Grev Gert«. Sidsel Søndergaard m.fl. 2012, s. 260.
2. Povl Eller 1989, s. 309.
3. Ifølge Christiansborg Slotsforvaltnings kartoteksinventar blev billederne udført til en mindeudstilling om krigen Industriforeningen april 1914. Efter udstillingen forærede komiteen bag den tegningerne til kongen, der overdrog til slotsarkitekt Thorvald Jørgensen til udsmykning i kongefløjen på det genskabte Christiansborg.
4. *Politiken* 21.7.2013.
5. Bärbel Manitz 2014, s. 308ff.
6. Povl Eller 1989, s. 309.
7. Det gælder dog ikke de nye historiemalerier fra Danmarks aktive krigsdeltagelse fra 1990'erne, der er udført på bestilling af Frederiksborgmuseet.

Zusammenfassung

Die historischen Gemälde mit Motiven von 1864 können in vier Gruppen eingeteilt werden. Die erste Gruppe umfasst Bilder aus dem Kriegsjahr und dem darauffolgenden Jahrzehnt. Sie sind vom Patriotismus gekennzeichnet und waren oft von Kriegsteilnehmern bestellt. Einige mit viel Pathos, andere frisch und authentisch gemalt. Die nächste Gruppe befindet sich hauptsächlich auf dänischer Seite. Diese Gemälde wurden um 1880 ausgeführt und waren mit der Gründung des Nationalhistorischen Museums am Frederiksborg Slot nah verbunden. Die harten Realitäten des Krieges konnten nun aus der Entfernung betrachtet werden mit beliebten Motiven wie Mannesmut, Ausdauer und Todesverachtung mitten in der unumgänglichen Kriegsniederlage.

Das Interesse an den historischen Gemälden vom verlorenen Krieg nahm um 1900 ab, wurde jedoch 1914 anlässlich des 50-jährigen Jubiläums kurz wiederbelebt. Die vierte und letzte Gruppe historischer Gemälde befindet sich meist auf dänischer Seite und besteht aus zeitgenössischen Interpretationen von Motiven der klassischen 1864-Gemälde. Das neueste dänische Beispiel aus dem Jahr 2014 von Thomas Kluge trägt nationalhistorische Elemente, ist in seiner Schilderung aber ohne jeglichen Heroismus. Das deutsche Gegenstück von Christopher Lehmpfuhl enthält wie bei Kluge Motive von den Dümpe-

ler Schanzen, versucht aber plein-air mit kräftigen Pinselstrichen die Essenz des Erlebten einzufangen. Gemeinsam für die zeitgenössischen Bilder ist die Interpretation der Folgen des Krieges von 1864 auf längere Sicht.

Jens Mungard

– Strandtidslen er min blomst

Af MOGENS ROSTGAARD NISSEN

I februar 1940 døde den frisiske digter Jens Emil Mungard i koncentrationslejren Sachsenhausen. Det var afslutningen på et brydsomt liv. Han blev født i Keitum på Sild som søn af den kendte landmand og sprogforsker, Nann Mungard, og de to havde et kompliceret forhold til hinanden. Jens Mungards gård blev brændt af efter, at hans far i 1920 havde deltaget meget aktivt i afstemningskampen for at få øens befolkning til at stemme dansk. Det så de tysksindede frisere på Sild ikke på med milde øjne. Efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 kom han hurtigt på kant med regimet og begyndte at skrive kritiske digte om styret. Samtidig skrev Jens Mungard mere end 800 poetiske digte på den frisiske dialekt, *Sölring*, og han regnes af flere som den vigtigste nordfrisiske digter.

Indledning

»Den frisiske digter og sprogforsker Jens Mungard fra Keitum/Sild bragte med sin sprogforskning det tyske sprogs enhed i fare. Derfor måtte han i KZ-lejr. Den 15. februar 1940 døde han dér efter en svær lungebetændelse. Kommandanten nægtede at indlægge den meget syge på infirmeriet, og sådan udåndede Mungard på en stråsæk i barak 27.«¹

Med disse ord beskrev en anden kz-fange, Heinrich Lienau fra Flensborg, hvordan den frisiske digter Jens Emil Mungard² døde i februar 1940 i koncentrationslejren Sachsenhausen. Ganske vist var datoen forkert, idet Mungard døde den 13. februar, men der er god grund til at tro Lienaus skildring af omstændighederne. Da han døde, havde Mungard været fange i lejren knap et år, men på denne korte tid blev han så afkræftet, at han døde af det.³ Det var afslutningen på et liv, der på mange måder var brydsomt og ulykkeligt – familiemæssigt, socialt og politisk. Men Jens Mungard regnes også af flere som den største blandt de nordfrisiske digtere, og der er således noteret i *Deutsche Philologie im Aufriss* fra 1960: »Den betydeligste nordfrisiske

digter i vore dage er landmanden fra øen Sild, Jens Mungard, Keitum. [...] Ja, hans dybsindige og ordmaleriske værker åbner porten på vid gab fra den ellers tematisk set ofte lidt snævre dialekt-forskning.«⁴

Fokus i denne artikel er rettet mod Jens Mungards liv, mens digtene fylder mindre. Det skyldes, at hans liv rummede en lang række interessante aspekter, selv om det også er en meget trist historie. Ud fra hans historie kan man samtidig få et indtryk af nogle af de problemer, nordfriserne havde i første halvdel af det 20. århundrede mellem det danske og det tyske. Desuden er det en forudsætning for at kunne forstå indholdet af hans digte, at man har et kendskab til hans liv.

Min interesse for Jens Mungard er blevet skabt i forbindelse med, at Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i samarbejde med dr. Martin Sadek opstillede en Mungard-udstilling i foråret 2013. I takt med at Marie Tångeberg oversatte mange af Mungards digte til dansk, blev min nysgerrighed vakt. Hvorfor valgte en hedebonde fra Sild at skrive disse smukke digte om sin ø, og hvordan kunne det gå til, at han endte sine dage i en kz-lejr? Da det samtidig viste sig, at vi i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig opbevarer en stor del af hans efterladte arkivalier, lå det lige for at skrive en artikel om Jens Mungard. En artikel, der også rummer meget om hans far, Nann Mungard, fordi de tos liv var vævet tæt sammen.

Forskning og kilder

Der er ikke skrevet ret meget om Jens Mungard, og indtil nu er det stort set udelukkende om de digte, han skrev. Det eneste, der er skrevet på dansk om ham, er en kort artikel fra 1985 i *Slesvigland* i forbindelse med 100-året for hans fødsel. Der er skrevet lidt mere om ham på tysk og især på frisisk. Hans Hoeg fik i 1982 overdraget rettighederne til Jens Mungards arkivalier af datteren, Elisabeth Mungard, og han gjorde i løbet af 1980'erne en meget stor indsats for at indsamle materiale om Nann og Jens Mungard. I 1985 udgav Hans Hoeg *Jens Mungard. Fuar di min hart heer slain*, der var den første bog på frisisk med nogle af Mungards digte samt kopier af breve til vestfrisiske kontakter og til hans kontakt, Hermann Schmidt, hvor især brevet dateret 31. juli 1938 er vigtigt. I 1995 fulgte Hoeg op med *Ströntistel an Dünemruusen. Das Lyrische Werk*, der indeholder mere end 800 digte skrevet af Jens Mungard. I 1989 udgav han Nann Mungards selvbiografi, *Der Friese Jan*, hvor man får et indblik i farens liv – naturligvis

set med farens briller. Lederen af Nordfriisk Instituut i Bredsted, dr. Thomas Steensen, har flere gange skrevet om Mungard-familien, herunder nogle korte biografier i *Das Neue Sylt Lexikon* fra 2007 og i *Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert (1879-1945)*, men noget samlet Mungard-værk er det ikke blevet til. Senest har Steensen og Ingo Laabs skrevet en kort artikel om Mungard i indledningen til *Jens Mungard. Gedichte – Dechtings*. Endelig har den tidligere leder af Nordfriesischen Wörterbuchstelle, Ommo Wilts, skrevet to korte, men særdeles interessante artikler. Han formår med stor tydelighed at dokumentere, at Jens Mungard ikke blot var en vigtig nordfrisisk lyriker – han blev også en meget skarp politisk digter.⁵

Hans Hoeg gjorde som nævnt i løbet af 1980'erne en meget stor indsats for at indhente kilder om både Nann og Jens Mungard, og det er i Hoegs arkiv, at hovedparten af de primære kilder til denne artikel er hentet.⁶ Heri er der kopier af en række forskellige juridiske dokumenter fra tyske myndigheder vedrørende Jens Mungard, herunder anholdelseserklæringer fra 1936 og officielle breve fra Sachsenhausen i forbindelse med Mungards død. Desuden er der en brevveksling mellem Hoeg og Elisabeth Mungard, der var Nann Mungards barnebarn og Jens Mungards datter. Hun har den 25. januar 1983 skrevet et 17 sider langt brev til Hoeg, hvor hun kommer med en lang række indgående oplysninger om familien Mungard, ligesom hun har skrevet et lidt kortere – og mindre indgående – brev til Thomas Steensen den 19. januar 1983. Brevene er selvsagt vanskelige kilder, idet de er skrevet meget lang tid efter Jens Mungards død. Samtidig er datteren andenhåndskilde til mange oplysninger, og hun har desuden en klar tendens til fordel for sin far, mens hun beskriver sin bedstefar og mor, Anna Maria, langt mere kritisk. Om sit forhold til sine forældre skrev hun blandt andet: »Jeg har altid haft ondt af Anna, og jeg har også her stillet mig på hendes side, men mit hjerte tilhører Jens.« Hun skrev også i brevet, at baggrunden for hendes beretning var, at Sven Simon i 1980 havde udgivet *Sylt*, hvor bedstefaren blev beskrevet som den store mand. Denne udlægning var hun træt af, og da Jens Mungard ikke selv kunne forsvare sig, følte hun sig forpligtet til at gøre det. I brevet til Thomas Steensen fulgte hun op med at forklare: »Jeg havde ganske vist en far og en mor, men ingen forældre«, hvilket må tages som et udtryk for, at hun mente, at hun havde haft en stor distance til begge sine forældre.⁷ Af dette brev

fremgår også, at hun havde et dårligt forhold til sin yngre søster, Nani Söderberg, som hun mente stod bag udlægningen i *Syllt*. Indholdet af begge disse breve bærer præg af, at selv om hun forsøgte at betragte det Mungardske hjem med en vis analytisk distance, så lykkedes det ikke at give et neutralt billede af forholdene i hendes barndomshjem. Det trækker væsentligt op på troværdigheden af Elisabeth Mungards udlægning, at hun bad Hans Hoeg og Thomas Steensen om at undlade at bruge de informationer, hun gav dem om forholdene i det Mungardske hjem.

Hoeg har desuden indsamlet hovedparten af indholdet til både Nann og Jens Mungards arkiver, blandt andet udkastet til *Der Friese Jan*⁸ og et udateret og ufuldstændigt udkast til Jens Mungards erindringer.⁹ I *Der Friese Jan* forholder Nann Mungard sig indgående til sine oplevelser som styrmand og kaptajn i Kina og Fjernøsten i årene fra omkring 1870, til han vendte tilbage til Sild i 1883. Desuden kommer han med nogle grundige beskrivelser af sine udadvendte aktiviteter efter, han var kommet tilbage til Sild, især vedrørende arbejdet med at fremme det frisiske sprog. Omvendt har han ikke skrevet ret meget om sin egen familie, og derfor er det næsten udelukkende del tre, der omfatter tiden omkring afstemningen i 1920, der benyttes i artiklen.

Jens Mungards familiebaggrund

Når man vil skrive om Jens Mungard, er det nødvendigt at gøre en del ud af hans familiemæssige baggrund og særligt give en ret udførlig beskrivelse af forholdet til faren, Nann Mungard, og til hustruen Anna Maria Mungard. Han havde mildt sagt et kompliceret forhold til sin far, hvilket også fik stor betydning for forholdet til hustruen. Dette aspekt er næsten udeladt i de fremstillinger, der hidtil er skrevet om Jens Mungard, hvor forholdet til hustruen og børnene stort set er fraværende.

Jens Mungard blev født den 9. februar 1885 i Keitum på Sild. Hans far var landmanden og sprogforskeren Nann Mungard, mens hans mor, Elisabeth, var født Schwennen og kom fra en kaptajnsfamilie i Keitum. Mungard-slægten kom oprindeligt fra Sønderjylland, og efternavnet stammer fra gården Munkgaard ved Rejsby.¹⁰ Det var oldefaren Niels Kaspersen Munkgaard, der flyttede til Sild, hvor han ernærede sig som landmand og fisker, og hvor han giftede sig med

Billede fra 1912 af Nann Mungard med barnebarnet Elisabeth på skødet. Anna Maria sidder ved siden af, og Jens Mungard står op. I baggrunden ses Keitum kirke. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (Hans Hoegs privatarkiv).

en pige fra øen. Bedstefaren Claas Niels Mungaard¹¹ var landmand og skomager i Keitum, og han giftede sig med en dansk pige fra Gallehus ved Tønder.¹² Skal man tro Jens Mungards erindringer, var bedstefaren en dygtig hesteopdrætter, og da den danske kongebesøgte øen i begyndelsen af 1840'erne, var det bedstefaren, der kørte kongen rundt i hestevogn.¹³

Der hersker næppe tvivl om, at Jens Mungards bedsteforældre var dansksindede og tro mod den danske konges, idet Nann Mungard skriver noget tilsvarende i sine erindringer om sine forældre.¹⁴ Der er også meget, der tyder på, at der blev talt dansk – eller i hvert fald sønderjysk – i hjemmet hos Claas Niels Mungard, og at det således har været et af de sprog, Nann Mungard talte i sin barndom. Hoeg anfører dog i forordet til *Der Friese Jan*, at Nanns modersmål var frisisk, men at han også talte dansk og tysk samt sønderjysk og plattysk. Senere lærte han at tale engelsk, kinesisk, japansk og malaysisk.¹⁵

At Nann Mungards forfædre var dansksindede sønderjyder, kan

være en forklaring på, hvorfor han gik så stærkt ind i kampen for at få befolkningen på Sild og i Sydslesvig til at stemme dansk i 1920. Men der hersker ikke tvivl om, at han først og fremmest opfattede sig selv som friser.

Nann Mungard blev født i 1849 i Keitum, og som barn begyndte han at sejle i skoleferierne. Senere påmønstrede han som 14-årig i Hamborg og sejlede primært mellem Europa og Fjernøsten. I 1870 tog han styrmandseksamen, og frem til 1883 sejlede han som styrmand og kaptajn mellem Japan, Kina og USA. Ud over en tysk skibsfører-eksamen havde han desuden en engelsk, en japansk og en kinesisk. Jens Mungard anfører, at Nann havde fungeret som sikkerhedsofficer for den kinesiske vicekonge, Li-Tung-Chang. Det er uvist, hvad der nærmere ligger i det, men Elisabeth Mungard har i sit brev til Hans Hoeg fulgt op på det og udtrykker en overbevisning om, at Nann havde været en slags spion.¹⁶ Hun hentyder formentlig til den kinesiske militærleder og statsmand, Li Hung-chang, der i 1870'erne havde stor indflydelse på kinesisk udenrigspolitik, og han stod bag en gradvis tilnærmelse mod Vesten, især til Storbritannien.¹⁷ Dermed antyder hun, at Nann Mungard i årene, inden han kom tilbage til Sild, kan have været meget tæt forbundet med den britisk-orienterede kinesiske udenrigsminister. Selv skriver Nann i sin selvbiografi, at han gjorde tjeneste på forskellige kinesiske skibe, der blandt andet sejlede med kinesiske soldater.¹⁸

Det var således en mand, der havde set og oplevet meget, som vendte tilbage til Sild i oktober 1883. Han var næsten 35 år gammel, og kort efter blev han gift med Elisabeth Emilie Schwennen fra Keitum. Hun var ud af en velhavende kaptajnsfamilie, og hendes far, kaptajn Jens Erk Schwennen, havde haft stor indvirkning på, at Nann overhovedet kom ud at sejle. Ifølge Jens Mungards datter, Elisabeth, medbragte hendes bedstemor, Elisabeth, en betydelig medgift, hvilket Nann ikke skrev noget om i erindringerne. Året efter brylluppet blev Jens Mungard født, og i 1886 kom den næste søn, Claas, til verden. Kort efter blev Elisabeth syg, og hun døde i 1889. Elisabeths ni år ældre søster, Louise, havde allerede under sygdommen taget sig af husholdningen og de to små drenge, og i 1890 blev hun og Nann Mungard gift. Igen blev der betalt en stor medgift, og det var en vigtig grund til, at Nann kunne udvide bedriften, opdyrke ny hedejord og udvikle sit landbrug.¹⁹

Jens Mungard gik i landsbyskolen i Keitum i perioden 1891-1900.

Skolen havde tre klasser, men han fortæller selv, at læreren, Meinert Dirksen, havde stået for en langt bedre undervisning end den forenskrevne, så niveauet var på højde med undervisningen i byskolerne.²⁰ Han antyder også, at han havde været en mønsterelev, som læreren havde givet endnu mere undervisning end de øvrige elever, og at han på den måde gik ud af skolen med særligt gode kundskaber.

Som dreng ønskede Jens at komme ud at sejle, men Nann modsatte sig ønsket, fordi Jens skulle overtage gården. Derfor blev Jens sendt til Bredsted på landbrugsskole, inden han skulle aftjene værnepligt. Han meldte sig frivilligt til feltartilleriet i Rendsborg, fordi – som han skrev – »sundhedstilstanden hos mine forældre var ikke god, så jeg havde en interesse i hurtigst muligt at få afsluttet min militærtjeneste«. Samtidig kunne han bruge sin viden om heste, idet han kom til at passe kompagniets heste. Det var et tydeligt tegn på, at Jens Mungard ikke fik de samme muligheder som sin far for at komme ud at sejle, fordi Nann Mungard ønskede, at sønnen kom hjem og overtog gården på Sild.²¹

Jens kom tilbage til gården i 1906, og overtog den i 1909. Forinden var plejemoren, Louise, død, og hun havde ifølge Jens havde været en god og kærlig mor for ham og broren Claas. Da Jens tog over, var han 25 år, mens Nann var 61. Sidstnævnte havde allerede i nogle år været meget optaget af at skrive en frisisk ordbog – der udkom i 1909 – og han var med til at etablere foreningen »Di Foriining fuar Söl'ring Spraak en Wiis« i 1900. Jens noterede lakonisk i udkastet til sine erindringer om Nanns arbejde med ordbogen efter, at Jens havde overtaget gården: »Nu havde han mulighed for fuldstændigt at hellige sig den sag.« Det virker som en noget bittersød kommentar fra en mand, der netop havde overtaget gården efter sin far, som herefter kunne forfølge sine egne interesser. Med til historien hører, at Jens allerede på dette tidspunkt var begyndt at skrive digte på frisisk, og at han sammen med sin far var i tæt kontakt med vestfrisiske ledere og sprogforskere fra Holland.

Da Jens overtog gården, var den på omkring 24 hektar. Prisen var 24.000 mark, og af dem havde han selv 9.000, mens han måtte låne resten.²² I de følgende år frem til udbruddet af 1. Verdenskrig blev bedriften udvidet betydeligt og var da på omkring 40 hektar. Det virker, som om det var vigtigt for Jens Mungard at forklare, at han faktisk havde været en dygtig og driftig landmand, og at det var ydre omstændigheder, der senere fik det til at gå dårligt, jf. nedenfor.

Ægteskabet med Anna Maria

Jens Mungard blev gift med Anna Maria Andresen den 29. april 1910. Hun kom fra Før, og ifølge Hoeg var hun datter af en kroejjer, mens Elisabeth Mungard har anført, at morfaren, Lorenz August Andresen, var kaptajn og en bekendt af Nann Mungard.²³ Jens Mungard har berettet påfaldende lidt om ægteskabet. Faktisk har han blot noteret »maj 1910«, som tidspunktet for brylluppet, og at »af dette ægteskab er der kommet fire børn«. Det er ydermere kun det førstefødte barn, datteren Elisabeth, han har skrevet navnet på, mens han kun har noteret fødselstidspunktet for de følgende tre børn, men uden at angive deres navne. Med risiko for at overfortolke kan dette i hvert fald antyde, at Jens Mungard ikke havde noget nært forhold til de tre yngste børn. Elisabeth blev født i november 1911, mens der i september 1913 blev født tvillinger, Helene og Lorenz, inden den yngste datter, Nani, blev født i juni 1919. Om ægteskabet har Hoeg meget kort noteret, at det ikke var særlig lykkeligt, og at hustruen havde givet Jens fire børn.²⁴ Selv har Jens Mungard overhovedet ikke skrevet om sin hustru i udkastet til sine erindringer, hvilket kraftigt antyder, at forholdet til hende havde været dårligt. Det skal tages i betragtning, at erindringerne er skrevet på et tidspunkt i 1930'erne, og dermed sandsynligvis efter, at han blev skilt fra Anna Maria i 1934.

Datteren Elisabeth havde en noget mere kontroversiel udlægning af forholdene under dette ægteskab.²⁵ For det første mente hun ikke, at Jens overhovedet var interesseret i at blive gift, men at det var Nann, der efter hustruen Louises død i januar 1909 insisterede på, at der manglede en kvinde på gården i Keitum. Nann vidste, at kaptajn Andresen på Før havde fire døtre, og han fik aftalt, at Anna Maria skulle giftes med Jens. Først havde han dog, ifølge Elisabeth, sat trumf på ved at meddele: »Hvis ikke du gifter dig med hende, så gør jeg.« Det skulle Anna Marias forældre angiveligt have været indforstået med, men Jens valgte altså til sidst at følge sin fars ønske. Det næste problem i forbindelse med ægteskabet var ifølge Elisabeth, at Anna Maria var gravid, da brylluppet fandt sted. Historien melder ikke noget om, hvem faren til barnet var, men det var i hvert fald ikke Jens. Anna Maria fik i efteråret 1910 en dødfødt søn, inden Elisabeth blev født et års tid senere som det første af de fire levende børn.

At ægteskabet ikke var lykkeligt, var ifølge Elisabeth noget af en underdrivelse. Selv om det først var i 1934, at forældrene blev skilt,

Fotografi fra omkring 1930 af Jens Mungards børn. Fra venstre er det Lorenz, Helene, Nani og Elisabeth. Jens Mungard havde tilsyneladende ikke noget særligt nært forhold til tre af sine børn. Kun den ældste Elisabeth bevarede op gennem 1930'erne en tæt kontakt til sin far, og det var da også hende, der var enearving. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (Hans Hoegs privatarkiv).

havde de to aldrig noget nært forhold, og hovedårsagen til det var ifølge barnebarnet, at Nann Mungard boede hos dem. Hun udtrykte det sådan: »I dag tror jeg, at Jens og Anna med tiden ville være rykket sammen – hvis ikke Nann havde levet i huset.« Hun udtrykte meget tydeligt, at det formentlig var Nann, der var far til de tre yngste børn: »Jens tilvejebragte kun én datter. Nann gjorde ham til det, man vel i dag vil kalde en taber. [...] Han ville sikkert vise, at han kunne bedre – og se da, der kom to. Der blev ikke taget hensyn til Anna – hvorfor også – arven skulle sikres.« Hun beskriver, hvordan Nann og Anna Maria boede sammen i stueetagen, mens Jens boede for sig selv på første sal. Indtil Nann forlod Sild i 1921, blev Jens skubbet ud, og han udviklede »elefanthud over for sin såkaldte familie«, som Elisabeth udtrykte det. Man skal naturligvis tage det forbehold, at Elisabeth helt tydeligt tog sin fars parti, mens hun var stærkt kritisk i forhold til bedstefaren, hvorimod hun havde lidt mere forstående holdning til sin mor. Men der tegner sig dog et billede af, at Nann forpestedede

livet for Jens. Måske netop derfor skrev Jens mange digte i denne periode. Det er en vigtig pointe i Elisabeths udlægning af forholdene, at der ikke var tale om en banal romantisk historie, hvor bedstefaren og svigerdatteren faldt for hinanden. Nann krævede en mandlig arving, der kunne overtage familiegården i Keitum, og da Jens ikke kunne klare det, valgte han selv at tage over.²⁶

Når man læser de korte biografier om Jens Mungard er det kendetegnende, at han beskrives som en stor digter og en dårlig landmand, der ikke havde forstand på penge. I modsætning hertil skildres Nann som en mand, der både var en rigtig dygtig landmand og en virkelig pioner inden for frisisk sprogforskning. Nann formåede i løbet af 25 år at skabe Silds største og bedste gård samtidig med, at han var involveret i en lang række udadvendte aktiviteter på øen sammen med frisiske organisationer i Nord- og Vestfrisland. Svend Overlade har således citeret Carl Meyer – der både var Nanns ven og udgiver – for at have skrevet om Nann: »Aften efter aften sad han over sin ordsamling, selv om aftentimerne kom efter en hård og anstrengende arbejdsdag. Det var sådan, at når han under arbejdet kom i tanke om et vigtigt ord, så forlod han plov og hest på marken og ilede hjem for at skrive ordet ned.«²⁷ Det var netop denne udlægning af bedstefaren som den store mand og faren som den sværmeriske digter, Elisabeth ville gøre op med. Som beskrevet opfattede hun i høj grad sin bedstefar som en mand, der overlod det sure arbejde på gården til sin søn, for at han selv kunne forfølge sine interesser vedrørende det frisiske sprog. Og det var en mand, der opførte sig som en slags gøg, der under det gratis ophold hos Jens og Anna Maria stødte den noget verdensfjerne søn ud. Det er dog vigtigt at slå fast, at Elisabeth i sine breve i januar 1983 til Hans Hoeg og Thomas Steensen bad dem om at undlade at skrive noget om forholdene hos Mungard-familien og udelukkende beskrive deres indsats som frisisk sprogforsker og frisisk digter. Omvendt står det også klart, at hun var træt af det offentlige billede af »den store mands store søn«, der især blev malet i Sven Simons *Sylt* fra 1980.²⁸

Elisabeth Mungard var dog enig i udlægningen af, at hendes far havde været en dårlig landmand, der ikke havde haft forstand på penge. Netop denne opfattelse forsøgte han selv at gøre op med i udkastet til sine erindringer.²⁹ Han skrev, at han efter overtagelsen af gården i 1909 brugte hele sin energi på bedriften og på familien. På kort tid blev gården udvidet fra 25 til 40 hektar, kvægbestanden blev

Fotografi af Mungards ejendom Weidemannsvej 1, Keitum. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (Hans Hoegs privatarkiv).

»væsentligt forøget«, og der blev anskaffet nye maskiner, blandt andet »den første tærskemaskine og den første slåmaskine med dybdeskær, den første petroleumsmotor til de faste maskiner, og da gården lå meget højt, blev der anskaffet en vindmotor til at hente vand. Økonomisk gik det virkelig godt og så kom krigen«. Hvis man tror på hans egen udlægning, var han altså en meget driftig og dygtig landmand, men så kom krigen og ødelagde en masse. Gården blev »et storartet rekvireringssted for staten«, og gården leverede en syvendel af Keitums forbrug af mælk, selv om gården kun udgjorde omkring fem procent af landsbyens samlede areal. I løbet af krigen faldt dyreholdet på gården betragteligt, og da krigen var ovre i november 1918, var der et stort behov for at genopbygge bedriften. Han beskrev, hvordan antallet af hornkvæg blev forøget fra seks til 28 i perioden mellem november 1918 og januar 1921, mens antallet af heste i samme periode steg fra en til tre, ligesom bestandene af får og svin blev forøget kraftigt. Jens Mungard havde således formået at genskabe bedriften, da gården brændte ned den 15. januar 1921 som følge af en påsat brand.³⁰

Folkeafstemning og brand

Der er gode grunde til at tro, at der var en direkte sammenhæng mellem folkeafstemningen den 14. marts 1920 og nedbrændingen af Jens Mungards gård ti måneder senere. Om branden og opklaringsarbejdet skrev Jens Mungard selv: »Undersøgelsen af brandårsagen blev efter min mening gennemført meget mangelfuldt. Jeg og mange andre var af den mening, at der blev hemmeligholdt noget. Man fik det indtryk, at myndighederne undlod at blotlægge de respektive brandstiftere og deres bagmænd.«³¹

Jens Mungard angav en meget direkte sammenhæng mellem afstemning og brandattentat. Selv om han på brandtidspunktet havde været eneejer af gården i mere end ti år, var dette ikke kendt af andre end den nærmeste familie. Derfor regnede han det for sandsynligt, at brandstifterne ønskede at ramme Nann Mungard, der formodedes at være ejeren.³²

Under afstemningskampen havde Nann Mungard været meget aktiv for at få befolkningen til at stemme dansk.³³ Han opfattede først og fremmest sig selv som friser, men han mente, at frisere ville opnå størst selvstændighed, hvis man kom under dansk styre. Derfor gik han sammen med den i eftertiden bedre kendte Cornelius Petersen ind i kampen for at få frisere til at stemme dansk.³⁴ Han skrev et læserbrev i juli 1919 i *Sylter Zeitung* og underskrev den som »tidligere kaptajn i den britiske merkantile marine«. Det blev ikke taget nådigt op af de tysksindede frisere, og den 25. juli modtog han et postkort adresseret til »Højforræder og spion Nann Mungard i Keitum«, som var underskrevet af en fiktiv professor dr. Müller.³⁵ I de følgende måneder gik bølgerne højt, og Nann skrev en række læserbreve, der løbende blev besvaret af forskellige tysksindede frisere. En væsentlig del af denne debat drejede sig om historiske spørgsmål, hvor især fortolkningen af Uwe Jens Lornsen kom til at stå i centrum.³⁶ Alt i alt var kampen mellem Nann Mungard og Cornelius Petersen på den ene side og en række tysksindede frisere på den anden side en tydelig illustration af, hvor splittet frisere var i forbindelse med folkeafstemningen i 1920. Ifølge Jens Mungard oplevede Nann også at se en dukke af sig selv blive brændt af den 21. februar 1920, hvilket igen viser, at afstemningskampen for alvor satte sindene i kog på øen. Men selve afstemningen gav en forholdsvis klar afgørelse på Sild, idet mere end tre ud af fire stemte tysk.

Som nævnt blev Jens Mungards gård brændt af ti måneder senere, og han troede som beskrevet selv, at det hang sammen med folkeafstemningen. Jens var tilsyneladende ikke særligt engageret i valgkampen, og der er ingen antydninger af, at han udtalte sig offentligt om, at man skulle stemme dansk. Der er dog næppe tvivl om, at han som sin far foretrak et dansk styre, og der er endnu mindre tvivl om, at naboerne regnede ham som dansksindet. Nann var mere klar i mælet end sin søn, da han udpegede en sandsynlig brandstifter. I sine erindringer skrev han: »Det er bevidnet og dermed står det fast, at mølleren, Paul Hermann Peters i Keitum, har sagt; Det har den gamle landsforræder og spion kun godt af [...] Dagen efter branden har Jan [det vil sige Nann, MRN] selv set, at møller Peters sammen med sin hustru både om formiddagen og om eftermiddagen har spadseret ved brandstedet og er gennem længere tid set ved de rygende ruiner.« Derefter gik Nann over til mølleren og spurgte, om han kendte noget til brandstiftelsen, hvilket blev benægtet.³⁷ Uden at det nævnes i erindringerne, virker det overvejende sandsynligt, at Nann også opfattede mølleren Peters som den dr. Müller, der havde sendt trusselskortet i sommeren 1919.

Efter branden valgte Nann Mungard at flytte fra Sild, og han bosatte sig i Møgeltønder. Her havde han fortsat tæt kontakt med Cornelius Petersen og boede en tid i dennes hus. De tabte begge i forbindelse med afstemningen i 1920, og de valgte altså begge at tage konsekvensen af nederlaget. Elisabeth Mungard har meget kraftigt antydnet, at valgnederlaget og gårdbranden ikke var de eneste grunde til, at han valgte at flytte væk. Hun skriver meget direkte, at forholdene i det Mungardske hjem var blevet for brogede til, at Nann kunne blive boende hos Jens.³⁸ Nann døde den 30. juli 1935 og blev begravet på kirkegården i Møgeltønder, hvor hans gravsten fortsat står. Der er ikke noget, der tyder på, at Nann besøgte Sild efter, han flyttede fra øen, og Elisabeth har således beskrevet, hvordan han afslog at komme til hendes konfirmation.

Ved branden tabte Jens Mungard mange penge. Udbetalingen af pengene fra forsikringen udgjorde 56.000 mark, men han anslog, at det ville koste mellem trekvart og en million mark at genopbygge gården. Han udtrykte det med, at »forsikringspræmien var gennem alle årene blevet betalt i værdifaste penge og nu, efter ulykken, blev der betalt i næsten værdiløse papirmark«.³⁹ Baggrunden for denne bitre kommentar er naturligvis, at inflationen i Tyskland i årene efter

afslutningen af 1. Verdenskrig var helt ude af kontrol, hvorved værdien af mark efterhånden helt faldt bort. Det var også grunden til, at det var noget nær en katastrofe for Jens Mungard, da hans værdifaste ejendom gik op i røg og blev erstattet af værdiløse marksedler. Alligevel betød branden ikke, at Jens sad tilbage i dyb fattigdom, og datteren har anført, at det ikke alene var økonomiske grunde, der forhindrede ham i at genopføre gården; han ønskede også at ændre sit liv.

Jens Mungard købte i stedet en mindre ejendom i Keitum med syv hektar jord, hvor han bortforpagtede hovedparten af jorden.⁴⁰ Det gav hurtigt problemer, og i 1924 kunne forpagteren ikke længere betale. I mellemtiden havde Jens udvidet og bygget en ny lade, og han gjorde klar til selv at stå for bedriften fremover. Problemet var, at forbedringerne og investeringerne var foretaget i »dyre guldmark«, ligesom arbejdslønnen blev betalt dyrt. Der var således dyre lån i ejendommen, der skulle forrentes og afdrages.

I januar 1924 købte han en beboelsesejendom i Tönning med 120 beboelsesrum, og når man læser hans beretning om problemerne med denne ejendom, får man et klart indtryk af en mand, der følte sig ualmindeligt dårligt behandlet af de lokale myndigheder. Han fremstiller købet af ejendommen som en investering, der var god, da den blev foretaget, men som udviklede sig til at blive en økonomisk ruin, fordi myndighederne fjernede det økonomiske grundlag. Ejendommen var fra 1904/05, og den var ifølge Jens Mungard i god stand ved overtagelsen. Desuden fik han den til en god og betydeligt lavere pris, end den havde haft før krigen. Problemet var dog, at han kom til at betale en meget høj rente som følge af kurstab, hvorfor investeringen allerede fra starten hang i en tynd tråd. For at gøre galt værre tvang myndighederne i Tönning ham til at udleje ejendommen til socialt belastede lejere til en fast, lav husleje, der var beregnet ud fra en særlig »Reichsmietengesetz«. Denne lov var midlertidig, hvorfor Jens Mungard ikke selv mente, at han havde handlet uansvarligt, da han købte udlejningsejendommen. Men da myndighederne efter købet forlængede loven, forsvandt det økonomiske grundlag bag investeringen. Ydermere gav myndighederne i Tönning, med borgmesteren Heinrich Altmann i spidsen, lejerne medhold i nogle krav om forbedringer af ejendommen, hvorfor Jens Mungards økonomi til sidst hang i laser.

Derfor valgte han i 1925 at bytte udlejningsejendommen i Tönning med et landarbejderhus i Archsum på Sild, men den juridiske sikring

i forbindelse med dette mageskifte blev tilsyneladende ikke gennemført. I hvert fald anfører han selv, at det ikke blev tinglyst, og at denne mangel kom til at gøre livet endnu mere vanskeligt for ham. Det betød, at Jens Mungard overtog forpligtelserne på ejendommen i Archsum. Den nye ejer af ejendommen i Tönning sørgede for at kradse lejeindtægterne ind, men undlod at betale ejendomsskat. Derfor kunne Jens Mungard notere: »Til sidst var bykassen energisk, og da jeg stadig var registreret som indehaver af ejendommen, måtte jeg betale 2.550 RM i skat.« Da huset i Archsum derefter brændte samtidig med, at Jens Mungard havde averteret det til salg i avisen, blev han også anklaget for brandstiftelse. Sagen blev dog hurtigt frafaldet grundet manglende bevis, men der var fortsat usikkerhed om, hvem der ejede huset på grund af den manglende tinglysning. Det står hen i det uvisse, om han modtog forsikringssummen, men der blev under alle omstændigheder kun udbetalt 3.000 mark, hvilket dårligt kunne dække hans ekstra skattebetaling i Tönning. Efter branden fik han udlejningsejendommen tilbage, men da det ikke »havde økonomisk eksistensberettigelse, ansøgte jeg om en nedrivningstilladelse.« På den måde ville han kunne hente nogle penge på materialerne fra huset, men myndighederne nægtede at acceptere nedrivningen. Derfor kom ejendommen på tvangsauktion, hvor det ifølge Jens Mungard blev solgt til en brøkdel af værdien, »og alt, hvad jeg tabte, vandt Landesbank«. På trods af dette var han ikke forgældet, idet ejendommen i Keitum havde en skatteværdi på 56.000 mark, mens han kun skyldte 25.000 mark. Alligevel kom han i økonomiske problemer, fordi gården var nedslidt og jorden udpint. Vigtigere var det dog ifølge ham selv, at han efter tvangsauktionen var kendt som en dårlig betaler.

Det sidste, der er bevaret af udkastet til Jens Mungards erindringer, er en oplysning om, at hans svigermor i januar 1929 betalte 4.000 mark i arveforskud til sin datter. Penge som blev indskudt i bedriften. Det er uheldigt, at erindringerne slutter her, da vi derfor ikke ved ret meget om, hvad der skete i perioden frem til februar 1934, hvor Jens og Anna Maria blev skilt. Elisabeth Mungard har dog igen leveret nogle oplysninger.⁴¹ Først kunne hun fortælle, at Jens Mungard i årene efter, at dæmningen og jernbanen til Sild blev indviet i 1927, tjente gode penge på at udvinde grus og på at fragte det med hestevogn til banegården i Keitum. Det hang sammen med, at der under byggeboomet i slutningen af 1920'erne var stor efterspørgsel efter grus, og han tjente så meget på disse leverancer, at han havde råd til at købe en

lastbil. Dette vidner i hvert fald om, at han på dette tidspunkt ikke led nogen økonomisk nød, men kort efter var han igen i alvorlig bøn for penge. Gården i Keitum var på vej til at gå på tvangsauktion, fordi han ikke kunne betale renter og afdrag. I første omgang klarede han frisag ved at sælge noget jord fra, men kort efter blev der alligevel fastsat en dato for en tvangsauktion. Elisabeth Mungard mente, at han formentlig havde forventet, at hans hustru Anna Maria ville lade ham i stikken og forlade ham. Det gjorde hun også, men på en anden måde end Jens havde forventet. »Anna havde i mellemtiden lært noget og lugtede sin chance. I hvert fald skaffede hun sig en advokat, bød en sum penge, som hun ikke havde, og købte den [gården, MRN] inden tidspunktet for tvangsauktionen, solgte jorden til spotpris, hvorved huset var frit, og Jens var ude. Jens [...] kom ikke på den ide, at han ville blive bedraget.« Tror man på denne udlægning, blev Jens Mungard altså snydt af sin hustru, da hun overtog gården i Keitum i 1932. En anden mulighed kan være, at de i fællesskab aftalte forløbet for at forhindre, at ejendommen kom på tvangsauktion. På den måde kunne familien blive boende, og den yngste datter kunne fortsætte i skolen i Keitum. I hvert fald stod det klart, at Anna Mungards yngste datter, Nani Söderberg, overtog det møblerede hus i Keitum efter sin mor, hvilket Elisabeth øjensynligt ikke var tilfreds med.

Efter at Anna Maria Mungard havde overtaget huset i Keitum og efter skilsmissen to år senere, flyttede Jens Mungard fra Sild. I begyndelsen arbejdede han som forvalter på en gård i Angeln, og Elisabeth Mungard fortæller, at han var tæt på at gifte sig med enken på gården, men at han ikke turde på grund af de dårlige erfaringer fra sit tidligere ægteskab. Derfra flyttede han til Flensborg, hvor han fik arbejde som maskinist på en krydderimølle og flyttede ind i en lille lejlighed i Rødegade 36. I sit brev til Hermann Schmidt 31. juli 1938 ironiserede han over, at han i bogstaveligste forstand var »pebersvend«, idet han ene mand arbejdede sammen med 12 piger, der alle »var i den farlige alder«.⁴²

Elisabeth Mungard undlod at fortælle hele historien om sin fars liv op gennem 1920'erne og i første halvdel af det følgende årti. I Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv i Slesvig er der akter fra flere retssager, der blev ført mod Jens Mungard.⁴³ Ifølge en optegnelse dateret 8. maj 1936 af »Der Strafregisterführer« var Mungard blevet idømt bøde- og fængselsdomme fem gange. Første dom for »tyveri« faldt 14. september 1923, hvorefter han skulle en måned i fængsel. Han

blev idømt én dags fængsel 13. oktober 1927. I 1933 gik det hårdt for sig. Jens Mungard blev 12. august fængslet i en måned for tyveri. Allerede 29. september blev han igen dømt til en måneds fængsel for tyveri, men ved en ny dom 24. oktober blev den samlede straf for de to tyveridomme nedsat til seks uger. Derefter gik det helt galt for ham, idet han 10. januar 1935 blev dømt for alvorligt tyveri og sat i fængsel frem til 10. marts 1936 – altså i mere end et år.

Der er altså meget, der tyder på, at Jens Mungard oplevede en voldsom social deroute i tiden kort efter den nazistiske magtovertagelse. Selv om regimet ikke var kendt for retssikkerhed, så må det betegnes som overvejende sandsynligt, at Jens Mungard begik kriminalitet i første halvdel af 1930'erne, og at dommene for berigelseskriminalitet ikke er vilkårlige. Omvendt forekommer det usandsynligt, at det har drejet sig om større summer, ligesom det er meget tænkeligt, at det var hans naboer, der fandt det belejligt at få et horn i siden på outsideren Jens Mungard. For regimet har det utvivlsomt været en god mulighed for at få styr på den kontroversielle mand.

Problemer med det nazistiske styre

Jens Mungard kom hurtigt på kant med det nye nazistiske styre efter magtovertagelsen i 1933. Det er uklart, hvorfor han fra begyndelsen blev opfattet som en fjende af regimet, men der er et par sandsynlige forklaringer. Der er ingen tvivl om, at naboerne på Sild huskede, at Nann Mungard ved afstemningen i 1920 havde agiteret til fordel for Danmark, og de kunne stadig huske, at »landsforræderen og spionens« gård var brændt ned året efter. Mungard-familien var på den baggrund outsider på øen, og det forekommer naturligt, at både befolkningen og de nazistiske myndigheder har holdt øje med, hvad familien foretog sig. At Jens samtidig havde været i clinch med de lokale myndigheder i Tönning, og at han havde været under mistanke for brandanstiftelse i Archsum, giver grund til at formode, at de lokale nazistiske myndigheder opfattede ham som en mulig fjende af styret. Endelig var det nazistiske regime kendt for at gøre livet svært for kunstnere, der ikke fuldt og helt støttede op bag de nazistiske paroler. Derfor har det uden tvivl fra begyndelsen virket suspekt, at den tyske statsborger, Jens Mungard, valgte at skrive sine digte på et uforståeligt frisisk sprog. Men andre frisiske forfattere og kunstnere levede i nogenlunde fred for myndighederne, hvilket viser, at brugen

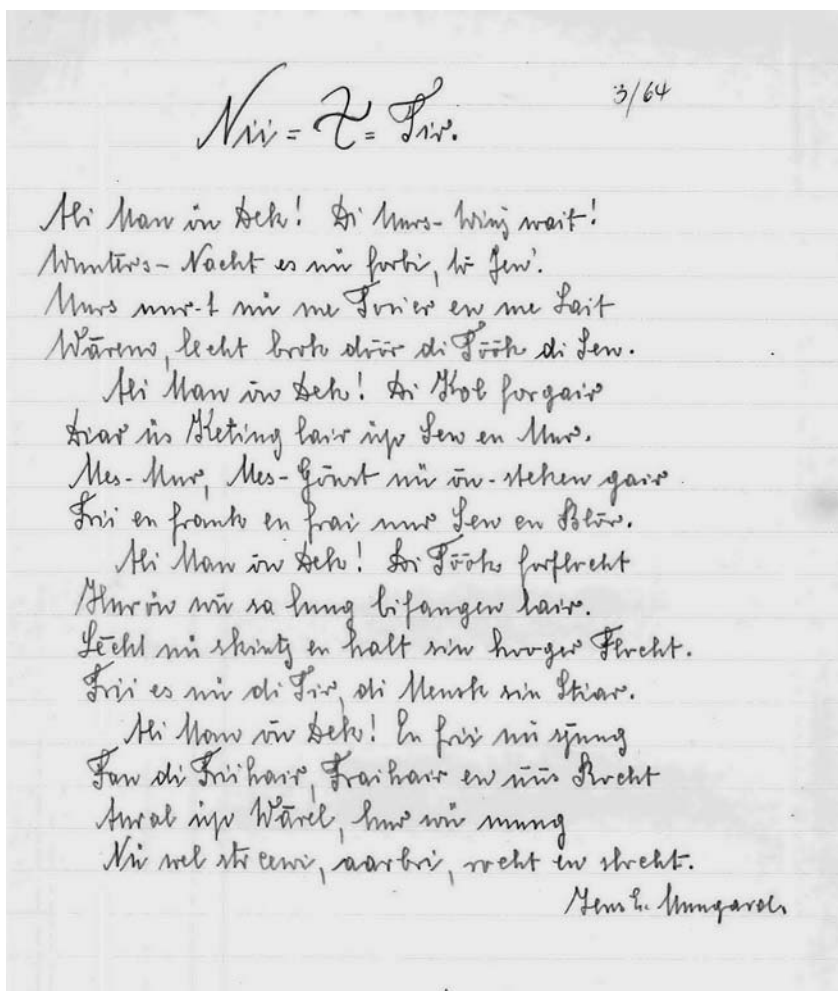
af frisisk sprog ikke i sig selv kan være grunden til regimets forfølgelse af ham.

Thomas Steensen har anført, at Jens Mungard kort efter den nazistiske magtovertagelse var relativt positivt stemt over for det nye styre, fordi han havde forhåbninger om, at det ville være en fordel for friserne.⁴⁴ Meget tyder på, at det er korrekt. I hvert fald skrev han i 1932 nogle digte, der må opfattes som positive over for nazismen. Wilts har ganske vist gengivet et digt med titlen »Nytårsparodi 1932«, hvor det blandt andet hedder: »I landsbyen er der mange, der skriger og skælder ud, hvordan skal de skaffe den slags summer. Derfor så de sig om efter hjælp, ja man længtes efter hans ankomst. En Hitler hjælper over sø og land, med sin heilende politiske armé.«⁴⁵ Overskriften antyder, at digtet var ironisk ment, og han havde åbenbart ikke haft overdrevne forventninger om, at alt ville blive bedre, efter at Hitler overtog magten i landet.

Jens Mungard blev arresteret igen i 1936. Denne gang skyldtes det en simpel arvesag. Da Nann Mungard døde 30. juli 1935, efterlod han en bankbog i Tønder Landmandsbank til Jens med et indestående på 1.950 kroner.⁴⁶ Det lyder ikke af meget, men omregnet til nutidskroner svarer det til ca. 65.000.⁴⁷ Den første »Schutzhaftbefehl«, der er en nazistisk term, som nærmest kan oversættes til arrestordre, og som bestemt ikke har noget med beskyttelse at gøre, er dateret 13. juni 1936. Af den fremgår det, at Jens Mungard var arresteret og blev holdt fanget, fordi: »Deres hidtidige forhold retfærdiggør den begrundede mistanke, at De også fremover vil påføre Det tyske Riges anseelse svære skader i udlandet. De udgør dermed en umiddelbar fare for den offentlige sikkerhed og orden.« Det må opfattes som et helt absurd grundlag at arrestere ham på, og det bestyrker mistanken om, at der må være andre grunde til anholdelsen.

Af domsudskriftet fra 21. august 1936 bliver man ikke meget kloge-re. Det fremgår, at Jens Mungard havde undladt at gøre de tyske myndigheder opmærksom på, at han efter sin fars død havde et udenlandsk tilgodehavende, og at han ikke som foreskrevet havde tilbudt at overdrage pengene til den tyske rigsbank. Han blev kendt skyldig i anklagen, og det er noteret, at han skulle spærres inde, fordi hans relationer til Danmark gjorde ham til »fluchtverdächtig«. Han var altså mistænkt for at ville flygte.

Elisabeth Mungard var af den opfattelse, at hendes far blev angivet af en partitro nazist, der boede på Sild. Hun tænkte tilsyneladende

Digtet »Nii Tir« – der betyder »Nye tider« – blev angiveligt skrevet i 1932. Det må opfattes som positivt over for nazismen. Første vers: »Alle mand på dæk! Forårsvinden blæser! Vinternatten er nu forbi. Foråret kommer med lyn og torden. Sandelig bryder sollyset gennem tågen.« Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (Hans Hoegs privatarkiv).

på en bestemt mand, der var tilflytter og levede som pensionist på Sild, hvor han som angiver til Gestapo var helt afhængig af de informationer, han kunne skaffe hos de lokale nazister på øen. På grundlag af hans oplysninger skred myndighederne til handling og

arresterede Jens Mungard.⁴⁸ Det er ikke klart, hvem hun hentyder til, men en mulighed kunne være udgiver af tidsskriftet *Fuar Sölring Lir*, Hermann Schmidt, der var nazist, og som op gennem 1930'erne havde udgivet mange af Jens Mungards digte. En anden mulighed kan være Carl Meyer, der også var nazist og forlægger i Westerland på Fø. Det virker dog meget usandsynligt, at det er en af de to, hun hentydede til. I sit brev til Hans Hoeg har Elisabeth Mungard anført, at de penge, Nann havde stående på bankbogen ved sin død, formentlig var Jens' egne penge, idet Nann ikke havde mulighed for at spare penge op. Da Jens nogle år forinden havde besøgt Nann i Møgeltønder, havde han angiveligt lommerne fulde af penge, og det skulle have været en yderligere anstødssten til konflikt mellem Jens og Anna Maria. Derfor var det altså ifølge Elisabeth ingen arv, men hans egne penge Jens fik tilbage efter farens død i 1935. Ironisk nok ville det, hvis det er sandt, ikke have ændret de nazistiske anklager mod ham, idet han så netop kunne beskyldes for at have gemt penge af vejen i Danmark. Også selv om pengene var sendt til Danmark, inden nazisterne kom til magten. Det kan dog også tænkes, at nogle af dem, som Jens havde kostet penge, ønskede at straffe ham, da han igen kom til penge.

Jens Mungard opfattede ikke sig selv som nogen politisk digter. Han skrev 31. juli 1938 et brev til sin udgiver, Hermann Schmidt, kort efter, at han af »Reichschriftungskammer« havde fået skriveforbud: »Jeg skriver ikke politisk, og derfor kommer jeg heller ikke i berøring med de dagsaktuelle politiske spørgsmål. Det er mig ubekendt, om du og Meyer⁴⁹ som partimedlemmer repræsenterer det samme standpunkt. Dem, der ikke skriver Hitler-hymner, må ikke længere skrive, og sådanne skriver jeg ikke, men jeg skriver heller ikke det modsatte. Nu mangler det blot, at min finger bliver hakket af.«⁵⁰ I den korte, men meget interessante artikel af Ommo Wilts fra 2010 med den sigende titel »Frisisk lyrik som modstand« har han netop fremhævet, at Jens Mungard skrev nogle stærkt kritiske digte vendt mod det nazistiske styre. Og at han efter krigen netop blev opfattet som en digter, der havde ydet modstand mod regimet.

Efter sit første fængselsophold i 1936 skrev han digtet »Tremmer for vinduet«, hvor han på poetisk vis gav udtryk for sine oplevelser:⁵¹

Abschrift.
Flensburg, den 21. August 1936
Sernprocekt:

Das Amtsgericht.

Es wird gebeten, bei allen Eingaben die nachstehende Geschäftsnummer anzugeben.

Geschäftsnummer:
6 Gs. 348/36

Haftbefehl.

**Den Landmann Jens Emil Mungard in Keitum auf Sylt,
zur Zeit im Polizeigefängnis in Flensburg in Schutzhaft
(Schutzhaft)**

ist zur Untersuchungshaft zu bringen.

Er wird bequidigt,

im Jahre 1936 im Bezirke d-es Landgerichts Flensburg und in Tøndern es als Inländer unterlassen zu haben, sein Auslandsguthaben, nämlich ein von seinem am 30. Juli 1935 verstorbenen Vater geerbtos Sparkonto bei der Landmannsbank in Tøndern über reichlich 1950 dänischen Kronen, über das er verfügen konnte, der Reichsbank nicht angeboten zu haben- Vergehen gegen §§ 42 (1) 3, 3,6 u.7 Dev.Ges.

Er ist dieser Straftat bringend verdächtig und wegen der Höhe der zu erwartenden Strafe und der Beziehungen des Beschuldigten nach Dänemark fluchtverdächtig

Gegen diesen Haftbefehl ist das Rechtsmittel der Beschwerde zulässig. — Statt der Beschwerde kann eine mündliche Verhandlung gemäß § 114 d der Strafproceßordnung beantragt werden. In der mündlichen Verhandlung wird darüber entschieden, ob der Haftbefehl aufrechterhalten oder aufzuheben ist oder ob, wenn die Verhaftung lediglich wegen des Verdachts der flucht angeordnet ist, gegen Sicherheitsleistung von der Untersuchungshaft abgesehen werden soll*).

Herrn
Jens Emil Mungard
Polizeigefängnis, Flensburg.
(Schutzhaft) werden oder Vergehen (§ 115 StPÖ.). — Nach der Eröffnung des Hauptverfahrens findet eine mündliche Verhandlung über den Haftbefehl nicht mehr statt (§ 116b StPÖ.). Lieben einen Antrag auf mündliche Verhandlung ist eine Beschwerde über den Haftbefehl nicht zulässig. Eine bereits eingelegte Beschwerde gilt mit der Anberaumung des Termins zur mündlichen Verhandlung als zurückgenommen (§ 115 c 2bf. 2 StPÖ.).

gez. Rüder, Amtsgerichtsrat.

St. P.
Nr. 4. Haftbefehl (§§ 112 ff. StPÖ.). — Amtsgericht.

Fotokopi af en »Haftbefehl« dateret 21. august 1936. Jens Mungard blev arresteret i 1936, fordi han ikke havde opgivet en arv efter sin far på 1.950 kr. i Tønder Landmandsbank. Begrundelsen for fængslingen var, at myndighederne var bange for, at han ellers ville flygte til Danmark. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig (Hans Hoegs privatarkiv).

*Ind gennem vinduet, mellem tremmerne,
skinner månen bleg og mild.
Som kunne den trøste mig,
til intet at forstå af denne situation.*

*I haven, i træerne
synger fuglene morgen og aften.
Hvis de sang politiske sange,
ville preusserne⁵² skride ind.*

*I buskene vil nogle drenge,
gribe og fange en drossel.
Fløjte skal den ikke længere,
men den undslipper dem dog.*

*Har ingen mennesker revet et ben af,
eller også kun sagt sandheden.
Jeg har dog kun skrevet nogle sange,
som jeg opfører på dette sted.*

Det må opfattes som et digt skrevet af en mand, der følte sig umådelig dårligt behandlet af et undertrykkende styre, men som vel heller ikke rigtig forstod, hvad han havde gjort galt. Han skrev også et andet digt, som mindede meget om dette, men som var endnu tydeligere i sit indhold;⁵³

*Jerndøre, gittervinduer,
og om huset går en vagtpost.
Gemt væk som en ener,
så man ikke kan forvolde staten skade.*

*Vær ikke vred, du skal ikke skælde ud,
hold blot mund og kæft.
Fra et »Schutzhaftperspektive«,
Ser sagen anderledes ud.*

Det var først fra 1934, at han for alvor begyndte at skrive kritiske digte om det nye styre. Og fra dette tidspunkt blev han i stigende grad en politisk digter, der udtrykte sin afstand fra nazismen.

Han startede med ironiske digte som »En måneskinsnat er aldrig så smuk, som når man tramper i kolonner«, gående over til mere direkte politiske digte som »Går du ikke med ind i vores venskab, efterkommer du ikke vore ønsker, da slår vi hjerneskalen ind på dig! Er den slags rigtigt mellem mennesker?«⁵⁴

Han skrev flere stærkt kritiske digte om antisemitisme og kort efter, at en ældre jødisk mand i Keitum var blevet anholdt og bragt til Slesvig, skrev han;

*Landsmænd!*⁵⁵

*Jeg tør næsten ikke sige det til jer,
men kan dog heller ikke fortie det.
Hvordan de her er kommet langt,
med at drive jødehetz.*

*De fandt da også en gammel mand,
han var i 80'erne.
Den forrige stat havde frataget ham,
hans penge, hans gods og hans varer.*

*Der var ingen, der hilste på ham på hans vej,
og ingen havde noget med ham at gøre.
Med jøder uden penge er der her i landet ingen,
der vil have noget med at gøre.*

Der hersker ingen tvivl om, at Gestapo havde hæftet betegnelsen »upålideligt politisk element« på Jens Mungard, og de har holdt nøje øje med ham i hvert fald efter, at han slap ud efter den første fængsling. Forbuddet mod at skrive må tages som et udtryk for, at han i stigende grad blev en belastning for regimet. Samtidig kunne et digt som det ovenstående »Landsmænd« i den grad have skabt fjender i Keitum og på Sild, hvis ellers digtet var blevet offentliggjort. Men det blev det og de øvrige politiske digte ikke. Hans faste udgiver, Hermann Schmidt, kunne under det nazistiske styre kun med stor forsigtighed risikere at udgive hans digte, hvilket ikke omfattede de politiske.⁵⁶ Det er derfor også meget tvivlsomt, om Gestapo havde kendskab til digtene, og om

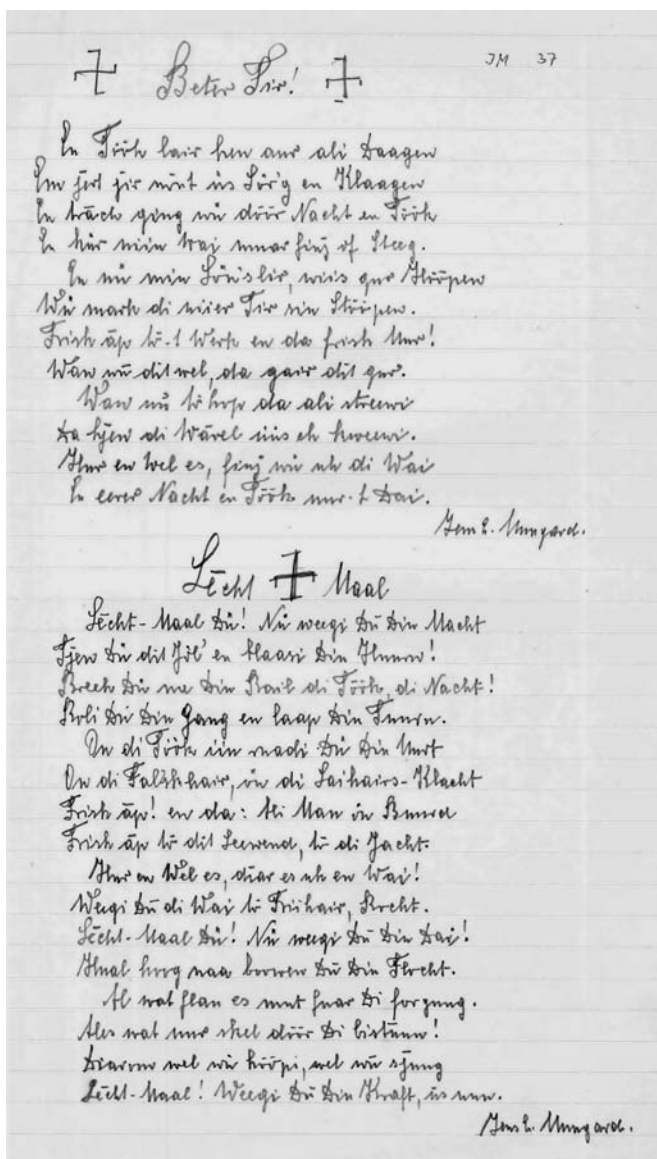

det ligger til grund for, at han ad to omgange blev fængslet. Skal man tro de breve, han sendte til Hermann Schmidt, så udtrykte han nok sin utilfredshed med og sin uforståenhed over for, at han var blevet arresteret og blev holdt indespærret. Som anført var han også meget kritisk over for, at han i 1938 blev nægtet at skrive. Men der er ikke noget, der tyder på, at han har sendt sine politiske digte til Schmidt, Meyer eller andre. Digtene er først blevet offentliggjort af Hans Hoeg længe efter krigens afslutning, så det er formentlig ikke dem, der var grunden til, at han blev sendt til Sachsenhausen.

Jens Mungard blev hentet af Gestapo 23. december 1938, og denne gang kom han ikke ud igen.⁵⁷ Halvandet år forinden, 1. august 1937, havde han gjort sin datter, Elisabeth, til enearving. I sit brev til hende understregede han, at hun ikke var forpligtet til at tænke på sine søskende. Han opremsede kort, hvad han ejede, og forklarede desuden, at »der befinder sig et gennemslag af alt, jeg har skrevet på frisisk i Sønderjysk Bibliotek i Toflund, og et andet gennemslag sendes snart til Universitetsbiblioteket i Aarhus«. Det antyder både en nær forbindelse til relevante institutioner i Danmark og et håb om, at arbejdet ville blive opbevaret i sikkerhed i Danmark.

Frem til 5. marts 1939 var han indespærret i Flensborg, hvorefter han blev overført til koncentrationslejren Sachsenhausen ved Berlin. I lejren blev der især i de første år indsat forholdsvis mange politiske fanger, og Jens Mungard må betragtes som en sådan. Han blev i hvert fald opfattet som en modstander af styret, og det har formentlig været grunden til, at han blev sendt i koncentrationslejr. Der er bevaret meget lidt fra hans kz-ophold, og datteren beklagede i sit brev til Hans Hoeg, at det kun var få af hendes fars breve, der var kommet gennem censuren. Men når han kun overlevede i omkring 11 måneder i lejren tyder alt på, at han var afkræftet, da han ankom dertil, og at de dårlige forhold i lejren hurtigt pinte livet ud af ham. Det indledende citat af medfangen Lienau antyder mildt sagt ingen barmhjertighed, da han blev syg med lungebetændelse, og for det nazistiske regime var det da også kun en fordel, at han døde.

Ifølge Ommo Wilts skrev han nedenstående digt »Ik Büch mi ek« – »Jeg bøjer mig ikke« – mens han sad i Sachsenhausen.⁵⁸ Det giver i hvert fald god mening, hvis han gjorde. Det er skrevet af en mand, der allerede har fået mange klø, og som ikke havde nogen fremtid:

Kopi af to håndskrevne, dekorerede og signerede digte med titlerne »Beter tir« – »Bedre tider« – og »Licht Maal« – »Lyssignal«. Digtene er angiveligt skrevet i 1932. Jens Mungard kom meget hurtigt på kant med det nazistiske styre. Op gennem 1930'erne skrev han adskillige stærkt kritiske digte, som dog først er blevet udgivet inden for de seneste to-tre årtier. Men i 1932 skrev han endnu positivt om nazismen som i digtet »Beter tir« – »Bedre tider«. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

*Og siger de, at jeg er en spøgefugl,
 da tager jeg det ikke fortrædeligt op.
 Jeg pifter efter de mange,
 men det rager mig ikke en døjt.
 Og vil de da true mig,
 til at jeg skal trække kærren op af dyndet for dem.
 Skal den slags glæde mig:
 Gør det dog selv.*

*Og hvis de vil hente mig,
 og tvinge mig dertil.
 Jeg vil aldrig slæve for dem,
 det må de gøre selv.*

Elisabeth Mungard modtog en ultrakort besked 15. februar 1940 med teksten »Vater an Körperschwäche verstorben. Kommandant«. Fem dage senere modtog hun et mere udførligt brev. I dette brev, der var underskrevet af lejrkommandanten Dannel, blev det forklaret, at Jens Mungard 13. februar kl. 08.00 havde lidt en pludselig hjertedød som følge af hans stærkt svækkede sundhedstilstand. Døden havde været meget rolig, og han havde ikke efterladt noget skriftligt eller mundtligt til sine efterladte. Det blev oplyst, at han var blevet kremeret, og ved at betale et »overføringsgebyr« på tre Reichsmark og sende en attest fra en kirkegårdsforvaltning, ville det være muligt at få urnen tilsendt. Ellers ville urnen blive begravet »Kostenlos«. Den afdødes ejendele ville »i løbet af de næste dage« blive sendt til Elisabeth Mungards adresse.⁵⁹ Brevet er altså skrevet i et meget høfligt sprog, og det kunne lige så godt have drejet sig om handel med varer. Når man tager omstændighederne i betragtning, hvor de nazistiske myndigheder havde pint livet ud af en politisk modstander, må det have været et grotesk brev at modtage for Elisabeth Mungard: at få tilbudt sin fars urne mod at betale et gebyr til at dække statens omkostninger. Martin Sadek har i udstillingskataloget anført, at den eneste grund til, at Elisabeth modtog dette høflige uddybende brev, var, at hun tidligere havde været leder i den nazistiske pigeorganisation, Bund Deutscher Mädel, og at hun derfor af regimet blev regnet som en god nazist.⁶⁰ Denne oplysning er ikke bekræftet andre steder, men det forekommer ikke sandsynligt, at Elisabeth har været glødende nazist i slutningen af 1930'erne, hvor hendes far i stigende grad blev forfulgt.

I 1956 sendte Jens Mungards datter, Helene, en ansøgning til »Landesentschädungsamt Schleswig-Holstein«, der var en vesttysk myndighed, som kunne tilkende erstatning til mennesker, der var blevet forfulgt under det nazistiske styre af politiske eller racemæssige grunde. Datteren søgte om erstatning for hendes fars død i Sachsenhausen.⁶¹ I et svar dateret 5. januar 1957 blev ansøgningen afslået, fordi myndighederne ikke fandt det godtgjort, at det var politiske forhold, der medførte, at Jens Mungard havde været indsat i kz-lejren. I afslaget henviste man til, at Mungard i januar 1935 var blevet idømt et års fængselsstraf for »alvorligt tyveri«, og at han i 1936 var blevet fængslet for overtrædelse af pas- og valutalovene. »På grund af disse omfattende domme og de manglende konkrete holdepunkter om, at den afdøde var modstander af nationalsocialismen, er det med en sandsynlighed grænsende til sikkerhed, at det var kriminelle årsager, der lå til grund for anbringelsen i Konzentrationslejr Sachsenhausen.«

Myndighederne mente derfor ikke, at man kunne tildele erstatning, fordi Mungard ikke havde været politisk forfulgt. Kendelsen forekommer problematisk. Selv om man vælger at tro på, at fængslingerne af Jens Mungard i årene 1935-1937 skyldtes kriminalitet, og at dommene faldt efter en fair retssag, så havde han udstået sin straf i 1937. Da han blev arresteret i december 1938 og efterfølgende indsat i Sachsenhausen, skete det uden dom, og der er ingen antydning af, at det skyldtes kriminelle handlinger. Derimod fremgår det af samtidige dokumenter, at Gestapo i 1937 og 1938 overvågede Jens Mungards gøren og laden, og det forekommer overvejende sandsynligt, at det var Gestapo, der arresterede Mungard og sendte ham til Sachsenhausen.

Må ikke oversættes til tysk

I 1938 skrev Jens Mungard på titelbladet til en sammenstilling af sine skrifter: »Aurséten ön Dütsk Spraak es forböören«, hvilket betyder »Oversættelse til det tyske sprog er forbudt«. ⁶² Dette forbud gav i slutningen af 1980'erne anledning til en del postyr. Karl Schmidt var blevet så fascineret af Jens Mungards digte, at han havde oversat dem til tysk. Sammen med Nordfriisk Instituut var det aftalt, at de oversatte digte skulle udgives, og de var stort set gået i trykken, da Hans Hoeg nægtede at tillade udgivelsen. Når Jens Mungard havde nægtet, at digtene nogensinde blev oversat til tysk, ville Hoeg ikke acceptere

Des Reichslejrkommandanten
des Konzentrationslagers Sachsenhausen

Nr: 14 b 1/2475/-Schl.

Oranienburg, den 20.2.1940

An
Schwester Elisabeth Mungard,
- Kreiskrankenhaus -
B r a k e /Oldenburg.

Die Kommandantur des Konzentrationslagers Sachsenhausen hat Ihr Schreiben vom 15. Febr. d. Js. zur Kenntnis genommen und teilt mit, daß Ihr Vater am 13. Februar 1940 um 8,00 Uhr an allgemeiner Körperschwäche mit plötzlichem Herztod im Krankenbau des K.L.Sh. verstorben ist.

Nach Aussage des Lagerarztes hatte er einen sehr ruhigen Tod und hat nach niemanden verlangt und auch nichts Schriftliches oder Mündliches hinterlassen.

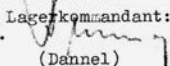
Der Tod wurde bei dem Standesamt in Oranienburg registriert; hierbei sei erwähnt, daß, falls Sie Sterbeurkunden benötigen, diese dort schriftlich anzufordern sind.

Die Leiche wurde alsdann dem Krematorium in Fürstenberg/Mecklbg. zugeführt, woselbst sie auf Staatskosten eingäschert wird.

Falls Sie an der Überführung der Urne Interesse haben, so ist diese unter Beifügung einer Überführungsgebühr von RM 3,- und einer Bescheinigung der für Ihren Wohnsitz zuständigen Friedhofsverwaltung darüber, daß eine Stelle für die Urnenbeisetzung vorhanden ist, schriftlich bei dem vorgenannten Krematorium anzufordern. Geschieht dies nicht, so findet eine Beisetzung in dem Urnenheim kostenlos statt.

Alle Effekten und Wertgegenstände, sofern sie Ihr Vater hier hatte, werden in den nächsten Tagen an Ihre Adresse zur Absendung gelangen.

Die Kommandantur hofft, Ihnen mit Vorstehendem gedient zu haben.

Heil Hitler!
Der Lagerkommandant:
I.A.
(Dannel)

NB. Irgendwelche Kosten sind Ihnen durch den Tod bzw. durch die Bestattung nicht entstanden.

D.O.

Kopi af brev fra lejrkommandanten i koncentrationslejr Sachsenhausen, Dannel, til Elisabeth Mungard, dateret 20. februar 1940. Elisabeth Mungard modtog dette brev efter sin fars død i februar 1940. Brevet var skrevet i et høfligt forretningssprog, der dog ikke skjulte det triste budskab. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig.

udgivelsen. I løbet af april måned 1987 blev der skrevet nogle breve mellem Hoeg og Schmidt, der var venlige på overfladen, men som ikke skjulte uenigheden mellem dem. Resultatet blev, at digtene ikke blev udgivet på tysk, og indtil videre er det kun Ommo Wilts og et par andre, der har fået lov til at oversætte og udgive enkelte digte på tysk. Dog har Nordfriisk Institut i 2013 udgivet omkring 100 digte på frisisk og tysk i *Jens Mungard. Dechtings – Gedichte*, der er redigeret af Ingo Laabs.

Det bringer naturligvis spørgsmålet frem, om oversættelsesforbuddet gjaldt alle Jens Mungards digte, fordi den nævnte håndskreven kommentar er det eneste sted, hvor forbuddet er skrevet. Mungard har ikke skrevet det i sit testamente eller andre steder. Og hvis forbuddet var gældende, rejser det spørgsmålet, om det fortsat skal overholdes, og om det nogensinde skal kunne lade sig gøre at udgive de oversatte digte. Schmidt skrev i det ovenfor nævnte brev, at »jeg levede med den forhåbning, at vores højtyske gengivelse, der stammer fra et andet Tyskland, også ville have vundet anerkendelse hos digteren Jens Mungard«. ⁶³

Man må opfatte dette oversættelsesforbud som Jens Mungards opgør med alt tysk på et tidspunkt, hvor de nazistiske myndigheder i Tyskland undertrykte ham og andre, der gik imod regimet. Derfor er forbuddet fuldt forståeligt. Han har ikke ønsket at forhindre, at digtene blev oversat til dansk eller andre sprog, men det er aldrig blevet gjort. Det er en vigtig grund til, at Jens Mungard fortsat er en temmelig ukendt digter, fordi frisisk kun forstås af ganske få mennesker. Og den frisiske dialekt på Sild, *Sölring*, forstås af endnu færre. Desuden var det først med Hans Hoegs arbejde i 1980'erne, at digtene samlet blev udgivet, mens de indtil da lå gemt væk eller for længst var blevet glemt efter, at de inden krigen havde været trykt i aviser på Sild.

Alligevel regnes han i dag for at være en af de vigtigste frisiske digtere overhovedet. Allerede i 1949 skrev L.C. Peters at, »Jens Mungard er den dybsindigste, den mest fantasibegavede og den ordmægtigste sildiringske [Sylter, MRN] digter.« ⁶⁴ Det skete efter, at han kort havde forklaret, at Mungard havde haft et svært liv, og at han havde været et kompliceret menneske, »der ofte kom i konflikt med sine omgivelser.« Man skal bide mærke i, at denne korte beskrivelse udkom i det nyetablerede Nordfriisk Instituuts årsskrift på et tidspunkt, hvor mange fortsat kunne huske Jens Mungard. ⁶⁵ Der har formentlig været grænser for, hvor langt Peters kunne gå, idet Jens Mungard

fortsat på øen blev regnet som en noget besværlig særling. Han havde både irriteret mange i lokalsamfundet samtidig med, at han repræsenterede et oprør mod et system, som mange nordfrisere gerne ville glemme, at de selv havde støttet.

Som nævnt i indledningen blev Jens Mungard i 1960 i *Deutsche Philologie im Aufriss* betegnet som »Den betydeligste nordfrisiske digter i vore dage«. ⁶⁶ Derefter blev han stort set ikke omtalt, inden Hans Hoeg gjorde noget ved det i begyndelsen af 1980'erne. Dog betegnedes han som »Den store mands store søn« i *Sylt* fra 1980, hvilket som nævnt fik datteren Elisabeth Mungard og Hans Hoeg på banen med et andet syn. De mente, at det var forfejlet udelukkende at se Jens Mungard i skyggen af sin far. Hoeg har beskrevet ham som »den altoverskyggende digter, der alene havde bestået grundskolen, blev en af vore få digtere, der ud fra en indre trang fandt sin tilfredsstillelse ved at virke for sit land og sit folk, for sit sprog og for bevarelsen af frisernes frihed«. ⁶⁷

Nogenlunde samtidig skrev Karl Schmidt en kort artikel om Jens Mungard. Schmidt boede i Rodenäs tæt på den dansk-tyske grænse og havde som nævnt ovenfor oversat mange af Mungards digte til tysk, uden at Hoeg ville tillade, at de blev udgivet. Han sluttede artiklen med at konstatere: »Vi må fremhæve ægtheden i Jens Mungards lyrik. Han var en digter.« ⁶⁸ Schmidt vurderede lyrikken uden at skele ret meget til mennesket Jens Mungard og den betydning, hans personlige historie havde for hans digte.

Da *Slesvigland* i 1985 udgav en kort artikel om Jens Mungard, valgte de at gengive Hermann Schmidt og professor Brouwers vurdering fra 1962 til at illustrere værdien af Mungards arbejde: »Den bedste sildringske skribent i vor tid var Jens Mungard. I hans hjerte levede en dyb kærlighed til vor ø og frihed af enhver art forsvarede han i handling, ord og skrift. Det var et meget sørgeligt endeligt for en stolt og rank Sild-friser. – Hans værk lever, og vi sildringer kan ikke være ham tilstrækkelig taknemlige for det.« ⁶⁹

Ommo Wilts var akademisk direktør for Nordfriesischen Wörterbuchstelle ved universitetet i Kiel, indtil han blev pensioneret i 2002. Han har flere gange skrevet noget om Jens Mungard. Wilts vurderer ikke blot Mungards lyrik; han er også gået bag om mennesket, når han har vurderet digtene. ⁷⁰ I det indledende abstract til den sidste artikel noterede han: »Landmanden Jens Emil Mungard, der blev født i 1885 i Keitum og døde i KZ Sachsenhausen i begyndelsen af 1940,

er vel ud fra indholdet af sine værker den mest betydningsfulde nordfrisiske lyriker.«⁷¹

Endelig har dr. Thomas Steensen, der er direktør for Nordfriisk Instituut, skrevet om Jens Mungard flere gange. Han begyndte den korte biografi i *Das Neue Sylt Lexikon* med at notere: »Jens Mungard går for at være en fremragende digter på det nordfrisiske sprog. Denne erkendelse kom dog først frem længe efter hans død.« Steensen kommer således med den væsentlige pointe, at det først er inden for de seneste årtier, at digteren Jens Mungard er kommet til ære og værdisgthed, fordi mennesket Jens Mungard i sin samtid var så kontroversiel, at det overskyggede det lyriske.

Afrunding

»Du vil beskrive Jens' tanker og følelser. Her har jeg nærmere den opfattelse, at du beskriver dine egne tanker og følelser. Du har kun forestillingen om Jens ud fra hans arbejde. Dette taler for sig selv og kræver ingen beskrivelse [...] Ingen mennesker kan se ind i sjælen på en anden, og den, der bliver set ind i, skal kunne forsvare sig. [...] Jens ville sige: Hvad vedkommer mit inderste andre! Han har aldrig skrevet for at være den store digter, der skal fejres. Han skrev af fornøjelse og glæde – og jeg mener, at man skal lade ham bevare det i døden.«⁷²

Sådan skrev Elisabeth Mungard til Hans Hoeg i januar 1983, efter at Hoeg havde sendt hende et udkast til en biografi om Jens Mungard. Det var baggrunden for hendes mange kontroversielle oplysninger i sit brev. Alligevel kan man anføre, at hendes formaning i mindst lige så høj grad gælder min fremstilling af Jens Mungard, og det er naturligvis i meget høj grad mine vurderinger af manden, der kommer til udtryk i denne artikel. Men det er ikke blot en historikers opgave at beskrive, hvad der skete; opgaven er i højere høj grad at analysere, hvorfor det skete. Som også Ommo Wilts har gjort det i sine artikler, er det min opfattelse, at for at kunne forstå indholdet af Jens Mungards digte, må man forsøge at forstå baggrunden for dem. Det er afgørende at forholde sig til det komplicerede forhold mellem far og søn og mellem mand og hustru for at kunne vurdere baggrunden for indholdet af Jens Mungards lyriske arbejde.

Det er efterhånden så mange år siden, at denne historie udspillede sig, at de involverede for længst er døde, men der hersker næppe

tvivl om, at de særlige forhold i Mungard-familiens hjem i Keitum var en offentlig hemmelighed i landsbyen. Det har formentlig været en medvirkende årsag til, at familien blev skudt længere og længere ud fra landsbyfællesskabet. Og en grund til, at de nazistiske myndigheder straks efter magtovertagelsen i 1933 begyndte at holde øje med Jens Mungards gård og laden.

Jens Mungards liv var på mange måder en trist historie, men det dannede en vigtig baggrund for hans mange digte, der altså i dag vurderes højt. Men da digtene er skrevet på *Sölring*, det frisiske sprog på Sild, har de kun kunnet læses og forstås af meget få mennesker. Det har begrænset udbredelsen betragteligt, fordi forfatteren samtidig nægtede, at digtene måtte oversættes og udgives på tysk. Uanset at der er blevet løst op for dette forbud, er det ikke helt ligetil at oversætte digtene til tysk, dansk eller et andet sprog, idet der går noget tabt ved oversættelsen; hvis det poetiske vægtes højt i oversættelsen, kan det gå ud over indholdet, og hvis hovedvægten lægges på betydningen – som det er tilfældet i denne artikel – kan det gå ud over det poetiske. Desuden har digtene været gemt og glemt siden 1930'erne, indtil Hans Hoeg i 1980'erne og 1990'erne fik dem udgivet. Det har naturligvis virket stærkt hæmmende for kendskabet til hans digte.

Med digtet »Strandtidslen er min blomst« har Jens Mungard skrevet en slags nekrolog over sig selv.⁷³ Derfor sluttet artiklen med dette korte digt:

*Strandtidslen er min blomst,
strandtidslen kaldes også jeg.
Den gror i klitsand,
som jeg på livets strand,
og torne har vi begge to.*

KILDER

Utrykte kilder:

DCB: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Arkiv nr. A1138, Jens Mungard.

Arkiv nr. A1139, Nann Mungard.

Arkiv nr. A1719, Hans Hoeg.

SHL: Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv.

Abt. 761, Nr. 24107.

Abt. 357.1, Nr. 208.

LITTERATUR

- Brouwer, J. H. og H. Schmidt: *Dit Leewent en broket Kraans. Söl'ring Steken üp Riimen fan Jääns Mungard*, Drachten 1962.
- Hoeg, Hans: *Jens Mungard. Fuar di min hart heer slain*, Bräist/Bredstedt 1985.
- Hoeg, Hans (red.): *Nann Peter Mungard 1849-1935. Der Friese Jan. Lebenserinnerungen eines Sylter Kapitäns*, Amrum 1989.
- Hoeg, Hans: *Jens Emil Mungard 1885-1940. Ströntistel en Dünemruusen. Das Lyrische Werk*, Amrum 1995.
- Lienau, Heinrich: *Zwölf Jahre Nacht. Mein Weg durch das »Tausendjährige Reich«*, Flensburg 1949.
- Mungard, Jens: *Dechtings – Gedichte. Mit Nachdichtungen von Ingo Laabs und Karl Schmidt-Rodenäs*, Bräist/Bredstedt 2013.
- Peters, L.C.: «Nordfriesische Dichter», *Jahrbuch des Nordfriesischen Instituts*, Bredstedt 1949, s. 151-162.
- Schmidt, Hermann: «Zur Geschichte des Syltringischen Schrifttums II», *Nordfriesches Jahrbuch (Neue Folge)*, Bredstedt 1976, s. 120-130.
- Schmidt, Karl: «Die Lyrik Jens Mungards. Eine Formstudie», *Nordfriesisches Jahrbuch*. Band 25, Bredstedt 1989, s. 17-25.
- Simon, Sven m. fl.: *Sylt. Abenteuer einer Insel*, Hamburg 1980.
- Küssner, Dieter, (red.): »Jens Mungard – en frisisk digter«, *Slesvigland*, 1985, s. 101-109 og s. 126.
- Steenen, Thomas: *Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert (1879-1945)*, Neumünster 1986.
- Steenen, Thomas: *Das Neue Sylt Lexikon*. Neumünster 2007.
- Steenen, Thomas: «Er starb den Tod der Unterdrückten und Gequälten. Ehrung für Jens Mungard», *Nordfriesland*, nr. 176, 2011, s. 21-23.
- Wilts, Immo: «Jens E. Mungard. Zu seinem hundertsten Geburtstag am 9. Februar 1985», *Nordfriesland*, nr. 75, 1985, s. 39-43.
- Wilts, Immo: «Friesische Lyrik als Widerstand. Werk und Schicksal von Jens Mungard (1885-1940)», *Nordfriesland*, nr. 172, 2010, s. 21-26.

NOTER

- Lienau 1949, s. 66.
- Han kaldes herefter Jens Mungard.
- Steenen 2011, s. 23.
- Her citeret efter *Slesvigland*, 1985, s. 107.
- Wilts 1985 og 2010. Gennem hele artiklen har jeg oversat direkte fra frisisk med hjælp af Marie Tångeberg. Det er tilstræbt, at oversættelserne gengiver indholdet af digtene så nøjagtigt som muligt, hvilket eventuelt er gået ud over den poetiske fremtoning.
- Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (herefter DCB), arkiv nr. A1719.
- DCB, arkiv nr. A1719, breve fra Elisabeth Mungard dateret hhv. 25.1.1983 og 19.1.1983.
- I denne artikel benyttes Hans Hoegs publikation *Der Friese Jan* fra 1989.
- DCB, Jens Mungards arkiv nr. A1138 og Nann Mungards arkiv nr. A1139.
- DCB, arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungaard til dr. Thomas Steenen, dateret 19.1.1983 og DCB, arkiv nr. A1138, Jens Mungards ufuldstændige udkast til sine erindringer, der standsede brat i slutningen af 1920'erne.
- Stavemåden på bedstefarens efternavn varierer mellem Munkgaard, Mongaard, Mungaard og Mungard. Hoeg har kaldt ham for Claus Nielsen Mongaard, mens både Jens og Elisabeth Mungard kalder ham Claas Niels Mungard.

12. DCB, arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungard til Hans Hoeg, dateret 25.1.1983.
13. DCB, arkiv nr. A1138.
14. Hoeg 1989, s. 7-9.
15. Hoeg 1989, s. 1.
16. DCB, arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungard til Hans Hoeg, dateret 25.1.1983.
17. Om Li Hung-chang læs f.eks. beskrivelsen på *encyclopedia.com*.
18. Hoeg 1989, s. 166-177.
19. DCB, arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungard til Hans Hoeg, dateret 25.1.1983.
20. DCB, arkiv nr. A1138.
21. DCB, arkiv nr. A1138.
22. DCB, arkiv nr. A1138.
23. DCB, arkiv nr. A1138, Jens Mungards udkast til sine erindringer og arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungard til Hans Hoeg, dateret 25.1.1983 samt Hoeg 1989, forordet.
24. Hoeg 1989, forordet.
25. Dette afsnit er baseret på DCB, arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungard til Hans Hoeg, dateret 25.1.1983.
26. *Ibid.*
27. Simon m.fl. 1980, s. 254.
28. DCB, arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungard til Hans Hoeg, dateret 25.1.1983 og til Thomas Steensen, dateret 19.1.1983.
29. Dette afsnit er baseret på DCB, arkiv nr. A1138, Jens Mungards udkast til sine erindringer.
30. Nann Mungard har anført, at branden fandt sted natten mellem 12. og 13. januar, jf. Hoeg 1989, s. 324.
31. DCB, arkiv nr. A1138, Jens Mungards udkast til sine erindringer.
32. *Ibid.*
33. Dette afsnit er baseret på Hoeg 1989, s. 290-342.
34. Cornelius Petersen kom fra Ejdersted, men havde inden afstemningen overtaget en gård ved Møgeltønder. I løbet af 1920'erne var han hovedmand bag den såkaldte selvstyrebewægelse i Sønderjylland. Cornelius Petersen var kort sagt en kontroversiel skikkelse under afstemningskampen og i årene derefter.
35. Hoeg 1989, s. 292.
36. Lornsen var fra Sild, og han var embedsmand i den danske helstat. I 1830 blev han udnævnt til landsstrandfoged på Sild, og han forfattede samme år skriftet *Ueber das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein*, der fik stor betydning for den nationale kamp i årene op til udbruddet af Treårskrigen i 1848.
37. Hoeg 1989, s. 324.
38. DCB, arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungard til Hans Hoeg, dateret 25.1.1983.
39. DCB, arkiv nr. A1138, Jens Mungards udkast til sine erindringer.
40. Dette og de følgende to afsnit er baseret på DCB, arkiv nr. A1138, Jens Mungards udkast til sine erindringer. Oplysningerne er ikke efterprøvet andre steder, så det er hans udlægning der gives.
41. Dette afsnit er baseret på DCB, arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungard til Hans Hoeg, dateret 25.1.1983 og til Thomas Steensen, dateret 19.1.1983.
42. Hoeg 1985, s. 25-27: Brev fra Jens Mungard til Hermann Schmidt.
43. Dette afsnit er baseret på: Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 761, Nr. 24107 og Abt. 357.1, Nr. 208. Martin Sadek skal have en meget stor tak for henvisningen til disse kilder.
44. Steensen 2007, s. 262.
45. Oversat efter Wilts 2010, note 6, der har oversat den frisiske tekst til tysk, hvorfra jeg har oversat den til dansk.
46. Kopier af div. anholdelsesdokumenter findes i DCB, arkiv nr. A1138.
47. Beregnet ud fra Danmarks Statistiks omregner på www.dst.dk.
48. DCB, arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungard til Thomas Steensen, dateret 19.1.1983.
49. Hermann Schmidt var udgiver af tidsskriftet *Fuar Söl'ring Lir*, mens Carl Meyer var forlægger i Westerland på Sild, se ovenfor.

50. Hoeg 1985, s. 25-27.
51. Oversat efter Wilts 2010, note 1. Oversat med hjælp af Marie Tångeberg.
52. Dermed mener han den nationalsozialistiske stat.
53. Oversat efter Wilts 2010, note 2. Oversat med hjælp af Marie Tångeberg.
54. Oversat efter Wilts 2010, note 10 og note 12. Oversat med hjælp af Marie Tångeberg.
55. Oversat efter Wilts 2010, note 17. Oversat med hjælp af Marie Tångeberg. Overskriften kan også oversættes til »Folkens«.
56. Wilts 2010, s. 25.
57. Kopier af div. arstedokumenter findes i DCB, arkiv nr. A1138, ligesom der er kopier af Jens Mungards brev til Elisabeth Mungard 1.8.1937.
58. Wilts 1985, s. 43. Oversat med hjælp af Marie Tångeberg.
59. DCB, arkiv nr. A1138.
60. Sadek 2012.
61. Dette afsnit er baseret på LSH, Abt. 357.1, nr. 208 og Abt. 761, nr. 24107.
62. DCB, arkiv nr. A1719: Brev dateret 21.4.1987 fra Karl Schmidt til Friedrich W. Cornelisen, Lorenz Mungard og Willy Schröder.
63. Ibid.
64. Peters 1949, s. 159.
65. Nordfriisk Instituut blev etableret i 1948.
66. Citeret efter *Slesvigland* 1985, s. 107.
67. Hoeg 1995, forordet.
68. Schmidt 1989.
69. *Slesvigland* 1985, s. 109.
70. Wilts 1985 og 2010.
71. Wilts 2010, s. 21.
72. DCB, arkiv nr. A1719, brev fra Elisabeth Mungard til Hans Hoeg, dateret 25.1.1983.
73. Digtet er bragt som prolog i Hoeg 1985, s. 8. Oversat med hjælp af Marie Tångeberg.

Zusammenfassung

Im Februar 1940 starb der friesische Dichter Jens Emil Mungaard im Konzentrationslager Sachsenhausen. Das bedeutete den Abschluss eines beschwerlichen Lebens. Er wurde 1885 in Kejtum auf Sylt geboren als Sohn des bekannten Landwirts und Sprachenforschers Nann Mungaard. Die beiden hatten ein kompliziertes Verhältnis zueinander. Er übernahm gedrungenermaßen den Familienhof in Kejtum, der 1921 niederbrannte, nachdem der Vater im Jahr zuvor am Abstimmungskampf teilgenommen hatte, um die Bevölkerung der Insel dazu zu bewegen, ihre Stimme zugunsten der Dänen abzugeben. Das wurde ihm von den deutschgesinnten Friesen auf Sylt übelgenommen, die Fam. Mungaard wurde zunehmend als Außenseiter auf der Insel betrachtet, Jens Mungaard sei zänkisch und streitsüchtig. Im Laufe der zwanziger und dreißiger Jahre ging es für ihn bergab, mehrmals wurde er wegen Diebstahls verurteilt. Nach der nationalsozialistischen Machtübernahme 1933 kam es zu häufigen Unstimmig-

keiten, Mungaard schrieb kritische Gedichte, die aber erst lange nach Abschluss des Krieges veröffentlicht wurden. Er war der Verfasser von mehr als 800 poetischen Gedichten auf friesischem Dialekt, *Sölring*; heute gilt er bei vielen als der bedeutendste nordfriesische Dichter.

»Løjtnant-oprøret« i Tønder 1926: Drama, tragedie eller farce?

Af NIKOLAJ PETERSEN

Årene efter Genforeningen blev økonomisk vanskelige i Sønderjylland og dannede grobunden for en såkaldt Selvstyrebevægelse, anført af den karismatiske storbonde Cornelius Petersen. Ved siden af økonomiske krav agiterede han for at genindføre middelalderens frisiske bonderepublik. Samtidig med bevægelsens klimaks i efteråret 1926 anholdt Statspolitiet en lille gruppe yngre officerer med tætte relationer til Petersen og anklagede dem for forsøg på at anstifte oprør. Artiklen gennemgår det empiriske materiale vedrørende »løjtnant-oprøret« og baggrunden for, at de tre anklagede blev pure frifundet af Søndre Landsret i januar 1927.

Selvstyrebevægelsens udfordring

Det såkaldte »løjtnant-oprør« i Tønder i eftersommeren 1926 bød på en besynderlig blanding af drama, tragedie og farce. »Oprøret« førte til, at tre yngre officerer blev stillet for retten tiltalt for forbrydelser mod statsforfatningen i henhold til §§ 85 og 86 i den borgerlige straffelov af 1866. De relevante bestemmelser i de to paragraffer lød således:

§ 85: »[...] Den, som i den hensigt at forandre statsforfatningen [...] opvækker oprør, eller på andre måder fremkalder eller leder voldsgerninger, der tilsigter at bevirke en sådan forandring, straffes på livet eller med tugthusarbejde på livstid. Den, som deltager i oprør eller vold af den pågældende karakter, anses med strafarbejde i mindst 3 år.«

§ 86: »De, som på anden ulovlig måde søger at bevirke en forandring i statsforfatningen [...] anses med strafarbejde eller under formildende omstændigheder med statsfængsel.«

Den konkrete sigtelse gik ud på, at de tre officerer havde forsøgt at anstifte, henholdsvis medvirket til oprør ved at have rundsendt en skrivelse til et antal officerer med opfordring til at deltage i en ikke nærmere defineret aktion mod det parlamentariske system. Anklagen for oprør var drabelig i sine mulige konsekvenser for de anklagede. Under

retsforhandlingen smuldrede statsanklagerens sag imidlertid med det resultat, at løjtnanterne den 17. januar 1927 blev pure frikendt af et nævningeting i Søndre Landsret i Sønderborg.¹ Forinden havde Højesteret afslået anklagerens anmodning om at få sagen flyttet til en anden nævningekreds »på grund af de politiske stemninger på stedet«.²

Den alvorlige sigtelse og henvisningen til folkestemningen signalerede, at der var tale om en sag på højt politisk plan. På den anden side indikerede frifindelsen og anklagemyndighedens beslutning om ikke at forfølge sagen til Højesteret, at oprøret trods alt var en begrænset affære, ja måske en storm i et glas vand. Uanset hvorledes man vurderede dette, stod det dog klart, at den rørte ved følsomme strenge i forholdet mellem den danske stat og regering og dele af den sønderjyske befolkning i årene efter Genforeningen. De tiltalte havde nemlig handlet på opfordring af den karismatiske bondefører Cornelius Petersen, der i midten af 1920'erne stod i spidsen for en såkaldt selvstyrebevægelse i Nordslesvig. Bevægelsens vidtgående økonomiske og politiske krav gik stik imod regeringens og rigsdagens integrationspolitik over for det genforenede Sønderjylland. Genforeningens succes stod således på spil. Umiddelbart var bevægelsens mål at komme det betrængte landbrug til undsætning, men dertil var bevægelsen et element, om end et ejendommeligt sådant, i 1920'ernes generelle antiparlamentarisme. Endelig kom der et forsvarselement ind i billedet gennem selvstyrebevægelsens flirt med tanken om et selvforsvar, det såkaldte Bondeværn, og fremme af anti-parlamentariske mål med hær og flåde i ryggen.

Det sønderjyske landbrug efter Genforeningen

Troels Fink har bemærket, at folk i Nordslesvig og i »det gamle land« forud for Genforeningen havde dannet sig gensidige idealbilleder, der ikke kunne holde i den hverdag, der fulgte. For folk i Nordslesvig stod Danmark som landet, der flød med mælk og honning, og hvor der var social tryghed for alle. Men overgangen blev svær, og det tog sin tid, før sønderjyderne var på niveau.³ Da Nordslesvig var et udpræget landbrugsområde, var landbrugets indpasning i den danske landbrugsstruktur af afgørende betydning for, om Genforeningen ville lykkes.

I årene siden 1864 havde dansk landbrug gennemført en grundlæggende omlægning fra vegetabilsk til animalsk produktion og fra ekstensive til intensive dyrkningsmetoder, alt imens det gennem andels-

bevægelsen havde sikret sig kontrol over landbrugsindustrien og -eksporten. Disse ændringer havde det nordslesvigske landbrug nok søgt at følge med i, men forholdene på det regulerede tyske hjemmemarked bevirkede et efterslæb, der forstærkedes af krigsøkonomiens rovdrift på produktionsapparatet.

Landbruget i Sønderjylland stod derfor ved Genforeningen over for en strukturtilpasning, der krævede en betydelig kapitaltilførsel til modernisering af bygninger og driftsmidler samt ophjælpning af avlsbesætninger. Men denne omstilling kompliceredes af forskellige årsager. Den tyske rigsmarks totale sammenbrud i 1923 skabte store forskelle inden for landsdelen. De, der lod opsparet kapital forblive i mark, måtte se deres formuer forsvinde som dug for solen, mens de, der havde ladet deres gæld blive stående i mark, scorede en betydelig gevinst. De, som tidligt – ofte ud fra nationale motiver – skiftede marklån ud med kronelån, måtte optage forholdsvis dyre kronelån, som oven i købet blev opskrevet over de følgende år. Det samlede resultat blev, at gælden i det sønderjyske landbrug i 1925 var steget med 42 % i forhold til 1914. Men med store forskelle fra landbrug til landbrug: Mens 12 % af brugene var gældfrie, var hele 23 % belånt op over panteværdien og dermed sårbare over for ændringer i priser og andre økonomiske forhold.⁴

Den danske regerings og Rigsdags valutapolitik skabte utilsigtet akutte problemer for denne store gruppe. Efter svingende kronekurser i første halvdel af tyverne var der en udbredt stemning for at genindføre den »ærlige« krone fra før ophævelsen af guldindløseligheden i 1914, og i 1924 vedtog Rigsdagen en lov om at føre kronen op til mindst 70 % af parikursen over de næste par år. Sådan gik det ikke, idet spekulation i kronekursen hurtigt drev denne i pari, og fra 1. januar 1927 drog man konsekvensen og genindførte guldindløseligheden.⁵

Kronens opskrivning kom til udtryk i drastiske fald i landbrugets eksportpriser, der slog igennem med øjeblikkelig virkning. Derimod blev de indenlandske omkostninger kun langsomt og kun delvis justeret nedad. Især forblev gælden nominelt uændret, hvad der gjorde den stadig tungere at bære. Følgen blev et stærkt stigende antal tvangsauktioner, der samlede vrede demonstrationer mod regering og Rigsdag for ikke at træde effektivt op imod krisen. Disse frustrationer skabte en frugtbar grobund for den førnævnte selvstyrebevægelse og dens stadig mere radikale krav om en løsning på gældskrisen og om slesvigsk selvstyre.

Grænseforsvaret truet

De økonomiske konjunkturer var ikke den eneste kilde til bekymring over udviklingen i Sønderjylland. Efter Genforeningen oprettedes garnisoner i Sønderborg, Haderslev og Tønder som et signal om, at Danmark agtede at forsvare det nyvundne land. Men de tyske regeringers vægring ved officielt at anerkende 1920-grænsen og tilstedeværelsen i Slesvig-Holsten af paramilitære friskarer, der agiterede mod den nye grænse, skabte udbredt usikkerhed. Utilfredsheden næredes desuden af, hvad mange sønderjyder så som en svag dansk forsvarspolitik under regeringerne Niels Neergaard (1920-24) og Thorvald Stauning (1924-26). Socialdemokratiet havde dansk afrustning på sit program og fremsatte efter regeringsskiftet i 1924 forslag om at erstatte hær og flåde med civile vagtkorps uden militær slagkraft. På grund af det borgerlige flertal i Landstinget havde forslaget ingen parlamentariske muligheder, men det affødte en sønderjysk protestadresse samt et initiativ til oprettelsen af et privat korps, kaldet Grænseværnet.

Private militser var ikke noget ukendt på den tid. I årene efter Verdenskrigen opstod flere anti-kommunistiske grupperinger i hovedstadsområdet, der blandt andet blev rekrutteret blandt deltagere i den estiske frihedskrig i 1919. En central figur i dette arbejde var direktør Aage Westenholz, der i årene omkring Første Verdenskrig var primus motor i oprettelsen af private korps som hjælpetropper for det egentlige forsvar.⁶

En anden prominent aktør var den tidligere officer (og senere nazistleder) Max Arildskov, der havde forladt forsvaret i protest mod forsvarsloven af 1922.⁷ En første forbindelse mellem hovedstadens militante miljø og aktivistiske grupper i Sønderjylland blev etableret i 1924, da førnævnte Cornelius Petersen sammen med Grænseforeningens formand, Hjalmar Ulrich, opfordrede kaptajn Max Johannes Arildskov til at stille sig i spidsen for et bevæbnet sønderjysk korps til forsvar af grænsen, Grænseværnet. Værnet lanceredes under Arildskovs ledelse i januar 1925 med direktør Westenholz som økonomisk garant. Det skete uden reel afklaring af Værnets autonomi i forhold til hæren, specielt i mobiliseringsfasen. Westenholz' opfattelse fremgik af et brev til Værnets bestyrelse i januar 1925:

»Grænseværnet skal efter min mening dække hærens depoter og mobilisering, forudse [indfald af private bander af størrelsesorden 400 eller 600 mand], i tide samles på *eget initiativ* på truede

steder og opholde fjenden i hvert fald nogle timer. Der er jo ikke tale om officiel krig, men kun lovløse indfald af tyske friskarere.«

Værnet skulle kunne kaldes ud når som helst »af deres egne førere« og møde med et par timers varsel, hvorfor de måtte have deres våben og udstyr i hjemmet. Med hensyn til mundering var kun armbind nødvendige, idet uniformer ikke behøvedes over for private fjender.⁸

Over for Westenholz' principielle fastholdelse af Værnets autonomi i forhold til hæren stod fordelene ved en nærmere tilknytning til denne og risikoen ved en for autonom linje. Der måtte tages hensyn til Stauning-regeringens og ikke mindst forsvarsminister Laust Rasmussens afsky for private korps og risikoen for et regeringsindgreb. For at beskytte sig imod dette, søgte Værnet derfor i praksis et tættere samarbejde med de lokale garnisoner.

Det skete ved, at Grænseværnet søgte ind under hærlovens § 211, hvori det hed: »I krigstid dannes landstormsafdelinger, hvis oprettelse skal være forberedt i fredstid.« Ved møder med forsvarsminister Laust Rasmussen accepterede denne Grænseværnet.

Grænseværnet skiftede i denne forbindelse navn til Jydske Værn. Værnet blev officielt anerkendt af den nye Thomas Madsen-Mygdal-regering, men der fulgte ingen penge med anerkendelsen, og i 1930 gav Westenholz op, og Værnet blev nedlagt.

Mens Grænseværnet normaliseredes som en hjælpestyrke for hæren, opstod en konkurrent i form af et såkaldt Bondeværn i tilknytning til selvstyrebevægelsen og Cornelius Petersen. Denne var 1924/25 en af initiativtagerne til Grænseværnet, men ragede uklar med den øvrige bestyrelse om selvstyrebevægelsens vidtløftige aktivitet og blev ekskluderet i april 1926. Aldrig i bekneb for en reaktion oprettede Petersen Bondeværnet i tilknytning til selvstyrebevægelsen Bondens Selvstyre. Der gik rygter om, at Værnet havde samlet en del våben, og Cornelius Petersen gjorde intet for at demtere dette. Set udefra kunne det se ud til, at Cornelius Petersen ønskede at militarisere bevægelsen (se nedenfor). Men først: Hvem var denne mystiske skikkelse i (nord)slesvigsk politik egentlig?

Cornelius Petersen og Selvstyrebevægelsens ideologi

Cornelius Petersen (1882-1935) var en frisisk bonde fra Ejdersted, der i 1905 havde købt gården Vester Anflod ved Møgeltønder. I den tyske

tid og forstærket af krigsøkonomiens massive indgreb i landbrugsproduktionen havde Petersen udviklet en dyb aversion mod det preussiske bureaukrati, hvad der fik ham til at placere sig på dansk side, nærmere bestemt som decideret Ejder-mand, i genforeningsårene. Men det varede ikke længe, før vidtløftige tabsgivende spekulationer fik ham til at overføre sin aversion mod bureaukrater til den nye danske administration i Sønderjylland og politikerne og embedsmændene i København.

I eftersommeren 1925 indledte han en regulær kampagne mod den danske regerings krisepolitik med krav om nedskrivning af landbrugets gæld til halvdelen og indførelse af et moratorium for betaling af renter og afdrag. Dette var begyndelsen til en stadig skarpere og mere fundamental kampagne mod det danske styre i Sønderjylland, som blev indledt i foråret 1926 med en massiv møderække over hele landsdelen og med udgivelse af en ugeavis, *Bondens Selvstyre*. I løbet af kort tid præsenterede Petersen en omfattende ideologisk platform for bevægelsen, som Hans Schultz Hansen har karakteriseret som »højre-anarkistisk«.⁹

Bevægelsens program bestod af en række politiske positioner, som Petersen udviklede i store artikler i ugeavisen *Bondens Selvstyre*, og som han koblede sammen til en særegen utopi om genskabelse af middelalderens frie bonderepublik i (Vest)Slesvig. Programmet rummede både en historisk dimension med en beskrivelse af den ønskelige fremtid – utopien – og en analyse af vejen dertil – strategien. Programmet var dog stærkere i den negative afvisning af nutiden end i den positive anvisning af realistiske, alternative løsninger på samfundets organisering. Udviklingen af denne utopi var helt og holdent Cornelius Petersens eget værk. På bevægelsens møder og i ugeavisen optrådte bevægelsens nr. 2, gårdejer Theodor Mathiesen Kylling, Frørup, flittigt, men han holdt sig jordnært til det sønderjyske landbrugs problemer, som han selv havde inde på livet i form af en truende tvangsauktion. Kylling opfattede da heller ikke sig selv som leder inden for bevægelsen, men som agitator for den.¹⁰ Petersens og Kyllings veje skiltes i slutningen af 1926, hvor Kylling trak sig ud af Bondens Selvstyre i protest mod Petersens politiske linje.

Selvstyrebevægelsens ideologi var først og fremmest anti-autoritær og anti-centralistisk. I det første nummer af ugeavisen *Bondens Selvstyre* skelnede Petersen mellem, hvad han så som det oprindelige, selvstyrende samfund i Danmark og Slesvig og den udefra kommende »romerske« statsform, der »hvilede på sværdet«. Som Petersen for-

Grænseforeningen lod i 1926 maleren Harald Slott-Møller portrættere Cornelius Petersen. Maleriet, der blev ophængt på Flensborghus, illustrerer, at Cornelius Petersen indtil midten af tyverne var en væsentlig skikkelse inden for den danske bevægelse. Foto: Mogens Rostgaard Nissen.

mulerede det: Med Oldenborgerne kom soldaten til at regere i Danmark sammen med sine følgesvende, embedsmanden og juristen. »Siden da er bondesamfundet med dets bærende princip »jeg vil« udslettet, og i stedet har vi centralisationen, der sætter »du skal« i højsædet.« Magtstatens udbygning havde nu i Sønderjylland nået til det punkt, hvor bonden måtte sige stop. Artiklen sluttede med det retoriske spørgsmål: »Hvad skal vi gøre?« Svaret lød: »Vi skal kræve vor ret til at styre landet selv.«¹¹

Petersen vendte sig mod stort set enhver statslig autoritet og især mod den skadelige rolle, som bureaukrater, lærere og andre offentligt ansatte efter hans mening spillede i samfundet, og som han gav fællesbetegnelsen »centralisationen«. Petersens mest fremtrædende aversion, den som samlede tilhængerne, gjaldt parlamentarismen.¹² Petersen gav ikke meget for det såkaldte folkestyre, idet dets indførelse kun havde betydet, at én mands enevælde var blevet afløst af et 150 mands enevælde. Rigsdagsvalgene gav ikke befolkningen et reelt valg, de var ikke andet end en ligegyldig stadfæstelse af partiernes kandidatopstillinger, som igen var bestemt af de organiserede kræfter i samfundet.¹³ Den enkelte rigsdagsmand blev beskyldt for bengnaveri og klientelisme, ikke mindst Petersens hovedfjende, H.P. Hanssen, der desuden måtte lægge øre til beskyldninger som »hottentot-udrydder« og deslige.¹⁴

I sine taler og artikler refererede Petersen jævnlig til tidens anti-parlamentariske tendenser, dog uden at dele den herskende fascisme-fascination. Mussolini havde skabt store ting, men ikke skabt en styreform, der byggedes op fra nedenunder, og som var i balance til alle tider. Danmark havde derfor ikke brug for en Mussolini: »Vort land bliver båret af den rolige, stille mand, der med sin familie arbejder dygtigt og med omhu i sit erhverv, det være sig arbejder, bonde, købmand eller håndværker.«¹⁵ Det var dette »tavse flertal«, som Petersen personificerede ved »bonden«.

Petersen delte derfor ikke fascismens dyrkelse af den stærke stat og den stærke fører, selv om bevægelsen på andre punkter delte tankegods med denne. Blandt andet spillede Mussolinis march mod Rom i 1922 en rolle i bevægelsens mytologi i form af en forestilling om et »bondetog« mod København for at »smide politikerne på porten«. Petersen sagde også fra over for nationalismen, som blot var kunstigt skabt som et »åndeligt værktøj« for centralisationen, og som var ansvarlig for krigen.¹⁶ Over for nationalismen stillede han hjemstavnsfølelsen op som den ægte identifikation.

I en bredere forstand var Petersen anti-moderne og forkastede ikke blot bylivet, men også det moderne landmandsliv og dets »institutioner«, såsom højskolerne.¹⁷ Han kan dog ikke uden videre kaldes anti-demokratisk, om end hans demokratiopfattelse havde mange arkaiske træk. I centrum stod bonden, Petersens »rolige og stille mand«. Fuldt statsborgerskab skulle være forbeholdt dem, der ejede jord eller hus og derigennem havde en reel interesse i den udøvende magts affærer. Han forestillede sig samfundene bygget op nedefra af små

enheder, begyndende på sogne- og herredsniveau og med en stat med stærkt beskårne funktioner som overbygning: Kun kongehus, forsvar og diplomati, justitsvæsen og – lidt overraskende – vejvæsen skulle være fællesopgaver, mens f.eks. undervisning og trafikvæsen skulle være private anliggender.¹⁸ De bevarede fællesopgaver skulle desuden reduceres stærkt. Retsvæsenet skulle hvile på folkevalgte dommere og på Jyske Lov med de mest nødvendige moderniseringer.

I modsætning til moderne demokratiteori, der lægger hovedvægten på lighedsbegrebet, så Petersen den personlige frihed og ejendomsretten som de vigtigste samfundsværdier. Petersens inspirationskilde var en før-moderne bonderepublik, men hans grundværdier genfindes i en moderne og stærkt voksende filosofisk position, der kalder sig »libertarianisme«, og som netop betoner personlig frihed, ejendomsret og »small government«.¹⁹ Hvordan rimer det med betegnelsen »højre-anarkistisk«, som Schultz Hansen har foreslået? Her viser en nærmere analyse, at der er et bredt overlap mellem anarkisme og libertarianisme, ikke som man kunne tro en dyb afgrund. Derfor kan en dansk anarkistisk webportal kalde sig *Liberator* og i en artikel om »Sønderjyllands revolutionære fortid« udnævne Cornelius Petersen til Sønderjyllands frihedshelt. Om man vil kalde Petersen »højre-anarkist« eller »libertarianer« – evt. »proto«-libertarianer²⁰ – kan derfor være en smagssag.

Petersens tilhængere var givetvis mindre interesserede i de filosofiske spidsfindigheder i bevægelsens program. De var optaget af landbrugets akutte problemer og frustrerede over »centralisationens« manglende forståelse for landsdelens og erhvervets behov. Cornelius Petersens succes som bondefører skyldtes fortrinsvis hans karismatiske fremtræden, hans budskab om en løsning på landbrugets problemer og den status, som bonden tildeltes i hans utopi. Men mange kom formodentlig til bevægelsens altid godt besøgte offentlige møder med Petersen og Kylling af nysgerrighed eller slet og ret for underholdningens skyld.

Cornelius Petersen og Theodor Mathiesen Kylling var nemlig underholdende, men også uendelig grove i munden såvel som i pennen. Det var populært blandt tilhængerne, men skaffede Petersen en injuriersag på halsen for at have forulempet statsminister Stauning i *Bondens Selvstyre* af 5. september 1926 under overskriften »Forbryder eller statsminister?«.²¹

»Vi tager [...] kampen op, i denne kamp gives der ingen pardon. Enten skal røverkaptajnen dø, eller vi skal dø. Vi kunne straks have gjort det af med ham, havde vi været mandstærkt til stede. Mangen menneskeplager med stjerne og charge har fået en kugle bagfra, uden at »øvrighedens« arm kunne nå hævneren, sådan kunne også Stauning have været nedtrampet af fem hundrede bønder, uden at »øvrigheden« fik at vide, hvem der var hvem.«²²

Denne artikel indbragte Cornelius Petersen en fængselsdom på tre måneder.²³ Forud herfor havde bevægelsens aktiviteter det seneste halve år været genstand for en stigende interesse fra myndighedernes side. Det var ikke blot injurielovgivningen, men også oprørslovgivningen, som indgik i overvejelserne, hvordan man skulle reagere på fænomenet Cornelius Petersen.

I de danske myndigheders perspektiv var de spørgsmål, som Selvstyrebevægelsen umiddelbart rejste, om den virkede inden for lovens rammer, om dens politiske mål var separatistisk, og om den – i en potentiel alliance med det tyske mindretal – kunne blive en trussel mod 1920-grænsen og mod ro og orden i landsdelen. I bevægelsens radikaliserede efterår, i juli 1927, opfordrede bevægelsen på et folkemøde i Aabenraa kong Christian X til »som hertug af Slesvig at tage de sønderjyske landsdele i besiddelse, sådan som Grundloven foreskriver det, og gøre en ende på det misregimente, det såkaldte Parlament under H.P. Hanssens ledelse har indført«. Ud over at stille vidtgående økonomiske krav til regeringen formulerede mødet bevægelsens mål således: »Vi kræver fuldstændig uafhængigt selvstyre for Slesvig uden dansk politisk og økonomisk indblanding.« Hvis disse krav ikke blev imødekommet, ville man henvende sig til Folkeforbundet!²⁴

Set med den danske regerings øjne var det en totalt uacceptabel position, der gik stik imod regeringens og Rigsdagens integrationspolitik over for Sønderjylland, samtidig med at den åbnede døren for tysk indflydelse. Man holdt derfor godt øje med bevægelsen, imens man overvejede, hvor megen realitet der var i dens vidtgående program og højspændte retorik. Morten Andersen har her argumenteret, at hverken regeringen, Rigsdagen eller de danske kreditinstitutioner efterhånden tog Cornelius Petersen alvorligt, og at myndighederne havde en interesse i, at bevægelsen svækkede sig selv med sine stadig mere utopiske positioner, f.eks. med henvendelsen til Christian X.²⁵

Der blev derfor nok holdt øje med bondeføreren, men ikke grebet ind over for bevægelsen.

Myndighedernes interesse for Selvstyrebevægelsen var blevet vakt i forsommeren 1926 i forbindelse med dannelsen af Bondeværnet. Den 21. juni anmodede Justitsministeriet Statspolitiet om at undersøge, hvad der var formålet med Bondeværnet, om det tænktes bevæbnet, hvem der sad i bestyrelsen, hvem der var medlemmer osv. Politiet foretog i den anledning afhøringer af Bondeværnets ledende talsmænd; foruden Cornelius Petersen og Theodor Mathiesen Kylling²⁶ var det sagfører Hans Peter Nielsen, Kolding, og hestehandler Edlev Eskild Petersen, Kollund. De to sidstnævnte virkede temmelig uklare om Bondeværnets formål og status; men Edlev Petersen, der var den formelle sekretær for Bondeværnet, kunne dog oplyse, at der p.t. var 278 medlemmer, heraf ca. 150 på Tønder-egnen.²⁷

Dybbøl-Posten kunne den 22. juni afsløre, at medlemmerne skulle skrive under på en formålsparagraf, der fastslog, at »Bondeværnet har en militær organisation. Bondeværnet forsvarer sit og sine venners hjem mod angreb, fra hvilken side de end måtte komme og mod angreb på den personlige frihed og ejendomsret såvel som mod alle samfundsopløsende elementer«. Medlemmer skulle ligeledes skrive under på en anden »håndfæstning«, hvori de lovede at overholde Værnets love, adlyde givne befalinger, bistå kammerater og bevare tavshed over for fremmede om Værnets anliggender.²⁸

Petersen forklarede selv under afhøringen, at sigtet med Værnet var at organisere bønder i hele landet efter de socialistiske fagforeningers model for at afværge retsbrud fra myndighedernes side eller overgreb fra arbejderorganisationerne på medlemmerne. Det havde aldrig været hensigten at anskaffe sig våben, og når der brugtes udtryk som »forsvar« og »militær organisation«, var der ikke tale om ulovlige metoder, men om en understregning af behovet for intern disciplin og sammenhold. Foreholdt pressemeddelelser om et påtænkt »bondetog« til København, ville han bestemt hævde, at enhver form for demonstration var lovlig, dvs. også det omtalte bondetog, men at noget sådant ikke var planlagt.

Resultatet af undersøgelsen blev, at justitsminister K.K. Steincke alerede den 1. juli meddelte pressen, at han henlagde sagen. Det indsamlede materiale viste klart, at der her kun var tale om »naragtighed og barnagtighed«. Der var derfor ingen grund til at rejse straffesag efter straffelovens §§ 85 og 86.²⁹

Statspolitiet fandt dog, at bevægelsens ledere fortsat skulle holdes under nøje observation.³⁰ Heri indgik også forespørgsler til de sønderjyske politimestre og sognefogeder om tilslutningen til Selvstyrebevægelsen i deres kredse og sogne. Der er kun fundet rapporter fra Haderslev Amt, og disse talte næsten undtagelsesløst om ringe opslutning om bevægelsen. Endvidere overvågede politiet bevægelsens åbne møder uden at kunne rapportere om ulovligheder.

En efterfølgende undersøgelse af mulige forbindelser mellem Bondeværnet og det nærmest fascistiske Nationalkorps i København blev iværksat efter, at der ved en husundersøgelse på Vester Anflod den 11. oktober i forbindelse med løjtnant-affæren var fundet et papir, der skitserede et fælles samarbejdsgrundlag for de to organisationer. Ifølge § 1 skulle formålet være en afskaffelse af det parlamentariske system og indførelse af »det nationale diktatur«, hvilende på »de gamle danske selvstyreprincipper«. Det var en formel uden megen realisme, og Justitsministeriet fandt da heller ikke, at kontakten indebar en trussel mod lov og orden.³¹

På dette tidspunkt, i efteråret 1926, stod Selvstyrebevægelsen på toppen af sin tilslutning og aktivitet. Fra 1. oktober udsendte Cornelius Petersen et dagblad, kaldet *Folkets Selvstyre*, med hovedredaktion i Haderslev. Og den 10. oktober afholdt bevægelsen sit hidtil største folkemøde, der samlede ca. 3.000 deltagere i Aabenraa. Her talte Cornelius Petersen for selvstyre for et samlet Slesvig nord og syd for 1920-grænsen, mens Theodor Mathiesen Kylling gav udtryk for den voksende frustration inden for bevægelsen: Bægeret var fuldt, nu måtte der handles, var budskabet.³²

Her rørte han ved bevægelsens hovedproblem, hvilket *Dybbøl-Posten* også slog ned på i sin leder dagen efter, den 11. oktober. Avisen startede med at fastslå, at der intet skete i Aabenraa, til trods for at Selvstyrebevægelsens ledere havde erklæret, at *nu* måtte der »ske noget«. Efter avisens opfattelse kunne bevægelsen ikke holde stemningen oppe, uden at der »skete noget«. Der var imidlertid ingen idé i bevægelsen, som kunne give den substans; den var et konjunkturfænomen skabt af de dårlige tider, som formentlig nu havde kulmineret. Avisen konkluderede, at lederne af bevægelsen legede med ilden, fordi de ikke havde forpligtet sig til kun at bruge lovlige midler; tværtimod havde de afgivet mange erklæringer om det modsatte.

Gården Vester Anflod ved Møgeltonder blev i 1905 købt af Cornelius Petersen. Han var en driftig landmand, der i 1914 ombyggede gården til en imponerende frisisk haubarg. Gården var den mest moderne på egnen med elektricitet og malkemaskine. Den brændte i 1950 og dermed forsvandt en karakteristisk signatur fra den flade Vesteregn. Foto: Museum Sønderjylland – ISL Lokalhistorie.

»Oprørets« mænd

Denne problemstilling aktualiseredes netop i disse dage, idet Statspolitiet den 8. og 9. oktober arresterede to yngre reserveofficerer for oprørsforsøg, mens to andre, der var tjenstgørende linjeofficerer, blev sat i vagtarrest for samme forseelse. De to fængslede, den 23-årige løjtnant af reserven Knud Quistgaard og den 36-årige reserveløjtnant Søren Laurits Højmark-Jensen, betegnedes af *Nationaltidende* som »to af Selvstyrebevægelsens tillidsmænd«. ³³ Knud Quistgaard blev arresteret på *Folkets Selvstyres* kontor i Haderslev den 8. oktober kl. 10.45 og blev efter et grundlovsforhør for lukkede døre samme aften isolationsfængslet i Tønder Arresthus frem til 15. oktober, hvor fængslingen forlængedes med yderligere en uge. Han var født i 1903, var kontoruddannet og havde forrettet sin militærtjeneste fra maj 1922 til oktober 1923, afsluttet med et halvt års tjeneste som kornet,

dvs. officersaspirant, i Tønder. Efter hjemsendelsen havde han i to omgange gjort frivillig tjeneste i Odense, hvor han havde fået sin løjtnantsudnævnelse. Ind imellem de frivillige indkaldelser havde han skiftende, kortvarige civile ansættelser, men i vinteren 1925-26 havde han, der nu var nybagt familiefader, været uden arbejde. Han tog derfor imod et tilbud om ansættelse hos Cornelius Petersen.³⁴

Hos Cornelius Petersen blev han i et hurtigt avancement først annonceanagent, dernæst korrekturlæser på ugeavisen *Bondens Selvstyre* og personlig sekretær for Cornelius Petersen. Senest var han steget til forretningsfører for dagbladet *Folkets Selvstyre*, da det begyndte at udkomme i oktober 1926.³⁵ Skønt han ikke var sikker på at have Cornelius Petersens fulde fortrolighed og fuld viden om alle hans forehånder, bevægede han sig i Selvstyrebevægelsens inderkreds og må antages at have et godt kendskab til Cornelius Petersens tankeverden og aktiviteter, ligesom hans loyalitet over for bondeføreren næppe kan betvivles. Derimod var der ikke stor tiltro til hans lederevner; ifølge garnisonschefen, oberstløjtnant Obel, havde »Quistgaard slet ingen indflydelse på dem, han henvender sig til. Vi kender ham«.³⁶

Dagen efter Quistgaards fængsling, den 9. oktober, blev den noget ældre Højmark-Jensen arresteret og isolationsfængslet i en uge. Herefter blev han i første omgang sat på fri fod, inden han igen blev fængslet. Han var i det civile liv lærer i Sæd, få kilometer syd for Tønder, men havde indtil få år tidligere været politibetjent i Statspolitiet,³⁷ dvs. ansat i samme tjeneste, som nu stod for efterforskningen i løjtnant-sagen. Hans forbindelse til Selvstyrebevægelsen var tilsyneladende løsere end Quistgaards og bestod i, at han havde fungeret som korrekturlæser på *Bondens Selvstyre*, før Quistgaard tog over. Dertil var han imidlertid en erklæret tilhænger af Petersens program. Det fremgår af hans udtalelser til pressen ved hans løsladelse den 15. oktober. Han betegnede her »oprørshistorien« som »pjat«, men tilføjede, at han sympatiserede med ni tiendedele af Petersens program. Han kunne ikke gå ind for Petersens hang til personangreb og hans nedrakning af Danmark, men måtte give ham ret i, at folk måtte »slæbe og slide og ingenting kan få ud af det, fordi staten tager det i skatter og afgifter«.³⁸ Højmark-Jensen havde glimrende soldaterpapirer. En forholdsattest af 1925 karakteriserede ham som en myndig, alvorlig personlighed med en naturlig autoritet.³⁹ Kommandanten i Tønder, oberstløjtnant Obel, betegnede ham som »begavet nok«, men også som »et stort stykke af en fantast«.⁴⁰

De to andre, der kom i myndighedernes søgelys, var de to premierløjtnanter af linjen, Thor Peter Frants Jens Jørgensen og A.V. Arendrup. De havde ingen kendt tilknytning til Selvstyrebevægelsen og var kommet ind i sagen på grund af deres kontakter i officerskredse. Jørgensen gjorde tjeneste som adjutant ved bataljonen i Tønder, hvad der gav ham gode kontakter i regionen. Jørgensen havde en straffesag på sit generalieblad for myndighedsmisbrug og pådrog sig nye sager i sin efterfølgende karriere. Jørgensen viste sig at være sagens »bad guy«, blandt andet ved et forsøg på at påvirke sin far til i givet fald at afgive en falsk vidneforklaring.⁴¹ Andrups andel i »oprøret« var mere begrænset, således at han slap for en sigtelse.⁴²

Men hvori bestod de sigtedes brøde? Og hvor stor var den? Det var uklart fra start til slut. Dagen efter arrestationen af Quistgaard, dvs. den 9. oktober, mente *Social-Demokraten* i København at vide, at han havde tilsendt alle tjenstgørende hærofficerer i Sønderjylland en opfordring om at stille sig til kamp mod parlamentarismen. *National-tidende* meldte den 10. oktober, at der var konstateret forsøg på at arrangere et direkte militært kup mod den danske statsledelse. Avisens referat den følgende dag fandt det åbenbart, at Cornelius Petersen og hans nærmeste omgivelser havde haft »virkelige planer« om et sønderjysk kup. Det skulle ske ved, at Bondeværnet besatte alle offentlige bygninger i Sønderjylland, hvorefter Cornelius Petersen og hans folk ville overtage hele administrationen og diktere København sine fredsbetingelser. Kupmagerne havde kun ét at frygte, nemlig det sønderjyske militær, som det derfor gjaldt om at vinde for sagen. Her kom Quistgaard og Højmark-Jensen ind i billedet.

Berlingske Tidende sekunderede med vurderingen, at der »kæmpedes på liv og død i Sønderjylland, en kamp om magten over sindene, en kamp hvis åndelige og politiske udfald havde betydning for hele landet«.⁴³

De nævnte kommentarer var typiske for hovedstadspressens og lokalpressens respektive håndtering af sagen. Den sønderjyske presse var mere nøgtern. *Modersmålet* i Haderslev skrev den 12. oktober under rubrikken »Barnlige planer til et kupforsøg«, at »oprørsbrevet« ikke var sendt til alle, men kun til nogle af Quistgaards bekendte. Og at sagen nok drejede sig om planer til en slags kup, men de var »så aldeles barnlige, at man var ude af stand til at fatte, at et voksent menneske har kunnet fostre sådanne tanker«.⁴⁴

Dybbøl-Posten skrev samme dag under overskriften »Farce og trage-

die«, at begge aspekter var til stede i sagen. Når man så de »unge brus-hoveder«, der stod bag, havde man vanskeligt ved at se alvoren i sagen. Det offentliges reaktion var også ude i det farceagtige; det var at skyde spurve med kanoner. Tragedien bestod efter bladets mening i det sønderjyske landbrugs problemer og Selvstyrebevægelsens forsøg på at udnytte dem i sin agitation. »Vi tror, at regeringen [...] vil nå adskilligt videre ved at have opmærksomheden henledt på disse forhold end at arbejde [ad] politimæssig vej«, konkluderede avisen.⁴⁵

Den følgende fremstilling af hændelsesforløbet bygger fortrinsvis på materiale fra Statspolitiets og Tønder Politis efterforskning af sagen i september-oktober 1926 og fra retsmødet den 17. januar 1927, hvor de tre anklagede blev frifundet. Fra efterforskningen foreligger referater af afhøringer af Knud Quistgaard, Søren Laurits Højmark-Jensen og Cornelius Petersen, mens retsmødet og dommens præmisser er belyst af retsreferatet i *Ugeskrift for Retsvæsen*. Retssagen blev desuden belyst i indgående reportager i *Nationaltidende*, *Dybbøl-Posten* og *Folkets Selvstyre*.

Afhøringsmaterialet stammer fra tiden umiddelbart efter afsløringen, hvor Quistgaard og Højmark-Jensen begge var isolationsfængslede. Hensigten hermed var naturligvis at forhindre de sigtede i at afstemme deres forklaringer med hinanden og andre. Dette formål opnåedes i forhold til den først arresterede Quistgaard, hvis vidneudsagn på flere punkter afveg fra Højmark-Jensens. I grundlovsforhøret den 8. oktober forklarede Quistgaard, at han på et tidspunkt i august 1926 havde fået en opfordring fra sin arbejdsgiver, gårdejer Cornelius Petersen, om at undersøge stemningen i hæren for »et kortvarigt diktatur med en ændring af forfatningen for øje«. Han erkendte, at ordlyden af tredje afsnit i brevet til officererne havde haft »en ikke på forfatningsmæssig måde gennemført forfatningsændring for øje med aktiv eller i hvert fald passiv støtte fra hær og flåde«. Men han tilføjede, at han absolut ville undgå blodsudgydelser og havde tænkt sig, at det »kortvarige diktatur« kunne etableres ved en tilstrækkelig vægtig demonstration.⁴⁶

I en skriftlig redegørelse, som Quistgaard afleverede til politiet den 12. oktober, var han mere specifik og fortalte, at Cornelius Petersen havde spurgt om, hvorledes officererne stillede sig til Selvstyrebevægelsen, og om man kunne forvente, at de ville efterkomme en ordre om at skride ind over for en eventuel kraftig demonstration, f.eks. i form af et bondetog til Christiansborg. Dette kunne Quistgaard ikke svare på.⁴⁷

I en politiafhøring få dage senere, den 17. oktober, løftede Quistgaard

lidt af sløret for det mytiske bondetog til Christiansborg. Forslaget herom var efter hans forståelse blevet fremsat af Cornelius Petersen på et lukket møde for bevægelsen i Tinglev den 19. marts 1926, hvor det havde mødt stor tilslutning blandt deltagerne. Bondetoget skulle bestå af ca. 10.000 bønder, der pr. skib og tog skulle drage til København og vel være fredeligt, men dog organiseret således, at det kunne fremtræde med vægt og marchere »mit gerolltem Mantel« (sandsynligvis hørefejll for »mit gerolltem Ärmel« – »med opsmøgede ærmer«), som Petersen i Quistgaards gengivelse udtrykte det. Deltagerne skulle selv have proviant med og være udrustede med egekæppe; med disse skulle de opholde sig ved Christiansborg, mens delegationen var inde for at forhandle med regeringen, og »gøre geværgreb« med kæppene for at lægge pres på regering og rigsdag. Togets iværksættelse blev enstemmigt vedtaget, men ingen dato blev fastlagt. Dette var fortsat situationen i oktober.⁴⁸

Quistgaards beretning skal sammenholdes med Petersens forklaringer til politiet samt den udlægning af bondetoget, som avisen *Folkets Selvstyre* lancerede den 12. oktober, og som formentlig skulle tjene til at vise, at bondetoget fra starten var tænkt som en lovlig demonstration. Artiklen med overskriften »Vor første etape« kan næppe være skrevet af nogen anden end Cornelius Petersen selv. Den refererede til en tidligere intern diskussion i bevægelsen om et bondetog til København – sandsynligvis den samme, som Quistgaard omtalte – men unægtelig i en anden, mere ydmyg toneart. Ifølge artiklen var aktionen tænkt som en »bøn-procession« med det sigte at bede Rigsdagen om at undersøge forholdene i Sønderjylland.⁴⁹ Altså hverken aktiv tvang over for politikerne eller passiv modstand, men en »bøn«, og ikke en demonstration med truende egekæppe i geværgreb, men en »procession« med religiøse overtoner.

Som inspiration for denne »bøn-procession« nævnte artiklen det svenske bondetog i februar 1914, hvor ca. 32.000 bønder fra hele Sverige samledes i Stockholm med krav om en stærkere forsvarspolitik. Kong Gustav V udløste ved den lejlighed en forfatningskrise ved at slutte op om bøndernes krav i den såkaldte Borggårdstale, og udfaldet blev, at den liberale regering Staaf gik af og afløstes af en konservativ embedsmandsregering.

I forbindelse med oprørssagen blev Cornelius Petersen også afhørt om bondetoget. Han forklarede her, at hans mål var med fredelige midler at få genindført det gamle herredsstyre i Danmark. Metoden hertil skulle være at lamme staten med passiv modstand, f.eks. i for-

bindelse med tvangsauktioner. Han præsenterede endvidere sig selv som en modererende faktor: Hvis ikke han var så rolig og holdt sine tilhængere tilbage, var han aldeles sikker på, at der kunne ske en ulykke, »da der er våben nok i landet«. Samtidig afviste han snakken om et bondetog som pressespekulationer.⁵⁰

På alle punkter udviste Cornelius Petersen her en ukarakteristisk beskedenhed, der dog let kunne forklares med hans interesse i at lægge størst mulig afstand til »oprøret«. Quistgaard sluttede da også sin ovennævnte beretning af 12. oktober med at anføre, »at C.P. udtrykkeligt har sagt, at han ikke ønskede at være vidende om, hvad vi foretog os, for at han, som han udtrykte sig, i påkommende tilfælde kunne »sværge af«.

Påstand står således mod påstand vedrørende den opgave, Quistgaard blev bedt om at løse. Vi har konstateret et klart motiv for Cornelius Petersen til at nedspille sin rolle mest muligt. Sagen stiller sig anderledes for Quistgaard, der afgav sine forklaringer, mens han var isolationsfængslet. Han havde derfor ingen viden om de øvriges og især Cornelius Petersens forklaringer og ingen mulighed for at samstemme sine forklaringer med dem. I en sådan situation vil sandheden i de fleste tilfælde være den klogeste koordineringsstrategi, specielt hvis man som Quistgaard intet reelt motiv havde til at fravige sandheden om den opgave, han havde fået af Cornelius Petersen. Hans udsagn om bondetog til Christiansborg ligger sandsynligvis tættere på sandheden end Petersens, hvor fantastisk den end lød.

Da Quistgaard ikke kunne svare på Petersens spørgsmål, og da denne også ville høre Højmark-Jensens vurdering, blev de to løjtnanter tilsagt til at møde op på Vester Anflod et par dage senere. Cornelius Petersen talte her ifølge Quistgaard om at vinde hær og flåde for bevægelsen, således at man i alle tilfælde fik dem til at holde sig passive over for en demonstration som bondetoget. Med hensyn til flåden bemærkede han, at når man først havde den på sin side, »kunne vi skide hæren et stykke«.⁵¹

På mødet blev det aftalt, at Quistgaard og Højmark-Jensen med inddragelse af premierløjtnanterne Jørgensen og Arendrup skulle undersøge stemningen i hæren, mens den sidstnævnte også skulle prøve at udnytte sin indirekte kontakt til viceadmiral Konow.

Nogle aftener senere inviterede Højmark-Jensen de tre andre til et møde i sit hjem i Sæd.⁵² Her blev der enighed om, at man bedst kunne prøve stemningen ved at sende skrivelser ud til officerer, man mente ville være venligt stemte. Diskussionen drejede sig derfor primært

om at finde navne og adresser på officerer, som man kunne rette henvendelse til, og her tog man Jørgensens eksemplar af *Hærens Håndbog* for 1924 i brug. Efterfølgende benægtede Jørgensen – ikke netop troværdigt – at han havde noget med håndbogens fremkomst at gøre, ligesom han hævdede, at han og Arendrup allerede på dette forberedende møde havde frarådet udsendelsen af breve. På baggrund af aftenens drøftelser noterede Højmark-Jensen en del adresser og navne ned, hvorimod det nærmere indhold af de påtænkte udgående skrivelser ikke blev drøftet på mødet.

I betragtning af mødets konspiratoriske overtoner, synes opgaven ikke at være taget særlig seriøst. I mødet deltog således også – ud over de fire hovedpersoner – Højmark-Jensens hustru og Jørgensens far og hustru. Dertil kom, at Quistgaard og Højmark-Jensen under afhøringerne viste sig at være stærkt uenige om mødets karakter. Ifølge Højmark-Jensen var »oprørshistorien« »pjat«, en karakteristik han fastholdt under afhøringerne. Pjattet skulle blandt andet have bestået i, at selskabet havde moret sig med udpege hinanden til ministre i en fremtidig regering. Problemet var blot, at Quistgaard tilsyneladende ikke var taget i ed og kraftigt benægtede, at noget sådant var foregået. »Der var ikke tale om at lave eller på tale om, hvordan man laver revolution, og endnu mindre at Cornelius Petersen skulle være overdyrlæge«, fastholdt han. Han havde kun besøgt Højmark-Jensens hjem den ene gang, og da havde der ikke været tale om en sådan løssluppenhed.⁵³

Igen står påstand mod påstand, men igen er sandsynligheden for Quistgaards version. »Pjatte-historien« kan være konstrueret, eller blæst op, af Højmark-Jensen og Jørgensen i et forsøg på at slippe af krogn, som Quistgaard på grund af sin tidlige arrestation ikke var indviet i. I henhold til Quistgaard skulle han og Højmark-Jensen mødes allerede den følgende aften for at drøfte indholdet af den aftalte skrivelse, men der gik et par dage, før Højmark-Jensen dukkede op, og da uden den opstillede udsendelsesliste. Det kunne tydes som et tegn på et vist disengagement fra hans side. For at komme i gang, satte de sig hver for sig for at skrive et udkast, og da Quistgaard blev først færdig, blev det hans udkast, der blev brugt i det følgende, idet Højmark-Jensen læste udkastet uden bemærkninger. Udkastet, som det havde taget fem minutter at koncipere, havde følgende ordlyd:

»De nuværende politiske forhold gør det påkrævet, at alle vi, der ser mere på fædrelandets tarv end på egne interesser, samles

til en fælles aktion. De har sikkert ikke været blind for, at der er almindelig utilfredshed med det parlamentariske system, der jo næsten har ruineret landet, og at der for at komme dette system til livs har rejst sig flere stærke røster og ligeledes er dannet flere militært organiserede sammenslutninger, National-korpset, Bondeværnet o.s.v.

Men for at få gennemført en forfatningsændring, som vi anser for absolut nødvendig, tilstrækkelig hurtigt, må vi i alle tilfælde have den største del af hæren og flåden i ryggen; skulle De have lyst til at arbejde med herpå, bedes De henvende Dem til undertegnede.«⁵⁴

Højmark-Jensen accepterede som nævnt Quistgaards formulering uden diskussion og afsendte straks et slags prøveeksemplar af skrivelsen til en gammel soldaterkammerat i Ålborg med følgende frimodige påskrift:

»Kære Skaarup!

Ja, så skal vi til at udføre det, som vi så ofte har talt om. Foreløbig samler vi folk, så slår vi til. Lad mig høre, om du endnu er levende og lad mig navnlig høre, om du har forbindelse med folk, der vil støtte en aktion mod æslerne i København. Jeg kan godt sige dig ligeud, at vi tænker på at gå til København og smide Rigsdagen på gaden. Foreløbig gælder det altså om, at vi samler os og organiserer os overalt. Selv en lille gruppe har betydning, og du må tro jordbunden er god for sagen.«⁵⁵

Her var der ikke tale om »pjat«, men om ramme alvor. Det havde ikke været meningen, at Jørgensen skulle se eller godkende henvendelsen til officererne, men på Quistgaards initiativ blev brevudkastet alligevel forelagt ham. Her kørte aktionen af sporet, idet Jørgensen bestemt afviste at underskrive brevet med henvisning til sin officersed. Højmark-Jensen reagerede ved at sige, at så kunne han heller ikke skrive under. Også han havde aflagt troskabsed. Derimod mente de to, at Quistgaard, der ikke havde afgivet nogen troskabsed, godt kunne skrive under på de breve, der skulle udsendes, og som oven i købet kunne virke som en »reklame« for ham. Quistgaard havde rigtignok ikke afgivet en troskabserklæring, men det fratog ham jo ikke for loyalitet over for landets forfatning. Derfor var rådet til Quist-

gaard fra de to ældre, mere erfarne kolleger et betænkeligt udtryk for risikoadfærd på andres regning.

Efter dette møde med Jørgensen var det Højmark-Jensens indtryk, at der ikke ville komme noget ud af aktionen, mens Quistgaard mente, at det godt kunne være, at han sendte brevet til nogle af sine venner for egen regning. Omkring den 28. august gjorde han alvor af sagen ved at sende skrivelsen ud til i alt otte tjenstgørende officerer.

Der kom kun én direkte respons på udsendelsen, nemlig fra en premierløjtnant Augsburg, der 8. september sendte følgende svarbrev:

»Kære løjtnant Quistgaard

De må jo altså være blevet tosset, det er jo opfordring til revolution og for mig intet mindre end at bryde min faneed, som vi siger i militærsproget, vi har jo skrevet under på tro og love. Dersom De har sendt skrivelser af lignende art til embedsmænd, der tager dem alvorligt, så kan De roligt belave Dem på husundersøgelse og Hr. Steinckes udelte, lovlig nærgående opmærksomhed.

Husk vi lever ikke i Spanien!«⁵⁶

Dette brev gjorde Quistgaard så nervøs, at han lod resten af de udfærdigede skrivelser brænde. Initiativet var kørt i sæk, tilbage stod det retslige efterspil, som udløstes, da en af modtagerne gik kommandovejen med skrivelsen. Mens Quistgaard søgte at fjerne bevismateriale ved at brænde det, gik Jørgensen et skridt videre. Han modtog Augsburgs brev med udbruddet »Det var Satans!« og skyndte sig derpå at skrive til sin fader for at sikre sig et »førstehandsvidne« til mødet i Sæd.⁵⁷ Derpå var der kun at vente på myndighedernes reaktion, som kom en lille måned senere.

I Tønder Politis akter finder man også en afskrift af en rundskrivelse, dateret den 11. september 1926 og med Selvstyrebevægelsen som afsender. Indholdet bygger på Quistgaards brev til officererne, bortset fra at de mere drastiske formuleringer er fjernet, således som nedenstående sammenligning af de to tekster viser:

»De nuværende politiske forhold gør det påkrævet, at alle vi, der ser mere på fædrelandets vel [tarv] end på egne interesser, samles til en fælles aktion.

De har sikkert ikke været blind for, at der er almindelig utilfredshed med det [nuværende] parlamentariske system, der jo

næsten har ruineret landet, og at der, for at komme dette system til livs, har rejst sig flere stærke røster, og ligeledes er dannet flere militært organiserede sammenslutninger, Nationalkorpset, Bondeværnet o.s.v.

Men for at få gennemført en forfatningsændring, som vi anser for absolut nødvendig, tilstrækkelig hurtigt, må vi i alle tilfælde have den største del af hæren og flåden i ryggen; skulle De have lyst til at arbejde med herpå, bedes De henvende Dem til undertegnede.

For nu engang at få drøftet for alvor, hvad der bør gøres, indbydes De hermed til et møde, der afholdes på Grand Hotel i Odense mandag den 20. ds. kl. 2. etm. Håbende på Deres velvillige tilslutning er vi Deres ærbødige Bondens Selvstyre, sign. C. Petersen.«

Afskriften er ikke let at tolke. Den synes at vise, at Cornelius Petersen har haft tanker om en mere omfattende aktion, end det fremgår af »løjtnantsporet«, eftersom det forhold, at dette spor var endt blindt, ikke fik ham til at opgive sit projekt. Nu synes Petersen at ville slå ind på civil strategi, efter at den militære vej var kompromitteret. Samtidig viste de påtænkte invitationer, at Petersen ikke var bange for at slå et stort brød op. Mødestedet på det fine Grand Hotel i Odense i stedet for en lavloftet sønderjysk kro kan tyde på en ambition om at løfte bevægelsen op på nationalt plan med en tilsvarende ændring af dens »stil«. ⁵⁸

Vi kender ikke svarene. Vi ved ikke, om invitationen til Odense-mødet blev sendt ud og i givet fald til hvem; ej heller om mødet blev afholdt, hvem der eventuelt deltog i det, og hvad der blev drøftet. Under alle omstændigheder fik det ingen følger, og det mest sandsynlige er, at invitationerne aldrig blev sendt ud.

Retssagen og dommen

Den 17. januar 1927 indledtes domsforhandlingen ved Søndre Landsret i Sønderborg.⁵⁹ Forinden havde anklagemyndigheden søgt at få sagen overført til en anden retskreds, fordi man frygtede for »de politiske stemninger på stedet«, en frygt, der skulle vise sig ikke at være ubegrundet. I anklageskriftet skelnedes der mellem de tre anklagedes involvering i strafbare aktiviteter. Knud Quistgaard blev tiltalt under »principalt Strfl § 85 [den strenge oprørsparagraf], subsidiært under Strfl § 86 [den milde oprørsparagraf], jf. § 46«, der omhandler nedsat straf for ikke-fuldbyrdede forbrydelser. Højmark-Jensen og Jørgensen blev indstillet til straf un-

der de samme paragrafer som Quistgaard, men med tilføjelsen »for Højmark-Jensens vedkommende til dels og for Jørgensens vedkommende i det hele sammenholdt med Kap. V«. Dette kapitel omhandler strafnedsettelse i tilfælde af medvirken til en forbrydelse.

Quistgaard blev således indirekte udpeget som den hovedskyldige i det, som anklageren i sin afsluttende procedure betegnede som et »forsøg på oprør«. Han gjorde dog samtidig opmærksom på, at »roden« til sagen måtte findes i Cornelius Petersens og Selvstyrebevægelsens interesse i at vide, hvorledes forsvaret stillede sig til kampen mod parlamentarismen. Under anklagerens forhør i retten benægtede Cornelius Petersen, at han havde nævnt bondetoget for Quistgaard og Højmark-Jensen, for der *var* intet bondetog, det var noget pressen havde opfundet. Desuden benægtede han, at henvendelsen skulle vejlede stemningen i de to værn for et kup. Sigtet var udelukkende at sprede oplysninger om Selvstyrebevægelsen. Anklageren undlod at bore dybere i denne forklaring og åbnede i stedet op for, at de to løjtnanter kunne have misforstået Cornelius Petersens antydninger som tegn på, at det snart »ville gå løs«. ⁶⁰ Begge så jo – som vi skal se – deres aktion som et første skridt i retning af at få Rigsdagen smidt på gaden. Men kunne de tage så meget fejl af Cornelius Petersen? Dette er ikke særlig sandsynligt, og det spørgsmål, der står tilbage, er hvorfor anklagemyndigheden ikke kørte en hårdere linje over for Cornelius Petersen og eventuelt sigtede ham for medvirken ved eller endog anstiftelse af »oprøret«. Kunne det være for at undgå et større opgør med Selvstyrebevægelsen og sønderjyderne?

Både Quistgaard og Højmark-Jensen så deres opgave som et første led i forberedelsen til en march mod København for »at sætte Rigsdagen på gaden«. Denne kontekst fremgår tydeligt af Højmark-Jensens påskrift i skrivelsen til vennen fra Aalborg, der også lader ane, at han så den i et forholdsvis kort tidsperspektiv – tiden til handling var nu!

Quistgaard var mere forsigtig med sine ord, men referencen i hans skrivelse til behovet for støtte fra hær og flåde til en forfatningsændring talte sit eget sprog. I grundlovsforhøret den 8. oktober havde han da også erkendt, at pkt. 3 i rundskrivelsen drejede sig om en »ikke på forfatningsmæssig måde gennemført forfatningsændring med aktiv eller støtte fra hær og flåde«. Han havde ikke gjort sig tanker om, at forfatningen kunne ændres ad lovlig vej, og tilføjede, at han havde tænkt sig ved en tilstrækkelig vægtig demonstration at søge det omtalte diktatur med efterfølgende forfatningsændring etableret. ⁶¹

I retssalen forsvarede han sig nu med, at der ville være tale om et lovligt forsøg på at få forfatningen ændret. Han troede ikke, at modtagerne af hans skrivelse havde fået det indtryk, at der var tale om en ulovlig aktion, og forklarede videre, at demonstrationer jo var lovlige. Han afspejlede her Petersens brede tolkning af demonstrationsbegrebet.

I hans perspektiv skulle bondetoget belejre Christiansborg og tvinge rigsdagsmændene til at ændre forfatningen. Han var ikke fader til ideen, det var andre, og vidste ikke, hvad han ville have gjort, hvis der var kommet en forespørgsel om nærmere oplysninger. »Jeg var ikke klar over, hvad der skulle ske.« De sidste bemærkninger fremkaldte jubel i retssalen.

Højmark-Jensen valgte en anden strategi. Han fremførte, at det aldeles ikke havde været hensigten at ændre forfatningen på ulovlig vis. Da anklageren sarkastisk spurgte, om han da ønskede den omtalte udsmidning af Rigsdagen opfattet som vrøvl, svarede han: »Ja, det er det nærmest.« Også denne bemærkning skabte jubel på tilhørerpladserne. I retssalen oplæstes tillige kladden til et langt brev, som Højmark-Jensen havde skrevet, men ikke afsendt til en gammel ven ved navn »Mads«, og som var kommet for dagen ved ransagningen af hans bopæl. Efter *Dybbøl-Postens* referat omtalte brevet i meget drastiske vendinger »regeringens umulighed« og »parlamentarismens råddenskab«, ligesom det redegjorde for Cornelius Petersens politiske tanker. Avisen noterede, at oplæsningen ofte vakte munterhed i retssalen »formedelst de mange udtryk«. ⁶²

Det kan konkluderes, at både Quistgaard og Højmark så deres aktion som et første led i en proces, hvis endemål var et opgør med parlamentarismen, men at de ikke havde gjort sig mange tanker om forløbet af denne proces eller om dens lovlighed. Begge bedyrede, at de opfattede den påtænkte aktion som lovlig.

De øvrige afhøringer i retten frembragte ikke noget afgørende til belysning af sagen. Der var dog en klar tendens i vidnesvarene til at bagatellisere alvoren i det skete. Desuden optrådte der karaktervidner for Højmark og Jørgensen.

Herpå afleverede anklager og forsvarer deres procedure. Anklageren fastholdt, at hændelserne havde baggrund i Selvstyrebevægelsens interesse. Han fandt det helt lovligt, at man søgte underretning om stemningen i hær og flåde, men det var også utvivlsomt, at Cornelius Petersen havde sagt mere end oplyst under rettens afhøring. Den gang skulle det store slag slås; det var baggrunden for sagen.

Derefter gik han over til at analysere lovligheden af den af Quistgaard forfattede skrivelse. Denne faldt i tre afsnit, hvoraf han kun erklærede det tredje for ulovligt. Afsnit 1 talte om direkte aktion, hvilket ikke i sig selv var ulovligt,⁶³ afsnit 2 om parlamentets afskaffelse, hvilket heller ikke i sig selv ville være kriminelt. Tredje afsnit blev derimod erklæret ulovligt, fordi det var ulovlige midler, der var tale om. Hermed mentes formodentlig inddragelsen af hær og flåde i presset for en forfatningsrevision.

Herefter fik forsvarerne ordet for at plædere for frifindelse. Quistgaards forsvarer gjorde her opmærksom på, at der ikke kunne laves noget oprørsskrift på de fem minutter, Quistgaard havde brugt på det, og karakteriserede sin klient som en stille mand, der hvilede i sig selv.

Ved 20-tiden samme dag blev sagen optaget til doms. Først modtog de 12 nævninge en grundig retsbelæring af retsformanden, der konkluderede, at der kun kunne straffes efter den milde oprørsparagraf, ikke den strenge paragraf 85.

Nævningenes vota blev afgivet kl. 21.30 og lød på skyldfrihed på alle tiltalepunkter. Ti minutter senere faldt så dommen: Frifindelse!

Den fjerde part i sagen

Retsforhandlingen i Sønderborg Domhus den 17. januar 1927 må høre til blandt de mest bizarre retsforhandlinger i nyere tid. På den ene side stod statsadvokaten bevæbnet med lovens allertungeste våben, oprørsparagrafferne, på den anden side tre unge officerer, som tydeligvis ikke havde gennemtænkt straffelovskonsekvenserne af deres handlinger. Til at dømme mellem parterne sad der tre landsdommere og 12 nævninge. Men der var derudover en fjerde, illegitim part i sagen: Publikum.

Som nævnt havde den sønderjyske presse haft vanskeligt ved at tage sagen helt alvorligt, f.eks. ved at se den i det statsretlige perspektiv, som de danske myndigheder måtte anlægge. Samtidig så den aktionen i et bredere samfundsmæssigt perspektiv, nemlig forholdet mellem Sønderjylland og regering og Rigsdag. Således havde *Dybbøl-Posten* fra begyndelsen argumenteret med, at statsmagten snarere skulle beskæftige sig med sagens bagvedliggende økonomisk-politiske problemer end med de strafferetlige aspekter.

Det fremgår ikke af materialet, hvad det var for lokale stemninger, der foranledigede anklagemyndigheden til at søge retsforhandlingen

forlagt til en anden nævningekreds. Den sandsynligste årsag var en ikke ubegrundet frygt for, at der ikke kunne udpeges en uvildig nævningekreds. Dette var tilsyneladende et reelt problem. Ved nævningeudvælgelsen kasserede forsvaret to nævninge, der ikke havde tilknytning til landbruget, således at man endte op med otte ud af 12 nævninge med stillingsbetegnelsen gårdejer eller landmand. Desuden kendte nævningenes formand, en lærer, en af de tiltalte fra seminarietiden, uden at dette forhold kom frem i lyset.⁶⁴ Den udvalgte nævningekreds var derfor næppe ganske upartisk. En anden hurdle for statsadvokaten var latterliggørelsen af sigtelserne og en *Verharmlosung* af de anklagede. En tredje faktor var en manglende retsdisciplin. *Dybbøl-Postens* reportage registrerede talrige eksempler på publikums meningstilkendegivelser i form af »munterhed«, »jubel« eller endog »stormende munterhed«, men giver ingen oplysninger om indskriden fra retsformandens side over for de muntre tilhørere. Han forbrød sig herved mod § 151 i Retsplejeloven af 1916, hvorefter retsformanden »våger over, at forhandlingerne foregår med den tilbørlige orden og værdighed«. Den slappe retsdisciplin svækkede utvivlsomt statsanklagerens sag, hvilket sammen med retsformandens udelukkelse af § 85 som domsgrundlag gjorde det lettere for nævningene at afgive en frifindelseskendelse.

Efterspil

Selvstyrebevægelsens folk blev frikendt i retten, men det var begrænset, hvad den fik ud af frifindelserne. Da dommen faldt, var bevægelsen trængt af de udeblevne resultater. Aabenraa-mødet i oktober 1926, der efter manges opfattelse skulle være signalet til, at *nu* skete det, endte i en tam resolution og en formålsløs byvandring gennem Aabenraas gader. Det kom til et brud mellem Petersen og Kylling, og et forsøg på at komme ind i det forhadt Folketing ved valget 2. december 1926 blev en fuser: 2.117 stemmer i hele Sønderjylland var ikke nok til et mandat. Bevægelsen fjernede sig nu stadig mere fra realiteternes verden, som da et nyt folkemøde i Aabenraa i sommeren 1927 påberåbte sig kong Christians »lensherrerettigheder« over Slesvig. Andre eksempler var amatøragtige forsøg på at sprænge Nationalbanken ved at trykke egne pengesedler og på at rekruttere medlemmer til en såkaldt slesvigsk brigade, D.s.B.

Det kom ikke til flere sammenstød mellem myndighederne og Selvstyrebevægelsen. Myndighederne havde kikket Cornelius Petersen

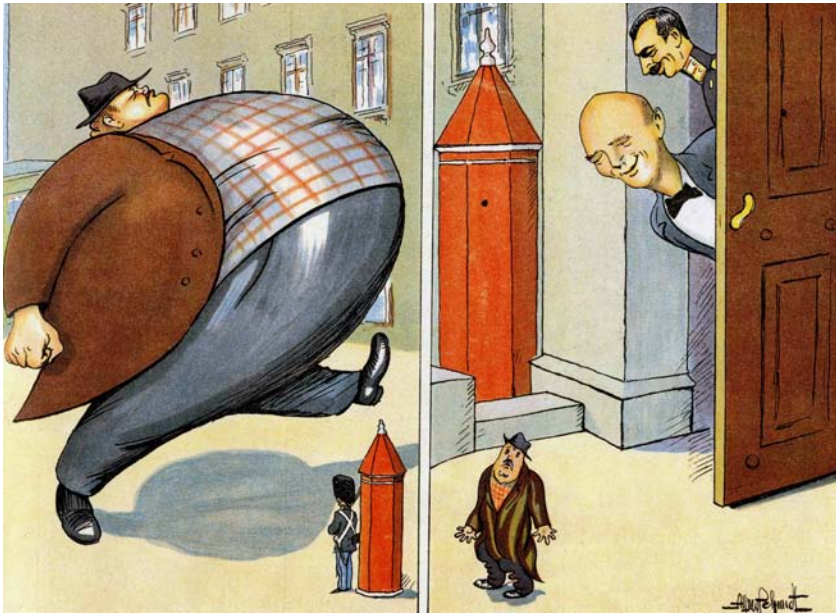
ud som en politisk ineffektiv spiller, hvis bevægelse nu afløstes af andre protestbevægelser i Sønderjylland, men ingen med de vidtrækkende utopiske perspektiver, som Cornelius Petersens bevægelse havde haft. Petersen var i 1928 indlagt en tid på Augustenborg Sindsygehospital og orienterede sig fra nu mod nazismen, uden dog at komme til at spille nogen fremstående rolle. Ved hans begravelse i 1935 talte den nye fører, Frits Clausen, ved kisten.⁶⁵

For oprørets hovedpersoner fik frifindelsen ganske forskellige konsekvenser. Alle tre havde været suspenderet fra tjenesten under retssagen, men suspensionen var blevet hævet efter ankefristens udløb i februar 1927. Herefter kunne de tre fortsætte deres militære tjenester uden afbræk eller bemærkninger i papirerne. Højmark-Jensen genoptog nu sine regelmæssige årlige indkaldelser ved siden af lærergeringen frem til oktober 1932, hvor han tog sin afsked fra hæren. Højmark-Jensen skal være blevet modtaget som en folkehelt ved hjemkomsten efter frifindelsen og blev med tiden en markant figur i det lokale kultur- og foreningsliv. Han bevarede sine national-konservative synspunkter, men blandede sig ikke i den partipolitiske debat. Han pensioneredes i 1960 og døde i 1963.

Den 13 år yngre Quistgaard havde vanskeligere ved at finde sig til rette i Tønder efter retssagen. På et tidspunkt må hans ansættelse hos Cornelius Petersen være ophørt, idet han i juni 1927 findes registreret i Tønder kirkebog som »repræsentant«. Og inden for det næste års tid emigrerede han til Canada, men bevarede sin tilknytning til hæren; i 1931 blev han fritaget for indkaldelse til fortsat tjeneste frem til 1934. I Canada blev han med tiden en succesrig industrimand og endte karrieren som generaldirektør for Frankrig for et canadisk stålfirma. Han døde i 1968.

Den tredje sigtede i sagen, premierløjtnant Jørgensen, genoptog sin militære karriere efter at suspensionen var hævet og avancerede senere til kaptajn. Karrieren var ikke uoplettet, idet han fik yderligere to disciplinærsager på halsen. Men det forhindrede ikke, at han den 6. juli 1941 blev tildelt ridderkorset af Dannebrogordenen. Ti dage senere fulgte forklaringen, idet han trådte uden for nummer og fik »rejsetilladelse indtil videre«. Jørgensen havde ladet sig hverve til Frikorps Danmark, hvor han avancerede til Sturmbannführer (major). I retsopgøret efter krigen blev han idømt tre års fængsel.

Drama, tragedie eller farce? Der var mange dramatiske forløb, både omkring oprøret og omkring Selvstyrebevægelsen: De dramatiske

Trods frifindelserne i løjtnant-affæren gik det hurtigt ned ad bakke for Cornelius Petersen og Selvstyrebevægelsen. Samtidig med at bevægelsen stillede stadig mere radikale krav om politiske og økonomiske indrømmelser, mistede den troværdighed og indflydelse. Et eksempel herpå er Petersens resultatløse audiens hos Christian X, der medførte en bidsk kommentar af Alfred Schmidt i årets Blæksprutte i 1927. Billedteksten lød: »Cornelius Petersens sælsomme forvandling. Kosmisk pantomime i tvende afdelinger. I: Før audiensen. II: Efter audiensen.«

fængslinger af de to hovedpersoner; den drakoniske sigtelse imod dem, Selvstyrebevægelsens stadig mere desperate forsøg på at bevare kontrollen over begivenhederne m.v. Det tragiske lå i de mange menneskeskæbner, som blev kørt over i tvangsauktionernes kølvand, og i de skuffede forventninger til Genforeningen hos en bredere kreds af sønderjyder. Farcen udspillede på flere planer: For det første kunne adskillige af enkeltepisoderne kun kalde på smilebåndet. Dernæst blev farcen bevidst taget i brug, både af de anklagede i deres forsøg på at klare frisag efter tåbeparagraffen, og af det sønderjyske publikum for at give den grundlæggende sympati for de anklagede til kende.

I den afgørende fase, retssagen den 17. januar 1927, sejrede farcen, fordi dommerkollegiet tillod det, og fordi anklagemyndigheden veg tilbage fra en konfrontation med folkestemningen.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder:

Arildskov, Max, 1972. »Max Arildskovs »Jydske Værns historie 1925-1930««. Upubliceret manuskript, redigeret af René Rasmussen. Rigsarkivet, Aabenraa.

Forholdsattest for Søren Lauritz Højmark-Jensen, 1925. Privat arkiv.

Krigsministeriet: *Officersstamblade for Søren Lauritz Højmark-Jensen, Thor Peter Frants Jens Jørgensen og Knud Quistgaard* (pk. 61, 67 og 111.) Rigsarkivet, København.

Politiets registerblade. Oplysninger 1919-21 om Søren Lauritz Højmark-Jensen. Københavns Stadsarkiv.

Rigsadvokaten 1926-1926. *Materiale vedr. Bondeværnet og Cornelius Petersen*. Rigsarkivet, København, 1349.

»Sønderjyllands revolutionære fortid«, *Liberator*, <http://liberator.dk> (anarkistisk webportal).

Tønder Politi, Kriminalpolitiet. *Akter vedrørende Cornelius Petersen og bondeværnet*. Rigsarkivet, Aabenraa. Lb.nr. 1539.

Trykte kilder:

Berlingske Tidende 1926.

Bondens Selvstyre 1925-27.

Dybbøl-Posten 1925-27.

Folkets Selvstyre 1926-27.

Fyns Venstreblad 1926.

Kolding Socialdemokrat 1926.

Nationaltidende 1926.

Ugeskrift for Retsvæsen 1927, s. 487-491.

Referat af sønderjysk nævningsesag 409/1926.

Litteratur:

Andersen, Morten: *Fra Region til Grænseregion. Regional genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen 1918-1933*. Odense 2006.

Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. 1979-84.

Fink, Troels: »De politiske bevægelser i Nordslesvig i 1920'erne«, *Nordslesvig efter Genforeningen. 7 radioforedrag*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 12, 1952, s. 15-21.

Fink, Troels: »Jordkampen i Nordslesvig efter Genforeningen«, *Nordslesvig efter Genforeningen. 7 radioforedrag*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 12, 1952, s. 22-29.

Lauridsen, John T. (udg.): *Føreren har ordet. Frits Clausen om sig selv og DNSAP*. København 2003.

Petersen, Cornelius: *Parlamentarismens sammenbrud*. København 1922.

Schultz Hansen, Hans: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Aabenraa 1994.

Schultz Hansen, Hans og Henrik Becker-Christensen (red.): *Sønderjyllands historie. Bind 2: Efter 1815*. Aabenraa 2009.

Schultz Hansen, Hans: »Cornelius Petersen – frisisk pioner og slesvigsk selvstyreagitator«, Inge Adriansen og Mikkel Leth Jespersen (red.): *Skurke og helte i Sønderjyllands historie*. Aabenraa 2012, s. 244-259.

Thaler, Peter: »Cornelius Petersen«, *Sønderjysk Månedsskrift*, 2008/5, s. 174-80.

NOTER

1. Søndre Landsret blev oprettet i 1920 til at behandle sager omkring overgangen fra tysk til dansk retssystem efter Genforeningen. Retten fungerede til 1927, hvor sagerne blev overført til Vestre Landsret i Viborg.
2. Søndre Landsrets Domme 17.1.1927, *Ugeskrift for Retsvæsen* 1927, s. 487-91.
3. Den følgende redegørelse for den økonomiske udvikling bygger fortrinsvis på Schultz Hansen 1994, Fink 1952 og Andersen 2006.
4. Schultz Hansen 1994, s. 220.
5. Schultz Hansen 1994, s. 221-22.
6. *Dansk Biografisk Leksikon*.
7. Skildringen af Grænseværnet byg-

- ger på et manuskript af Max Arildskov, *Jydske Værns historie 1925-30*, redigeret af arkivar René Rasmussen, Rigsarkivet, Aabenraa, der venligt har stillet en kopi til rådighed.
8. Smst. Mine fremhævelser (N.P.).
  9. Schultz Hansen 1994, s. 227.
  10. Rapport vedr. afhøring af Kylling, juni 1926. Rigsadvokaten, 1926-1926. Rigsarkivet, København 1349.
  11. »Hvorfor?«, *BS (Bondens Selvstyre)* nr. 1, 3.1.1926.
  12. En tidlig version af Cornelius Petersens anti-parlamentarisme findes i pjecen Petersen 1922.
  13. *BS* nr. 2, 10.2.1926.
  14. *BS* nr. 25, 28.6.1926; »En dyr mand«, *BS* 8.10.1926.
  15. *BS* nr. 5, 31.1.1926.
  16. *BS* nr. 27, 3.7.1926.
  17. *BS* nr. 21, 23.5.1926.
  18. »Bondens Selvstyres program«. *BS* nr. 21, 23.5.1926.
  19. Se opslag om »Libertarianism«, *Internet Encyclopedia of Philosophy* (<http://www.iep.utm.edu/libertar/>).
  20. »Proto-«; »tidlig«, »første form af«.
  21. *BS* nr. 36, 5.9.1926.
  22. Han tilføjede dog, at dette kunne fremkalde en modreaktion. »Vi går derfor en anden vej. Først skal hele folket være klar over ondt og godt, styre eller udplyndring«.
  23. Dommen, der faldt i byretten den 1.10.1926, lød på tre måneders fængsel. I landsretten blev der indføjet en forvandlingsstraf på 2.000 kr., som Petersens tilhængere betalte.
  24. Cit. i Schultz Hansen 2012, s. 258.
  25. Andersen 2006, s. 288f.
  26. Se rapport om afhøring af Petersen og Kylling, juni 1926. Rigsadvokaten, 1926-1926. Rigsarkivet, København 1349.
  27. Afhøring af Edlev Eskild Petersen 23.6.1926. Smst.
  28. *Dybbøl-Posten* 22.6.1926; »Bondeværnets lov: Forsvar hvad du har«.
  29. *Kolding Socialdemokrat* 2.7.1926.
  30. Schultz Hansen 1992, s. 228; brev Statspolitiets chef til politimester Seidenfaden, Tønder, 2.7.1926. Rigsadvokaten 1926-1926.
  31. *Dybbøl-Posten* 19.10. og 9.11.1926; Rapport vedr. ransagningen på Vester Anflod, 11.11.1926. Rigsadvokaten 1926-1926.
  32. *Folkets Selvstyre (FS)* 11.10.1926.
  33. Forfatteren takker cand.theol. Ingrid Quistgaard Mikkelsen og cand.theol. Søren Højmark for oplysninger.
  34. Se politiafhøring af Quistgaard. 17.10.1926. Tønder Politi.
  35. Generalia-rapport for sigtede, Statspolitiet, 9.10.1926.
  36. *Nationaltidende* 11.10.1926.
  37. Se *Politiets registerblade*, 1919-21.
  38. *Nationaltidende* 14.10.1926.
  39. Forholdsattest 1925.
  40. *Nationaltidende* 11.10.1926.
  41. I et brev til faderen den 10.9.1926 bad han denne om, hvis han blev afhørt, at sige, at Jørgensen og Andrup ofte havde sagt, at de ikke sympatiserede med de to reserveløjtnanter og var kede af at have gjort Quistgaards bekendtskab. Rigsadvokaten 1926-1926.
  42. Arendrups far var en pensioneret generalmajor, og tanken var gennem ham at komme i forbindelse med flådechef, viceadmiral Henri Konow for at vinde ham for sagen.
  43. *Berlingske Tidende* 12.10.1926.
  44. Cit. i *Dybbøl-Posten* 9.10.1926.
  45. *Dybbøl-Posten* 12.10.1926.
  46. Afhøring af Quistgaard 9.10.1926. Udskrift af retsbogen for retskreds 69, Haderslev Købstad, 9.10.1926.
  47. Afskrift af redegørelse fra Quistgaard 12.10. 1926. Rigsadvokaten 1926-1926.
  48. Afskrift af politiafhøring af Quistgaard, 17.10. 1926.
  49. »Vor næste etappe [sic]«, *FS* 12.11. 1926.
  50. Rapport vedr. afhøring af Cornelius Petersen 12.10.1926. Rigsadvokaten 1926-1926.
  51. Jf. Quistgaards beretning af 12.10. 1926. Se note 45.
  52. Politiafhøring 17.10.1926; Søndre Landsrets domme 1927, *Ugeskrift for Retsvæsen* 1927, s. 487-91.
  53. Rapport. Statspolitiet i Tønder 13.10.1926.
  54. Søndre Landsrets domme, *Ugeskrift for Retsvæsen* 1927, s. 487-91.
  55. Smst.
  56. En hentydning til general Primo de

- Riveras militærkup i Spanien, september 1923.
57. Se note 49.
58. Afskrift af rundskrivelse, dat. 11.9.1926 (Storegade 14, Tønder).
59. Der er tre hovedkilder til retsforhandlingerne, det officielle domsreferat trykt i *Ugeskrift for Retsvæsen og Dybbøl-Postens og Folkets Selvstyres* reportager 17. og 18.1.1927.
60. *Dybbøl-Posten* 18.1.1927.
61. Referat af grundlovsforhør 8.10.1926.
62. *Dybbøl-Posten* 17.1.1927.
63. Med direkte aktion mentes formentlig passiv modstand, f.eks. ved gårdudsættelser.
64. Meddelelse fra sønnen Søren Højmark.
65. Lauridsen 2003.

Zusammenfassung

Der sogenannte »Leutnant-Putsch« in Tønder im Jahre 1926 setzte sich aus einer seltsamen Mischung aus Drama, Tragödie und Farce zusammen. Der Putsch (oder eher Putsch-Versuch) führte dazu, dass drei junge Offiziere wegen Staatsverbrechen angeklagt wurden. Konkret hatten die Angeklagten eine Gruppe von Offiziers-Kollegen dazu aufgefordert, an einer unbestimmten Aktion gegen den »Parlamentarismus« zu teilnehmen.

Der Putsch endete mit der Festnahme der drei vermuteten Anstifter und zur Einleitung einer polizeilichen Untersuchung gegen sie. Diese enthüllte so viele Beispiele von Amateurhaftigkeit und Naivität, dass dies nach einer weit verbreiteten Meinung eher jugendliche Gedankenlosigkeit als seriöse strategische Planung ausmachte.

Es gab jedoch auch eine ernsthaftere Meinung. Es stellte sich nämlich heraus, dass die angeklagten Offiziere nicht auf eigene Initiative handelten, sondern auf Anregung des Leiters der sogenannten Selbstverwaltungsbewegung in Nordschleswig, Cornelius Petersen. Diese Bewegung verlangte neben drastischer Schritte zur Bekämpfung der landwirtschaftlichen Krise auch noch politische Reformen zur Förderung von Petersens Utopie, eine Rückkehr zur mittelalterlichen Bauernrepublik in Friesland. Die polizeiliche Untersuchung stellte fest, dass Petersen zwei Offizieren den Auftrag zur Untersuchung dessen gegeben hatte, wie Heer und Flotte auf eine anti-parlamentarische Aktion reagieren würde.

Am 17. Januar 1927 kam der Putsch vor das Landesgericht in Sønderburg. Nach einem Prozess, wo die Angeklagten deutlich die Sympathie der Zuhörer hatten, fiel das Urteil: Freispruch.

Det danske mindretals engagement i mindretalssamarbejdet i Weimarrepublikken

Af JANA PROSE

I 1924 sluttede mindretallene i Tyskland sig sammen i Forbundet af Nationale Mindretal i Tyskland. Formålet med dette forbund var blandt andet at arbejde sammen for at forbedre mindretallenes rettigheder og at sætte en dagsorden på europæisk plan. Fra 1925 udgav forbundet derfor et tidsskrift *Kulturwille* (senere *Kulturwehr*). Det danske mindretal engagerede sig op igennem Weimarrepublikken i mindretalssamarbejdet, hvilket vakte opsigt både i Tyskland og Danmark. I den følgende artikel belyses, hvordan det danske mindretals engagement i samarbejdet blev fremstillet i mindretalstidsskriftet *Kulturwehr*, og hvorledes dette engagement blev vurderet i den danske og den tyske regering.

Indledning

Efter slutningen af Første Verdenskrig forandrede den politiske dagsorden i Centraleuropa sig afgørende. Der opstod mange nationale mindretal rundt om i Europa, herunder i Weimarrepublikken, der blev etableret i 1919 i Tyskland. Også i Danmark blev man nødt til at forholde sig til mindretallene og den nye politiske situation. Mindretalsspørgsmålet havde en meget central placering i datidens debat, ikke mindst på grund af de »völkische« strømninger, der op igennem 1920'erne fik stadig mere tilslutning i Tyskland, og de mange tyske mindretal, der var opstået i forbindelse med fredslutningen efter Første Verdenskrig. De fleste mindretal, der var bosat i Weimarrepublikken, sluttede sig i 1924 sammen i Forbundet af Nationale Mindretal i Tyskland, der havde til formål at forbedre situationen for mindretallene. Ud over det danske mindretal indgik også polakkerne, friserne og sorberne i samarbejdet. Fra 1925 udgav forbundet tidsskriftet

Kulturwille, der året efter blev omdøbt til *Kulturwehr*, der reelt var det eneste organ for og af mindretallene i Tyskland, der nåede ud i offentligheden. I samarbejdet indgik meget forskellige mindretal, der hver især måtte forholde sig til særlige udfordringer og politiske problemstillinger. Det danske mindretal formåede gennem denne sammenslutning at tiltrække sig opmærksomhed og sætte en politisk dagsorden i både Tyskland og Danmark, hvilket ikke mindst *Kulturwehr* bidrog til. Det er blandt andet dette aspekt, som denne artikel belyser. Der tages afsæt i spørgsmålene om, hvordan det danske mindretals engagement i mindretalssamarbejdet blev fremstillet i *Kulturwehr*, samt hvorledes dette engagement blev vurderet i den danske og den tyske regering. Disse problemstillinger er blevet undersøgt med udgangspunkt i en analyse af *Kulturwehr* 1925-1933, kildemateriale fra det danske mindretals ledelse, der befinder sig på Arkivet ved Dansk Centralbibliotek i Sydslesvig, og kildemateriale fra det danske Udenrigsministerium i Rigsarkivet. Derudover inddrages materiale fra Bundesarchiv og det tyske Udenrigsministerium i Berlin. I Bundesarchiv opbevares kilder fra det preussiske ministerium. Her er det især dokumenter fra akterne med betegnelsen »Frieden«, der inddrages, og som indeholder en del korrespondance mellem det preussiske ministerium og Udenrigsministeriet samt enkelte memoranda vedrørende mindretallene i Tyskland. Fra Udenrigsministeriet benyttes især kilder fra afdeling IV (kulturfædelingen), der beskæftigede sig med mindretallene i Tyskland og dets skolevæsen, samt akterne vedrørende mindretalstidsskrifter. Denne brede vifte af kildemateriale har gjort det muligt at belyse de reaktioner, der fulgte af samarbejdet i mindretalsforbundet.

Mindretalsforbundet er i historieforskningen oftest blevet undersøgt som delaspekt i andre sammenhænge som for eksempel i tredje bind af Martin Kaspers fire binds værk *Geschichte der Sorben* fra 1974, Rudolf Michaelsens afhandling *Der Europäische Nationalitäten-Kongress 1925-1928* fra 1979, Carsten Mogensens to-binds værk *Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1945* fra 1981 samt Sabine Bamberger-Stemmans afhandling *Der Europäische Nationalitäten-Kongress 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyisten und Großmachtinteressen* fra 1999. Denne forskning har bidraget med delaspekter om Forbundet af Nationale Mindretal i Tyskland, da der i disse fremstillinger først og fremmet bliver behandlet emner, der var knyttet til mindretalsforbundets arbejdsområde el-

ler et af de mindretal, der indgik i samarbejdet. I denne sammenhæng kan også nævnes Thomas Steensens bog *Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert (1879-1945)* fra 1986, Johan Peter Noacks to binds værk *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945* fra 1989 og Thomas Göthels bog *Demokratie und Volkstum. Die Politik gegenüber den nationalen Minderheiten in der Weimarer Republik* fra 2002. Den eneste samlede fremstilling af forbundets historie er bogen *Mellem nationale interesser og mindretalsloyalitet – Det danske mindretal og samarbejdet i Forbundet af nationale Mindretal i Tyskland 1924-39*, skrevet af Tanja Rigitta Schumacher og baseret på hendes speciale fra 2002. I denne fremstilling konkluderes, at det danske mindretal stod mellem Danmarks nationale interesser på den ene side og loyaliteten for de øvrige mindretal på den anden side.¹ På trods af, at Schumacher har karakteriseret tidsskriftet som en »uundværlig kilde til mindretalsdebatten i perioden«, har *Kulturwehr* aldrig været genstand for en omfattende historisk undersøgelse.² Det er denne mangel i forskningen om mindretalsforbundet og tidsskriftet *Kulturwehr*, denne artikel tager afsæt i. I forhold til Schumachers fremstilling belyser denne artikel, hvorledes det danske mindretals anspændte situation mellem Danmarks interesser og loyaliteten til de øvrige mindretal kom til udtryk i mindretalstidsskriftet, og hvordan dets engagement blev fremstillet, samt hvorledes det danske mindretals engagement blev vurderet i den danske og den tyske regering, og hvilken indflydelse *Kulturwehr* havde på disse vurderinger. Det følgende afsnit vil klarlægge den historiske ramme, hvorefter analysen vil være opdelt i tre underafsnit, der belyser de samarbejdsområder, der var særligt centrale set i forhold til det danske mindretals engagement i samarbejdet: Valgsamarbejdet, skolespørgsmålet og deltagelsen i de europæiske nationalitetskongresser.

Mindretal i Weimarrepublikken

Efter Første Verdenskrig blev Europakortet tegnet på ny med udgangspunkt i folkenes selvbestemmelsesret. For Tysklands vedkommende blev krigen afsluttet med undertegnelsen af Versaillestraktaten, mens Habsburgmonarkiet, der blev opløst efter krigen, undertegnede Saint Germain-traktaten. Dette medførte, at der opstod store tyske mindretal i de landområder, som Tyskland ifølge fredsbestemmelserne skulle afstå, samt i de mange nye stater, der før havde været

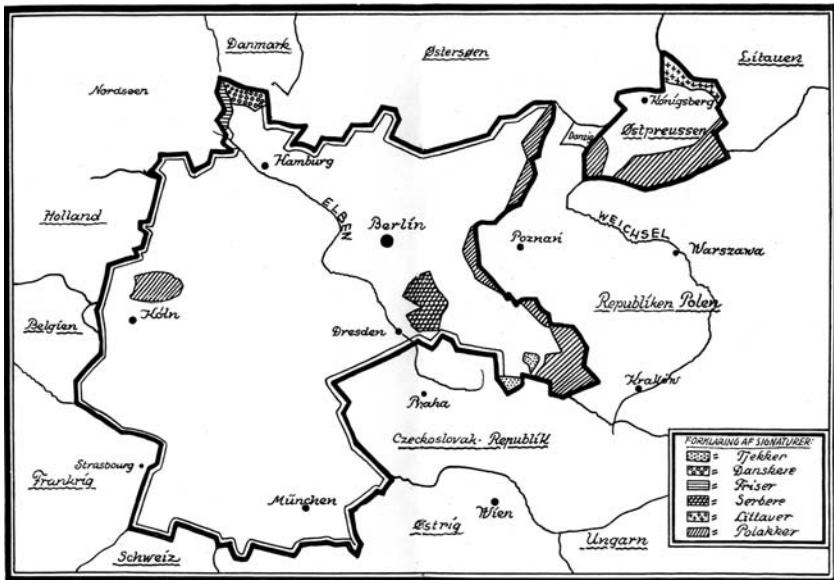
del af Habsburgmonarkiet. Mindretallene kom således for alvor på den politiske dagsorden i Europa. Også i Tyskland var man nødt til at tage stilling til mindretalsspørgsmålet.³

I Weimarrepublikkens forfatning, § 113, blev det slået fast, at medlemmerne af mindretallene ikke måtte forhindres i at udfolde deres nationalitet. Dette blev formuleret på følgende måde: »De fremmedsprogede folkedele i riget må af lovgivningen og forvaltningen ikke indskrænkes i deres frie, folkelige udvikling, især ikke i brug af deres modersmål i undervisningen, såvel som i deres interne forvaltning og retsplejen.«⁴ Mindretallene var ikke tilfreds med denne juridiske ramme. Dette skyldtes blandt andet, at mindretalsbegrebet med betegnelsen »Fremmedsprogede folkedele« var defineret uklart og kun omfattede de mindretal, der ikke var tysksprogede, samt at der manglede bestemmelser om, hvordan paragraffen skulle udmøntes i praksis. Et andet problem var, at det ikke var tydeligt, om mindretalsspørgsmålet var et anliggende for det tyske rige eller Preussen. Ved overgangen fra kejserriget til Weimarrepublikken blev Tyskland ordnet efter det føderalistiske princip, og Preussen fik en afgørende rolle både i republikken og i forhold til mindretallene, da det var den største og vigtigste delstat, og fordi langt de fleste mindretal var bosat her.⁵

Den preussiske regering og rigsregeringen forfulgte to forskellige mål i forhold til mindretalspolitikken. Rigsregeringen ønskede at forbedre situationen for de tyske mindretal i det europæiske udland, hvorfor man gik ind for en mindretalsordning med udgangspunkt i en blanding af national selvbestemmelse og kulturel autonomi, det vil sige et selvstyre på det kulturelle område. Den preussiske regering ønskede at for tyske de ikke-tyske mindretal, der var bosat i delstaten, og gik derfor imod, at mindretallene fik kulturel selvbestemmelse og således ville få lov til at udfolde deres egen nationalitet. Det var disse to modstridende interesser, der kom til at præge forhandlingerne om mindretalsspørgsmålet i Weimarrepublikken.⁶

Det tyske Udenrigsministerium ønskede fra begyndelsen i 1920'erne en mindretalsordning for det danske mindretal, ikke mindst fordi man ønskede at forbedre situationen for de tyske mindretal i udlandet. En mindretalsordning lod dog vente på sig, da den tyske regering også var nødt til at tage hensyn til situationen i øst, hvor man gennemførte en germaniseringspolitik i forhold til det polske mindretal.⁷

Weimarrepublikkens første år var præget af problemer, og bag-

Kort over mindretallene i Tyskland fra 1929. Fra Jan Skala og Julius Bogensee (1929): De nationale Mindretal i Tyskland.

grunden var blandt andet bestemmelserne i Versailles-traktaten, kravet om krigsskadeerstatning, samt at Weimar-koalitionen ikke havde et demokratisk flertal bag sig. I midten af 1920'erne oplevede man dog en forholdsvis stabil periode. Denne periode kulminerede i 1925, da Tyskland undertegnede Locarno-traktaten og blev medlem af Folkeforbundet. Dette skridt blev tolket som udtryk for tyskernes accept af det internationale samfund og Tysklands indplacering heri. Locarno-traktaten bestod af overenskomster mellem Tyskland, England, Frankrig, Italien og Belgien, i hvilken de fælles grænser blev garanteret. 1929 – året der er husket for børskrakket på Wall Street – indledte den sidste store krise for Weimarrepublikken. Frem til republikkens opløsning i 1933 blev man nødt til at forholde sig til den dybe økonomiske krise, og styrkelsen af de politiske yderfløje med politisk vold, der i republikkens sidste år kom til udtryk i borgerkrigs-lignende forhold.⁸

Det var i denne spændingsfyldte tid, historien om det danske mindretal og dets engagement i mindretalssamarbejdet udspillede sig, hvilket prægede udformningen af samarbejdet og de reaktioner, det fremkaldte. Det danske mindretal i Sydslesvig opstod i forbindelse

med folkeafstemningen den 14. marts 1920. Denne afstemning var et resultat af Versailles-traktatens bestemmelser. Det danske mindretal var i 1920'erne præget af en kulturel udvikling, både internt og i rigsdanske kredse. Denne udvikling kom til udtryk ved, at man begyndte at institutionalisere sig ved at bygge skoler og kirker samt gennem en udbygning af foreningslivet. Da det danske mindretal talmæssigt stod svagt i forhold til den tyske flertalsbefolkning, blev man nødt til at satse på det kulturelle for at styrke mindretallet. Man havde dog ikke selv ressourcer til at finansiere disse bestræbelser og var derfor henvist til understøttelse fra både dansk og tysk side. Dette medførte spændinger, da man hverken i Danmark eller i Tyskland var tilfredse med mindretallets politiske målsætninger.⁹

Den daværende ledende redaktør af mindretalsavisen *Flensborg Avis*, Ernst Christiansen, var meget aktiv i afstemningskampen. Han agiterede op igennem 1920'erne for en genforening af Sydslesvig med Danmark. Dette krav rejstes på baggrund af den opfattelse, at hele den sydslesvigske befolkning i kraft af deres afstamning var danske. Befolkningen skulle blot genopdage deres danske sindelag. Grænse-revisionskravet kunne opretholdes på trods af, at mindretallets ledelse officielt anerkendte den tyske stat, da det var formuleret som et mål, der lå langt ude i fremtiden. Kravet om en grænserevision satte sit præg på den mindretalspolitik, Christiansen som formand for Den Slesvigske Forening førte. Foreningen skulle fungere som et centrum for mindretallets kulturelle og politiske arbejde, men det var reelt også mindretallets hovedorganisation i mellemkrigstiden. Et af Christiansens centrale politiske standpunkter var, at mindretallet ved hvert valg skulle opstille danske kandidater, selv om chancen for at blive valgt var ringe. Denne fremgangsmåde tog udgangspunkt i det ovennævnte håb om, at den sydslesvigske landbefolkning en dag ville genopdage deres nationale sindelag. Frem til 1930 var Christiansens position i mindretallet og hans grænsepolitiske linje stort set uantastet.¹⁰

I Danmark var det danske mindretal langt fra et ukontroversielt emne. Det skyldtes mindretallets ageren under afstemningskampen i forbindelse med folkeafstemningen i 1920. Socialdemokraterne og Det Radikale Venstre ønskede, at mindretallets virke skulle begrænse sig til det kulturelle område, og enkelte politikere fra disse partier gik ind for at opløse mindretallet ved at flytte de mest dansksindede til Danmark. De borgerlige ledere havde et mere positivt syn på mindre-

Ernst Christiansen, 1933. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

tallet. De havde det mål for øje, at oppositionen kunne føre den videre ved et eventuelt regeringsskifte i Danmark. Derfor var støtten til mindretallet også i borgerlige kredse begrænset til et kulturelt sigte og var underlagt rigsdanske organisationer.¹¹ Mindretallene i Tyskland opdagede hurtigt, at de kunne bruge hinandens støtte. På baggrund af løse kontakter i årene forinden, blev Forbundet af Nationale Mindretal i Tyskland grundlagt på et møde i Berlin den 27.-28. marts 1924 af repræsentanter fra det danske, det frisiske, det polske og det sorbiske mindretal. Forbundet skulle fungere som en overordnet ledelse for dets medlemmer, som bestod af forskellige mindretalsforeninger. Formanden var polakken grev Sierakowsk, og generalsekretæren var polakken Jan Kaczmarek.

Der blev udpeget en repræsentant fra hver af mindretallenes hovedforeninger, og de skulle varetage forbundsarbejdet. Det polske mindretal blev repræsenteret af Bund der Polen, som repræsenterede de tre grupper af polske mindretalsmedlemmer, der var bosat i Preussen, og som omfattede ca. 850.000 mennesker. Bund der Polen repræsenterede således ikke de omtrent 150.000 medlemmer af det polske mindretal, der var bosat i Ruhr-området. Det danske mindretal blev repræsenteret af Den Slesvigske Forening, og det omfattede omkring 6.000 mennesker. Dele af det frisiske mindretal blev repræsenteret af Friesisch-Schleswigscher Verein, mens det litauiske mindretal formentlig fra 1927 var repræsenteret med Vereinigung der Litauer Deutschlands e.V., men dette kan ikke fastslås med sikkerhed.¹² En

Mindretalskonference i Flensborg den 27.-28. marts 1928. Mindretalskonferencens deltagere siddende og stående ved et festligt dækket bord i en dagligstue. Bag på fotoet er klæbet en navnefortegnelse. Foran på fotoet står: Vor kære Gæst Herr Chefredaktør Ernst Christiansen til venlig Erindring. Flensborg den 27. marts 1928, Christian Ravn og hustru. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

forudsætning for samarbejdet var, at mindretalsanliggender skulle betragtes som interne statsanliggender. Mindretallene skulle bekende sig som loyale statsborgere i Tyskland. Derudover var alle mindretal enige i, at § 113 i Weimarrepublikkens forfatning var udtryk for en negativ holdning til mindretallene. Det blev ydermere besluttet at opstille en fælles valgliste til det kommende rigsdagsvalg i maj 1924, og alle mindretal afstod fra retten til at indgå aftaler med andre parter. Formålet med samarbejdet var at styrke de enkelte mindretals position i forhold til det omliggende samfund og at vække mere opsigt om de interne tyske mindretalsforhold på internationalt plan. Et fælles krav var, at Tyskland skulle skabe en juridisk ramme for henholdsvis en mindretalsordning og en politisk repræsentation af mindretallene samt anerkende alle mindretal.¹³

Det danske mindretals engagement i Forbundet af nationale Mindretal i Tyskland

Mindretalsforbundet havde primært til formål at sikre og fremme mindretallenes stilling i Weimarrepublikken og at skabe opmærksomhed om mindretalsspørgsmålet på internationalt plan. Nationalt koncentrerede forbundet sig særligt om valgsamarbejdet og om bestræbelserne på at få en mindretalsskoleordning for hele riget. Internationalt satte mindretallene en dagsorden, både fordi de fra 1925 til 1927 deltog i de europæiske nationalitetskongresser og gennem udgivelsen af tidsskriftet *Kulturwille*, der i 1925 blev omdøbt til *Kulturwehr*.¹⁴ Navneskiftet virker som en markant holdningsændring – pludselig skulle man værne om kulturen. Ifølge redaktionen har navneskiftet dog aldrig haft en sådan intention. Baggrunden for ændringen var, at der allerede blev udgivet en månedsskrift under samme navn, og det ville derfor have medført juridiske problemer, hvis man ikke havde omdøbt tidsskriftet.¹⁵

Det var *Flensborg Avis'* redaktør, Ernst Christiansen, journalist og generalsekretær Jacob Kronika og journalist Julius Bogensee, der stod for den danske deltagelse i forbundet og det danske mindretals bidrag til udgivelsen af *Kulturwehr*. Udgivelsen af tidsskriftet medførte tidligt spændinger, der blev synlige i en brevveksling mellem Jacob Kronika og redaktøren af *Kulturwehr*, sorberen Jan Skala.

Skala var en sorbisk politiker, som var kendt for sit engagement på det mindretalspolitiske område. Han havde også gjort sig bemærket som journalist og forfatter.¹⁶ Denne konflikt, der blussede op i juni 1925, førte dog aldrig til et brud, men den viser, at der var et modsætningsforhold, der satte sit præg på samarbejdet. Konflikten tog udgangspunkt i spørgsmålet om finansieringen af tidsskriftet, og den viser, at der både på kulturel og organisatorisk plan var store forskelle mellem de involverede mindretal.¹⁷

Valgsamarbejdet i mindretalsforbundets rammer

Der kan overordnet skelnes mellem to faser i valgsamarbejdet inden for mindretalsforbundet. Fra 1924 til 1928 var valgsamarbejdet et af de helt centrale samarbejdsområder. Ved rigsdagsvalget i 1924 opstillede mindretallene således en fælles valgliste. Det ønskede stemmetal blev ikke opnået, men mindretalslisten fik frem til 1928 to mandater

Jakob Kronika, 1938-40. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

i den preussiske landdag. 1928 til 1932 var præget af mindretallenes forskellige holdninger til valgopstilling, og i 1930 valgte det danske mindretal at undlade at stille op ved rigsdagsvalg. Nazisternes magtovertagelse i januar 1933 blev startskuddet til en ensretning af det tyske samfund, hvilket blandt andet betød, at der ikke længere blev afholdt frie valg, og at der blev skabt et etpartisystem.¹⁸

I *Kulturwehr* tog mindretallene stilling til udviklingen i forbindelse med valgsamarbejdet, og de brugte tidsskriftet som et forum til at definere deres ståsteder i forhold til det omgivende samfund. I 1925 definerede Jan Skala mindretalsmedlemmerne i Tyskland som aktive statsborgere, der var loyale over for den tyske stat, og som derfor burde blive opfattet positivt af det omgivende samfund.¹⁹ Allerede i 1925 blev særligt samarbejdet mellem det danske og det polske mindretal genstand for overvejelser i det tyske Udenrigsministerium og det preussiske Indenrigsministerium. I den anledning sendte det tyske gesandtskab i København den 17. marts 1925 en længere indberetning til Indenrigsministeren. Den omhandlede en tale, som den polske landdagsmand Baczewski havde holdt i København, hvor han havde ytret sig om de fremherskende forhold for mindretallene i Tyskland. Han havde karakteriseret dem som præget af både kulturel og økonomisk forfølgelse. Mutius, den tyske gesandt i København, konkluderede, at det danske mindretals samarbejde med polakkerne ville få konsekvenser i forhold til de forhandlinger mellem Danmark

Julius Bogensee, 1919. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

og Tyskland, der på dette tidspunkt blev ført med henblik på de ønsker, danskerne i Sydslesvig havde.²⁰ Denne indberetning viser, at valgsamarbejdet allerede i 1925 fik indflydelse på de rettigheder, som de tyske myndigheder havde tænkt sig at give det danske mindretal. Et gennemgående tema i forbindelse med mindretalssamarbejdet i almindelighed og valgsamarbejdet i særdeleshed var, at det danske mindretals ageren blev set som den danske regerings ansvar.

Medlemmerne af mindretallet var dog ikke som tyske statsborgere underlagt den danske stat og dets politik og var således ikke knyttet til den politik, den danske regering fulgte. Dette forhold blev dog ikke anerkendt af de tyske magthavere, som et brev fra ministerialråd ved det preussiske Indenrigsministerium, Fritz Rathenau, til referenten Rudolf von Bassewitz i det tyske Udenrigsministerium viser. Anledningen til brevet var den fælles valgliste i mindretalsforbundet, samt at *Kulturwehr* var begyndt at udkomme. Rathenau tolkede dette som et tegn på, at det danske mindretal stod polakkerne nærmere end hidtil antaget: »det kan være, at den danske regering ikke er tryk ved denne fremhævelse af det danske mindretals kontakt til det polske mindretal – regeringen har jo muligheden for at få deres folk til at fjerne sig eller at desavouere. Hvis ikke man gør det, så må man leve med konsekvenserne.«²¹ Den tyske gesandt tog dette brev som anledning til at tale med den danske udenrigsminister, grev Moltke, der forsikrede, at den danske regering helst så, at det danske mindretal undlod at samarbejde med polakkerne. Den danske regering ønskede, at man i tyske kredse lod være med at blande det danske

Jan Skala. Kilde: <http://www.starynamyslow.pl/zabytki-gmina-domaszowice/wlochy/258-grob-jana-skali.html>.

mindretals anliggender sammen med polakkernes. Mutius vurderede, at Moltkes bekymring var oprigtig, men at han på trods af dette ikke satte kræfter ind for at forhindre »den dansk-polske flirt«. ²²

Rigsdagsvalget den 20. maj 1928 blev en sejr for de venstreorienterede partier, særligt for SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) og for KPD (Kommunistische Partei Deutschlands). Valgets tabere var de borgerlige partier, der var placeret i midten af det politiske spektrum. Mindretalslisten var også blandt taberne af valget. For det polske mindretal betød valgresultatet en tilbagegang på ni % set i forhold til valget i 1924, mens det danske mindretals stemmetal blev halveret. Dette valg kan karakteriseres som vendepunkt i mindretalsforbundets valgsamarbejde, der herefter gik i opløsning. ²³

Reciprocitetsprincippet, der går ud på, at mindretals rettigheder skal være knyttet til princippet om gensidighed set i forhold til værtstatens minoriteter i udlandet, var vigtigt for mindretallene. Det danske mindretal var særlig vigtigt for forbundets krav om reciprocitet, da Danmark behandlede det tyske mindretal relativt godt. Dette kom også til udtryk i de overvejelser, som redaktøren af *Kulturwehr*, Jan Skala, gjorde sig i forbindelse med udfaldet af valget. Han mente, at årsagen til valgets dårlige resultat for mindretalslisten var en ny lovgivning fra 1925, der i realiteten udelukkede mindretallene fra parlamentet. Den væsentligste forandring lå i, at det antal stemmer, man før skulle opnå i alle valgdistrikter tilsammen for at være repræsenteret i parlamentet, nu skulle opnås i ét distrikt. Alternativt skulle der opnås det dobbelte

Flagning med hagekors i Flensborg, 1932-33. Hjørnet af Rådhusgade og Storegade. På hjørnehusets gavl hænger flere bannere, bl.a. Wählt Adolf Hitler. I vinduerne på 1. sal hænger plakater til fordel for Hitler, og i stueetagen ses M. Niemeyers tobaksforretning. Det ses på fotoet, at det sner. Plakaten over banneret viser Hindenburg. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

antal stemmer i alle valgdistrikter. Skala argumenterede for, at den tyske valglovgivning burde behandle mindretalslisten anderledes end andre småpartier. Dette krav byggede han på, at mindretalsforbundet egentlig ikke var et parti. Det blev tvunget til at optræde ved politiske valg, da staten ikke sørgede for mindretallenes parlamentariske repræsentation. I denne forbindelse kom Skala også ind på reciprocitetsprincippet med hensyn til den danske håndtering af mindretalssspørgsmålet, som han mente burde tjene som eksempel for Tyskland.²⁴

Journalisten Julius Bogensee tog på vegne af det danske mindretal stilling til valgresultaterne i Sydslesvig og forklarede tilbagegangen i stemmetallet med, at medlemmerne i højere grad var interesseret i at bidrage til konsolideringen og stabiliseringen af den nye stat end i at afgive deres stemme som mindretalsmedlemmer. Derudover mente Bogensee, at mindretalslistens valgprogram ikke var særlig attraktivt for medlemmerne af det danske mindretal, da man siden krigen havde fastholdt loyaliteten til den tyske stat og havde givet afkald på grænserevisionskravet. Dette er interessant, da Bogensees holdning står i modsætning til det danske mindretals officielle politik, der gik ud på, at man accepterede den dansk-tyske grænse. Bogensee tolkede dog ikke det politiske tab som et generelt tab af medlemmer. Han mente, at det kulturelle arbejde i disse tider blev vurderet højere af medlemmerne end det politiske, hvilket han underbyggede med tilslutningen til det danske mindretals årsmøde samme år. Både Jan Skala og Julius Bogensee mente, at mindretalsmedlemmerne i 1928 var blevet stillet over for et svært valg. Der skulle tages stilling til, om man afgav sin stemme som mindretalsmedlem, eller om man som tysk statsborger ønskede at bidrage til konsolideringen af den tyske stat.²⁵

I forbindelse med valgsamarbejdet blev det i *Kulturwehr* således tydeligt, at mindretallene i denne periode befandt sig i et spændingsforhold mellem mindretalsloyalitet og deres ønsker og behov som tyske statsborgere. Valgsamarbejdet blev diskuteret i Den Slesvigske Forening, da det ikke var alle i ledelsen af det danske mindretal, der stod bag mindretalsforbundet. I forbindelse med valget i 1928 gjorde Jacob Kronika det dog meget klart, hvad valgsamarbejdet for ham at se først og fremmest handlede om: »Set i praksis er de politiske valg udtryk for solidariteten med de andre mindretal i Tyskland. Sådan skal det blive; på trods af hadske og smagsløse angreb, der bliver rettet mod forbundet fra »nordmärkisch« side, særligt mod polakker-

ne. Danskerne i Sydslesvig går ikke med på national indbildskhed. En polak er ikke dårligere end en tysker eller dansker, fordi han er polak.«²⁶ I forbindelse med valget i 1928 må ledelsen af det danske mindretal således have været meget bevidst om, at især samarbejdet med det polske mindretal affødte negative reaktioner i tyske kredse. Denne tankegang afviste Kronika dog meget tydeligt i det ovenstående citat.

Spørgsmålet om valgsamarbejdet blev først aktuelt igen i slutningen af 1930, da det danske mindretal besluttede sig for ikke at stille op til det kommende rigsdagsvalg. I den forbindelse blussede en debat om valgsamarbejdet op i den udvidede bestyrelse af Den Slesvigske Forening. Der blev besluttet, at man ikke længere ville stille op ved rigsdagsvalg, hvilket betød en afvigende holdning i forhold til mindretalsforbundet. Bogensee forklarede i denne diskussion meget tydeligt, hvilken nytte mindretallet havde af mindretalssamarbejdet: »Ved hjælp af mindretalsforbundet i Tyskland var vi få danske her i Sydslesvig blevet i stand til at opnå en hel del mere, end hvis vi havde stået alene. Det er jo klart, at et sådant forbund har langt flere kanaler til sin rådighed til at nå ud til verdenspressen og andre steder, end en lille alene stående befolkning, og vi har dermed opnået en langt bedre stilling.«²⁷

I 1932 blev mindretalssamarbejdet atter diskuteret regelmæssigt i Den Slesvigske Forening. Den nye interesse var forårsaget af indblanding fra rigsdanske kredse samt det danske mindretals situation på dette tidspunkt. Den 4. marts 1932 gav Ernst Christiansen på et møde i fællesbestyrelsen udtryk for, at det danske mindretal simpelthen var nødt til at samarbejde med polakkerne ved valget, da det var danskernes eneste mulighed for at opnå noget på nationalt plan i Tyskland. Han mindede de tilstedeværende om, at tyskerne udelukkende behandlede danskerne i Sydslesvig imødekommende for at skade polakkerne: »Tyskerne vil altid fremstille polakkerne som mindreværdige folk, det måtte vi ikke gå med til. Tyskerne smigrer os kun for at få ram på polakkerne. Det afgørende må dog være vor egen stilling herhjemme, det ville være mere nedtrykkende ikke at gå til valg, end at tallene blev mindre.«²⁸ Fra og med 1933 blev valgsamarbejdet ikke længere diskuteret i Den Slesvigske Forening.

Skolespørgsmålet

Skolespørgsmålet har gennem hele mellemkrigstiden været et centralt anliggende for alle mindretal. Da mange børn fra dansksindede familier ikke talte dansk, var det vigtigt at komme frem til en mindretalsordning, der ikke var baseret på en sprogpøve. Samtidig var det vigtigt, at skolerne blev støttet fra tysk side, hvilket var baggrunden for, at det danske mindretal ikke ønskede en ordning, der tog udgangspunkt i kulturel autonomi. Dette ville have medført, at mindretallet selv skulle stå for finansieringen af skoler, som i dette tilfælde ville have været private skoler, og andre kulturelle institutioner. Finansielt set stod det danske mindretal ikke stærkt, hvilket genspejlede sig i den sociale sammensætning af dets medlemmer. Langt de fleste kom fra de lavere sociale lag, særlig i mindretallets kerneområde Flensborg.²⁹

Jacob Kronika understregede allerede i første udgave af *Kulturwehr* i 1925 betydningen af skoler for mindretallene i Tyskland: »allervigtigste kulturelle pligt for den preussiske stat er at give mindretallene deres egne skoler – det er alfa og omega for opretholdelsen af ethvert folkeslag.«³⁰ Det danske mindretals fremgang og tilbageslag på skoleområdet blev således også dokumenteret nøje i tidsskriftet de efterfølgende år. Det har været karakteristisk for fremstillingen af det danske mindretals engagement i tidsskriftet, at man skrev om udviklingen på skoleområdet ud fra den tilgang, at det, der hændte et specifikt mindretal, ramte dem alle. Reciprocitetsprincippet blev her brugt som en løftet pegefinger til omverdenen. Dette ses for eksempel i følgende citat af Jan Skala, der er taget fra en artikel i anledning af to andragender af det danske mindretal til de tyske myndigheder i 1925: »Disse to tilfælde er et slående eksempel på, hvordan mindretal behandles i Tyskland. Hvordan ville man reagere på tysk side, hvis de tyske mindretal i andre stater ville blive behandlet på denne måde?«³¹

Den 13. februar 1926 fik det danske mindretal en mindretalsskoleordning for Slesvig, der gjaldt frem til 1928, men blev modificeret flere gange.³² Det danske mindretals skolesituation var af interesse for de andre mindretal, især for det polske, der ønskede en ordning efter samme mønster. En lignende ordning for friserne og sorberne var ikke mulig, da de ikke blev anerkendt som mindretal af de tyske magthavere. Dette var baggrunden for, at mindretalsforbundet ønskede en ordning på skoleområdet, der også omfattede de hidtil ikke

anerkendte mindretal. Ernst Christiansen gav i *Kulturwehr* udtryk for utilfredshed med ordningen fra 1926, da den indeholdt en begrænsning både med hensyn til, hvem der måtte bekende sig til et mindretal og med hensyn til, i hvilket område ordningen var gældende. Christiansen ønskede at sprede danskheden ud over dets traditionelle kerneområde. Det polske mindretal derimod ønskede netop en skoleordning med territorial og personel afgrænsning, da det her var sproget og afstamningen, der blev set som de afgørende karakteristika for mindretallet. Disse forskellige ønsker tog udgangspunkt i forskellige udlægninger af afstamningstanken. For det danske mindretal var afstamningen historisk betinget, og befolkningens sindelag var blevet forfalsket gennem tyske tiltag, således at afstamning, sindelag og sprog ikke længere stemte overens. Det polske mindretal derimod havde en mere konkret tilgang til afstamning, som blev defineret med udgangspunkt i racen og sproget, set som faste størrelser.³³

Skolespørgsmålet medførte allerede i 1925 konflikter i mindretalsforbundet. En brevveksling mellem forbundets generalsekretær, Jan Kaczmarek, og det danske mindretals generalsekretær, Jacob Kronika, giver indblik i dette. Det danske mindretal havde forhandlet på egen hånd med den preussiske regering uden at have orienteret deres forbundsfæller om dette. De blev først orienteret herom på et møde med den preussiske regering, hvor deres parlamentsmedlem Baczeswski forhandlede om en ordning på vegne af alle mindretal. Episoden blev ikke drøftet nærmere og medførte aldrig en alvorlig konflikt mellem det danske mindretal og dets samarbejdspartnere, men den viser dog, at det danske mindretal allerede på dette tidlige tidspunkt, set i forhold til forbundets historie, har valgt at gå uden om forbundet i forbindelse med skolespørgsmålet. I *Kulturwehr* blev denne udvikling ikke tematiseret. Det lader formode, at redaktionen af tidsskiftet allerede på dette tidspunkt ønskede at tegne et billede af forbundet, som ikke stemte overens med de faktiske forhold.³⁴

I 1927 tog Julius Bogensee i tidsskriftet stilling til mindretalsskoleordningen. Han gav udtryk for, at det danske mindretal på dette område fungerede som en prøvemodel med hensyn til mindretalspolitikken i Tyskland. Han mente således, at det danske mindretal for den tyske regering indtog en meget central stilling i mindretalspolitikken. I overensstemmelse med Christiansens vurdering i 1926 understregede han dog, at ordningen ikke var tilfredsstillende for det danske mindretal, og han mindede om, at forbundet ved eventuelle forhand-

linger om skolespørgsmålet skulle holde sig for øje, at den slesvigske skoleordning meget vel kunne være forberedelsen til en mindretalslovgivning, der omfattede hele riget.³⁵

I den tyske regering var man da også bevidst om, at det polske mindretal ville have været tilfreds med den ordning, som det danske mindretal havde fået i 1926, hvilket blev diskuteret i et memorandum fra den 26. marts 1926.³⁶ I diskussionen blev det tydeligt, at den tyske regering ønskede at give det danske mindretal større indrømmelser end det polske. Der blev argumenteret med, at mindretallene ikke var i stand til at finde en løsning, der tilfredsstillede dem alle. På tysk side frygtede man dog, at mindretallene ville samle sig bag polakkernes position, selvom deres egne ønsker ikke svarede til polakkernes. Reciprocitetsprincippet kom meget klart til udtryk i memorandummet, idet mindretalsspørgsmålet blev diskuteret ud fra den forudsætning, at den tyske håndtering af spørgsmålet ville få konsekvenser for de tyske mindretal i udlandet.³⁷

Skoleordningen for det polske mindretal i Oberschlesien blev underskrevet den 31. december 1928.³⁸ Skoleordningen for det danske mindretal fra 1926 blev samtidig udvidet.³⁹ Den imødekom mange af det danske mindretals ønsker. Den nye skoleordning gav udtryk for en meget liberal tilgang til mindretalsspørgsmålet, idet enhver nu måtte bekende sig til et mindretal, og denne bekendelse måtte ikke efterprøves. Dermed fik det danske mindretal de samme fordele som det polske, samtidig med at dets særstilling i forhold til det polske mindretal blev fastholdt. Især den liberale grundsætning betød en fremgang for de danske sydslesvigere på skoleområdet. Skoleordningen var dog ikke udtryk for en positiv holdning til det danske mindretal fra tysk side, på trods af at det imødekom mange danske krav. Den var udelukkende blevet til på grund af overvejelser om det polske mindretal og havde aldrig til formål at tilfredsstille danskerne i Sydslesvig.⁴⁰

I *Kulturwehr* blev der givet udtryk for de forskellige holdninger, som det danske og det polske mindretal havde til den nye skoleordning. Samtidig blev der dog også vist forståelse for de særlige forhold, de hver især måtte tage hensyn til. I den anledning kunne forskellighederne mellem mindretallene, der var sluttet sammen i mindretalsforbundet dog skimtes i tidsskriftet.⁴¹ Optakten til skoleordningen havde været udgangspunkt for en større konflikt mellem Den Slesvigske Forening og Forbundet af Nationale Mindretal i Tyskland, der

bragte det danske Udenrigsministerium på banen. Den danske konsul i Flensborg, V. Neergaard-Møller, havde allerede i slutningen af marts 1927 henvendt sig til blandt andet Bogensee og Christiansen med det formål at få det danske mindretal til at trække sig ud af samarbejdet. Det var en henvendelse fra mindretalsforbundet til den tyske regering angående en mindretalsskolelov, der var blevet trykt i *Kulturwehr*, der fik det danske Udenrigsministerium til at øve mere direkte indflydelse på det danske mindretal. Problemet med denne henvendelse var, at kravene ikke stemte overens med de ønsker, det danske mindretal havde på skoleområdet. Det danske Udenrigsministerium opfordrede derfor Den Slesvigske Forening til at kontakte forbundet for at forhindre, at noget lignende skulle gentage sig i fremtiden. Dette skete på et møde i Borgerforeningen i Flensborg den 7. december 1927 med repræsentanter fra det danske mindretal og medlemmer af den danske regering. Her blev det meget tydeligt, at der også fandtes meget afvigende holdninger til mindretalssamarbejdet i mindretalsledelsen, og at ikke alle mente, at det danske mindretal profiterede af sammenlutningen. Samtidig gjorde de rigsdanske repræsentanter det meget klart, at økonomisk støtte til mindretallet fremover kun ville være garanteret, hvis de i højere grad satte deres interesser igennem over for polakkerne.⁴²

Et fortroligt brev fra afdelingschef Ove Engell i Udenrigsministeriet til konsul Neergaard-Møller viser, at det ikke var uproblematisk, at det danske Udenrigsministerium blandede sig i mindretalssamarbejdet: »Denne meddelelse ønsker jeg ikke går videre til det danske mindretal, hvis ønsker og politik jo ikke kan forudsættes altid at falde sammen med den politik, den danske regering mener at burde følge nord for grænsen.«⁴³ Allerede året efter mente Neergaard-Møller dog, at der var håb for, at det danske mindretal snart ville trække sig ud af samarbejdet: »Det er mit håb, at stormen snarest må drive over, hvad der vel er udsigt til, når det forventede afslag fra den tyske regering kommer til at foreligge. Og nogen gentagelse behøver vi jo næppe være bange for. Af skade bliver også det danske mindretal klogere.«⁴⁴ Dette forløb viser, at det danske mindretals engagement i mindretalssamarbejdet gav anledning til interessekonflikter mellem henholdsvis det danske mindretal og den danske regering, det danske mindretal og mindretalsforbundet og internt i mindretalsledelsen.

Skoleordningen fra 1928 dannede regelsættet for skolerne for det danske og det polske mindretal gennem de sidste år af Weimarrepu-

blikken. Polakkerne gav i *Kulturwehr* udtryk for deres utilfredshed med den nye ordning, og i en resolution af Bund der Polen fra den 16. januar 1929 blev den karakteriseret som en ny kampplads på det nationale og kulturelle område. I de efterfølgende år blev der fortsat berettet meget indgående om udviklingerne på skoleområdet for det danske og for det polske mindretal, men disse emner blev sjældent diskuteret i forhold til hinanden.⁴⁵

I 1931 blev den danske skole i Slesvig udvidet, hvilket affødte stærke reaktioner og var meget omdiskuteret i den grænsetyske presse. Skolen, der var blevet grundlagt i 1930, havde, allerede inden beslutningen om grundlæggelsen var truffet, fremkaldt stor kritik. Kritikken hang sammen med, at byen lå uden for det danske mindretals traditionelle kerneområde, og kritikken handlede således ikke udelukkende om skolespørgsmålet, men mere om hvor langt mindretallets politiske og kulturelle arbejde måtte spredes sydpå. I forbindelse med denne kritik blev der både i danske og tyske kredse gentagne gange henvist til mindretalssamarbejdet og særligt til mindretallets forbindelse til polakkerne. Her var det atter Jacob Kronika, der stod inde for samarbejdet: »Med hensyn til den udbredte snak om polakkerne er det for den danske sydslesviger det rigtigste at sige: polakken, der ikke vil ufred, had og tvang, men det modsatte, står mig naturligvis lige så nært som enhver anden nationalitet, som jeg kan og vil samarbejde med.«⁴⁶

I forbindelse med at der blev skabt en skoleordning for hele riget, blev det danske mindretal i Sydslesvig således konfronteret med den kritik, som samarbejdet med polakkerne fremkaldte. I *Kulturwehr* orienterede mindretallene sig om, hvordan skolespørgsmålet blev håndteret af de enkelte mindretal, og det var her fælleshenvendelser til forbundet blev trykt. Samtidig var tidsskriftet på dette område en kilde for både den danske og den tyske regering og indtog således en central stilling i forhold til vurderingen af mindretalsspørgsmålet i Danmark og Tyskland. Mindretallene formåede på den måde at sætte en politisk dagsorden og sprede information om skolespørgsmålet til den tyske befolkning og de tyske mindretal i udlandet.

De europæiske nationalitetskongresser

Den internationale målsætning i mindretalsforbundet blev blandt andet realiseret gennem deltagelsen i de europæiske nationalkongresser.

Ansgar Skolen, 1931. Bygningen med arbejdere og kransene på taget. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Disse kongresser blev fra 1925 og frem til 1938 afholdt hvert år. Kongresserne blev organiseret og afholdt, fordi man ønskede at danne en international institution, der varetog mindretallenes interesser i et Europa, der var præget af mange nationale mindretal.⁴⁷ Samtidig skal kongresserne ses i forhold og som alternativ til Folkeforbundet og dets bestræbelser på at opnå en garanti om mindretallenes beskyttelse. De europæiske nationalitetskongresser blev organiseret, udformet og afholdt af mindretallene i Europa, mens Folkeforbundet var en statslig institution. Et centralt formål med kongresserne var, at mindretallene selv varetog deres interesser og etablerede sig som selvstændige politiske aktører i en europæisk kontekst, og kongresserne skulle samtidig tjene som et forum for mindretallene i Europa.⁴⁸

Mindretalsforbundets deltagelse ved kongresserne var ikke uproblematisk, blandt andet fordi friserne ikke blev anerkendt som mindretal i Tyskland og derfor ikke var inviteret. I forbindelse med spørgsmålet om friserne måtte deltage i kongresserne, kom det til en international debat om, hvordan et mindretal skulle defineres. Det var dette spørgs-

mål, der i 1927 medførte, at kongressen endte i et åbent brud mellem Forbundet af nationale Mindretal i Tyskland og ledelsen af kongressen. De efterfølgende år deltog forbundet således ikke længere i kongresserne, men de blev alligevel dækket nøje i *Kulturwehr*.

En gennemgang af *Flensburg Avis'* 1925-årgang har underbygget, at mindretalskongresserne stod meget centralt for ledelsen af det danske mindretal. I 1925 blev forhandlingerne, der førte frem til Locarno-traktaterne, afholdt. Disse forhandlinger må have været vigtige for læserne af *Flensburg Avis* både på grund af deres tilhørsforhold til mindretallet, og fordi de var tyske statsborgere. I avisen opstod der indtryk af, at nationalitetskongresserne i Geneve var mere relevante end Locarno-traktaterne. Det har muligvis været tilfældet for ledelsen af mindretallet, men det er usandsynligt, at det samme gjorde sig gældende for mindretallet i sin helhed.⁴⁹

Reciprocitetsprincippet blev også brugt i forbindelse med artikler i *Kulturwehr* om nationalitetskongresserne. I denne sammenhæng indtog det danske mindretal en særstilling i argumentationen. Dette viste sig allerede i 1925, da redaktionen af tidsskriftet tog stilling til nationalitetskongressen i Genève. Kongressen blev tolket som det første skridt i den rigtige retning i forhold til en løsning af mindretals-spørgsmålet på europæisk plan. Det blev dog kritiseret, at det var meget forskellige mindretal, der prægede kongressen, og at mange havde skjulte dagsordener med deltagelsen. Det blev understreget, at Forbundet af nationale Mindretal i Tyskland generelt anså mindretals-spørgsmålet som et indenrigspolitisk anliggende, der ikke måtte hæves op på et internationalt niveau. I den forbindelse forklarede forfatteren, at forbundet havde en positiv holdning til tanken om kulturel autonomi, men understregede dog også, at dette ikke var den eneste løsning. Der blev i den sammenhæng henvist til Danmarks måde at håndtere mindretals-spørgsmålet på.⁵⁰

Allerede året efter blev tonen i *Kulturwehr* mere kritisk især på grund af kongressens internationale målsætning, og fordi friserne fortsat ikke blev inviteret. Problemet var ifølge Jan Skala, at ledelsen af kongressen ønskede en nyordning af Europa. Mindretalsforbundet stod derimod fast på, at man skulle føje sig i det bestående system og finde en løsning på mindretals-spørgsmålet, der gjorde dette muligt. Den dansksindede journalist Julius Bogensee mente, at mindretallene i Tyskland havde fungeret som brobyggere i forhold til mindretalssamarbejdet på europæisk plan. Desuden blev retningslinjerne for, hvem der skulle invite-

res til kongresserne diskuteret i *Kulturwehr*, og især spørgsmålet om deltagelsen af frisjerne fik en afgørende betydning.⁵¹ I samtiden og i historiske undersøgelser blev eskalationen af konflikten mellem nationalitetskongresserne og mindretalsforbundet ofte forklaret med polske særinteresser.⁵² Efter bruddet dedikerede *Kulturwehr* et særnummer til mindretalskongressen og de reaktioner, denne fik i pressen. Her tog generalsekretæren for forbundet, Kaczmarek, stilling til formålet med kongresserne og forbundets beslutning om at trække sig ud af dette samarbejde. Der blev nævnt fire årsager:

1. Ledelsen af kongressen havde forlangt, at forbundet sluttede op om en løsning af mindretalsspørgsmålet med udgangspunkt i kulturel autonomi.
2. Manglende afklaring vedrørende frisernes deltagelse.
3. Kongressen skelnede mellem stærke og svage mindretal, med det formål at udelukke mindretal fra Tyskland.
4. Mindretallene i Tyskland ønskede ikke at blive sat i sammenhæng med den politiske linje, kongressen fulgte.⁵³

Den opfølgende artikel af sorberen Jan Skala udfordrer billedet af et forbund, der stod sammen. Heri nævntes, at danskerne i udgangspunktet ikke havde været inviteret til de europæiske nationalitetskongresser. De blev kun inviteret, fordi det polske mindretal havde presset kongressens ledelse til det. Det foreliggende kildemateriale lader ikke formode, at det danske mindretal i forvejen var blevet orienteret om dette.⁵⁴

Det danske mindretal havde et særligt forhold til det frisiske mindretal. Frisjerne var i undersøgelsesperioden delt i to grupper. Den ene så sig selv som en del af det tyske folk, mens den anden definerede sig som et nationalt mindretal. Det var den sidstnævnte gruppe, som det danske mindretal havde en særlig tilknytning til, både på grund af det fælles bosættelsesområde og en delvis fælles historie, men også fordi mange af disse frisere havde stemt dansk ved folkeafstemningen i 1920.⁵⁵

I *Kulturwehr* blev der også efter bruddet i 1927 berettet om nationalitetskongresserne med stor interesse. Det kan forklares med den internationale målsætning af forbundet, samt at man nu havde erklæret fjende at skulle forholde sig til. I det tyske Udenrigsministerium blev det i 1927 besluttet, at de tyske mindretal i Europa også skulle begynde at udgive et tidsskrift – *Nation und Staat* – for at danne en modvægt til »de tendentiøse beskyldninger i *Kulturwehr*«. ⁵⁶ Tids-

skriftet skulle ikke udelukkende tjene som talerør for de tyske mindretal, men skulle også modvirke propagandaen i *Kulturwehr*. Det nye tidsskrift kom i høj grad til også at fungere som organ for nationalitetskongresserne.⁵⁷

I rigsdanske kredse blev det danske mindretals engagement i mindretalssamarbejdet også vurderet negativt med hensyn til kongresserne. I den forbindelse var man især utilfreds med Christiansens ledelse af mindretallet, hvilket konsul Neergaard-Møller gav udtryk for ved flere lejligheder. Han så hellere grosserer Cornelius Hansen i formandsstolen, da Christiansens forhold til det polske og frisiske mindretal ikke var velset: »Christiansen er derimod næppe til at bøje fra et en gang indtaget standpunkt, og han og Bogensee ville i dette tilfælde være ængstelige for illoyal handlemåde, hvis de ikke havde fulgt polakkerne, eller hvis de havde ladet friserspørgsmålet falde.«⁵⁸ Kritikken tog udgangspunkt i den generelle frygt for, at samarbejdet ville bringe det danske mindretal for tæt på polakkerne og således tiltrække opmærksomhed fra de tyske myndigheder. Et memorandum af Udenrigsministeriet i anledning af bruddet på mindretalskonferencen viser, hvilke overvejelser der lå bag Udenrigsministeriets bestræbelser på at begrænse mindretallets engagement i samarbejdet: »Det må da formodentligt være et klart mål for danske bestræbelser at undgå alt, hvad der kan bidrage til at udviske den forskel, der i begge lejre således findes i opfattelsen og bedømmelsen af henholdsvis det polske og det danske spørgsmål, eller i hvert fald undgå alt, som rummer en fare for, at den almindelige opfattelse af det polske spørgsmål overføres på det danske. Bestræbelserne bør formentlig være rettet på at løfte den danske sag op i en atmosfære af større ro og tryghed, som kendetegner Locarno-traktaternes vestlige problemgruppe, og at hindre, at de anbringes på det niveau, hvor den østlige problemgruppe befinder sig i.«⁵⁹

Nationalitetskongresserne kan karakteriseres som det eneste samarbejdsområde i mindretalsforbundet, hvor det danske mindretal ikke indtog en afvigende holdning i forhold til de andre minoriteter. På trods af dette blev det danske mindretals engagement i samarbejdet ikke fremstillet anderledes, end det var tilfældet i forbindelse med valgsamarbejdet og skolespørgsmålet. Dette viser, at den måde, hvorpå det danske mindretals engagement blev fremstillet på i *Kulturwehr*, ikke udelukkende var betinget af det reelle engagement i samarbejdet, men også af hvordan fremstillingen tjente mindretalsforbundet bedst.

Konklusion

Fremstillingen af det danske mindretal i tidsskriftet *Kulturwehr* var præget af den særlige stilling, som det danske mindretal havde i mindretalssamarbejdet. Det danske mindretal var knyttet til sit moderland, Danmark, der behandlede det tyske mindretal i Nordslesvig meget liberalt. Derudover adskilte mindretals- og flertalsbefolkningen i Sydslesvig sig ikke særligt, set i forhold til afstamning, sprog og kultur. Det danske mindretal blev derfor i *Kulturwehr* brugt som argumentationsgrundlag for forbundets krav, særligt i forhold til reciprocitetskravet og i forbindelse med skolespørgsmålet. Dette kom til udtryk, da artiklerne om det danske mindretals forhold og udvikling i Sydslesvig oftest indeholdt henvisninger til reciprocitetstanken. Den tyske regering blev nødt til at tage hensyn til de tyske mindretal i Europa og deres ønsker i værtsstaterne. Derfor drog mindretalsforbundet nytte af, at de på grund af det danske mindretals engagement i samarbejdet havde mulighed for at henvise til Danmarks måde at håndtere mindretalsspørgsmålet i Nordslesvig på. Fremstillingen af det danske mindretals forhold og dets engagement i samarbejdet blev løbende sat i sammenhæng med mindretalspolitikken i Danmark, og samtidig blev der henvist til, at hvad der ramte et specifikt mindretal, ramte alle mindretal.

Det danske mindretals engagement i mindretalssamarbejdet var ikke så entydigt positivt, som fremstillingen i *Kulturwehr* lader formode. Særligt i forbindelse med valgsamarbejdet og skolespørgsmålet gik det danske mindretal ofte sin egen vej og havde holdninger, der kun svært kunne forenes med de øvrige mindretals mål. Deltagelsen i de europæiske nationalitetskongresser var også problematisk, da det danske mindretal i modsætning til det polske mindretal udelukkede en løsning af mindretalsspørgsmålet med udgangspunkt i kulturel autonomi. Baggrunden for det danske mindretals deltagelse på trods af disse uenigheder var, at forbundet kunne profitere af at kunne henvise til at have det danske mindretal blandt sine medlemmer. I *Kulturwehr* blev samarbejdet fremstillet som velfungerende og præget af loyalitet, fordi man ønskede at tegne et billede af et forbund, der stod samlet på trods af, at dette ikke stemte overens med de faktiske forhold.

Det danske mindretals engagement i samarbejdet blev vurderet negativt i både det danske og det tyske Udenrigsministerium, og også i ledelsen af det danske mindretal fandtes der kritiske stemmer. Den negative vurdering af samarbejdet blev især forårsaget af samarbejdet

med det polske mindretal, der havde en anden stilling i Weimarrepublikken end danskerne. Den danske konsul i Flensborg og det danske Udenrigsministerium vurderede fra 1927 det danske mindretals engagement i samarbejdet meget kritisk. Baggrunden var frygten for, at det danske mindretal og det slesvigske grænsespørgsmål blev knyttet sammen med det polske mindretal og det betændte grænsespørgsmål i øst. I det danske Udenrigsministerium var der en udbredt frygt for, at en sammenblanding af de to mindretal hos de tyske myndigheder ikke blot ville skade det danske mindretal, men også kunne få negative konsekvenser for forholdet mellem Danmark og Tyskland. Udenrigsministeriet gjorde allerede i 1927 sin indflydelse gældende over for mindretalsledelsen med det formål at få mindretallet til at trække sig ud af forbundet. Man var dog kun kritiske på det politiske område, mens det kulturelle samarbejde, der omfattede tidsskriftet *Kulturwehr*, snarere blev vurderet positivt. Fra 1927 blev tidsskriftet anvendt som kilde til informationer om det danske mindretals situation i Weimarrepublikken.

Den tyske regering havde gennem hele perioden et negativt syn på mindretalsamarbejdet og det danske engagement heri, både for så vidt angår det politiske og det kulturelle samarbejde. Forbundet blev iagttaget nøje og fik indflydelse på udformningen af mindretalspolitikken i Weimarrepublikken. Den tyske regering frygtede, at det danske mindretal sammen med de andre mindretal ville samle sig bag polakkernes politiske linje, selvom den ikke kunne forenes med det danske mindretals mål i Sydslesvig. Mindretalsforbundet blev ikke opløst i forbindelse med nazisternes magtovertagelse i 1933, men kontakten var på dette tidspunkt svundet så meget ind, at man kan tale om en afslutning af det politiske samarbejde. *Kulturwehr* var det eneste synlige produkt af samarbejdet, der bestod under Weimarrepublikken og ind i Det Tredje Rige.

KILDER

Utrykte kilder:

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig, Flensborg (DCB):

Dansk Generalsekretariat:

I61/Nr. 03.14: Verband der nationalen Minderheiten und Bund der Polen. Indgående breve 1924-1934.

I61/Nr. 03.15: Verband der nationalen

Minderheiten og Bund der Polen. Udgående breve 1924- 1935.

Den Slesvigske Forening, Flensborg-afdelingen.

F20/1, 1. Forhandlingsprotokoller 1920-1947

Bundesarchiv, Berlin (BA):
Reichsministerium des Innern:
5921-5928: Minderheitenrecht Bd. 4-6,
26. Oktober 1923 – 23. April 1928.

Rigsarkivet, København (RA):
Udenrigsministeriets akter 1909-1945
(UMA) – Konsulatsarkiver Flensborg
(aflevering 1963):

7 C 33: Det danske mindretal pk. I-VII.
(2 pakker)

140 N 29a/ H140-163:

- a) Tyskland. Mindretalsspørgsmaal.
- b) Kulturwehr, tysk mindretalstidsskrift
(1930-40).

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (AA):

Norden, Dänemark:

R80774: Nationalitätenfrage. Fremdvölker-Dänemark. Januar 1922 – Januar 1936.

Norden, Schleswig:

R81183: Politik 6. Nationalitätenfrage.
Minderheitenschutz Schleswig. Band
2. Januar 1924 bis März 1926.

Trykte kilder:

Bogensee, Julius: "Dänen und Friesen",
Kulturwehr (tidligere *Kulturwille*).
Zeitschrift für Minderheitenkultur und
-Politik. Organ des Verbandes der nationalen
Minderheiten Deutschlands 10,
1926, s. 448-51.

Bogensee, Julius: "Ein Jahr preußische
Minderheitenverordnung in Schleswig.
Sieben Jahre dänische Minderheitenscharbeit",
Kulturwehr (tidligere *Kulturwille*).
Zeitschrift für Minderheitenkultur und
-Politik. Organ des Verbandes der nationalen
Minderheiten Deutschlands 5/6, 1927, s. 266-268.

Bogensee, Julius: »Der 20. Mai«, *Kulturwehr*
(tidligere *Kulturwille*). *Zeitschrift für*
Minderheitenkultur und -Politik. Organ
des Verbandes der nationalen Minderheiten
Deutschlands 6, 1928a, s. 233.

Bogensee, Julius: "Die Zusammenarbeit
der nationalen Minderheiten in
Deutschland", *Kulturwehr* (tidligere
Kulturwille). *Zeitschrift für Minderheitenkultur*
und -Politik. Organ des Verbandes der
nationalen Minderheiten Deutschlands
4/5, 1928b, s. 147.

Christiansen, Ernst: "Ein Schritt vor-

wärts. Die preussische Schulverordnung
für die dänische Minderheit",
Kulturwehr (tidligere *Kulturwille*).
Zeitschrift für Minderheitenkultur und
-Politik. Organ des Verbandes der nationalen
Minderheiten Deutschlands 3,
1926, s. 106.

Flensborg Avis, 1925.

Kronika, Jacob: "Die Grundlagen der
kulturellen Eigenart der Polen in
Deutschland. Eine Studie", *Kulturwehr*
(tidligere *Kulturwille*). *Zeitschrift für*
Minderheitenkultur und -Politik. Organ
des Verbandes der nationalen Minderheiten
Deutschlands 1, 1925, s. 6.

Lorenzen, Martin: "Alte und neue Töne
im deutsch-dänischen Minderheitenkampf
in Schleswig", *Kulturwehr* (tidligere
Kulturwille). *Zeitschrift für Minderheitenkultur*
und -Politik. Organ des Verbandes der
nationalen Minderheiten Deutschlands
8/9, 1931, s. 301.

Skala, Jan: "Wir und die deutsche Republik.
Ein Epilog zur Wahl des Reichspräsidenten",
Kulturwehr (tidligere *Kulturwille*).
Zeitschrift für Minderheitenkultur und
-Politik. Organ des Verbandes der nationalen
Minderheiten Deutschlands 2, 1925, s. 55.

Skala, Jan: "Der Genfer Minderheitenkongress.
Die Entwicklungsgeschichte der Genfer
Kongresse", *Kulturwehr* (tidligere
Kulturwille). *Zeitschrift für Minderheitenkultur*
und -Politik. Organ des Verbandes der
nationalen Minderheiten Deutschlands
9, 1927, s. 400.

Skala, Jan: "Die Wahlen zum Reichstag
und preußischen Landtag vom 20. Mai
1928. Das Ergebnis der Wahlen und
seine Bedeutung für die nationalen
Minderheiten in Deutschland",
Kulturwehr (tidligere *Kulturwille*).
Zeitschrift für Minderheitenkultur und
-Politik. Organ des Verbandes der
nationalen Minderheiten Deutschlands
6, 1928, s. 225.

Skala, Jan: "Parlament und Minderheiten",
Kulturwehr (tidligere *Kulturwille*).
Zeitschrift für Minderheitenkultur und
-Politik. Organ des Verbandes der
nationalen Minderheiten Deutschlands
3, 1928, s. 98.

Skala, Jan: "Der IV. Genfer Minderheitenkongress
1928", *Kulturwehr* (tidligere
Kulturwille). *Zeitschrift für Min-*

- derheitenkultur und -Politik. Organ des Verbandes der nationalen Minderheiten Deutschlands* 9, 1928, s. 251.
- Skala, Jan (red.): "Die Geschichte zweier Schulanträge der dänischen Minderheit", *Kulturwehr* (tidligere Kulturwille). *Zeitschrift für Minderheitenkultur und -Politik. Organ des Verbandes der nationalen Minderheiten Deutschlands* 7, 1925, s. 293.
- Skala, Jan (red.): "Zur Genfer Tagung der nationalen Minderheiten Europas", *Kulturwehr* (tidligere Kulturwille). *Zeitschrift für Minderheitenkultur und -Politik. Organ des Verbandes der nationalen Minderheiten Deutschlands* 7, 1925, s. 275-277.
- Skala, Jan (red.): "Genfer Minderheitenkongress 1926. Zur Tagung der nationalen Minderheiten in Genf vom 25.-27. August", *Kulturwehr* (tidligere Kulturwille). *Zeitschrift für Minderheitenkultur und -Politik. Organ des Verbandes der nationalen Minderheiten Deutschlands* 7/8, 1926, s. 291-93.
- Skala, Jan (red.): "Änderung der Regelung des Schulwesens der dänischen Minderheit", *Kulturwehr* (tidligere Kulturwille). *Zeitschrift für Minderheitenkultur und -Politik. Organ des Verbandes der nationalen Minderheiten Deutschlands* 12, 1928, s. 510.
- Skala, Jan (red.): "Stellungnahme der polnischen Minderheitsorganisation zur preußischen Schulverordnung", *Kulturwehr* (tidligere Kulturwille). *Zeitschrift für Minderheitenkultur und -Politik. Organ des Verbandes der nationalen Minderheiten Deutschlands* 1/2, 1929, s. 35.

LITTERATUR

- Bamberger-Stemmann, Sabine: *Der Europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyisten und Großmachtinteressen*. Marburg 2000.
- Göthel, Thomas: *Demokratie und Volkstum. Die Politik gegenüber den nationalen Minderheiten in der Weimarer Republik*. Köln 2002.
- Kolb, Eberhard og Dirk Schumann: "Die Weimarer Republik", Gall, Lotmar, Karl-Joachim Hölleskamp, Steffen Pazold (red.): *Oldenbourg Grundriss der Geschichte*. München 2013.
- Kraus, Hans-Christof: *Versailles und die Folgen. Außenpolitik zwischen Revisionismus und Verständigung 1919-1933*. Berlin-Brandenburg 2013.
- Kroh, Peter Joachim: *Nationalistische Macht und nationale Minderheit. Jan Skala (1889-1945) – Ein Sorbe in Deutschland*. Berlin 2009.
- Krüger-Potraz, Marianne, Dirk Jasper og Ferdinande Knabe (red.): "Fremdsprachige Volksteile" und deutsche Schule, Schulpolitik für die Kinder der autochthonen Minderheiten in der Weimarer Republik; Ein Quellen und Arbeitsbuch. Münster, New York, München, Berlin 1998.
- Kühl, Jørgen: *Tyskere i Øst*. Århus 1997.
- Mogensen, Carsten R.: *Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939*. Bd. 1-2. Flensborg 1981.
- Noack, Johan Peter: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945*. Bd. 1-2. Aabenraa 1989.
- Schumacher, Tanja Rigitta: *Mellem nationale interesser og mindretalsloyalitet – Det danske mindretal og samarbejdet i »Forbundet af nationale Mindretal i Tyskland 1924-39«*. Aabenraa 2001.
- Steensen, Thomas: *Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert (1879-1945)*. Neumünster 1986.
- Thaler, Peter: *Of Mind and Matter – The Duality of National Identity in the German-Danish Borderlands*. Purdue University Press 2009.
- Thoß, Hendrik: *Demokratie ohne Demokraten? Die Innenpolitik der Weimarer Republik. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert*. Berlin-Brandenburg 2008.

NOTER

1. Schumacher 2001, s. 95.
2. *Ibid.*, s. 63.
3. Kühl 1997, s. 34-35 og s. 44.
4. Gengivet efter Krüger-Potraz m.fl. 1998, s. 56.
5. *Ibid.*, s. 31-32, og Schumacher 2001, s. 23.
6. Mogensen 1981, s. 18.
7. Noack 1989, s. 538-39.
8. Kraus 2013, s. 85, og Thoß 2008, s. 124-25.
9. Noack 1989, s. 533-34.
10. *Ibid.*, s. 75-79 og s. 534-35.
11. *Ibid.*, s. 536-37.
12. Schumacher 2001, s. 31-40. Mindretallets numeriske størrelse i undersøgelsesperioden er svære af fastslå, og de er forskellige, alt efter hvordan man beregner dem, se f.eks Thaler 2009, s. 92.
13. *Ibid.*, s. 31-34.
14. Denne påstand bygges på en gennemgang af *Kulturwehrs* årgange 1925 til 1932. I opgørelsen indgår generelle artikler vedrørende emnerne valgdeltagelse, skolespørgsmålet og mindretalskongresser, samt de artikler om emnerne, der er knyttet til de enkelte mindretal, der var medlemmer i forbundet.
15. *Kulturwehr* 1925, 12, s. 369.
16. Kroh 2009, s. 314-20.
17. Se hertil f.eks. DCB, I 61/03.15, Kronika til Skala, 10.06.1925; DCB, I 61/03.14, Skala til Kronika, 12.6.1925.
18. Schumacher 2001, s. 43-44.
19. Skala 1925, 2, s. 55.
20. AA, R80774, indberetning fra det tyske gesandtskab i København til den tyske indenrigsminister, 17.3.1925.
21. AA, R81183, brev fra Preußisches Ministerium des Innern til det tyske gesandtskab i København, 24.5.1925. [Oversættelse, JP].
22. AA, R81183, brev fra Mutius til Wilde, 5.6.1925.
23. Kolb og Schumann 2013, s. 88, og Skala 1928, 6, s. 225.
24. Skala 1928, 6, s. 225, og Skala 1928, 3, s. 98.
25. Bogensee 1928, 6, s. 233.
26. Skala 1928, 9, s. 251.
27. DCB, F20, 6, 1.10.1930.
28. DCB, F20, 6, 2.3.1932, 125.
29. Noack 1989, s. 533-34 og s. 304.
30. Kronika 1925, 1, s. 66.
31. Skala (red.) 1925, 7, s. 293.
32. Regelung der Minderheitenschulverhältnisse im Grenzgebiet des Regierungsbezirks Schleswig.
33. Christiansen 1926, 3, s.106, og Schumacher 2001, s. 34.
34. DCB, I61/03.14., brev fra Kaczmarek til Kronika, 7.5.1925 og DCB, I61/03.15, brev fra Kronika til Kaczmarek, 15.5.1927.
35. Bogensee 1927, s. 266 og s. 268.
36. BArch/RiM 5024, brev fra Dr. Bruns til Dr. Damman (RiM) 26.3.1926, bilag: Denkschrift über die minderheitenpolitischen Aufgaben des Deutschen Reiches.
37. *Ibid.*
38. Ordnung zur Regelung des Schulwesens für die polnische Minderheit.
39. Änderung der Regelung des dänischen Minderheitsschulwesens.
40. Göthel 2002, s. 330 og s. 333-34.
41. Se f.eks. Skala (red.) 1928, 12, s. 510.
42. UMA, 140 N 29 a/H 140-163a, indberetning fra Neergaard-Møller til Udenrigsministeriet, 09.12.1927.
43. UMA, 140 N 29 a/H 140-163a, fortroligt brev fra Engell til Neergaard-Møller, 1.2.1928.
44. UMA, 140 N 29 a/H 140-163a, brev fra Neergaard-Møller til grev Rewentlow, 7.2.1928.
45. Skala (red.) 1929, 1/2, s. 35.
46. Lorenzen 1931, s. 301.
47. Bamberger-Stemmann 2000, s. 2.
48. *Ibid.*, s. 390.
49. *Flensburg Avis*, 1925.
50. Skala (red.) 1925, 7, s. 275-277.
51. Skala (red.) 1926, 7/8, s. 291-93, og Bogensee 1928b, s. 147.
52. Se hertil f.eks. Noack 1989, s.412.
53. Kaczmarek 1927, s. 393-94.
54. Skala 1927, 9, s. 400.
55. Bogensee 1926, s. 448-51. Se også Steensen 1986.
56. BArch/RiM 5926, Auswärtiges Amt til Preußisches Ministerium des Innern, 2.11.1926, s. 208.

57. BArch/RiM 5926, Preußisches Ministerium des Innern til den Preußischen Ministerpräsidenten, Ministerium für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung, Finanzministerium, sowie Reichsministerium des Innern og Auswärtiges Amt, 18.9.1926, s. 158-59, og BArch/RiM 5926, Auswärtiges Amt til Preußisches Ministerium des Innern, 2.11.1926, s. 208.
58. UMA, 7C33, pk. I., indberetning af Neergaard-Møller til Udenrigsministeriet, 3.9.1927.
59. UMA, 24 7 C, pk. II., memorandum fra Udenrigsministeriet af 8.3.1928, s. 3.

Zusammenfassung

Mit dem Ende des Ersten Weltkrieges entstanden nationale Minderheiten in vielen Ländern Europas, so auch in der Weimarer Republik. 1924 schlossen die dänische, polnische, friesische und sorbische Minderheit sich im Verband der nationalen Minderheiten Deutschlands zusammen, um ihre Stellung im deutschen Reich zu stärken und den einzelnen Minderheiten Gehör zu verschaffen. Der Verband veröffentlichte von 1925 bis 1938 mit kurzen Unterbrechungen die Zeitschrift *Kulturwehr*. In dem vorliegenden Artikel wird die Darstellung des Engagements der dänischen Minderheit in der Minderheitenzusammenarbeit in der Weimarer Republik in der Zeitschrift *Kulturwehr* untersucht. Darüber hinaus wird beleuchtet, wie das Engagement der dänischen Minderheit in der Minderheitenzusammenarbeit in dänischen und deutschen Regierungskreisen beurteilt wurde. Der Artikel basiert auf einer Analyse der *Kulturwehr*, sowie auf Quellenmaterial der Organisation der dänischen Minderheit und Materialien des Reichsministeriums des Innern und des Auswärtigen Amtes, sowie des dänischen Außenministeriums.

Das Engagement der dänischen Minderheit im Verband der nationalen Minderheiten Deutschlands wurde in der *Kulturwehr* äußerst positiv dargestellt, obwohl die Wünsche der Dänen oft nicht mit den Interessen ihrer Verbündeten übereinstimmten. Die Berichterstattung über die dänische Minderheit in der *Kulturwehr* wurde maßgeblich davon geprägt, dass der Verband der Nationalen Minderheiten Deutschlands von der besonderen Bedeutung der dänischen Minderheit im Bezug auf die Minderheitenzusammenarbeit profitierte. Desweiteren war die Darstellung des Engagements der dänischen Minderheit von dem Wunsch geprägt das Bild eines geschlossenen Minderheitenverbandes zu zeichnen. Die Zeitschrift *Kulturwehr* wurde auch in deutschen und dänischen Regierungskreisen mit Interesse verfolgt. In diesen Kreisen war die dänische Teilnahme im Verband der nationalen Minderheiten Deutschlands nicht gern gesehen.

Stolligaffæren 1936-1940

Af HANS SCHULTZ HANSEN

Stollig er i dag en mindre landsby, som de fleste haster igennem på vejen mellem Aabenraa og stranden og sommerhusområdet ved Skarrev. De færreste tænker på, at Stollig i anden halvdel af 1930'erne lagde navn til en »affære«, der begyndte med en tvangsauktion over en gård og fortsatte med trusler og hærværk mod gårdens nye ejer og endte i et omfattende retsligt opgør mellem ledende nazister i det tyske mindretal og landsdelens justitsmyndigheder. Her redegør Hans Schultz Hansen for Stolligaffæren og dens udløbere. Det sker hovedsagelig på grundlag af domstolens og politiets akter, der nu er blevet almindeligt tilgængelige.

Stollig – Sønderjyllands urocentrum

I januar 1938 bragte den ansete *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* en længere reportage fra grænselandet. Det skete under overskriften »Stollig – Sönderjyllands oroscentrum«. Til indledning hed det: »I hela Sönderjylland talar man i dessa dagar om blott en enda sak – *Stollig*. Och detta på bägge sidor om den dansk-tyska gränsen. Namnet *Stollig* är nämligen knutet till sådana händelser och fakta, som i allra högsta grad ha att göra med danskars och tyskars inställning till verandra, icke minst i själva det slesvigska gränslandet.« Avisen citerede føreren for National-Sozialistische Deutsche Arbeiter-Partei Nordschleswig, dyrlæge Jens Møller fra Gråsten, der på et møde i Tønder i december 1937 havde sagt: »Stollig er blevet til et begreb for vor sag«.¹ Den fremtrædende nazist Chr. Paysen fra Sæd skrev tilsvarende i *Nordschleswigsche Zeitung* i december 1937: »Stollig er for os blevet vor kamps symbol. Herfra har en betydningsfuld ændring taget sin begyndelse. Stollig er for vor hjemstavn et udtryk for det folkefællesskab, der er blevet til dåd. Stollig er begyndelsen til et nyt kampafsnit i Nordslesvig«.² For landsdelens tysksindede nazister var Stollig således mere end et stednavn: Stollig var en sindstilstand.

På dansk side talte man mere nøgternt om »Stolligaffæren« som en samlebetegnelse for de mange konfrontationer, der udsprang af begivenhederne i landsbyen.³ Betegnelsen er siden blevet knæsat af historikerne og vil også blive anvendt her.

Stolligaffæren vakte enorm opsigt i medierne. Den blev fulgt tæt i grænselandspressen i Nord- og Sydslesvig, men også i de kongerigske aviser og i flere hamborgske blade, mens den øvrige tyske presse, herunder det førende nazistiske organ *Völkischer Beobachter*, holdt sig til højdepunkterne. De danske repræsentationer i Tyskland sendte indberetninger til Udenrigsministeriet om omtaler af Stolligaffæren i mere end 30 blade. Selv det franske dagblad *Le Temps* omtalte den.⁴ Især Stolligaffærens halve snes retssager gav stof til pressen. De lagde også stærkt beslag på politiets og domstolenes ressourcer og udviklede sig til et sammenstød mellem den danske retsstats institutioner og de nazistiske ledere inden for mindretallet. På sit højeste førte Stolligaffæren til, at den tyske gesandt i København tog sagen op med den danske regering.

Stollig var således i årene 1936-40 et brændpunkt i striden mellem dansk og tysk. Imidlertid er Stolligaffæren endnu ikke behandlet i sin helhed af historikerne. Peter Fransens undersøgelse er den grundigste og har særligt fokus på politiets indsats.⁵ Sven Tägil og Hilke Lenzing har begge anskuet affæren som et udenrigspolitisk problem i forholdet mellem Danmark og Tyskland.⁶ Selv har jeg beskrevet den ud fra et lokalhistorisk perspektiv.⁷ Den fyldigste omtale er stadig Vilh. la Cours samtidige beretninger i tidsskriftet *Grænsevagten*.

Sigtet med denne artikel er en dyberegående undersøgelse af Stolligaffæren. Den skal besvare det overordnede spørgsmål: Hvordan kunne det komme så vidt, at en enkelt tvangsauktion fremkaldte så voldsomme reaktioner og vakte så stærk opmærksomhed? Fokus skal især rettes mod fire problemstillinger. Den første er ejerskiftets baggrund i krisen og den nationale jordkamp. Det skal her udredes, hvordan tvangsauktionen forløb og hvorledes de vanlige aktører i den nationale jordkamp handlede. Den anden problemstilling er reaktionen på ejerskiftet med særligt henblik på de metoder, der blev taget i anvendelse imod den nye ejer af gården. Det tredje undersøgelsesfelt er Stolligaffærens baggrund i nazificeringen af det tyske mindretal og den generelle optrapning af nationalitetskonflikten i perioden. Det fjerde fokus er de danske justitsmyndigheders rolle.

Fremstillingen indledes med et rids af mellemkrigstidens nationale jordkamp, 1930'ernes landbrugskrise, de stridende nazigrupper i det tyske mindretal og de lokale forudsætninger på Løjt Land. Dernæst følges konfliktens forskellige faser. Optakten var den tysksindede gårdejers økonomiske problemer, tvangsauktionen og en dansksindet

købers overtagelse af gården. Konflikten blev etableret med læserindlæg og en happening vendt mod den nye ejer. Den blev optrappet via anonyme trusselsbreve og graffiti, hærværk og korporlig forulempelse, som politi og retsvæsen reagerede imod. Konflikten blev udvidet med en økonomisk boykot af den nye ejer, og den spredte sig til et politisk og retsligt opgør mellem ledende nazister fra det tyske mindretal og landsdelens danske justitsmyndigheder og presse. Afsluttende gøres kort rede for konfliktens afvikling, og der gives en vurdering af de enkelte aktørers rolle i konflikten.

Kildegrundlaget er i første række domme og politirapporter fra Retten i Aabenraa, Politimesteren i Aabenraa og Politiajudanten for de sønderjydske Landsdele. Dertil kommer akter fra Udenrigsministeriet, *Nordschleswigsche Zeitung*, Kreditanstalt Vogelgesang, Landeværnet, Løjt Sparekasse og Stollig Andelsmejeri samt Hans Jepsen Christensens privatarkiv. Materialet er nu almindeligt tilgængeligt. Desuden benyttes centrale udsagn og beretninger fra pressen.

Baggrunden – jordkampen, landbrugskrisen, nazismen og forholdene i Løjt

Fra 1890'erne var bestræbelser på at sikre mest mulig jord på danskhenholdsvis tysksindede landmænds hænder en integreret del af nationalitetskampen i Sønderjylland. Det var ugleset, at en dansk landmand solgte ejendom til en tysk og vice versa. Jordkampen blev skærpet i september 1926, da Kreditanstalt Vogelgesang blev oprettet. Vogelgesang ydede ikke alene lån til tyske landmænd, men også til nationalt indifferente eller danske, som under landbrugskrisen i midten af 1920'erne var villige til at bekende kulør som tyske til gengæld for et lån. Den danske reaktion kom i januar 1927 med grundlæggelsen af Landeværnet, der alene ydede lån til danske landmænd.⁸

1930/31 ramte den verdensomspændende krise det sønderjyske landbrug. Tvangsauktionerne bredte sig med lynets hast. Fra et lavpunkt på 68 i 1930 steg antallet til 286 i 1931 og 484 i 1932. Sønderjylland var hårdest ramt i hele landet. Krisebevægelsen Landbrugernes Sammenslutning, kendt som LS, fik i 1931/32 tilslutning fra 70 % af de sønderjyske landmænd. I 1932 stod LS for flere spektakulære aktioner, bl.a. »Stenderupslaget« for at forhindre en tvangsauktion på en gård i Sundeved og »stormen« på Sønderjyllands Kreditforening i Haderslev, men under den moderate gårdejer Peter Nielsen, Refsø,

blev aktionerne fredeligere, f.eks. en endags mejeristrejke i 1933 og et bondetog til København i 1935. Midt i 1930'erne lysnede forholdene noget for de sønderjyske landmænd. Antallet af tvangsauktioner gik tilbage til 322 i 1933, 379 i 1934 og 181 i 1935. Først derefter kunne krisen siges at være overvundet med 87 tvangsauktioner i 1936 og 84 i 1937.⁹

Efter Hitlers udnævnelse til tysk rigskansler i januar 1933 greb nazismen brede kredse i det tyske mindretal. Det skete i kølvandet på »påskeblæsten« i foråret 1933, hvor ledende slesvig-holstenske nazister iværksatte en kampagne imod 1920-grænsen. Nazistiske kampmetoder vandt indpas. I første omgang gik de nok så meget ud over de indbyrdes rivaliserende nazistiske grupper. Nationalsozialistische Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig, NSAN, opstod i 1933 og fik i 1934 gårdejer Jep Nissen fra Store Jyndeved som »Landesführer«. Heroverfor stod Deutsche National-Sozialistische Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig, DNSAN, under ledelse af fhv. tysk overløjtnant Peter Larsen fra Løjt Skovby (1892-1983). I sommeren 1935 blev de to grupperinger samlet i National-Sozialistische Deutsche Arbeiter-Partei Nordschleswig, NSDAP-N, med dyrlæge Jens Møller (1894-1951) som fører. Men enigheden holdt kun kort, og senere samme år genopstod NSAN. Ved siden af de interne nazistridigheder var der generationsmodsatninger mellem yngre nazistiske aktivister og ældre national-konservative mindretalsledere. Først i 1938/39 satte NSDAP-N sig endegyldigt igennem som mindretallets politiske parti med Møller som »folkegruppchef«.¹⁰

Udover Peter Larsen var den unge landmand Jep Marcussen Schmidt (1910-88) fra Løjt Kloster en ledende tysksindet nazist på Løjt Land. Under Møllers førerskab blev Larsen partisekretær for NSDAP-N, mens Schmidt blev kredsleder på Aabenraaegnen. At Løjt Land fik to mand på ledende poster, var næppe tilfældigt. Mindretallet stod stærkt her, særligt i Stollig med et knebent tysk flertal ved folkeafstemningen i 1920, men også i Barsmark, Høgebjerg og Skovby. Især var tyskheden stærk blandt gårdejerne. I Høgebjerg-Skovby-Stollig var 43 % af jordbesidderne tysksindede, men de ejede 58 % af jorden; i Barsmark-Barsø var tallene tilsvarende. I disse landsbyer slog bondeoverklassen traditionelt tonen an. I 1800-tallet boede Løjts rigeste redere og kaptajner her og gav næring til forestillingen om, at løjttingerne var noget særligt sammenlignet med nabosognenes beboere. I 1930'erne var det fortid, men erindringen levede og styrkedes i 1931

med Marcus Lauesens succesroman *Og nu venter vi paa Skib*, der havde storhedstiden og dens udløb som tema. Den stolte fortid satte i særlig grad landbrugskrisen i relief som en social deklassering. På nær én fandt alle 14 tvangsauktioner i Løjt sogn 1927-36 sted i Barsmark, Skovby, Høgebjerg eller Stollig.¹¹ Således kom den over 50 ha store Stolliggård, hjemstedet for storhedstidens førende tyske skibsrederfamilie Bendixen, efter en tvangsauktion i 1933 over på danske hænder.¹²

Måske var det ikke tilfældigt, at det sydlige Løjt blev skueplads for det drama, som udspillede sig her og fik navnet Stolligaffæren.

Optakten – tvangsauktionen og dens forhistorie

I 1824 erhvervede Jes Jørgensen Moos en gård i Stollig, ironisk nok på en tvangsauktion. Efter ham fik sønnen Jørgen Jessen Moos og sønnesønnen Jes Moos gården. Sidstnævntes eneste søn Jørgen Moos faldt i 1916 i Frankrig. I stedet drev enken Clausine Moos gården videre efter mandens død med datteren Mette Alvine Moos, gift Pørksen, som medejer. Dennes søn Thomas Pørksen (1911-83) blev siden antaget som bestyrer, og i 1933 overtog han ejendommen efter sin mor og mormor.¹³ Det skete i forbindelse med en akkord, dvs. en nedskrivning af gælden efter forhandling med kreditorerne. Gårdens areal var da 27 ha. Ved købet overtog Thomas Pørksen en stor gæld: Sønderjyllands Kreditforening 36.000 kr., Sønderjysk Hypotekslånefond 9.000 kr., Løjt Sogns Sparekasse 4.000 kr., Lånekassen for Sønderjylland 5.670 kr. og Erhvervenes Lånefond 32 kr. – i alt 54.702 kr. Desuden skulle Pørksen give Clausine Moos fribolig i to stuer og et køkken i gårdens stuehus.¹⁴

Unge Pørksen sad hårdt i det. Som tysksindet søgte han naturligt nok Kreditanstalt Vogelgesang om et lån, men både i 1935 og i 1936 fik han afslag. Lederen af Deutsche Wirtschaftsberatungsstelle, dr. Lorenzo Christensen, rådede i april 1936 Pørksen til at lade gården gå på tvangsauktion, men spurgte dog alligevel Vogelgesang. Svaret var et nyt afslag. Risikoen for, at gården ved en tvangsauktion kom på danske hænder, var ringe: »Vi henviser til den af hr. Jep Schmidt fremsatte opfattelse, at man en gang skulle lade tyske gårde falde i danske hænder, for disse vil alligevel ikke vove at sætte den tidligere ejer fra gåden. En sådan fremgangsmåde ville – mente han – også være mere fordelagtig for den tyske kasse. Vi har med henblik på

Familien Moos' gård i Stollig, mens alt endnu åndede fred, idyl og velstand før 1914, her set fra haven. Første Verdenskrig kostede imidlertid den udsete arving livet, og i stedet tilfaldt gården i 1933 slægtingen Thomas Pørksen. Da var betingelserne for at drive landbrug radikalt ændret på grund af landbrugskrisen. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

denne, øjensynligt i Løjt ret udbredte mening, allerede forespurgt hos hr. overløjtnant Larsen, om man nu skulle vove eksperimentet med moder Pørksens gård. I tilfældet Thomas Pørksen, som jo i øvrigt alt for tidligt er blevet selvstændig og, som vi hører, ikke kan disponere finansielt, afviser vi altså, for at gentage det endnu engang, enhver stillingtagen før tvangsauktionen.«¹⁵

Hverken Vogelgesang eller de førende tyske nazister i Løjt ønskede reelt at hjælpe Pørksen, som man anså for uegnet som selvstændig landmand.¹⁶ De rådede ham i stedet til at lade gården gå på tvangsauktion, for de troede ikke på, at danske myndigheder turde sætte en tysk landmand ud af sin gård. Det vidner om et overmod, som sikkert beroede på Tysklands genvundne status som stormagt under Hitlers lederskab. Den 7. marts 1936 havde Tyskland besat Rhinlandet.

Med afslaget fra Vogelgesang var Pørksens skæbne beseglet. Sønderjyllands Kreditforening begærede den 17. april 1936 ejendommen sat på tvangsauktion på grund af udeblevne renter og afdrag. Pørksen

fik udsat auktionen med en ansøgning om sanering, men den blev afvist, og den 2. september blev der holdt auktionsmøde. Tvangsauktionen blev her berammet til den 23. september 1936 på tinghuset i Aabenraa.¹⁷

Før tvangsauktionen foregik der et spil om Løjt Sparekasses fordring, som Pørksens mor kautionerede for. Den 3. september holdt sparekassebestyrelsen møde med sin advokat, den dansksindede landsretssagfører Gregers Rosenstand. Her skulle man vælge mellem at overtage ejendommen eller søge fordringen solgt. Et tysksindet bestyrelsesmedlem, gårdejer Hans Nissen Krap, ville gerne erhverve gården til sin svigersøn. Rosenstand fik imidlertid bemyndigelse til at spørge i Hypoteklånefonden, om den kendte til interesserede købere. Senere samme dag meddelte Rosenstand familien Pørksen sparekassens beslutning. Familien havde indstillet sig på tvangsauktionen og anså et godt salg af fordringen for at være i fru Pørksens interesse, da hun så slap fri af sin kautionsforpligtelse. Rosenstand forhandlede herefter med Krap og svigersøn om køb af fordringen, men de afstod. Han telefonerede så til direktør Martin Hammerich fra Hypoteklånefonden – som tillige var formand for Grænsesoggenes Danske Samfund. Hammerich havde en mulig køber. Det var gårdejer Mads Warming fra Råhede i Hviding Sogn, som søgte efter en ejendom til sin søn Jørgen og som i forvejen havde en datter boende i Løjt. Ham telefonerede Hammerich til og fortalte, at salget af fordringen skete i forstående med ejeren. Efter at have set ejendommen mødte far og søn Warming den 16. september op på Rosenstands kontor. De bad ham udvirke et skriftligt tilbud fra sparekassen. Den 17. september tilbød sparekassen Warming at købe fordringen for 3.500 kr. Den 18. september meldte Krap, at han og svigersønnen alligevel ville byde 3.000, om nødvendigt 3.500 kr. for sparekassens fordring. Den 19. september erklærede Warming, at han antog sparekassens tilbud. På et møde med sparekassen den 21. september kom købet i stand. Warming stod nu stærkt som køber ved tvangsauktionen.¹⁸

Ligeledes inden tvangsauktionen anmodede hr. Witt fra Stollig Vogelgesang om hjælp til at købe ejendommen, men skønt tysksindet blev han afvist med den begrundelse, at kreditanstalten ikke ville »jage en tysker fra gården til fordel for en anden«. ¹⁹ Kreditanstaltens tillidsmand, Jürgen Schmidt fra Øster Terp, berettede ellers efter en forhandling med fru Pørksen, at »tilfældet er håbløst« og en tvangsauktion uundgåelig.²⁰

Den 23. september 1936 fandt tvangsauktionen sted.²¹ Først blev gården sat på auktion på det vilkår, at Clausine Moos kunne blive boende. Der fremkom ingen bud. Dernæst blev der holdt auktion uden bolig for fru Moos. Der fremkom nu to bud: Overretssagfører Holger Boeck 100 kr. på vegne af Sønderjyllands Kreditforening og landsretssagfører Rosenstand 49.600 kr. på vegne af Jørgen Warming. Imidlertid begærede Thomas Pørksen auktionen udsat, da Nis Lorenz Closter fra Stollig ville forsøge at redde ejendommen for familien. Den blev derfor udskudt til den 10. oktober. Rosenstand forhøjede Warmings bud til 53.450 kr.

Da det blev klart for de tysksindede i Løjt, at en dansksindet køber stod parat, blev det fem minutter i tolv forsøgt at holde Pørksen ved gården. Fru Pørksen, Nis Lorenz Closter fra Stollig og gårdejer Christian Matthiesen fra Fladsten opsøgte Mads Warming for at få ham til at trække sit bud tilbage, så fru Pørksen kunne overtage gården og drive den sammen med sin egen. Mads Warming anså dette for urealistisk og afviste.²² Til politiet fortalte han senere, at hverken han selv eller sønnen ville medvirke til at bevare ejendommen på tyske hænder.²³ Mads Warming kom fra en udpræget dansksindet familie. Hans far var dansk statsborger og blev udvist af de preussiske myndigheder. I 1904 forsøgte den unge Mads at befri sin far, da denne under et illegalt besøg i hjemmet blev pågrebet af en hjemmetysk husmand, hvilket indbragte ham en bøde på 100 mark.²⁴ Ifølge Martin Hammerich besad Warming senior »Vestboens stædighed«.²⁵

Ifølge redningsplanen skulle fru Pørksen overtage gården på tvangsauktionen. 30 tønder land skulle bortforpagtes til Matthiesen. De tilbageværende 24 tønder land skulle Thomas Pørksen forpagte. Fru Moos skulle blive boende på gården og af sin invaliderente betale husleje og føre huset, så lønnen til en pige kunne spares. Til at overvåge driften og rådgive Pørksen skulle der indsættes et »kuratorium« med tre erfarne landmænd, heriblandt Matthiesen som repræsentant for Vogelgesang. Oven i nogle privat fremskaffede midler skulle der bruges et lån hos Kreditanstalten på knap 3.500 kr. Den 9. oktober blev planen forelagt skibsreder Jacob Jebsen i Aabenraa, som videre sendte den til Vogelgesang samme dag. Skibsrederen indså, at planen var »temmelig udsigtsløs« og bemærkede: »Skylden for dette bærer naturligvis i det væsentligste hans rådgivere (hr. Larsen) og hetzen imod Deres institut, som sluttelig fører dertil, at folkene ikke tror på hjælp hos Dem. Jeg vil imidlertid ikke undlade at videregive de ved-

Mads Warming (1876-1964) var gårdejer i Råhede i Hviding sogn og søgte efter en gård til sin søn Jørgen. Han kom fra en udpræget dansksindet familie og havde som ung været i konflikt med de preussiske myndigheder. Da han først havde sat sig for at erhverve gården i Stollig på tvangsauktionen, lod han sig ikke bevæge fra sit fortsæt, og han bød derfor højest og fik ejendommen. Foto i privateje.

lagte enkeltheder til dem. De ved, at jeg altid har haft en interesse for halvøen Løjt, hvis tyskhed jo er helt særligt truet. Lykkes det Hammerich at få gården eller en del af jorden over på sin hånd, vil der naturligvis opstå nye bosættelser.«²⁶ Jepsen nærede tydeligvis mere sympati for den nationalkonservative Georg Vogelgesang end for den nazistiske Peter Larsen.

Samme dag mødte Hans Krag, Jep Schmidt og Nis Lorenz Closter op hos Vogelgesang med planen; dog blev lånebehovet nu sat til 9.883 kr. Vogelgesang gav grønt lys med den begrundelse: »at det drejer sig om en gammel familieejendom, at hr. Jepsen [!], Aabenraa, er gået ind for den og at de tre herrer [Mathiesen, Closter og en tredje] vil stå inde for en ordentlig drift«.²⁷

Den 10. oktober 1936 fandt anden tvangsauktion sted.²⁸ Landsretssagfører Weber bød 53.550 kr. på vegne af fru Moos. Han begærede auktionen suspenderet og ringede op til Vogelgesang, der bekræftede, at kreditanstalten stod inde for fru Moos.²⁹ Landsretssagfører Rosenstand bød derefter over med 100 kr. Sådan fortsatte de to advokater, indtil Rosenstand nåede op på 54.500 kr. Han begærede da, at Weber skulle stille yderligere sikkerhed. Det blev afvist af fogeden. Rosenstand bød da 55.000 kr. og oplyste, at han bød på vegne af Jørgen Warming, samt at denne siden første auktion havde erhvervet Lånekassen for Sønderjyllands fordring. Da Lånekassen sad i femte prioritet, var denne fordring reelt værdiløs, og Warming havde derfor købt

den første fordring på 1.182 kr. for 100 kr.³⁰ Med sit sidste bud havde Rosenstand budt 50 kr. ind i Lånekassens – nu Warmings – fordring, der dog dermed langtfra var dækket ind. Derfor erklærede Rosenstand, at han, såfremt overbud ikke fremkom, ville begære auktionen standset for at Warming kunne overtage ejendommen som ufyldstgjort panthaver, dvs. som en kreditor, der ikke kunne få sin fordring dækket fuldt ind ved det sidste bud. Der kom ikke flere bud. Alligevel gav Rosenstand Weber en sidste mulighed for at byde, såfremt han kunne stille sikkerhed for 10.000 kr. til dækning af restancer, omkostninger og Warmings tilgodehavender. Auktionen blev udsat i en halv time for at give Weber lejlighed til dette. Det var imidlertid ikke muligt – efter sigende, fordi Vogelgesang afviste videre medvirken. Weber begærede auktionen udsat i 8 dage, men det havde fogeden ikke hjemmel til. Auktionen blev derfor standset, og ejendommen tilfaldt Jørgen Warming.

Ansvaret for dette udfald lå på tysk side. Man afviste at hjælpe Pørksen og satsede overmodigt på, at danske myndigheder ikke turde sætte ham ud ved tvangsauktionen. Man forspildte to chancer for at søge gården solgt til andre tysksindede landmænd. Der manglede fodslag mellem de lokale tyske ledere, de tysksindede medlemmer af sparekassens bestyrelse og kreditanstalten. Da man fik en redningsplan i stand, var tidspunktet forpasset. Den danske side var anderledes effektiv. Da sparekassen satte sin fordring til salg, fandt man en dansksindet køber. Mads Warming købte den i tiltro til, at Pørksens havde opgivet at beholde ejendommen, men fastholdt sin interesse i gården på trods af redningsplanen, fordi denne i sit sigte var tysk. Jørgen Warming fik hurtig hjælp til overtagelsen. Landeværnets næstformand Hans Jepsen Christensen og direktør i Sønderjyllands Kreditforening P.A. Callø sørgede for et lån til ham på 3.000 kr. fra skibsreder A.P. Møller, der støttede danske landmænd i jordkampen. Det skete med begrundelsen: »Gården er meget forsømt, men kommer nu i en dygtig ung mands hænder«. Landeværnet gav et lån på 2.200 kr. for at »få denne ejendom på danske hænder«, ligesom Hypoteklånefonden gav afkald på 1.600 kr. i restancer og Lånekassen ydede et lån på 4.700 kr. Mads Warming selv kom til at betale 12-13.000 kr.³¹ De ledende skikkelser i landsdelens danske jord- og nationalpolitiske miljø greb således den opståede mulighed for at svække hjemmetyskheden i Stollig.

Warmings overtagelse af Pørksens ejendom var dermed en del af den standende jordkamp, hvor ejendomme gik fra tysk over i dansk

eje eller omvendt – det sidste forekom også.³² Set i dette lys overrasker det, at reaktionen på netop dette ejerskifte blev så voldsom.

Konflikten begynder – Jep Schmidts læserbreve og »genindsættelse« af Pørksen

Udfaldet af tvangsauktionen fik, den 20. oktober 1936, Jep Schmidt til at skrive et læserbrev i *Nordschleswigsche Zeitung* med overskriften »Afskyelig klapjagt på ældgammel tysk arvegård«. Her blev det fremstillet således, at familien Moos havde siddet på gården siden de brutale svenskekrige i midten af 1600-tallet, hvortil Schmidt føjede: »10-11 generationer efter Trediveårskrigen skræk falder den marxistiske stats hammer over ejendommen. Hvad der var uadskilleligt i fire lange århundreder, trods mord og krig, inflation og misvækst, det bliver i dag splittet ad og slået i stykker i det »frie« demokratiske Danmark.« Med tydelig inspiration fra nazistisk Blut und Boden ideologi hed det videre: »Bonde og hjemstavn, familie og arvegård, de hørte sammen på grund af Trediveårskrigen blodoffer, i kraft af sved og arbejde gennem lange århundreder en enhed.«

Efter tysk Blut und Boden tankegang var bonden og jorden uadskillelige. Bønderne udgjorde samfundets ryggrad, der skulle sikre fornyelsen af det tyske folks blod. Tvangsauktioner var derfor utænkelige og blev standset af nazistynet med den såkaldte »rigsarvegårdslov« fra 1933, der sikrede gården i slægtens besiddelse. Med disse gennemgående tågede, antimoderne forestillinger lykkedes det nazisterne at vinde stærk opbakning i den tyske landbefolkning, særlig på højderyggen i Sydslesvig. Jep Schmidt forsøgte helt indlysende at overføre denne succes til Nordslesvig.

Ifølge Schmidt viste tvangsauktionen »med hvilke brutale midler tvangsdaniseringen af vores nordslesvigske hjemstavn bliver gennemført. Statens forenede pengeinstitutter har bevist, at de ikke kender til ligeberettigelse. De forfølger planmæssigt deres mål, tro mod marxismens og den aggressive grænsedanskheds grundsætninger, at smadre den nordslesvigske og frem for alt den hjemmetyske bondestand.« Jep Schmidt rettede også sin vrede mod Warming personligt: »Træffende for karakteristikken af den nye ejer, hr. Warming, er de ord, som han slyngede imod den 70-årige fru Moos, da hun bad ham om at afstå fra købet af hendes slægtsgård. »Jeg har den samme ret til gården som Dem«, sådan lød hr. Warmings svar. Vi ved altså, hvem

vi har at gøre med«. Meget betegnende sluttede læserbrevet med et »Heil Hitler!«. ³³

Mads Warming bestred, at han selv eller sønnen skulle have sagt som citeret til fru Moos. ³⁴ Også nøjagtigheden i slægts- og ejendoms-historien var det så som så med. Som nævnt kom familien Moos først i besiddelse af gården i 1824 ved en tvangsauktion. Eller også blev sådanne detaljer underordnet det politiske formål. I øvrigt blev det i november 1937 påvist, at Jep Schmidts egen oldefar i 1822 havde erhvervet gården i Løjt Kloster på en tvangsauktion. ³⁵

Jep Schmidt skrev også om tvangsauktionen til gårdejer Wilhelm Deichgräbers blad *Nordslesvig venter*. Her spandt han videre på Blut und Boden tråden og skrev blandt andet: »Systemets sejr synes at være fuldstændig – hvis ikke – ja, hvis ikke vi lever i en tid, hvor retsopfattelsen er ved at blive revideret. En tid, hvor nye tanker vinder frem, og den evige lov om blod og jord på ny bliver ret. Hvor vor nuværende romerske retskendelse bliver afløst af germanernes love, og hvor gamle slægter bliver sat ind i deres gamle rettigheder«. Håbet var altså, at nazismen snart også brød igennem i Danmark. Truende mod Jørgen Warming hed det videre: »For de folk, der som hyæner i disse brydningsår har benyttet sig af deres næstes nød, har vi kun ét tilovers: I bliver husket og aldrig glemte«. ³⁶

Jep Schmidt iværksatte også en happening, hvormed han »genindsatte« Pørksen som ejer af gården. Jørgen Warming flyttede ind på gården den 15. oktober 1936, mens Pørksen fik lov til at blive boende til den 19. samme måned, hvor han flyttede ud med sine sidste ting. Den 20. oktober ved 19.30-tiden kom der imidlertid en lastbil ind på gårdspladsen. Med den kørte Thomas Pørksen, Walter Spies fra Barsmark og Jep Schmidt fra Løjt Kloster. På ladet befandt sig Thomas Pørksens seng med sengetøj, et par gamle stole og et gammelt bord. Trods Jørgen Warmings protester blev møblementet læsset af og sat ind i gårdens forstue. Schmidt og Spies kørte igen, mens Pørksen slog sig ned i forstuen. Da han nægtede at forlade ejendommen, tilkaldte Jørgen Warming politiet. Det skete ved ottetiden. Politiet kom og gav Pørksen ordre til staks at forlade ejendommen og afhente sine møbler næste morgen. Pørksen forlod derefter gården ved nitiden. Derimod hentede han ikke sine ejendele den næste dag, og Warming stillede dem derfor ud i gårdens lade. Den 22. oktober kørte han dem ind til tinghuset i Aabenraa, hvor de blev optaget som hittegods. Først den 2. november hentede Pørksen sit habengut hos retten. Warming øn-

skede intet yderligere foretaget. Et modtaget trusselsbrev anså han for en drengestreg eller en dårlig spøg.³⁷ Denne moderate holdning høstede han kun utak for.

Jep Schmidts aktion vakte stor opsigt i aviserne. *Nordschleswigsche Zeitung* overdramatiserede politiets bortvisning af Pørksen med påstanden: »Den fra sin arvegård fordrevne bonde Thomas Pørksen-Stollig blev i går aftes sat ud i natten af to politibetjente«. ³⁸ Nis Lorenz Closter skildrede i et læserbrev årsagen til »genindsættelsen«: »Hjemve efter sine fædres gamle arvegård, mindet om hans i krigen for fædrelandet faldne onkel, hvis arv han havde tiltrådt, har ikke ladet ham i ro, og til sidst foranledigede hans tro hunds tiggeri ham til at flytte ind i sit hus med nogle få ejendele.« Closter mindede Warming om det 9. bud: »Du må ikke begære din næstes hus«. Han så frelsen i nazismen: »Dog nationalsocialismens flodbølge vil også skylle over til os, lige så sikkert som Reformationen for 400 år siden. Heil Hitler«. ³⁹ De følgende dage bragte avisen en lang reportage om forløbet af tvangsauktionen, der blev betegnet som en »brutal voldtægt af en bofast hjemmetysk familie« med den hensigt: »Man ville fortrænge familien Moos-Pørksen fra deres gård, fordi de er tyske!« ⁴⁰ Tonelejet var skingert og skabte et klima, hvor yderligtgående aktioner kunne forudses.

De danske aviser tog som ventet afstand fra Jep Schmidts aktion. ⁴¹ Heller ikke alle i mindretallet billigede den. Folketingsmand Johannes Schmidt betegnede i et brev til Vogelgesang Jep Schmidts aktion som »en dumhed, som man ikke kan holde hånden over«. Vogelgesang selv skrev i et brev til bankdirektør Karl Orth i Flensborg: »Desværre synes man fra ung tysk side at tilføje Warming, der allerede er flyttet ind på ejendommen, allehånde slags terror og drengestreger. Det svarer til den som følge af en forbryderisk agitation sig stadig mere udbredende tøjlesløshed«. Man får her et glimt af den nationalkonservative Vogelgesangs afstandtagen til nazismen eller i det mindste til dens frembrusende repræsentanter. ⁴²

Jørgen og Mads Warming anmeldte til politiet, at Thomas Pørksen efter deres mening uretmæssigt havde solgt korn fra gården mellem de to tvangsauktioner. Da de besøgte gården et par dage før den første auktion, bemærkede de utærsket korn i laden, som manglede efter den anden auktion. De anslog, at der var fjernet ca. 150 tønder korn. Foreholdt dette bragte Pørksen ca. 50 tønder tilbage. Warming var ikke tilfreds, men bad politiet om ikke at foretage sig videre. ⁴³ Havde han håbet dermed at bringe sindene til ro, tog han fejl.

Konflikten tilspidises – trusselbreve, graffiti og hærværk

Det varede ikke længe, før der også blev grebet til kriminelle handlinger imod Jørgen Warming for at fordrive ham fra gården.⁴⁴

Den 15. oktober 1936 modtog Jørgen Warming et anonymt brev med teksten: »Kender du det tiende bud? Hved du at du er en elendig røver en grådig sjakal. Du har bevist at du ikke kender barmhjertighed. Vær sikker på, at du ej heller skal få pardon, når vi gør regnskab op! Du skal ikke blive glemt«. Det tiende bud lød efter Luthers lille katekismus: »Du må ikke begære din næstes hustru, folk eller fæ eller noget, der hører din næste til«. ⁴⁵ Den 21.-22. oktober 1936 fik Jørgen Warming anonymt tilsendt et eksemplar af Luthers lille katekismus, hvor det 9. bud var indstregt med rødt. Det lyder: »Du må ikke begære din næstes hus«. ⁴⁶ De anonyme henvendelser sigtede således både til den faste ejendom og løsøret!

En nat omkring den 31. oktober 1936 blev der slået fire ruder ind i gårdens stuehus, heriblandt to i soveværelset. En gang i oktober forsøgte nogen at overtale Jørgen Warmings tjenestekarl Johan Alfred Svenson til at lægge et stykke jern i Warmings hakkelsesmaskine, så den ville gå i stykker, når den blev sat i gang. En nat 1-2 uger før jul 1936 blev der på gavlen af Stollig mejeri ud mod vejen malet med hvid oliemaling: »Warming kæltring«, men mejeribestyrer Asmus Hende vaskede det væk. Julenat 1936 gentog begge dele sig. Natten til den 12. januar 1937 blev der slået 13 ruder ind i gårdens stuehus og ødelagt fem vinduesrammer og sprosser. Igen gik det ud over soveværelset, hvor Jørgen Warming denne gang lå og sov. Desuden blev der hældt to dunke med petroleum og en sæk med hestemøg i gårdens brønd, som derved blev gjort ubrugelig i længere tid. Brønden lå ca. 200 meter nordøst for gården. Samme nat blev der på Stolligårds mur ud mod vejen med røde bogstaver malet »Tyv Warming«.

Sådanne metoder var sjældne i den dansk-tyske nationalitetskamp og vakte derfor opsigt i pressen. *Nordschleswigsche Zeitung* bestred, at tysksindede stod bag. Imidlertid blev metoderne mødt med forståelse af overløjtnant Peter Larsen, Skovby, der i *Hejmdal* kommenterede avisens afstandtagen fra dem således: »Hejmdal kan i øvrigt godt forskåne os for sådanne ramaskrig. Den nordslesvigske bonde, der kæmper en fortvivlet kamp, er aldeles ikke betænkelig ved de metoder, der er bleven anvendt overfor J. Warming, Stollig. Han er tværtimod overbe-

*K. Wenzel & Søn
Schriftsætning og tryk
Altona, Hamborg*

*20. Sept.
1937*

12. 12. 1937

*Publikations-
nr. 43 58 97*

Dansk Familie Blad
Fredag den 29. Maj 1937.

*Gerechthijk Oorlog
AMSTERDAM
L. M. H. B. 1937*

Af
**TAGE
HEFT**

En Artikel, der gi-
ver et interessant
Indblik i den man-
geartede tyske Akti-
vititet, der udfoldes
i vort Grænseland.

*I et Sving falder Løjtnernes Lys over en Huskøgs helde Plac.
Man slunder med et Salt: Vægen er bemalt med store
blodrøde Bogstaver (paa Landevejen gennem Løjt i Nør-
heden af Aabenraa).*

MØRKEMÆND
paa Sønderjyske Veje.

*BILAG
RIGSADVOKATEN*

Graffiti på Stolliggårds mure vendt mod Jørgen Warming. Fra reportage i »Dansk Familieblad« maj 1937, som indgik i retssagen. RAA, Aabenraa politi nr. 280: Straffe-akt 1/1947.

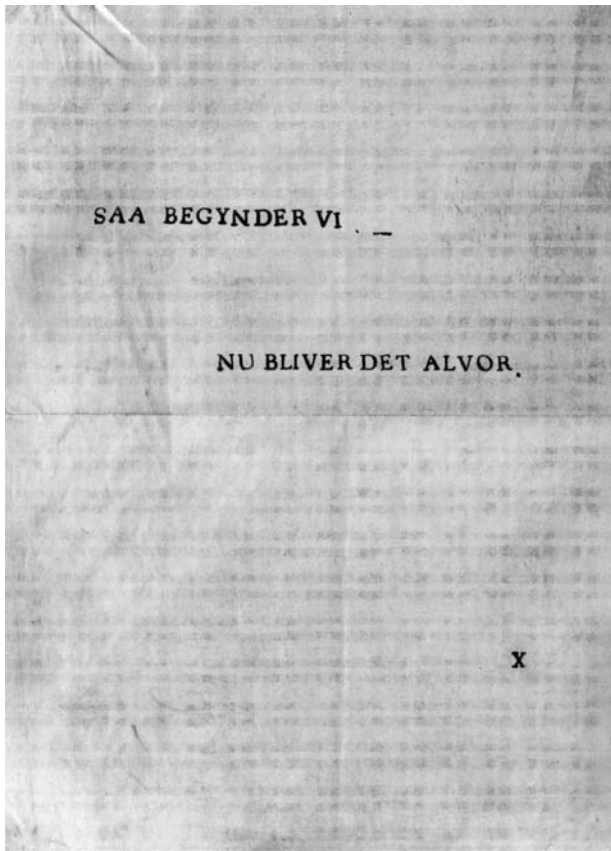
vist om, at kun anvendelsen af disse metoder vil bidrage til at skabe andre forhold. Denne lille ubetydelige episode er måske kun indledningen til langt alvorligere tildragelser. Men når allerede denne kan bidrage til at folk som Warming, Råhede, bliver betænkelig ved på en sådan måde at udnytte en standsfælles nødtilstand og fremtidig ser bort fra at strække deres begærlige fingre ud efter vor hjemlige jord, så er efter min opfattelse hensigten nået.«⁴⁷ Peter Larsen var som partisekretær for NSDAP-N en fremtrædende mand i mindretallet. Derfor kan hans udtalelse vanskeligt tolkes anderledes, end at man her

på højeste sted accepterede metoderne. Dette omfattede dog ikke pastor Schmidt, der i Folketinget den 4. maj 1937 udtalte: »Selvfølgelig fordømmer jeg den fremgangsmåde, der er brugt, også hvis det virkelige var gjort fra tysk side, hvad der jo ikke er eftervist.«⁴⁸

Politiet iværksatte en omfattende efterforskning for at finde de skyldige. I flere henseender fik den et vanskeligt og problematisk forløb. Vanskeligt, fordi politiet ofte stødte mod en mur af tavshed i lokalbefolkningen. Problematisk, fordi nogle politifolk viste modvilje mod Jørgen Warming, mens andre var for tjenstivrige. Da Warming anmeldte rudeknusningen, sagde overbetjent Larsen: »Ja, Warming jo oftere De løber til politiet des værre bliver det«, og han opfordrede i stedet Warming til at anskaffe sig et jagtgevær og en bidsk hund. En anden sagde: »Warming, når man har fået en ejendom, må man også være mand for at værge den«. En tredje betjent ville ikke tage Warmings anmeldelse af det ovennævnte ulovlige kornsalg alvorligt.⁴⁹ Omvendt fremgår det af politiets egen rapport, at kriminalbetjent Jørgen Nielsen fremkom »i den vanskelige sags interesse med en udtalelse om, at hvis han [ovennævnte tjenestekarl Svenson] kunne komme med positive oplysninger, skulle det ikke skorte på en belønning, og han sagde videre, at han (Nielsen) ikke var uvillig til at betale ham en »hundredelap« af egen lomme. Svenson ville gerne tjene en sådan skilling.«⁵⁰ Kriminalbetjenten var altså så ivrigt efter at skaffe beviser til veje, at han ville købe sig til et vidneudsagn hos en fattig landarbejder, en metode, som man skulle tro mere hørte hjemme i en amerikansk film end i en dansk kriminalsag.

Politiets efterforskning førte til, at Jep Schmidt blev anholdt den 23. februar 1937 og Thomas Pørksen den 27. De blev begge sat under tiltale for hærværk og for ærekrænkelser og blev fængslet indtil henholdsvis den 5. og den 10. marts. De nægtede begge at have begået eller medvirket til forbrydelserne. Endvidere blev Nis Lorenz Closter sat under tiltale, men alene for ærekrænkelser, og derfor ikke fængslet. Også han nægtede sig skyldig.

Fængslingen af Jep Schmidt vakte stor opsigt. De tysksindede på Løjt Land holdt den 25. februar opstillingsmøde til sognerådvalget i Løjt Kirkeby. Deltagerne, hvis antal blev opgivet forskelligt i pressen til mellem 100 og 300, opstillede Jep Schmidt som spidskandidat på Schleswigscher Wählervereins liste. Det var et klart tillidsvotum. Der blev også vedtaget en længere resolution mod fængslingen af Jep Schmidt, som sluttede således: »Vi vil være fri for tvangsauktioner,

Et af de anonyme trusselsbreve sendt i begyndelsen af maj 1937 til Jørgen Warming, Stollig. RAÅ, Aabenraa politi nr. 280, straffeakt 1/1947.

akkord, udsættelser og deslige. Og vi ønsker, at vore egne folk ikke udsættes for politiets forfølgelser, fordi de kæmper for bondestandens befrielse.« Resolutionen var temmelig moderat uden nazistiske markeringer. En til lejligheden digtet sang blev sunget. Den rummede blandt andet følgende løfte til Warming: »For folk som dig er der ingen plads her, det vil vi bevidne«. Ved halvtiden om natten gik mødedeltagerne i tavs protestmarch forbi Warmings gård. Blandt de marcherende var Jens Møller, Deichgräber, Closter og Larsen. Da marchdeltagerne nåede frem til gården, hvor politiet var kommet til stede, trampede de demonstrativt taktfast i vejbelægningen. Ved halvtiden blev marchen opløst, og deltagerne søgte hjemmefter.⁵¹

Mens politiet og retten arbejdede, fortsatte chikanerne mod Warming. Den 28. april 1937 anmeldte han, at der var fjernet tandhjul og skruenøgler fra hans såmaskine, mens den stod ude på marken. Den 4. maj modtog han et nyt trusselsbrev med den håndtrykte tekst: »Så begynder vi. Nu bliver det alvor«. Og endelig blev i anden halvdel af juni et elektrisk kabel hørende til hans motor i laden skåret over to steder. Det lykkedes ikke politiet at finde gerningsmændene til disse forbrydelser.⁵²

Stolligsagen for retten

Den 12. maj 1937 begyndte sagen mod Jep Schmidt, Thomas Pørksen og Nis Lorenz Closter ved Retten i Aabenraa. Politimester Aage Agersted var anklager. Jep Schmidt holdt en forsvarstale, som viste, at han havde lært af sit store forbillede Adolf Hitler, der efter sit fejlslagne ølstuekup i München i 1923 misbrugte retssalen som politisk talerstol. Schmidt betegnede anklagerne imod ham som »det uhyrligste m.h.t. fantasi og fri digtning«. Idet han uden videre tog alle landsdelens bønder til indtægt for sine synspunkter, hævdede han: »Det er ikke Nordslesvigs bønder, som hører til på anklagebænken, men det danske system«. Han citerede »vor fører« for at sige: »Glem ikke, at den helligste ret på jorden er bondens ret til sin ager, til sit hjemms muld, som han og generationer før ham med stor flid har drevet og dyrket«, ligesom han slog fast: »Skal jeg have et moralsk ansvar, så må jeg give dette videre til den, der har givet den nordslesvigske bonde en ny frihedsvilje, til Adolf Hitler.«⁵³

Den 19. maj blev der fældet dom.⁵⁴ Schmidt fik 10 dages hæfte, dvs. en mildere form for indespærring uden for det egentlige fængsel og med mulighed for egen forplejning og eget arbejde. Straffen blev anset for udstået med varetægtsfængslingen. Retten fandt det ikke bevist, at han havde deltaget i hærværket mod Warming. Derimod anså retten det for godtgjort, at han havde skrevet det anonyme brev, som Warming modtog den 15. oktober 1936. En indkaldt skriftekspert havde erklæret, at skriften i brevet efter alt at dømme var identisk med Schmidts håndskrift. Retten fandt, at brevet både var ærekrænkende og rummede en trussel mod Warming.

Thomas Pørksen fik otte måneders fængsel og blev frakendt de borgerlige rettigheder i fem år. En række indicier pegede på ham. For det første var han forbitret over Warmings køb af gården på tvangs-

auktionen og viste sig aggressiv ved at have anstiftet sin egen »gensættelse«. For det andet vidste han ifølge vidneudsagn fra Jørgen Warming, i hvilket værelse denne sov. For det tredje vidste han, at der ved de ituslåede vinduer befandt sig en kældernedgang, som ikke-stedkendte nemt kunne falde ned i. For det fjerde kendte han til placeringen af brønden, skønt den lå afsides og skjult i forhold til gården. For det femte havde han dagen før brøndforgiftningen til brug for Nis Lorenz Closter købt 40 liter motorpetroleum hos købmand Struckmann i Bodum, og Teknologisk Institut havde fundet frem til, at der netop var hældt motorpetroleum i brønden. For det sjette måtte en høj person stå bag skriveriet på Stolliggårds mure, og Pørksen var netop over middelhøjde. For det syvende blev en åben dåse med rød møjje af samme type som den, der var benyttet ved smædeskriveriet, fundet på Pørksens mors ejendom, hvor han opholdt sig. For det ottende erklærede arbejdsmand Svenson, der først havde arbejdet for Pørksen og siden for Warming, at førstnævnte havde forsøgt at overtale ham til at jage et stykke jern i Warmings hakkelsesmaskine. Som nævnt var Svenson dog næppe noget pålideligt vidne.

Nis Lorenz Closter blev idømt en bøde på 100 kr., subsidiært hæfte i fire dage. Han erkendte at have sendt katekismen med det 9. bud understreget med rødt til Warming uden afsenderadresse, men ikke, at det skulle være ærekrænkende.

Ud over straffedommene skulle de tre betale erstatninger for lidelser, tort og ulempe til Warming: Closter 50 kr., Schmidt 100 kr. og Pørksen 500 kr.

Dommen vakte stærk opsigt i pressen. Holdningen til dem afspejlede ganske forudsigeligt de nationale skillelinjer.⁵⁵ Jens Møller betegnede den 21. maj 1937 i et opråb til sine meningsfæller i NSDAP-N kendelsen fra retten i Aabenraa som »en skændselsdom«, der afspejlede systemets forfølgelse af nationalsocialisterne.⁵⁶

De tre dømte appellerede deres domme til Vestre Landsret.⁵⁷ Statsadvokat Holm krævede Jep Schmidt dømt i overensstemmelse med det oprindelige anklageskrift, altså også for hærværk, og ønskede i øvrigt dommene stadfæstet, men med højere straffe. Landsretssagførerne Weber og Clausen krævede alle tre frifundet. Den 27. juli 1937 afsagde landsretten sin dom. Den frifandt Jep Schmidt ikke alene for hærværket, men også for at have sendt det anonyme brev til Jørgen Warming, da der ikke var ført tilstrækkeligt bevis herfor. Derimod blev dommene over Pørksen og Closter stadfæstet.⁵⁸ Den nye dom

De tre anklagede i Stolligsagen for Højesteret. Fra venstre Thomas Pørksen, Lorenz Closter og Jep Schmidt. Efter Hejmdal 15. februar 1938.

vakte endnu større opsigt i pressen. *Nordschleswigsche Zeitung* betegnede den som en »fejldom«. ⁵⁹

Pørksen søgte om at få sin sag prøvet for Højesteret, og det blev bevilget. Anklagemyndigheden indankede dommene over både Pørksen og Schmidt. Det sidste var næppe taktisk klogt, da retssagen derved fik en stærkere politisk karakter. Den 18. februar 1938 fandt Højesteret frem til sin afgørelse. Ikke alene Jep Schmidt, men også Thomas Pørksen blev nu frifundet. Højesteret fandt, at uviljen mod Warmings køb af gården var ret udbredt i lokalområdet, og at der savnedes tilstrækkelig sikkerhed for, at netop Schmidt og Pørksen skulle have begået forbrydelserne. Specielt om Svensons vidneudsagn fandt Højesteret, at det var usikkert, hvorvidt Pørksens ord til Svenson om at lægge jern i hakkelsesmaskinen havde karakter af en strafbar opfordring. Højesteret afviste dog de to tiltaltes krav om erstatning for uberettiget fængsling. ⁶⁰ Ifølge politiet blev dommen modtaget med tilfredshed i den sønderjyske befolkning, da man derved undgik at skabe martyrer. ⁶¹

Konflikten skærpes yderligere – håndgribeligheder mod Jørgen Warming

Thomas Pørksens had til Jørgen Warming gav sig også korporlige udslag. Den 9. december 1937 overfusede han Warming på Jørgensens smedje i Stollig med ordene: »Der kommer den idiot, den røver, den petot«. Warming ignorerede dette og gik ind i smedens privatbolig for at betale sin regning. Da han nogle minutter senere kom ud, greb Pørksen fat i brystet på ham, skældte ham ud, truede ham med klø og skubbede ham tilbage mod et gelænder. Først da en anden kunde, Adolf Schmidt, gik ud og sagde til Pørksen: »hold nu hellere op med det Tommy, det har du ikke noget ud af alligevel«, slap han sit greb i Warming. Warming krævede Pørksen straffet for forulempelser og trusler, men denne slap med et polititilhold om at holde sig fra Jørgen Warming.⁶²

Der skulle gå næsten to år, før Thomas Pørksen gjorde alvor af sin trussel om at give Jørgen Warming klø. Den 14. august 1939 ved halvntiden om morgenen var han sammen med sin bror Jes Jürgen på vej til markarbejde ad Knapstien fra Stollig mod Aabenraa. Jørgen Warming kom cyklende i samme retning. Idet han passerede de to brødre, gav Thomas Pørksen ham et skub, så han nær mistede balancen. Derefter greb Pørksen fat i cyklens bagagebærer for at standse Warming, som måtte stå af cyklen. Thomas Pørksen gik løs på Warming med skub og knubs, greb ham om halsen og væltede ham om, så han faldt i grøften. Da han igen rejste sig, gav Jes Jürgen Pørksen ham et kraftigt slag på venstre side af hovedet, så han igen faldt til jorden og et kort øjeblik var bevidstløs. De to brødre gik videre ind mod byen. Da Jørgen Warming igen var kommet på benene, tog han cyklen og kørte den modsatte vej og videre ad en omvej ind til Aabenraa for at melde det passerede til politiet. Han blev undersøgt af en læge, der kunne konstatere, at venstre side af ansigtet var ømfindtligt ved berøring og let hævet. To tjenestekarle fra Strågård, som på en afstand af ca. 400 meter overværede hændelsen, bekræftede Warmings forklaring. Retten i Aabenraa dømte den 25. oktober 1939 Thomas Pørksen til hæfte i 30 dage og Jes Jürgen Pørksen i 20 dage, og sammen skulle de betale Warming 50 kr. i erstatning for tort og svie.⁶³

Thomas Pørksen havde gode erfaringer med at appellere en dom og gjorde det også i dette tilfælde, broderen og anklagemyndigheden ligeså. Den 8. februar 1940 skærpede Vestre Landsret straffene til 60

Stedet på Knapstien, hvor Jørgen Warming blev tvunget af cyklen, slået og skubbet i grøften af brødrene Thomas og Jes Jürgen Pørksen den 14. august 1939. Foto i RAA, Aabenraa politi nr. 280: Straffeakt 1/1947.

dages hæfte til Thomas Pørksen og 50 dage til Jes Jürgen Pørksen, men gjorde dem til gengæld betinget.⁶⁴

På tærsklen til besættelsestiden blev denne dom den sidste i det juridiske opgør med de kriminelle handlinger rettet imod Jørgen Warming. I mellemtiden var konflikten blevet udvidet til det økonomiske felt. Også her endte modsætningerne i retssalen.

Konflikten udvides – økonomisk boykot af Jørgen Warming

Som ny ejer søgte Jørgen Warming optagelse som andelshaver i Stollig andelsmejeri. På mejeriets generalforsamling den 23. oktober 1936 fik Jørgen Warming nok lov til fortsat at levere mælk til mejeriet, men hans indmeldelse blev foreløbig stillet i bero.⁶⁵ Det betød, at han ikke kunne få del i mejeriets efterbetaling til sine leverandører. På hesteforsikringsforeningens møde i april 1937 blev Warmings optagelse tilsvarende afvist med 21 stemmer imod og kun 5 for.⁶⁶ Og på den

næste generalforsamling i mejeriet den 22. oktober 1937 blev optagelsen af Warming afvist med 28 stemmer imod og 12 for, mens fem stemte blankt.⁶⁷ Økonomisk boykot var således et af de andre midler, som blev taget i brug for at tvinge Warming fra gården.

På mejeriets generalforsamling den 13. juni 1939 var der på ny en livlig diskussion om optagelse af Warming som andelshaver. Før afstemningen fremlagde gårdejer Peter Frank, formand for Løjt Sogns Danske Samfund, en erklæring, hvis underskrivere nægtede at tage imod den del af efterbetalingen, som rettelig tilfaldt Warming, nægtede at betale til en tabt proces og betragtede Warming som andelshaver. Frank opfordrede andelshaverne til at skrive under på erklæringen i stedet for at deltage i afstemningen. Ud over Frank selv skrev 17 andre under. Afstemningen endte med 23 nej til optagelse, seks ja og fire blanke.⁶⁸

Warming anlagde herefter sag mod mejeriet ved Retten i Aabenraa. L.S. – Landbrugernes Sammenslutning – var generelt imod tvangsauktioner og tilbød at betale mejeriets sagfører. På mejeriets ekstraordinære generalforsamling den 10. juli betonedede organisationens lokale repræsentant, Andreas Bonde fra Barsmark, »det sammenhold der burde være indenfor L.S., her gjaldt det om at samles og værne om hjemmet uden at se på nationale følelse[r].« 27 stemte for proces, 25 imod og en blankt.⁶⁹

Retten i Aabenraa henviste sagen til Vestre Landsret, hvor den blev optaget til doms den 26. februar 1940. Ifølge landsretten var leverance af mælk til det nærmest liggende mejeri en nødvendighed for en gård, sådan som driftsmåden normalt var. Enhver mælkeproducent inden for mejeriets naturlige forretningsområde kunne derfor forlange optagelse, med mindre han havde udvist »en foreningens interesser modstridende handlemåde«. Der forelå imidlertid intet om, at Warming havde modarbejdet mejeriet, hvis formål var rent økonomisk. Efter vedtægterne behøvede han end ikke som ny ejer af en ejendom, hvorfra der hidtil var leveret mælk til mejeriet, at søge om optagelse. Landsretten gav således Warming fuldt medhold.⁷⁰

Sideløbende med de kriminelle handlinger og den økonomiske boykot imod Warming spredte konflikten sig fra Stollig ud i den sønderjyske landsdel som helhed. Dette førte til fornyede opgør i retssalene. Det hårdeste udsprang af de nazistiske mindretalslederes angreb på de danske justitsmyndigheders håndtering af Stolligaffæren.

Konflikten spredtes – Flyvebladsaffæren og sagen mod Weber og Larsen

Den 28. august 1937 blev 35.000 stk. af et flyveskrift med titlen *Sandheden om Stollig-Affæren* overgivet til postvæsnet. Det samlede oplag var på 50.000 og trykt i *Nordschleswigsche Zeitungs* trykkeri. Ansvarshavende var dyrlæge Jens Møller, Gråsten. Med sine tre artikler »Sandheden om Stollig-affæren«, »Justitia på gale veje« og »En synde-buk skal findes« blæste flyveskriftet til frontalangreb på de involverede justitsmyndigheder.⁷¹

Ifølge politiet indeholdt flyveskriftet ærekrænkende udsagn om kriminalpolitiet og politimester Agersted i Aabenraa, statsadvokat Holm i Sønderborg samt dommerne i Aabenraa og ved Vestre Landsret. Statsadvokat Holm havde ifølge flyveskriftet »vildledt offentligheden« og gentaget »usandfærdige fremstillinger«. Flyveskriftet talte endvidere om »Den historie, som også statsadvokaten serverede for landsretten«. Om fængslingen af Jep Schmidt hed det, at »ingen ved med hvilken saglig begrundelse« den skete, hvilket blev gentaget: »Uden spor af grundlag har man således i 11 dage holdt Jep Schmidt fængslet«. Om politiets anklage mod Nis Lorenz Closter bemærkede flyvebladet: »En velanbragt henvisning til Luthers katekismus er i Danmark altså en kriminel handling«. Om anklagen mod Pørksen stod: »Vi ved, lige så godt som politiet, at Thomas Pørksen er fuldstændig og absolut uskyldig«. Videre hed det: »Det danske kriminalpoliti har til trods for mange måneders ihærdige undersøgelser ikke opbragt et eneste bevis, der hentyder til, at Th. Pørksen kan være gerningsmanden«, ligesom »Hele anklagen mod ham og Jep Schmidt er som sagt i forsvarstalen grebet ud af luften i den mening, at noget bliver der vel hængende«. Anklagen blev betegnet som »fri fantasi« og »støttet på løse formodninger«. Endelig hed det: »Det kommer sig ikke så nøje, hvem der bliver straffet. Hovedsagen er, at der statueres et eksempel 'til afsky og til skræk'«. For disse ytringer blev Jens Møller sat under tiltale ved retten i Aabenraa. Da flere udsagn var gentaget i *Nordschleswigsche Zeitung*, stod avisens ansvarshavende redaktør Kardel også som tiltalt.

Tiltalen mod Møller inddrog desuden en artikel i *Nordschleswigsche Zeitung* den 30. juli 1937, hvor han kaldte dommen over Pørksen ved retten i Aabenraa og i Vestre Landsret for en »oprørende fejl-dom«. Artiklen påstod endvidere, at »denne metode fra den danske justits i

grænselandet vil give sværere nakkedrag, end herrerne i Viborg aner« og stillede spørgsmålet: »eller tror den høje ret i Viborg, at sådanne løse holdepunkter er nok, fordi det drejer sig om en tysker«.

Ud over Møller og Kardel stod også Lorenzo Christensen tiltalt for ærekrænkende ytringer i to artikler i *Nordschleswigsche Zeitung* den 28. og 29. juli 1937. Her beskyldte han statsadvokaten for at have fremsat »en række af urigtige for ikke at sige usande påstande«, ligesom han skrev: »en løgn bliver ikke til sandhed ved, at den hele tiden gentages«. Holm var tillige optrådt med »en enestående usandhed«. Om Holm hed det yderligere: »Statsadvokat Holm har jo allerede flere gange repræsenteret anklagemyndigheden over for bønder, som man ville have fat i kraven på«. Videre mente Christensen, »at statsadvokat Holm på ingen måde forstår nødvendigheden af en samvittighedsfuld retsprøvelse«.

I anklageskriftet krævede anklagemyndigheden i første omgang, at de anklagede fik frataget deres borgerlige rettigheder. Dermed ville de miste deres ret til at beklæde offentlige hverv, stemmeret, valgbarhed, ret til at udøve autoriserede erhverv, herunder som dyrlæge, samt ret til pension, understøttelse m.m.⁷² Kravet var en taktisk brøler, som medførte stærke indsigelser i tysk presse.⁷³ Den tyske gesandt i Danmark, Cecil von Renthe-Fink, fortalte efter ordre fra Auswärtiges Amt omkring den 1. november 1937 udenrigsminister Peter Munch, at en dom over de tre tiltalte ville føre til en uønsket skærpelse af modsætningerne i grænselandet, navnlig hvis den førte til en frakendelse af deres borgerlige rettigheder. Munch svarede, at man fra regeringens side ikke kunne øve megen indflydelse på rettens gang. Gesandten talte også den 24. november med statsminister Stauning og fortalte, at den tyske folkegruppes situation i Nordslesvig måtte påvirke det dansk-tyske forhold. Stauning svarede, at det man fra dansk side vendte sig imod, var den overdrevne form, som den nationalsocialistiske propaganda benyttede sig af. Som officiel repræsentant for Tyskland lagde Renthe-Fink således et pres på de danske myndigheder.⁷⁴ Den 1. december frafaldt anklagemyndigheden sit krav.⁷⁵ Hvorvidt dette var et resultat af presset fra gesandten og den tyske offentlighed, må imidlertid stå hen i det uvisse.

Retten i Aabenraa fandt den 5. december 1937 alle tre tiltalte skyldige. Ved strafudmålingen ansås det for et formildende moment, at de alle tre var overbeviste om Pørksens uskyld, mens det var en skærpene omstændighed, navnlig i Møllers og Christensens tilfælde, at

Sandheden om Stollig-Affæren

Ikke alene den danske Presse, men ogsaa Statsadvokat Holm i sin Anklagetaale for Landretten i Viborg, har vilddigt offentliggjort ved at fremstille Jørgen Warmings Erhvervsdata at den gamle Slegtsgaard paa Løjt, som om denne var blevet paa faldstændig usagberlig Maade — juridisk og moralsk set — lidt Sparekassen paa Løjt havde solgt 3. Prioritet i Ejendommen til Jørgen Warming og kan saa overtog Ejendommen ved Tvangsauktion med denne Panthet. Vi vil ved nedestaaende føre Bevis for, at i 1914 8. Prioritet gav Jørgen Warming Gaarden paa Løjt; og vi haaber, at den danske Presse — til Sandhedens Pris — vil sætte Tingene paa Plads og overfor Offentligheden beklage, at have vilddigt dunde.

At alle de Tvangsauktioner, der er gaaet over vor Landsdel, har vil ingen skabt saa meget Røre, som netop „Stollig-Sagen“, som nu i næsten et helt Aar har været Genstand for Avispolemik og Diskussioner „Mund og Mund“ imellem. Og ved ingen er det vel kommet saa klart til Udtryk, at vore hjemlige gamle Boendealægter under alle Omstændigheder skal fortrænges, for at give Plads for landsfremmede Kolonister.

Om „Stollig-Sagen“. — Overtagelsen af den gamle Slegtsgaard Moos-Parken af Landmand Jørgen Warming —, hersker der stadig Uro og i de Kredse, der naar kender Forholdene: Sidslopper og Forbitrelse. Den Maade hvorpaa Erhvervslden fandt Sted, glemmes ikke saa let og alle de mange usandførige Fremstillinger i denne Sag bliver ikke til Sandhed, fordi Statsadvokaten i sin lange Anklagetaale for Vestre Landstret i Viborg har givet dem. Det er nemlig grov Usandførighed at Jørgen Warming ved Tvangsauktionen overtog Thomas Parkens Ejendoms for 3. Pant, som Warming havde købt af Sparekassen i Løjt. Folk er jo endnu desværre altid tilbøjelige til at tro det, Aviserne skriver.

De virkelige Kendsgerninger er dog følgende:

Gaarden har bestået været i Slegtens Eje siden 1628. Tolv Slegtstid har dyr-

ket denne Jord og holdt den trods Krige, Mievækt og anden Modgang.

Kort efter Krigen Udbrød i 1914 døde den gamle Moos. Den eneste Søn, som skulle overtage Gaarden, fødte i Krigens I Aaret 1916. Saa var det, at den gamle Enkefru Moos tog Dattersønnen Thomas Parken, der da kun var 3 Aar, til sig paa Gaarden. Thomas Parkens Fader døde i 1919 som Folge af en Krigsbeskadigelse, efterladende Hustru og 5 små Børn, sidende paa en med Mark stærkt belåst Ejendom.

Bege Enker, Moder og Datter, har derefter siden mandlige Besiddere i alle de Aar drevet begge Gaarde med fremmede Bestyrere for at holde dem til Bærene. At dette ikke altid har været helt let vil alle, der har fulgt med i den Kamp, den uædelsevigtige Boende endnu Dagen i Dag maa kæmpe for at bevare Jord og Hjem.

I 1932 maatte Slegtsgaarden til Alkoort, og Betingelsen for en Ordning var, at den, som „Zsagte“ Thomas Parken overtog den mere forpøjet og det kunde forsvares.

Thomas Parken har efter bedste Maade forsøgt at holde den, dog dette maatte gaa ud over Besættning og Driften. At Parken har været udsolgt, som Systempressen og Anklagemyndigheden har forsøgt at indbilde Offentligheden er Usandhed. Enhver kan selv overbevise sig ved at undersøge Jorden; denne er ren og bærer en god Høst, som jo næppe kan være Jørgen Warmings Fortjeneste, da denne kun har tilsaat den.

I Maj 1936 kørte Parken fast og sædte sig til Søenrig. Dog da dette blev afløst, blev Sparekassen i Løjt bange for sine Penge — 4000.— Kr. — som stod i 3. Pant. Bestyrelsen besluttede, inden et særlig Fordrag for 3500.— Kr. eller, hvis denne Pris ikke kunde opnaas, at overtage Gaarden. Sparekassens Sagfører, Landretssagfører Rosenstand, Aabstraa, tilbød Mads Warming, Bønder, Fordraget, da han vidste at denne vilde købe en Gaard til Sønnen Jørgen Warming. Warming indfandt sig med Rosenstand paa Sparekassens Kontor for at forøge at læa Fordraget for en mindre Pris. Dette lykkes-

ikke, da der havde medt sig en anden Køber. Det hele kom meget overraskende for Familien Moos-Parken, særlig, da Parkens Moder stod som Kællonist overfor Sparekassen.

Den Historie, som ogsaa Statsadvokaten serverede for Landretten, at Sparekassensfordraget solgtes for at skaae Fru Parkens og hendes Gaard, tagte ikke for gode Varer, da denne Gaard i Dag er uden Restancer og kun har en Gæld, som svarer til ½ af den Handleværd.

Første Auktion, den 23. September, blev paa Parkens Begæring udsat. Nid gjaldt det om at skaffe Penge. Dette var jo mere vanskeligt, da der nu ogsaa skulde skaffes rede Penge til Warmings ertrivervede Sparekassensfordrag paa 4000 Kroner.

Gaard ejer Mathiesen, Fladten, Lorenz Closter, Stollig, og Enkefru Parken tog saa den 29. September ud til Raadelse for at bede Warming lade Handelen med Sparekassen gaa tilbage for at Fru Parken saa kunde overtage Gaarden. Dette vilde Warming ikke gaa med til, da han frygtede, at det var til den anden Liefhaber man vilde købe den. Lad nu dette være som være vil; skulde Ejendommen ved Tvangsauktionen overgaa i fremmed Mands Eje, saa kunde Warming jo være lige saa nær til Gaarden som den anden. Dog lovede Warming:

„Ikke at byde over sin Fordrag, naar det var muligt, at holde Gaarden i Slegtens Eje“.

Eller Besøget ved Warming tog de ovennævnte ind til Direktør Hammerich, Tønder, for at anmode ham om Raad og Hjælp. Herr Hammerich, der var meget imodkomende, kunde, da han ingen Indflydelse havde paa Sagens Gang, ingen anden Udvej se, end at skaffe Pengene til Restancer og Warmings ertrivervede Fordrag, for saa at lade Fru Moos (Bedstemmoder) overtage Gaarden som stiksigstidigt Familienfor og Indtævere af 4. Pant — Altgættvedsten. Closter spurgte Direktør Hammerich om det saa ikke vilde være klogt at forøge at retribverve 5., 6., og 7. Pant — Laansekassen, s. v. Derpaa svarede Herr Hamme-

Dette flyveblad var med sin skarpe kritik af politi, statsadvokat og domstole mere end de danske justitsmyndigheder ville acceptere. Det blev forbudt og den ansvarshavende redaktør, dyrlæge Jens Møller, sat under anklage. Da Møller var fører for mindretallets nazistparti NSDAP-N, blev anklagen anledning til en hård konflikt mellem mindretal og herbergstat. RAÅ, Politiajudanten for de sønderjydske Landsdele nr. 186: Journalnag 5156.

der var fremsat »grove sigtelse for justitsvilkaarlighed og partiskhed« og i Møllers tilfælde desuden, at beskyldningerne efter planen skulle udbredes for en meget stor kreds af befolkningen. Jens Møller blev derfor idømt 60 dages hæfte, mens Harboe Kardel slap med en bøde på 150 kr. og Lorenzo Christensen en bøde på 500 kr. Alle eksemplarer af flyveskriftet skulle inddrages. De tre tiltalte påstande blev endelig kendt ubeføjede. Dommer var Asger Rasmussen fra retten i Frøs og Kalvslund Herreder, idet den lokale dommer Lovrensen jo var inhabil.

Dommen førte til en stribe af protestmøder i mindretallet. Den 7. december 1937 var der møde i Aabenraa med NSDAP-N's kredsledere og lokalgruppeledere sammen med SK-førerne; SK stod for Schleswigsche Kameradschaft svarende til det rigstyske SA. Lederne stillede sig ubetinget bag partifører Jens Møller, der var ramt af »en dansk domstols fulde hårdhed«, og erklærede, at de »trods alt marcherer ind i en ny fremtid!«. ⁷⁶ Der blev afholdt protestmøder den 9. december i Tønder, den 10. i Rinkenæs, Haderslev og Sønderborg, den 11. i Højer, den 14. i Øster Terp og den 15. i Nørre Løgum. I resolutionen fra Tønder hed det: »Tyske folkefæller forsamlet på Skyttegården i Tønder, nedlægger protest imod dommen over deres kammerater. De lover dobbelt indsats i kampen mod fremmedgørelse og for hjemmehørlighed. De bekender sig til solidaritet med det af Adolf Hitler forenede folk og vil uanfægtet marchere videre. Nordslesvig, vågn op!«. I Nørre Løgum var resolutionen mere afdæmpet og uden nazistiske fraser: »Nørre Løgums tyskhed stiller sig bag de dømte kammerater og lover forstærket indsats i kampen for den tyske folkegruppes fremtid.« ⁷⁷

Dommen gjorde også et stærkt indtryk i den tyske presse og i det tyske udenrigsministerium. Den tyske gesandt i København skrev til Auswärtiges Amt, at dommen var både ubegribelig og uklog og havde forværret klimaet i grænselandet. Han fandt dog også, at man burde give »hedsporerne i Nordslesvig« besked på, at de ikke skulle regne med rygdækning fra Tyskland, hvis de overskred visse grænser. Den samme indstilling havde gesandtens overordnede i Auswärtiges Amt, som satte sig for at gyde olie på vandene. Den tyske presse blev informeret om ministeriets holdning, og det samme gjorde overpræsident og gauleiter Lohse i Kiel. Jens Møller blev opfordret til at appellere dommen, hvilket han oprindeligt var utilbøjelig til – måske søgte han martyriet? ⁷⁸

Dommen blev anket til Vestre Landsret. I sin dom af 9. februar 1938 omgjorde landsretten Jens Møllers hæftestraf til en bøde på 2.000 kr. og stadfæstede dommene over Kardel og Christensen. To dommere mente, at Kardel burde frifindes og bøderne for Møller og Christensen sættes ned til 1.000 og 250 kr. ⁷⁹ De tre dømte ansøgte uden held Justitsministeriet om at få nedsat bøderne. ⁸⁰

Landsrettens nedsættelse af Jens Møllers straf faldt i samme måned som Højesterets frifindelse af Schmidt og Pørksen. De to ting i forening bevirkede sammen med det tyske Udenrigsministeriums ind-

sats en vis afspænding.⁸¹ De to domme gav endvidere anledning til kritik af de sønderjyske justitsmyndigheder. *Nationaltidende* angreb politiadjutant Kresten Refslund Thomsen hårdt.⁸² Vilhelm la Cours kritik i *Grænsevagten* var mere moderat. Om Stolligsagen skrev han: »Med det udfald, sagen fik, skal vi intet skjul lægge på, at vi *hellere havde set frifindelsen falde allerede i Aabenraa*. En dom i en sag, der af det hjemmetyske mindretal med vold og magt er stemplet som nationalpolitisk, må ikke kunne udsættes for at blive *afsvækket*, hvis den af det *offentlige* indankes for højere instanser. Der må tværtimod foreligge en ubetinget, en aldeles overvejende sandsynlighed for, at den vil blive *skærpet*, i det allermindste *stadfæstet*.« La Cour fandt det såre menneskeligt, at de lokale justitsmyndigheder fulgte en hårdere kurs end de overordnede, præget som de var af den standende nationale kamp: »Man har selvsagt sin jura i den bedste orden. Man dømmer på ingen måde »galt«, og man udformer ikke et anklageskrift i strid med de gældende retsprincipper. Men man går indtil grænsen af det, der kan kræves!«. La Cour fandt det skadeligt, at de lokale justitsmyndigheder nu var blevet underkendt: »Gentages noget sådant, vil forholdet virke ødelæggende for de lokale grænseinstitutioners autoritet«. ⁸³

De nazistiske ledere i mindretallet bidrog ikke til en afspænding. Efter Højesterets frifindelse af Schmidt og Pørksen den 18. februar 1938 blev der udgivet et nyt flyveblad *Oliepletten fra Stollig*, trykt hos *Nordschleswigsche Zeitung* med Peter Larsen som ansvarshavende. Undertitler var denne gang »Tilbage blev dumhederne« og »Statsadvokat Holm og politiadjutanten endnu i embede!«. ⁸⁴ Man følte sig tydeligvis ovenpå: »Stollig-affæren og flyvebladsprocessen – derom hersker der vist ikke delte meninger – er blevet et dundrende nederlag for danskheden i grænseområdet.« Der blev ikke rejst sag mod udgiveren, og Peter Larsen kom ikke for retten i denne omgang.

Kritikken af de sønderjyske justitsmyndigheder fortsatte. Gartnermedhjælper Chresten Weber fra Rødekro og Peter Larsen gentog i læserbreve i *Nordschleswigsche Zeitung* den 26. og 27. april 1939 adskillige af flyvebladenes kritikpunkter med stort set de samme vendinger. Retten kendte kritikken ubeføjet og idømte Weber 30 dagbøder á fem kr. og Larsen 50 dagbøger á otte kr. for ærekrænkelse. ⁸⁵

I sin helhed blev de nazistiske mindretalslederes udvidelse af Stolligaffæren ved at optrappe den til et generalangreb på landsdelens danske justitsmyndigheder således mødt hårdt imod hårdt. Deres sagsanlæg mod dagbladet *Hejmdal* virkede heller ikke.

Konflikten spredes – fornærmelsessagen imod *Hejmdal*

Den 2. september 1937 skrev *Hejmdal* i en usigneret artikel »Tonen stemmes ned«: »Vi forstår så godt, at folk som P. Larsen, dyrlæge Møller og dr. Lorenzo Christensen føler sig ilde til mode nu, hvor de ser resultaterne af deres ophidselse, hvorved de har ført en ung mand i ulykke. Det ansvar er tungt nok at bære for folk, der vil anses og kaldes for politiske førere og vejledere. Og det tyske blad har sit medansvar, fordi det har givet disse mænd lov til at tumle sig i bladets spalter.«

Denne passage fandt de tre nævnte personer »i høj grad ærekrænkende«, og de anlagde en injuriersag ved Retten i Aabenraa mod *Hejmdals* ansvarshavende redaktør Bjørn Hanssen.⁸⁶ Bjørn Hanssen vedstod i retten, at han selv havde skrevet artiklen og hentydet til Pørksen. Han bestred, at han havde tillagt sagsøgerne et direkte ansvar for forbrydelserne mod Warming, men nok hævdede »at sagsøgerne ved deres artikler, taler og hele optræden har skabt et spændt forhold mellem de to nationaliteter i grænselandet og derved har et moralsk ansvar for, at forholdet mellem disse ikke er fordrageligt.« Peter Larsen fremkom med nogle drastiske udtalelser i retten. Ifølge *Hejmdal* sagde han til dommeren: »Hvis dommen kom til at lyde på frifindelse, eller en lille bøde, ville han gerne spørge, om det var tilladt at traktere »denne person« med hundepisken!«. Hertil svarede Levinsen stilfærdigt, at det måtte han ikke.⁸⁷ Retten frifandt den 25. november 1937 Bjørn Hanssen.

Frifindelsen var en begmand til de tre nazistiske mindretalsledere. Retten havde statueret, at det var lovligt at tilkende dem et moralsk ansvar for forbrydelserne mod Warming. Havde de haft en mere nøgtern vurdering af sandsynligheden for at få Bjørn Hanssen dømt, havde de næppe rejst sagen. Måske dækkede deres stærke vrede mod Bjørn Hanssen over en dårlig samvittighed.

Konflikten afvikles

Efter den tyske invasion af Danmark den 9. april 1940 forsøgte Jep Schmidt med et brev til justitsministeren at videreføre konflikten i håb om gunstige resultater i læ af de tyske bajonetter: »Henstiller herved på mine folkefællers vegne om omgående fjernelse af den jø-

diske dommer, Niels Levinsen fra dommersædet i Aabenraa. Levin- sen har, grundet på sin fanatiske had til den tyske nationalsocialisme mistet alle forudsætninger, som stilles til en dommer. Såvel partifører dr. Møller, organisationsleder overleutn. Larsen som undertegnede har været udsat for denne jødes hadinstinkter.« Endvidere henstillede han, at der indledtes skridt til at få Jørgen Warming fjernet fra gården i Stollig. Truende hed det: »Den dybe harme i befolkningen vil ellers i nær fremtid kunne give anledning til alvorlige konsekvenser.« Brevet var dateret den 19. juni 1940, og Jep Schmidt levede som mange andre i det tyske mindretal endnu i håbet om en grænseflytning.⁸⁸

Dommer Levinsen blev ikke fjernet.⁸⁹ Forsøget på at fjerne Warming fra gården mislykkedes også. En optrapning af Stolligkonflikten passede ikke ind i samarbejdet mellem den danske regering og besættelsesmagten om en fredelig afvikling af den tyske okkupation. Grænseflytningen blev af samme grund heller ikke til noget. I stedet faldt Stolligaffæren til ro. Den fusede ud, fordi den blev overlejet af en ny og stærkere dagsorden.

Konklusion

Stolligaffæren havde sin rod i Første Verdenskrig, som kostede den udsete arving til en gård i Stollig livet. I stedet måtte dattersønnen Thomas Pørksen træde til som gårdejer i en meget ung alder og uden de nødvendige forudsætninger for at drive gård. Under krisen i 1930'erne måtte han opgive gården, som kom på tvangsauktion. Fordi de tyske mindretalsledere på Løjt Land og Kreditanstalt Vogelgesang ikke kendte deres besøgstid, endte auktionen med, at gården gik fra tysk-sindede over på dansksindede hænder. På dansk side så centrale personer og institutioner i jordkampen muligheden. Jørgen Warming blev ny ejer efter formidling via direktør Martin Hammerich og med støtte fra A.P. Møller og Landeværnet, udvirket af Hans Jepsen Christensen.

Tvangsauktioner var der i hundredvis af i 1930'ernes Sønderjylland, og ejerskifter på tværs af sindelagsgrænserne forekom også. Når tilfældet fra Stollig vakte så stor opmærksomhed, skyldtes det, at Jep Schmidt, Peter Larsen og Jens Møller kunne udnytte det til en tredobbel politisk profilering. Ved at fremstå som de kriseramte sønderjyske landmænds handlekraftige talsmænd i protesten mod det danske »system« kunne de vinde øget tilslutning til mindretallet. Til dette formål blev der trukket kraftigt på nazistiske Blut und Boden forestillinger,

der i Tyskland og særlig i Sydslesvig havde vist sig effektive for NSDAP i kampen om bøndernes stemmer. Ved at agere idealistiske forkæmpere for nazismen i sin helhed kunne de hjemmetyske nazistiske frontfigurer forstærke deres position i mindretallet overfor de traditionelle nationalkonservative ledere. Og ved at være aktive og pågående kunne de fremme NSDAP-N's stilling i konkurrencen med NSAN. Deres handlinger var ikke kun drevet af taktiske overvejelser. De havde fundet frelsen i nazismen og var forblændet af Tysklands genvundne stormagtstatus. De førte sig frem over for den danske modstander, herunder myndighederne, med et overmod, som kun kan skyldes, at de troede på et umiddelbart forestående gennembrud for nazismen også i Nordslesvig.

De metoder, som blev taget i anvendelse for at chikanere Jørgen Warming væk fra gården, var tydeligvis inspireret af SA's fremfærd i Tyskland. De var fremmede for den demokratiske politiske kultur, som dominerede i Danmark. Det var den anonyme *diffamering* af Jørgen Warming som tyv, røver og kæltring i graffiti og breve uden afsenderadresse og den knap så vidtgående offentlige udhængning i avisindlæg og flyveblade. Det var *intimidering* af Warming gennem offentlige og anonyme trusler om at huske ham, når regnskabet skulle gøres op, og ved happenings som »genindsættelsen« af Thomas Pørksen og »trampemarchen« forbi hans gård. Det var gennem økonomisk *boykot* sigtende mod at nægte Warming fordelene ved at stå som andelshaver i mejeri og hesteforsikring og mod at isolere ham i lokal-samfundet. Det var ved *hærværk* rettet mod Warmings bygninger og maskiner, alvorligst ved forgiftningen af hans brønd. Det var endelig ved direkte *vold* i form af skub og slag ledsaget af overfusning.

De skyldige i de kriminelle overgreb lod sig kun delvist finde. Nis Lorenz Closter blev dømt for at sende Luthers lille katekismus til Jørgen Warming med det niende bud rødt indstreget. Brødrene Thomas og Jes Jürgen Pørksen blev tilsvarende dømt for et korporligt overfald på Warming. Det lykkedes derimod ikke at skaffe sikre beviser for, hvem der stod bag det omfattende hærværk. Sikkert er det imidlertid, at Jep Schmidt var den åndelige anstifter af samtlige overgreb. Med sine ubeherskede angreb i læserbreve og »genindsættelsen« af Pørksen på gården skabte han det politiske klima, hvori yderligtgående aktioner kunne finde sted. Med sin meget vidtgående forståelse for de metoder, der blev taget i brug imod Warming, påtog Peter Larsen sig ligeledes et moralsk medansvar.

Jørgen og Grethe Warming i haven 1937. Parret lod sig ikke chikanere bort fra gården, som stadig er i familiens eje. Foto i privateje.

Dette moralske medansvar gjaldt i første række over for Jørgen Warming, men også i forhold til Thomas Pørksen. Han blev Stolligaffærens tragiske skikkelse. Oprindeligt syntes han indstillet på at forlade sin gård, men han blev ved Jep Schmidts avisindlæg og happening skubbet ind i en martyrrolle, som han tydeligvis ikke magtede. Dertil savnede han det rolige overlæg og den selvbeherskelse, som var nødvendig, og som Jørgen Warming besad.

De danske justitsmyndigheder – politiet og dommeren i Aabenraa, statsadvokaten i Sønderborg, Vestre Landsret og Højesteret – blev under Stolligaffæren stillet i en vanskelig situation. Især de lokale myndigheder nærede et stærkt ønske om at finde frem til de skyldige i overgrebene mod Warming. Det var velbegrunderet i hensynet til at holde kriminelle metoder ude af den nationalpolitiske kamp, og som tiden var efter 1933, ville det i første række sige metoder importeret fra Nazityskland. Derfor iværksatte politiet i Aabenraa en ihærdig efterforskning, ligesom statsadvokaten forlangte strenge straffe, som dommeren i Aabenraa i vid udstrækning idømte. Dette gjaldt både i selve »Stolligsagen« og i »Flyvebladsaffæren«. De lokale justitsmyndigheder var villige til at gå meget langt for at sikre eftertrykkelige domfældelser – så langt, at proportionssansen undertiden led skade. Men heller ikke de overordnede instanser syntes fremmede over for politiske overvejelser. De førte blot til det modsatte resultat. Det er således påfaldende, at ingen overhovedet af de anklagede blev idømt

ubetinget hæfte eller fængsel i sidste instans, end ikke brødrene Pørksen for deres håndgribeligheder mod Warming. Om det var for at undgå at give dem martyrstatus eller af ulyst til at udfordre den store nabo mod syd, kan ikke afgøres. Den forskellige indstilling hos instanserne førte til tab af autoritet, især lokalt, og Jep Schmidt og Jens Møller blev iscenesat som martyrer for tyskheden og fik dermed gode kort på hånden i den interne magtkamp i mindretallet. At Jens Møller og Peter Larsen overspillede deres kort ved uigennemtænkte anklager i flyveblade og ubeherskede taler i retten, ændrede ikke grundlæggende ved dette.

Afslutningsvis skal det ikke glemmes, at der på tysk side var kræfter, som var kritiske over for de nazistiske mindretalslederes håndtering af Stolligaffæren. Det var dels gamle nationalkonservative som pastor Schmidt og sagfører Vogelgesang, dels det tyske Auswärtiges Amt, som søgte at dæmpe gemytterne.

Udblik

Efter Stolligaffæren gennemgik dens hovedaktører vidt forskellige livsforløb. Blandt de tre tiltalte i Stolligsagen gled Thomas Pørksen tilbage i anonymiteten. Nis Lorenz Closter blev under Besættelsen ansat hos Sicherheitsdienst og Gestapo og deltog i mishandlingen af danske modstandsfolk. Ved retsopgøret blev han dømt til døden i tre instanser, men blev benådet og i stedet sat i fængsel på livstid. I 1957 blev han løsladt på grund af alvorlig sygdom og døde ganske kort efter.⁹⁰ Jep Schmidt indgik som kredsleder i NSDAP-N i »det lille politiske råd«, hvor de centrale beslutninger om mindretallet under Besættelsen blev truffet. Han meldte sig som frivillig til Waffen-SS og deltog i krigen på østfronten. Ved retsopgøret blev han idømt otte års fængsel. Efter en årrække genoptog han i 1966 sin politiske karriere i Løjt sogneråd for Slesvigsk Parti. Efter kommunalreformen i 1970 blev han medlem af Aabenraa byråd og opnåede i årene 1974-78 posten som viceborgmester, fordi Slesvigsk Parti var tungen på vægtskålen. Jens Møller og Peter Larsen blev idømt endnu strengere straffe og forblev politisk set ude af billedet.⁹¹ Jørgen Warming blev på sin gård.⁹² Hans familie bebor stadig ejendommen, hvis smukt restaurerede stuehus i 2013 opnåede en pris for vellykket istandsættelse.⁹³ Stolligaffærens stridsgenstand eksisterer dermed i bedste velgående, længe efter at dens aktører er lagt i graven.

KILDER

*Utrykte kilder:**Rigsarkivet København (RAK):*

Udenrigsministeriet nr. 7-266, gruppeordnede sager 7.X.17h: Tvangsauktion over Ejendom i Stollig (Warming – Pørksen).

Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):

Aabenraa amtsret nr. 882: Grundbog for Stollig bind I.

Aabenraa politi nr. 280: Straffeakt 1/1947 vedr. Thomas Pørksen

Politiadjudanten for de sønderjydske Landsdele nr. 186: Journalsag 5156; nr. 191: Journalsag 5579; nr. 276: Beretning for 1938.

Retten i Aabenraa nr. 354: Borgerlig sag 320/37, dyrlæge Møller, Graasten, m.fl. mod redaktør Bjørn Hanssen, Aabenraa; nr. 363: Borgerlig sag 274/39, gårdejer Jørgen Warming, Stollig, mod Stollig andelsmejeri; nr. 862: Dombog for Straffesager IX; nr. 863: Dombog for Straffesager X; nr. 1614: Tvangsauktionssager 1936 nr. A 27.

Retten i Aabenraa, tinglysningen, nr. 689: Aflyste skøder og servitutter, Stollig nr. 14.

Kreditanstalt Vogelgesangs arkiv nr. 1338: Akte I 2906; nr. 1340: Akte I 3063.

Landeværnets arkiv acc. 449/81: Lånesag A 2896.

Løjt Sogns Sparekasse nr. 491/16: Lånesager 1920-46.

Stollig andelsmejeris arkiv nr. 447/4: Forhandlingsprotokol.

Det tyske mindretals arkiver nr. 1134, Nordschleswigsche Zeitung: Sager og avisudklip vedr. Stolligaffæren og flyvebladsprocessen 1936-38.

Hans Jepsen Christensens privatarkiv nr. 98/38: Sager vedr. skibsreder A.P. Møller (jordkampen) 1935-56.

Trykte kilder:

Flensburger Nachrichten.

Grænsevagten (forkortet *Grv.*).

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning.

Hejmdal.

Jydske Tidende.

Jydske Vestkysten.

Løvtidende 1930.

Nordschleswigsche Zeitung (forkortet *NZ*).

Nordslesvig venter.

Rigsdagstidende. Forhandlinger i Folketinget 1936/37, bind III.

LITTERATUR

Becker-Christensen, Henrik: *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932, I-II.* Aabenraa 1990.

Becker-Christensen, Henrik: »Fra »mod hinanden« til »med hinanden« 1918-2008«, *Sønderjyllands Historie* bind 2. Aabenraa 2009, s. 241-472.

Callø, P.A. og Iversen, Peter Kr. (udg.): *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs Tilblivelse.* Aabenraa 1946.

»Dagshistorie 1904«, *Sønderjyske Årbøger* 1905, s. 307-318.

Fransen, Peter: »Statspolitiet«, Peter Fransen m.fl.: *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920 – bind 1.* Aabenraa 2002, s. 87-258.

Holdt, Jes M.: *Gårde og Slægter i Løjt sogn.* Aabenraa 1982.

Hopp, Peter: »Bodenkampf und Bauernbewegung. Von der Anfangsphase der Kreditanstalt Vogelgesang bis zum Ende der Sammlungsbewegung«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* Bd. 100, 1975, s. 222-241.

Kraks *Blå Bog*, København 1955.

Larsen, Henning N.: *Benådet. 32 dødsdømte danskere, der slap for henrettelse.* København 2014.

Lenzing, Hilke: *Die deutsche Volksgruppe in Dänemark und das nationalsozialistische Deutschland (1933-1939)*, Diss. Bonn 1973.

- Luther, Martin: »Dr. Martin Luthers lille Katekismus for ulærde sognepræster og prædikanter«, Grane, Leif: *Den danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter*. København 1981, s. 102-123.
- Schultz Hansen, Hans: »Tidsrummet 1864-1970«, Hans H. Worsøe (red.): *Løjt sogns historie*. Aabenraa 1988, s. 223-351.
- Schultz Hansen, Hans: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Aabenraa 1994.
- Schultz Hansen, Hans: »*Dansk jord på danske hænder*«. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002. Aabenraa 2002.
- Schultz Hansen, Hans: »Så har vi dem igen« – kontinuitet og brud i det tyske mindretals ledelse hen over 1945«, *Sønderjyske Årbøger* 2014, s. 313-334.
- Tägil, Sven: *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933-1939*. Lund 1970.

NOTER

1. Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 8.1.1938.
2. Læserbrev i NZ 18.12.1937. Oversættelse efter *Grv.* 1938, s. 34f. Se også her oversættelse af læserbrev ved W. Knudsen i NZ 16.12.1938.
3. Betegnelsen dukker op i *Hejmdal* 22.10.1936: »Tyske Nazister søger at lave en »Affære« i Stollig«. Samme 27.10.1936, udtalelse af Peter Frank, Stollig, under overskriften »Stolligaffæren«.
4. RAK, Udenrigsministeriets arkiv nr. 7-266.
5. Fransen 2002, s. 215-227.
6. Tägil 1970, s. 93-97. Lenzing 1973, s. 127-130.
7. Schultz Hansen 1988, s. 318f.
8. Se om jordkampen Becker-Christensen 1990, s. 138-179; Hopp 1975; Cal-lø og Iversen 1946; Schultz Hansen 2002.
9. Se om krisen i 1930'erne i Schultz Hansen 1994, s. 241, 279-301.
10. Becker-Christensen 2009, s. 322-327. Endvidere Tägil 1970.
11. Om forholdene i Løjt, se navnlig Schultz Hansen 1988, s. 222-352, 366-372.
12. Holdt 1982, s. 165-169. RAÅ, Aabenraa amtsret nr. 882, grundbog for Stollig bind I blad 4.
13. Holdt 1982, s. 159-161.
14. RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 1614, købekontrakt af 2.6.1933 og tingbogsudskrift af 16.4.1936.
15. RAÅ, Kreditanstalt Vogelgesang nr. 1338, Christensen til Vogelgesang 17.4.1936 og svar 20.4.1936.
16. Når det siden fra tysk side under retssagerne hævdedes, at Pørksen var en dygtig landmand, var det mod bedre vidende. Se RAÅ, Kreditanstalt Vogelgesang, nr. 1340, notits 20.10.1937, brev til Jep Schmidt 25.10.1937, brev fra landsretssagfører Clausen til Schmidt 8.11.1937, brev fra Jep Schmidt 12.11.1937 og til Jep Schmidt s.d. Det fremgår heraf, at en oprindelig redegørelse fra Vogelgesang til brug for Jep Schmidt i Højesteret blev redigeret således, at dens omtale af Pørkens manglende landmandsevner udgik. Se også *Flensburger Nachrichten* 8.2.1938.
17. RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 1614. Endvidere RAK, Udenrigsministeriet nr. 7-266, beretning ved landsretssagfører Rosenstand 27.10.1936 til Aabenraa-Sønderborg Amt. RAÅ, Løjt Sogns Sparekasse nr. 491/16, breve fra lrs. Rosenstand til sparekassen 18.12.1935 og 27.5., 3.6., 22.7., 6.8. og 2.9.1936.
18. RAK, Udenrigsministeriet nr. 7-266, notat ved Knud Glente, Aabenraa-Sønderborg amt, dateret 27.10.1936, om samtale med lrs. Rosenstand. Mads Warmings redegørelse i *Hejmdal* 13.3.1937 under overskriften »Salget af Ths. Pørkens Ejendom«. Martin Hammerichs udaterede be-

- retning [andet halvår 1937] om »Stollig-Sagen« i Udenrigsministeriet nr. 7-266. De tre beretninger er i det væsentligste overensstemmende. Se også Aabenraa politi nr. 280, afhøringer af Mads og Jørgen Warming, Hans Nissen Krap og Jens Iversen 28.5., 10.6. og 11.6.1937, og udskrift fra Løjt Sparekasses protokol 17.9.1936.
19. RAÅ, Kreditanstalt Vogelgesang nr. 1338, notat 11.9.1936.
  20. RAÅ, Kreditanstalt Vogelgesang nr. 1340, brev fra Schmidt 11.9.1936.
  21. Se herom RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 1614, udskrift af auktionsprotokollen 23.9.1936.
  22. Warmings redegørelse i *Hejmdal* 13.3.1937.
  23. RAÅ, Aabenraa politi nr. 280, rapport 28.5.1937.
  24. Dagshistorie 1904, s. 317f.
  25. RAK, Udenrigsministeriet nr. 7-266, udat. redegørelse fra Martin Hammerich.
  26. RAÅ, Kreditanstalt Vogelgesang nr. 1340, brev fra Jebsen 9.10.1936 med bilag.
  27. Sst. notat 9.10.1936.
  28. Se herom RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 1614, udskrift af auktionsprotokollen 10.10.1936. Rosenstands og Hammerichs beretninger jfr. note 17 og 18. Warmings redegørelse i *Hejmdal* 13.3.1937.
  29. Vogelgesangs arkiv nr. 1340, påtegning på notat af 9.10.1936.
  30. RAÅ, Politiafdjudentens arkiv nr. 276, beretning for 1938, s. 9.
  31. RAÅ, Hans Jepsen Christensen arkiv nr. 98/38, koncept til brev 16.11.1936 samt afskrift af positivt tilsagn fra A.P. Møller til P.A. Callø 21.11.1936. Jfr. Aabenraa amtsrets arkiv nr. 882: Grundbog for Stollig bind I blad 14. Se også RAÅ, Landeværnets arkiv acc. 449/81. Lånet gik til købet af Løjt Sparekasses fordring. Beløbet endte med at blive 2.668 kr.
  32. Se f.eks. *Grv.* 1937, s. 36 og 1938, s. 8 og 51.
  33. *NZ* 20.10.1936.
  34. RAÅ, Aabenraa politi nr. 280, rapport 28.5.1937.
  35. *Grv.* 1937, s. 496. Jf. Holdt 1982, s. 53.
  36. *Nordslesvig venter* nr. 11, december 1936.
  37. RAÅ, Aabenraa politi nr. 280, rapporter af 20., 21., 22. og 28.10. samt 2.11.1936.
  38. *NZ* 21.10.1936.
  39. *NZ* 22.10.1936.
  40. *NZ* 23. og 24.10.1936.
  41. Se f.eks. *Jydske Tidende og Hejmdal* 22.10.1936.
  42. RAÅ, Kreditanstalt Vogelgesang nr. 1340, Schmidt til Vogelgesang 24.10.1936, Vogelgesang til Schmidt 29.10.1936, Vogelgesang til Ohrt 9.11.1936. Schmidt ytrede sig også kritisk i et brev til Karl Alnor 5.3.1938, se Tägil 1970, s. 95.
  43. RAÅ, Aabenraa politi nr. 280, rapport 2.11.1936, med fortsættelser til 13.11.1936.
  44. Det følgende bygger på RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 862, s. 257-269, medmindre andre kilder nævnes.
  45. Luther 1981, s. 110.
  46. Sst., s. 109.
  47. *Hejmdal* 19.1.1937.
  48. *Rigsdagstidende. Forhandlinger i Folketinget* 1936/37, bind III, sp. 6915f.
  49. Frandsen 2002, s. 217-219.
  50. RAÅ, Aabenraa politi nr. 280, rapport af 1.11.1937.
  51. Beretninger bl.a. i *NZ* 25. og 26.2., *Jydske Tidende* 27.2., *Hejmdal* 8.3.1937.
  52. RAÅ, Aabenraa politi nr. 280, rapport af 18.7.1937 med vedlagt trusselsbrev.
  53. *NZ* 13.5.1936, her oversat efter *Grv.* 1937 s. 239f.
  54. RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 862, s. 257-269, jf. *Grv.* 1937, s. 238-243.
  55. Se herom *Grv.* 1937, s. 258-262.
  56. Citeret efter *Grv.* 1937 s. 242f.
  57. *Grv.* 1937, s. 284.
  58. Udskrift af Vestre Landsrets dom 22.7.1937 i RAÅ, Aabenraa politi nr. 280. *Grv.* 1937, s. 352-354.
  59. Se herom *Grv.* 1937, s. 384f.
  60. Udskrift af Højesterets dom 18.2.1938 i RAÅ, Aabenraa politi nr. 280.
  61. RAÅ, Politiafdjudentens arkiv nr. 276, beretning for 1938 s. 13.
  62. RAÅ, Aabenraa politi nr. 280, rapport 13.12.1937.

63. RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 863, dom 25.10.1939. Jf. *Grv.* 1939, s. 489.
64. RAÅ, Aabenraa politi nr. 280, udskrift af dom 8.2.1940. Jf. *Grv.* 1940, s. 94f.
65. *Hejmdal* 24.10.1936.
66. *NZ* 12.14.1937.
67. *Grv.* 1937, s. 448. RAÅ, Stollig andelsmejeris arkiv nr. 447/4, protokol 22.10.1937.
68. Sst. 13.6.1939.
69. Sst. 23.6., 30.6. og 10.7.1939.
70. RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 363, her også udskrift af Vestre Landsrets dom.
71. Om flyvebladsaffæren, se RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 862, s. 377-399. Et eksemplar af flyvebladet befinder sig i RAÅ, Politiafdjudentens arkiv nr. 186.
72. *Lovtidende* 1930, s. 713. Straffeloven af 1930 § 78, stk. 1.
73. Frandsen 2002, s. 223.
74. Tägil 1970, s. 96. Lenzing 1973, s. 128f.
75. Frandsen 2002, s. 223.
76. *NZ* 8.12.1937.
77. *NZ* 9., 10., 11., 13., 14., 16. og 17.12.1937.
78. Tägil 1970, s. 96f.
79. Udskrift af Vestre Landsrets dom i RAÅ, Det tyske mindretals arkiver nr. 1134.
80. *Grv.* 1938, s. 274, 1939, s. 15, 31f.
81. Tägil 1970, s. 97.
82. Se herom Frandsen 2002, s. 224f.
83. *Grv.* 1938, s. 88-90 og 126-130.
84. RAÅ, Politiafdjudentens arkiv nr. 186.
85. Se herom RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 863, s. 56-74.
86. RAÅ, Retten i Aabenraa nr. 354.
87. *Hejmdal* 16.11.1937, svarende til *Jydske Tidende* 17.11.1937. *Hejmdal* fastholdt referatet. Peter Larsen fremkom ikke med indvendinger herimod. Citat efter *Grv.* 1937, s. 498-501.
88. RAÅ, politiafdjudentens arkiv nr. 191, Schmidt til justitsministeren 19.6.1940.
89. Levinsen var dommer i Aabenraa frem til 1953, se *Kraks Blå Bog* 1955, s. 962.
90. Larsen 2014, s. 62-70.
91. Se om Schmidt, Møller, Larsen og Christensen i Schultz Hansen 2014, især s. 317f, 321f, 328.
92. RAÅ, Retten i Aabenraa, tinglysningen, nr. 689.
93. *JydskeVestkysten* 20.3.2013.

Zusammenfassung

Im Jahr 1936 wurde ein Hof in Stollig nördlich von Apenrade zwangsversteigert. Der deutschgesinnte Eigentümer musste seinen Besitz an einen Dänisch gesinnten abgeben. Der Wechsel des Eigentümers wurde zu einem Teil des derzeitigen nationalen Kampfes um den Besitz. Dieses Verhältnis führte zu starken Reaktionen, die von leitenden Mitgliedern der nationalsozialistischen Kreise der deutschen Minderheit gefördert wurden. Verschiedene Methoden wurden benutzt, um den neuen Eigentümer vom Hof zu zwingen: Anonyme Diffamierung und Einschüchterung, Vandalismus an Haus, Brunnen und Maschinen, wirtschaftlicher Boykott und eigentliche Gewalttätigkeiten. Polizei, Anklagebehörde und Gerichtshof versuchten die Schuldigen zu finden, die Beweise führten aber nur zu einzelnen Verurteilungen. Der dänische Besitzer wurde nicht vom Hof vertrieben. Von Stollig verbreitete sich der Konflikt zu Zusammenstößen zwischen führen-

den Nationalsozialisten aus der deutschen Minderheit und der dänischen Justizbehörde, die sich in den Gerichtssälen abspielten. Hier wurde eine heftig formulierte Kritik an den Behörden zurückgewiesen. Auf ihrem Höhepunkt berührte die «Stolligaffäre» große Teile der deutschen und dänischen Presse und des dänischen und deutschen Außenministeriums. Die moralische Verantwortung für die Konfrontationen lag bei hervortretenden deutschgesinnten Nationalsozialisten, die Handhabung von Seiten der dänischen Behörden fand aber nicht ohne innere Gegensätze statt, war aber aus übergeordneter Sicht durch rechtsstaatliche Normen gekennzeichnet.

De Hvide Busser i et sønderjysk perspektiv

Af HENRIK SKOV KRISTENSEN

Omtrent 17.500 fanger blev mod slutningen af Anden Verdenskrig reddet ud af de tyske kz-lejre gennem den såkaldte 'Bernadotte-aktion'. Internationalt anses aktionen, der også kaldes for 'De hvide Busser', for at være svensk, men den havde også et stærkt dansk islæt. Sønderjylland var den landsdel, som blev stærkest berørt af aktionen, og De Hvide Busser udgør en meget væsentlig komponent i den sønderjyske erindring om Besættelsen. Artiklen, der bundes i et af forfatteren tilrettelagt foredrag, beskriver primært, hvordan Sønderjylland og sønderjyder var berørt af aktionen, men også hvordan synet på aktionen har udviklet sig, og om der er baggrund for en justering af hele vurderingen af De Hvide Busser.

I Anden Verdenskrigs sidste måneder blev flere tusinde danske og norske fanger evakueret fra tyske kz-lejre med de såkaldte Hvide Busser. Internationalt er den storstilede operation især kendt under betegnelsen 'Bernadotte-aktionen', fordi grev Folke Bernadotte, som var vicepræsident i Svensk Røde Kors, spillede en fremtrædende rolle. Men aktionen havde også et stærkt dansk islæt, sådan som det er blevet indgående beskrevet i danske fremstillinger.¹

Det forhold, at Sønderjylland på mange måder udgjorde et knudepunkt i aktionen, er imidlertid ikke blevet særskilt behandlet. Men det var i grænselandet, konvojerne af Hvide Busser blev samlet for at køre til Tyskland for at afhente fanger. Det var her, busserne vendte tilbage til med evakuerede fanger, som dels blev undersøgt og behandlet for sygdomme på karantænestationerne i Padborg og Kruså, dels blev interneret i Frøslevlejren, inden den videre transport til det neutrale Sverige. Og ikke mindst, så var Brundlund Slot i Aabenraa stedet, hvor flere af de ledende svenske, tyske og danske aktører tog ophold og førte delikate og komplicerede forhandlinger om aktionens gennemførelse.

Lokalt, især i det sydligste Sønderjylland, blev De Hvide Busser en meget væsentlig komponent i den kollektive erindring om Besættelsen. Det afspejles tydeligt i antologien, *Befrielsedage i Sønderjylland* fra

1946, hvor De Hvide Busser og ikke mindst karantænestationerne i Kruså og Padborg fylder godt og afspejler en umiskendelig stolthed over den sønderjyske andel i undsætningen af kz-fangerne.²

Men holder denne opfattelse for en nærmere prøvelse og den kritiske revision, som faghistorikere de senere år har udsat hele Bernadotte-aktionen for?

Bernadotte på inspektion

Allerede i juni 1945 udgav Folke Bernadotte sin erindringsbog *Slutet*, eller på dansk: *Sidste akt. Mine humanitære forhandlinger i Tyskland foråret 1945 og deres politiske følger*. I bogen, som udkom på fire sprog, og som blev en international bestseller, kommer Bernadotte også ind på sine besøg i Sønderjylland i forbindelse med, at han førte forhandlinger med den tyske SS-Rigsfører Heinrich Himmler, der ud over at være næsthøjst placeret i det nazistiske hierarki også var chef for de tyske kz-lejre. Den 20. april 1945 var Bernadotte til en forhandling med Himmler. Om dette møde skriver Bernadotte:

»Frokostbordet var meget velforsynet, og Himmler spiste med god appetit. Engang imellem slog han med neglene på fortænderne. Efter hvad Schellenberg [som var SS-Brigadeführer og chef for den tyske udenrigsefterretningstjeneste] bagefter fortalte mig, var dette et tydeligt tegn på, at han var nervøs. Denne gang angik samtalen udelukkende de humanitære forholdsregler. Jeg fremførte endnu en gang mit ønske om, at de skandinaviske fanger, som nu var under transport fra Tyskland til Danmark, måtte få tilladelse til at fortsætte til Sverige, og endnu en gang afslog Himmler mit ønske. Schellenberg fortalte bagefter, at Hitler atter havde forbudt enhver indrømmelse på dette punkt.

Umiddelbart efter frokosten afrejste jeg til Friedrichsruh. Efter et hastigt besøg i vort hovedkvarter der, begav jeg mig til Danmark, nærmere bestemt til den lille by Padborg lige nord for den dansk-tyske grænse. Jeg fik der lejlighed til at inspicere de fremragende arrangementer, som de danske myndigheder havde truffet for at kunne modtage og huse fangerne, inden de blev ført videre til forskellige steder i Danmark. Jeg stiftede også bekendtskab med den kendte Frøslevlejr, der lå i nærheden af Padborg. Lejren var overfyldt som følge af de transporter fra

Folke Bernadotte med stok under armen inspicerer karantænestationen i Padborg den 22. april 1945. Bag Bernadotte ses amtmand Refslund Thomsen og yderst til venstre prins Georg i CBU-uniform. Til højre for Bernadotte ses karantænestationens leder, Dr. Krarup og en svensk kaptajn. Foto: Harald Roesdahl i Museum Sønderjylland, Sønderborg Slot.

Tyskland, som vi havde gennemført de sidste dage, men til trods for dette var stemningen høj blandt de norske og danske fanger. [...] 'Du gamla du fria...' – der stod de, alle disse mænd og kvinder, som havde sat deres liv på spil for deres land, og nynnede eller fløjtede den svenske nationalsang. Jeg fik denne oplevelse, da jeg trådte ud på trappen, der førte op til Frøslevlejrens sygebarak – måske den mest gribende oplevelse af alle. Det var en hilsen, der gik lige til hjertet. Disse mennesker var stadig ufrie, men de følte, at friheden lå inden for deres rækkevidde. De vidste mere end vel, hvad der ville ske, hvis den tyske lejr-disciplin satte ind i dette øjeblik. De tog risikoen – de ville vise deres taknemmelighed. De kunne ikke have gjort det på en smukkere måde.«³

Bernadottes inspektion i Frøslevlejren fandt sted den 22. april 1945, netop som hjemtransporterne af norske og danske fanger var kulmineret.

Brundlund Slot

Bernadotte nævner *en passant* i sine erindringer, at han den 27. april »tog ind hos amtmand Thomsen« – altså, at han blev indkvarteret hos amtmand Kresten Refslund Thomsen, som havde sin residens og embedsbolig på Brundlund Slot i Aabenraa.⁴

Brundlund Slot var et sted, hvor mange linjer i den hektiske krigs-afslutning løb sammen.

Ud over Bernadottes forhandlinger med Himmler om evakuering af kz-fanger foregik der også sonderinger mellem Himmler og Bernadotte om en separatfred med vestmagterne – i høj grad sonderinger, som Bernadotte på skrømt indgik i af taktiske grunde, dels for at kunne fremme hjemtransporten af de nordiske kz-fanger, dels for at kunne fremme en kampløs tysk overgivelse i Danmark og Norge. Walther Schellenberg var stærkt involveret i begge bestræbelser, især som mellemmand, og i forbindelse med sine forhandlinger og rejser til Danmark og Sverige tog også *han* ophold på Brundlund Slot. Det fremgår af både Bernadottes og Walter Schellenbergs erindringer, men fuldstændig som Bernadotte går han ikke i detaljer med sit ophold på Brundlund.⁵

Også en attaché fra det svenske Udenrigsministerium, Lewenhaupt, tog på Bernadottes opfordring ophold på Brundlund Slot. Her skulle han virke som mellemlid mellem Stockholm og Schellenberg via den svenske ambassadør i København, Dardel.⁶ Den svenske regering stod fra februar 1945 bag Bernadottes aktion, formodentlig både af humanitære og storpolitiske grunde. Også fremtrædende danske embedsmænd tog ophold på Brundlund Slot, bl.a. afdelingsleder i Udenrigsministeriet Frants Hvass.⁷

Hele denne storpolitiske aktivitet med kommen og gåen af fremtrædende aktører gjorde naturligvis indtryk på værtsfamilien, amtmand Kresten Refslund Thomsen og hans hustru Ingeborg. Det får man et godt indtryk af gennem Ingeborgs erindringer. Om sit første møde med Bernadotte fortæller hun:

»I april 1945 – vi troede ikke vore egne øjne, da vi så de hvide busser, men det var jo bestemt sandt, nu hentede de svenske busser danske og norske fanger hjem fra Tyskland. Forældre og koner kørte til Padborg og Kruså, de sad dernede i bilerne hele natten, for bare at få et glimt af deres kære, inden rejsen gik videre til Sverige.

Manden for det hele var greve Bernadotte, ham skulle min mand og jeg modtage i Kruså den 22. april.[...] Det blev middag, inden Bernadottes hvide bil kom farende som et lyn.[...]

Min mand og jeg fulgte med Bernadotte fra Kruså til Padborg-lejren [karantænestationen]. Alle sygeplejersker havde taget opstilling for at byde ham velkommen. D.K.B.-konerne [...] bød maden rundt, Bernadotte greb en hånd, hvor han kunne nå den, og sagde venligt tak.«

Efter frokosten, hvor Ingeborg sad til bords med Bernadotte, kørte de videre til Frøslevlejren, hvor mødet mellem fangerne og Bernadotte gjorde mindst lige så stort indtryk på amtmandinden som på Bernadotte. Og Ingeborg fortsætter:

»Efter en lang og anstrengende dag, der var begyndt klokken seks om morgenen med frokost hos Himmler uden for Berlin, kørte Bernadotte med os hjem, nu skulle han endelig have en rolig nat.

Efter middagen sad Bernadotte hjemme hos os i en god stol, drak en let whisky, og så fortalte han om Himmler. Den mand havde fuldstændig ret, ham der havde skrevet, »at Himmler så ud som en lille nærsynet herre, en skikkelig folkeskolelærer fra landet«.

Himmler var mærkværdig åbenhjertig overfor Bernadotte. »Jeg gør mig ingen illusioner«, havde han sagt, »jeg står øverst på listen, jeg er udnævnt til alle tiders største krigsforbryder, min tid er omme.«

Lige så åbent havde Bernadotte svaret, at det troede han også, men tilføjet: »De kan endnu nå at gøre meget godt«.

Bernadotte fortalte om Himmlers gode ånd, Schellenberg, der stod ved Bernadottes side fra først til sidst, og Himmlers onde ånd, Kaltenbrunner, der hadede Bernadotte så åbenlyst, at Himmler havde bedt Schellenberg advare Bernadotte, fordi Kaltenbrunner [som var chef for det tyske sikkerhedspoliti og sikkerhedstjeneste] lod alle hans samtaler aflytte.«⁸

Bernadotte var altså ret så åbenhjertig over for værtsparet på Brundlund Slot, som på nært hold kunne følge med i hans mange aktiviteter og rejser de følgende dage. F.eks. havde han allerede dagen efter sin ankomst, dvs. den 23. april meget tidligt om morgenen, et møde med Schellenberg ved den dansk-tyske grænse, og endnu samme dag havde han et nyt møde med Himmlers budbringer, denne gang i Flensborg. Og tilsyneladende, hvis man skal tro Ingeborg Refslund Thomsens erindringer, orienterede Bernadotte løbende amtmansparret om indholdet af sine drøftelser, bl.a. med Schellenberg.

Bernadottes rejseaktiviteter fra Brundlund Slot omfattede også ture til Stockholm og København og i et par tilfælde sammen med Schellenberg ture til Lübeck, hvor man drøftede en tysk kapitulation med Himmler.⁹ Imidlertid skulle drøftelserne med Himmler og alle Schellenbergs anstrengelser i vid udstrækning vise sig at være nytteløse, i hvert fald for så vidt angik den tyske kapitulation, for på grund af Himmlers forhandlinger med Bernadotte faldt Rigsføreren for SS i unåde hos Hitler. I sit testamente pegede Hitler i stedet på storadmiral Dönitz som sin efterfølger.

Efter Hitlers selvmord den 30. april flyttede Dönitz til Flensborg ved den dansk-tyske grænse, og Flensborg blev således tysk regeringsby – og også stedet, hvor vigtige beslutninger vedr. den tyske kapitulation blev taget.

Det kunne være interessant at få forhandlingerne og aktiviteterne på Brundlund Slot belyst nærmere via arkivalisk materiale, men vi er stort set henvist til de publicerede erindringer fra aktørerne. Som det vil fremgå af det følgende, opholdt der sig på Brundlund ledende embedsmænd fra det danske Udenrigsministerium, men deres ophold og virke har tilsyneladende ikke lejet sig i Udenrigsministeriets arkiv.¹⁰ Ej heller har amtmand Refslund Thomsen tilsyneladende udarbejdet en redegørelse om begivenhederne til sine foresatte i Indenrigsministeriet – men de førte forhandlinger lå også uden for hans ressort. Han var blot vært.¹¹

Forhandlingerne på Brundlund var omgivet af den yderste konfidentialitet, og den danske presse var underlagt censur. Derfor har velunderrettede (især lokale) journalister nok vidst, at der foregik et og andet på Brundlund, men man har ikke været i stand til at formidle noget præcist til samtidens offentlighed. Den 5. maj 1945, altså på selve befrielsesdagen, fremkom der i den lokale avis *Hejmdal* oplysninger, som havde overordentlig meget for sig, men som også punktvist bar et lettere anekdotisk præg. Det hedder bl.a. i artiklen:

»[...] Endnu inden ugens udgang var greven tilbage ved grænsen, og på Brundlund Slot. Dette, Dronning Margrethes gamle borg, blev i de følgende timer, hvor man fra alle sider utålmodigt ventede på det tyske sammenbrud, midtpunktet for verdensbegivenhederne. Medens greven pr. telefon forhandlede snart mod nord, snart mod syd, og indimellem fik sig et par timers hårdt tiltrængt hvile, rettedes verdens øjne mod slottet i Aabenraa, hvorfra greven, der bevarede den strengeste tavshed om sin mission, ved 18-tiden kørte bort, på vej til København. I udlandets radio figurerede grevens tilstedeværelse på Brundlund Slot blandt dagens mest sensationelle meddelelser, som næsten stillede krigsbegivenhederne i skyggen. Mandag aften hed det endog fra London, at greven og Himmler var mødtes på slottet i Aabenraa! Greven var da for længst i gang med nye forhandlinger på Hotel d'Angleterre i København.«¹²

Journalisten baserede uden tvivl i vidt omfang sin historie på kilder inde fra Brundlund Slot. Det samme gør sig gældende for beskrivelsen i *Befrielsesdage i Sønderjylland*, hvor journalisten C.J. Bech (som sagtens kunne være forfatter til ovennævnte artikel i *Hejmdal*) tilføjer lidt kolorit:

»Hen på eftermiddagen [den 28. april] hørte greven sit navn i 'Atlantic'-senderen, der først af alle fortalte nyheden om, hvad der foregik på Brundlund Slot ved »Apenra«. Han tog sig fortvivlet og opgivende til hovedet og troede i første omgang, at spillet nu var slået over ende. Efterhånden som meddelelsen, der havde sin oprindelse i en amerikansk indiskretion, hvad der var greven til trøst, gik sin sejrsgang gennem alle sendere – hvor man så drejede hen, hørte man om slottet i »Apenra«, og det hed sig efterhånden, at også Himmler opholdt sig her – han kom dog mere og mere til den overbevisning, at den store nyhed dog måske kunne komme til at virke fremmede på situationens videre udvikling, idet den af det tyske folk måtte opfattes som et sidste moralsk dødsstød, hvad der jo faktisk også var tilfældet.«¹³

Men hvorfor var det netop på Brundlund Slot, Bernadotte indkvarterede sig? Ingeborg Refslund Thomsen gør sig nogle tanker om det i sine erindringer. Hun fortæller:

»Folke Bernadottes bil uden for Schönhausen«. Sådan lyder teksten til dette foto i Bernadottes bog *Slutet* (Sidste Akt). Men bygningen er umiskendeligt Brøndlund Slot i Aabenraa, hvor Bernadotte opholdt sig, medens han førte forhandlinger med Himmler i foråret 1945. Foto: Gengivelse fra bogen.

»Mit gode gamle hjem, Brøndlund Slot, var velegnet til at huse og skjule Bernadotte med hans mange telefonsamtaler og gæster. De kom jo altid sydfra, og da slottet ligger i den sydlige udkant af byen, kunne bilerne ankomme ubemærket, og var de først kørt gennem porten, var de skærmet mod nysgerrige blikke. Vore børn var voksne og hjemmefra, og min kloge og varm-hjertede Sofie satte en ære i ikke at sige et ord, heller ikke i køkkenet, så var hun på den sikre side.

De københavnske journalister, der ikke kunne spørge om nyt i byen, sagde: »Så må vi have fat i stuepigens!« »Det har vi for længst prøvet«, svarede de hjemlige, »Sofie er ikke til at hugge eller stikke i.« For så vidt var jeg tilfreds med Sofie og mig selv, hos os har ingen fremmede så meget som set Bernadotte eller nogen af hans mystiske gæster.«¹⁴

En helt fundamental årsag til, at netop Brøndlund Slot kom til at spille en central rolle var imidlertid, at det var amtmandens embedsbolig. Amtmand Refslund Thomsen var nemlig del af det stadigt eksisterende danske embedsapparat. I det hele taget spillede de danske

myndigheder en langt større og vigtigere rolle i hele hjemtransporten af danske og norske kz-fanger, end Bernadottes erindringsbog giver indtryk af. Faktisk var det sådan, at da Bernadottes bog *Slutet* udkom i sommeren 1945, drøftede de danske embedsmænd, som havde været involveret i hjemtransporterne, om de skulle tage til orde. Det overvejede de også, da en officios svensk redegørelse senere blev udgivet, stort set uden at nævne den danske indsats i evakueringen af de nordiske kz-fanger. Men man enedes om at bide det i sig – ud fra den betragtning, at Sverige havde ydet Danmark store tjenester under den tyske besættelse og ud fra den betragtning, at Bernadotte formodentlig havde spillet en afgørende rolle i hjemtransporterne.¹⁵

En fremtrædende dansk aktør, lægen Johannes Holm, udgav dog mange år senere, i 1984, bogen *Sandheden om de Hvide Busser*, hvor han gør op med den svenske fremstilling, og hvor han i øvrigt tegner et mindre flatterende portræt af Folke Bernadotte. Men ikke desto mindre: internationalt regnes Bernadotte-aktionen eller De Hvide Busser stadig som et *svensk* anliggende.

I det følgende gives et kort rids af De hvide Bussers oprindelse, og hvordanaktionen forløb, under skyldig hensyntagen til både den svenske og den danske andel i aktionen. Ja, faktisk havde også nordmændene aktier i aktionen. Men først skal der kort redegøres for nogle forhold, som var helt afgørende for, at det besatte Danmark overhovedet kunne spille en afgørende rolle i undsætningen af kz-fangerne.

Særtilfældet Danmark

En helt klar forudsætning var i realiteten den nu om dage ofte udskældte samarbejdspolitik. Da Danmark og Norge blev besat af Tyskland den 9. april 1940, gav den danske konge og regering, under protest, efter over for det tyske ultimatum og accepterede den tyske besættelse. Til gengæld opnåede man en garanti for, at Tyskland ville respektere dansk »territorial integritet og politisk uafhængighed«, som det hed i det tyske ultimatum. Det betød, at Tyskland, trods besættelsen, der er blevet betegnet som en 'fredsbesættelse', stadig anerkendte Danmark som et uafhængigt land, som Tyskland ikke var i krig med. De danske forfatningsmæssige organer, civile som militære, fortsatte med at fungere efter den tyske besættelse – selvfølgelig med visse begrænsninger, der blev stadig mere udtalte, som tiden

gik. For selvfølgelig var dansk suverænitet en illusion med en tysk besættelsesstyrke i landet.

De dansk-tyske forbindelser blev varetaget gennem de to landes udenrigsministerier, fuldstændig som normalt. Og Tyskland etablerede ikke sit eget styre i Danmark, modsat i andre tysk-besatte lande.

Efter at den danske regering ophørte med at fungere den 29. august 1943, overtog de ledende embedsmænd i centraladministrationen i realiteten regeringens rolle som forhandlingspartner over for besættelsesmagten. Relationerne mellem de to lande blev fortsat varetaget af de to landes udenrigsministerier, så Danmark forblev det tyske Udenrigsministeriums ressort helt indtil den tyske kapitulation i maj 1945, selv om den tyske værnemagt og det tyske politi i stigende grad blandede sig. Formelt set var Danmark og Tyskland aldrig i krig med hinanden, selv om mange danskere følte, især efter den 29. august 1943, at der i realiteten var en slags krigstilstand.

Norge fik nøjagtig det samme tilbud som Danmark den 9. april 1940, men valgte af flere årsager, som jeg ikke skal gå nærmere ind på her, at afvise det, ligesom i øvrigt Holland og Belgien gjorde det måneden efter. Modsat Danmark valgte alle de tre lande krigen, og alle kom under direkte tysk styre.

Betydningen af Danmarks særstatus i det tysk-besatte Europa kan ikke overvurderes. Den havde afgørende indflydelse på alle forhold i det besatte Danmarks politiske, økonomiske og kulturelle liv. Selv for danske statsborgere i en fjern tysk kz-lejr fik Danmarks særstatus afgørende betydning.¹⁶

De deporterede

Næsten 6.100 danskere blev deporteret til kz-lejr eller tugthus i Tyskland. De første massedeportationer fandt sted i oktober 1943, da jøder og kommunister blev deporteret til henholdsvis Theresienstadt og Stutthof. De næste deportationer fandt sted i vinteren 1943-44. De gik til kz-lejren Sachsenhausen, og de deporterede var især de personer, der var blevet arresteret i forbindelse med urolighederne i august 1943.

De danske myndigheder, og det vil sige Udenrigsministeriet ved direktøren Nils Svenningsen, protesterede efter hver deportation over for den tyske befuldmægtigede i Danmark, dr. Werner Best. Det gjor-

de han under henvisning til folkeretten og de tyske løfter fra den 9. april 1940 om at respektere dansk suverænitet, men forgæves.

I januar 1944 foreslog de danske myndigheder over for de tyske besættelsesmyndigheder, at der blev oprettet en lejr på *dansk* jord, som skulle forhindre deportationer til Tyskland.

Forslaget blev accepteret af tyskerne, og Frøslevlejren blev etableret nær ved den dansk-tyske grænse, og den 13. august 1944 ankom de første 740 fanger til lejren.

Blot en måned senere, den 15. september 1944, brød tyskerne selve grundlaget for lejrens opførelse, da 200 Frøslev-fanger blev deporteret til kz-lejren Neuengamme ved Hamborg. Flere deportationer fulgte, så godt 1.600 Frøslev-fanger blev deporteret til Tyskland. De fleste til Neuengamme, og godt 250 til Dachau ved München.

Beslutningen i marts 1944 om at opføre Frøslevlejren så faktisk ud til at have sat en stopper for deportationerne, men transporten fra Frøslevlejren den 15. september 1944 blev indledningen til en kraftig intensivering af dem. Det næste halve år blev ikke mindre end ca. 5.000 danskere deporteret til Tyskland. Halvdelen var såkaldte 'politiske' fanger, dvs. medlemmer af modstandsbevægelsen. Typisk blev de deporteret 100-200 ad gangen fra Frøslevlejren eller fra Vestre Fængsel i København. Bortset fra en transport til Sachsenhausen i oktober 1944, og som nævnt en transport til Dachau fra Frøslevlejren i februar 1945, gik alle transporter til kz-lejren Neuengamme ved Hamborg.

Andre 2.000 af de deporterede var danske politimænd, som blev interneret, da tyskerne overfaldt det danske politi den 19. september 1944. Via Neuengamme kom politimændene til kz-lejren Buchenwald. Overfaldet på det danske politi ramte også det danske grænsegendarmeri, som bevogtede den dansk-tyske grænse. De ca. 300 tjenestegørende blev interneret i Frøslevlejren. Og to uger senere blev halvdelen af de internerede grænsegendarmene deporteret til Neuengamme.

Endelig var ca. 450-500 af de deporterede danskere såkaldte 'asociale' og 'vaneforbrydere'. De blev deporteret dels fra Frøslevlejren, dels fra Vestre Fængsel i København.

Interneringen og den delvise deportation af de 'asociale' og 'vaneforbryderne' skal ses som et tysk generalpræventivt initiativ i kriminalitetsbekæmpelsen, efter at besættelsesmagten havde sat det danske politi ud af spillet.¹⁷

Hjælpen til fangerne

Den danske reaktion på de mange deportationer var præget af både chok og vrede. Svenningsen protesterede, som nævnt, over for Best efter hver deportation, og befolkningen sekunderede med en generalstrejke efter den første deportation fra Frøslevlejren den 15. september 1944.

Departementscheferne overvejede alvorligt at kaste tøjlerne, hvilket selvfølgelig ville bane vejen for et tysk styre i Danmark. Især efter at politiet var blevet overfaldet, og det danske samfund dermed var berøvet sin udøvende myndighed, overvejede departementschefstyret at trække sig. Men man besluttede at blive på pladsen og lægge pres på tyskerne, først og fremmest for at undsætte de deporterede så godt som muligt. Ja, det at hjælpe og undsætte de deporterede blev faktisk resten af Besættelsen en *hoved*bestræbelse for departementschefstyret, hvis bestræbelser kan koges ned til fire punkter.

For det første: at lokalisere de deporterede og etablere kontakt mellem de deporterede og deres pårørende. For det andet: at indsamle information om og inspicere lejre, hvor der sad danskere.

For det tredje: at sørge for at de deporterede modtog pakker med madvarer og tøj fra de danske myndigheder. Og endelig for det fjerde, og det var det ultimative mål: at få de deporterede repatrieret til Danmark.

Hvad angik pakker til de deporterede, lykkedes at opnå tysk tilladelse til at sende pakker til alle lejre. Normalt modtog en dansk deporteret tre pakker pr. måned. Enhver, der kender blot en lille smule til forholdene i kz-lejrene, vil kunne forstå, at pakkerne fra Danmark var liv-reddende. Også fordi man med indholdet af dem kunne bestikke sig til store fordele i det bizarre kz-hierarki. Pakkerne gjorde generelt de danske fanger til kz-lejrenes overklasse – ombejlede, misundte og ikke så sjældent forhadte blandt fangerne fra andre nationer, som ikke modtog samme hjælp.

En evakuering fra Tyskland var som nævnt det ultimative mål for de danske myndigheder, men på det punkt løb man længe panden mod en mur. I januar 1944 lykkedes det dog at få løsladt 20 såkaldte 'fejtplacerede jøder' i Theresienstadt. De var halvjøder, og deres deportation var en fejltagelse ud fra de kriterier, som tyskerne havde anlagt i Danmark.

Perioden fra oktober til december 1944 markerede et gennembrud,

og fra begyndelsen af december 1944 til midten af marts 1945 lykkedes det for de danske myndigheder at få repatrieret ca. 500 politifolk og gendarmere og ca. 100 såkaldt 'asociale' og 'vanekriminelle'. Altså hovedsageligt ikke-politiske fanger – som blev ført til Danmark til videre internering i Frøslevlejren.

I midten af marts 1945 trådte hele spørgsmålet om evakuering af deporterede ind i en ny og afgørende fase: Fra nu af blev de danske anstrengelser forenet med de svenske under ledelse af Bernadotte.¹⁸

Dansk, norsk, svensk initiativ

Ser vi på hele Bernadotte-aktionens *oprindelse*, tegner der sig et langvarigt og komplekst forløb, hvor både norske og danske initiativer spillede en afgørende rolle. Der var allerede foregået vigtige forarbejder fra begyndelsen af 1943, hvor den danske kontreadmiral Carl Hammerich arbejdede på at etablere et såkaldt Jyllands-korps af især danske fiskeeksportbiler, der ved et forventet tysk administrativt kollaps kunne hente fanger hjem. Og det var på det tidlige tidspunkt, altså i begyndelsen af 43, *norske* fanger. Hammerich var norsk gift og stærkt involveret i den danske Norges-hjælp.

I august 1944 mødtes Hammerich og chefen for det danske Socialministerium H.H. Koch med den norske gesandt i Stockholm, N. Chr. Ditleff. Her blev den endelige plan forelagt, og de danske myndigheder bekræftede deres medvirken. Ditleff var gesandt for den norske eksilregering i London, og H.H. Koch fra det danske Socialministerium var manden, som samlede trådene i de danske bestræbelser på at komme fangerne til hjælp – i første omgang med pakkeforsendelser.

Da der samtidig foregik bilaterale norsk-svenske forhandlinger, var et fælles nordisk redningsarbejde i støbeskeen allerede i august 1944.

Tanken om et Jyllandskorps faldt imidlertid på, at Koch vurderede, at planen var for desorganiseret – og ikke mindst på at Hammerich i december 1944 blev arresteret af tyskerne.

Men mange af Hammerichs oprindelige idéer kom faktisk til udførelse med De Hvide Busser.

Da de danske hjemtransporter accelererede fra årsskiftet 1944-45, improviserede det danske Socialministerium et transportberedskab i samarbejde med DSB og Statens Civile Luftværn.

Og de danske erfaringer herfra, og erfaringerne fra pakke- og hjem-

transporterne, blev stillet til Bernadottes rådighed i marts-april 1945. Det samme gjorde det efterretningsnet, som nordmændene havde opbygget i Tyskland, og som havde indsamlet uvurderlige oplysninger om de norske fangers opholdssteder.¹⁹

Bernadotte havde, som tidligere nævnt, fra februar 1945 ført forhandlinger i Berlin, bl.a. altså med Rigsfører Himmler, om en overførsel af danske og norske fanger til det neutrale Sverige. Himmler var i første omgang imod en overførsel, derimod så han positivt på, at de nordiske fanger kunne samles i et specielt afsnit i Neuengamme-lejren ved Hamburg under Svensk Røde Kors' opsyn.

Bernadotte tog herpå kontakt til den danske gesandt i Berlin, og begge førte parallelle, selvstændige forhandlinger i Berlin.

Den 12. marts 1945 nåede den første svenske kolonne Nordtyskland, nærmere betegnet godset Friedrichsruh ved Hamburg, som blev hovedkvarter for Bernadotte-aktionen. Den svenske ekspedition bestod af 78 hvidmalede, topmoderne køretøjer: busser, lastbiler, tankvogne og motorcykler. Personellet var værnepligtige, der havde meldt sig frivilligt. Lovlig optimistisk forventede svenskerne, at aktionen kunne udføres i løbet af godt en måned, hvoraf en del allerede var gået med forberedelser i Sverige. Men på grund af manglende erfaring begyndte svenskerne først at samle fangerne i Neuengamme den 24. marts, og en erfaren dansk iagttager på stedet, lægen Johannes Holm, vurderede, at det ville tage svenskerne seks-otte uger og ikke de planlagte ti dage at få samlet fangerne i den såkaldte Skandinaviensafdeling i Neuengamme.

I begyndelse af april vendte ca. halvdelen af det svenske korps tilbage til Sverige, ganske enkelt fordi de frivilliges kontrakt udløb. Den anden halvdel fortsatte, trods kontraktens udløb, det krævende arbejde med at samle fangerne i Neuengamme. Men den svenske indsats var ikke desto mindre blevet stærkt decimeret, og da det samtidig stod klart, at et tysk sammenbrud var nært forestående, rykkede danskerne ind med materiel og personel, som blev stillet til svenskernes rådighed. Et stort antal danske køretøjer, og det drejede sig om offentligt og privat-ejede rutebiler, ambulancer, lastbiler, personvogne og motorcykler kørte til den dansk-tyske grænse, hvor de fik en gang hvid maling, inden de kørte til Friedrichsruh.

Bernadotte, og den svenske regering, krævede, at den samlede operation, altså også den danske del af den, var under hans kommando. Og sådan blev det. Der blev aftalt en svensk-dansk arbejdsdeling:

Lægestaben i Friedrichsruh, der var hovedkvarteret i Tyskland for Bernadotte-aktionen. Fra venstre svenske dr. Volkert, Thune Andersen, Johannes Holm, svenske professor Rundberg, Harald Roesdahl, svenske Hans Arnoldsen og Ernst Trier Mørch. Roesdahl var praktiserende læge i Tandslet på Als og stærkt involveret i De Hvide Busser. Det samme var en anden praktiserende læge, Hans Lorenzen fra Bov, som ikke er på fotoet. Bemærk Thune Andersens 'fasteløvsuniform', som var sammensat af artikler fra en kostumeforretning. Men Thune Andersen bemærkede, at uniformen gav pondus, når han forhandlede med tyske myndighedspersoner. Foto: Harald Roesdahl i Museum Sønderjylland, Sønderborg Slot.

de svenske konvojer, som var udstyret med moderne, benzindrevne køretøjer, opererede fortrinsvis mellem de forskellige lejre og Neuengamme, mens danskerne, som hovedsageligt kun havde gengas-drevne køretøjer, skulle tage sig af transporten nordpå inkl. al forplejning og karantænebehandling.

Den 2. april fik Bernadotte Himmlers tilladelse til, at alle kvindelige fanger samt en del norske studenter måtte føres fra Neuengamme til Sverige, og også de resterende ca. 1.500 danske politifolk, som nu var bragt til Neuengamme, kunne føres nord på.

Senere gav Gauleiter Kauffmann i Hamborg ordre til, at *alle* skandinaviske fanger skulle føres nordpå, så den 20. og 21. april 1945 hjemførte en nyligt udrustet og hvidmalet armada af danske køretøjer de sidste 4.255 nordiske fanger fra Neuengamme. Den danske armada

bestod af i alt ca. 123 rutebiler, omkring 30 ambulancer, 18 lastvogne, 12 personvogne, fem-seks motorcykler og ca. 450 hjælpere.

De evakuerede fanger blev i første omgang anbragt dels i Frøslevlejren, dels i den nyoprettede Møgelkjær-lejr ved Horsens. Så da Bernadotte den 22. april besøgte Frøslevlejren og blev hilst med 'Du gamle du fria', var der ikke mindre end 5.500 fanger i lejren.

Den 15. april 1945 var de ca. 400 danske jøder i Theresienstadt, som ikke var omfattet af aftalen om at samle de nordiske fanger i Neuengamme, også blevet afhentet og transporteret til Sverige. Det skete med svenske busser. Som de eneste jøder i det tysk-besatte Europa havde de danske jøder undgået gaskamrene i Auschwitz – igen et resultat af den særegne besættelsespolitiske situation i Danmark. De norske jøder, derimod, blev planmæssigt ombragt i Auschwitz.

Så med undtagelse af de danske kommunister i kz-lejren Stutthof, der var blevet afsnøret af den russiske fremrykning, var stort set alle danske fanger i Tyskland evakueret den 21. april 1945.²⁰

Karantænestationerne i Padborg og Kruså

Modtagelsen ved den dansk-tyske grænse af de reddede kz-fanger var en overvældende oplevelse, sådan som det er fremgået af Ingeborg Refslund Thomsens beskrivelse. Men først og fremmest for fangerne og deres pårørende var det en stærk emotionel oplevelse. Det får man et levende indtryk af gennem sønderjyden Hans Mørups beretning:

»Busserne kører gennem Flensborg og over grænsen ved Padborg. De holder ind på et område ved Padborg station, hvor svensk og dansk Røde Kors har oprettet en modtagelsesstation. Den lange køretur har taget på mine sparsomme kræfter, jeg bliver hjulpet ud af bussen, og halvvejs bæres jeg over i en barak, hvor jeg bliver lagt på en madras.[...]

Og så kommer min egen Ruth [Mørups hustru].[...] Jeg forsøger at stå op, det lykkes med lidt hjælp, og vi får en kærlig omfavelse. Det har været Guds mening, at vort samliv skal fortsætte. Ruth ser lidt bekymret på mig. Jeg synes nu nok, jeg ser temmelig godt ud, jeg har taget tyve pund på, mens jeg lå på det danske revier [sygeafdeling] i Neuengamme. Men der mangler stadig fyrre pund.[...]

Lidt efter ankommer mine forældre og min søster Astrid i bil fra Sønderborg.[...] Alt er ufattelig lykke for mig. Vor lille Svend har det godt, han løber rundt på sine små kraftige ben, han er jo næsten 14 måneder nu. Afskeden med Ruth er vemodig, så tæt på hjemmet og så langt bort igen. Men denne gang i sikkerhed.[...]

Der er gjort klar til afgang, den lange række af hvide busser sætter sig i gang. Ruth står rank som et lys og vinker, stadig det samme strålende smil – også i øjnene. Men hvor er hun dog blevet tynd. Det har været en meget svær tid. Først nu fatter jeg til fulde, hvad hun og andre hustruer har gået igennem i disse mange måneder. Angsten og uvisheden om vor skæbne. Visheden om, at vi var hjælpeløse i vore bødleres hænder. Vi kommer gennem Aabenraa, Kolding, Middelfart, Odense og Nyborg. Overalt et hav af mennesker, der vil hilse på os. De har små dannebrogssflag i hænderne. Vi bliver overøst med små gaver og mundgodt, så snart vi gør holdt. Der synges og jubles, man overser de tyske vagter i vognene. På Storebælt får jeg et glas mælk, en kostelig drik, jeg græder af taknemmelighed og udmattelse.«²¹

Kruså-Padborg området var et vitalt knudepunkt i hele evakueringen. Her samlede konvojerne sig, inden de rullede mod syd, og her blev de hjembragte indkvarteret, dels, som nævnt, i Frøslevlejren, dels på karantænestationerne i Kruså og Padborg.²² På de to karantænestationer, hvor der var bade- og aflusningsfaciliteter, vrimlede det med frivillige fra Danske Kvinders Beredskab, læger, sygeplejersker og personel fra Civilbeskyttelsens Udrykningskolonne, de såkaldte CBU'ere. CBU'erne var også meget aktive i selve konvojkørslen. Livet på karantænestationerne beskrives som nærmest nybyggeragtigt. Nye barakker blev rejst, og der blev arbejdet i døgn drift.

'Breve fra grænsen'

En af de mange lokale, som hjalp til med at modtage tusindvis af kz-fanger i april-maj 1945, var Merete Granzow, som primært virkede ved karantænestationen i Kruså. Hun deltog i dette arbejde som frivilligt medlem af Danske Kvinders Beredskab (DKB), dvs. hun var trænet til at varetage forskellige opgaver inden for forplejning, sygepleje, socialt arbejde og børnepasning.

Svenske Hvide Busser har afhentet de danske jøder i Theresienstadt den 15. april 1945 og gør ophold i Haderslev. Foto: Frøslevlejrens Museum.

Merete Granzow var bosat i grænselandet, men stammede fra Aarhus, hvor hun blev født den 8. januar 1919 som datter af cand.theol. og senere lektor på Th. Langs Gymnasium i Silkeborg, Harald Iver Granzow, og Hedevig Granzow, født Schou. Hedevig var formand for Silkeborg Husmoderforening.

Når Merete Granzow bosatte sig i grænselandet, skyldes det formentlig, at hun efter sin læreruddannelse fra Tønder Statsseminarium blev ansat som lærer i Gråsten-Nybøl området.

Modtagelsen af de mange kz-fanger ved karantænestationen i Kruså gjorde et stærkt indtryk på Merete Granzow. Sine indtryk, tanker og forhåbninger har hun fastholdt i en række samtidige breve til familien fra den 22. april til den 25. maj 1945.²³

Nybøl, den 22. april 1945

I går havde jeg mit livs største oplevelse: I de sidste dage er der jo gået mange fanger over grænsen og videre til Frøslev[lejren] eller Sverige. De syge, politibetjentene, jøderne og enkelte 'politiske' fanger.

Så hørte vi rygter i forgårs om, at alle danske og norske fanger skulle hentes fra Tyskland. Alle rutebiler var mobiliserede til formålet, og

mange svenske Røde Kors biler var ankommet. Men da alt var rede, kom der pludselig kontraordre. Himmler havde forbudt det, sagde rygtet. Da rejste Bernadotte sydpå, og ved at gøre al sin indflydelse gældende fik han atter udvirket tilladelse. I løbet af to dage skulle alle fanger være ude af Tyskland.

Fredag morgen kl. fem startede alle bilerne omgående og kørte sydpå. DKB blev mobiliseret ved grænsen, og forplejningsstation [karantænestationen i Kruså] indrettet til at bespise flere tusind danske og nordmænd og svenske chauffører og læger. Da jeg hørte dette, blev jeg klar over, at jeg *måtte* derned, og da Jepsen skulle derned med øl, kom jeg med plus en hel del andre. Vi nåede til Padborg ved tre-tiden og ventede længe forgæves. Omsider kørte vi videre til Kruså, og der på vejen kom en lang række sygebiler. Vi sprang ud af bilen og vinkede til chaufførerne, og et par syge løftede hovedet og vinkede tilbage.

Da vi nåede forplejningsstationen ved Kruså, var alt spændt forventning. Nu måtte de raske da snart komme. De pårørende [til kz-fangerne] gik og spejdede længselsfuldt ned ad vejen. DKB'ere, læger, sygeplejersker, CBU'ere var parat med alt. Bordene var dækket, og maden færdig. Men timerne gik. Det var bidende koldt, og til sidst kørte vi hjem, noget skuffede. To af lærerne, der var på cykel derned, blev imidlertid til kl. 23.30, og af dem og DKB'erne fik vi at vide, hvordan natten var gået. Kl. ti [kl. 22] kom de første biler endelig, og ude af sig selv af længsel styrtede alle til. Bilerne var tomme! Vel en halv snes tomme biler kørte forbi en lille skuffet flok mennesker. De var havareret undervejs og havde måttet efterlade deres dyrebare last dernede, indtil de kunne blive repareret og atter hente dem.

De næste biler derimod var fyldt med glade nordmænd, der tilbragte natten i Kruså og fortalte mange ting til dem, der var dernede. Det havde været en festlig og uforglemmelig nat, selv om der først ved to-tre tiden kom nogle danske fanger, og da kun ca. 40. Dog, deriblandt var Markussen [formentlig Peter Marcussen, formand for Det unge Grænseværn] og Damgaard, de to længe savnede fra Gråsten, og inden længe lovede de os, at vi ville få resten af deres landsmænd dernedefra at se. De to lærere havde om eftermiddagen været i Padborg og talt med nogle af de syge fanger. De var forfærdelig medtagne, men enkelte var dog i stand til at tale og fortælle, at ingen beskrivelser af det, de havde gennemgået, var overdrevne.

Da jeg hørte om alt dette, bestemte jeg mig for at cykle derned igen lørdag eftermiddag, og sammen med Annelise Vilstrup og frk. Bak

startede jeg i bygevejr og skrap modvind. Til vores store undren mødte vi DKB'erne for hjemgående i biler, og da vi nåede forplejningsstationen, var alt tomt. Af nogle CBU'ere erfarede vi, at tyskerne havde forbudt bespisningen, og ingen vidste, om der i det hele taget kom flere fanger. Tunge om hjertet gik vi ned i en restaurant ved grænsen, men snart bredte rygtet sig der, at 1.300 danske og en del nordmænd alligevel var undervejs.

Vi ventede timevis. Denne gang *ville* vi ikke lade oplevelsen gå fra os. De pårørende stod som en lille frysende gruppe mennesker og ventede og ventede ved de rød-hvide grænsepæle. Mange havde ventet siden gårdagens eftermiddag. Karantænelederen advarede mod snak med fangerne, vinken og mod at vise for megen glæde. Rundt om stod tyske soldater og iagttog os. Tavsheden bredte sig, og minutterne var lange.

Endelig! Næsten inden vi bemærkede det, kom en lastbil kørende. Bagpå sad seks fanger. I fuldkommen stilhed trængtes alle om den; og på én gang var en mand sprunget ned og stod nu og holdt en ung pige i sine arme, der både lo og græd – hun havde fundet sin far. Og nu kom de andre biler. Bil efter bil kørte op og holdt, og strålende glade ansigter kiggede ud og – på én gang lød »Der er et yndigt Land« fra bilerne. »Tys, tys«, blev der råbt. – men en københavner stak hovedet ud og råbte: »Skal vi ikke have lov at synge, når vi kommer hjem til Danmark igen«. Og på én gang var alle forsigtighedsregler glemte. Alle trængtes vi om bilerne, vinduerne blev rullet ned. Der blev vinket, der blev råbt: »Velkommen«, og ivrige hænder rakes ud og blev trykket til velkomst. Og stadig hørte man jubelråb, når der blandt de mange blev fundet en broder, en søn, en ven, en far eller en ægtemand [...].

Det var strengt at se bilerne køre igen, og hænder, der næsten ikke kunne slippe hinanden, blive tvunget fra hinanden, men de, der blev tilbage, strålede dog, som havde de oplevet et under, og alle vi andre blev smittet af deres glæde.

Og det blev ved! Ustandselt kom bilerne kørende, og gladere og gladere blev velkomstråbene: »Velkommen hjem«, »Velkommen til Danmark«. Det var som vore kærester venner, der vendte tilbage. Aldrig vil jeg glemme de mange varme håndtryk, jeg fik, og alle de glade stemmer, der råbte: »Tak, tak«, når jeg løb hen til vinduerne og råbte: »Velkommen«. Alle hænginger og bånd var brudt – det var det, der var det vidunderlige – ingen tænkte på andet end at give frit

udtryk for den glæde, varme og kærlighed, han gennemstrømmedes af. »Vi har ventet jer så længe«. »Vi har tænkt så meget på jer«. »Tak for hvad I har gjort for Danmark«, lød det mellem mennesker, der aldrig havde set hinanden før [...].

I det hele taget så de fleste [hjembragte fanger] raske og glade ud. De fortalte, at de sidste ti dage under svensk pleje i Neuengamme havde betydet en hel genfødsel. Ellers havde det været strengt. »Det er jo ikke de bedste hoteller, de har dernede«, lo en københavner [...].

Der var mange biler med lutter nordmænd, og vi opdagede snart, at de færreste havde tid til at ofre dem nogen videre opmærksomhed. Derfor var vi nogle stykker, der koncentrerede os om nordmændene – og det fortrød vi ikke. De var så lykkelige over at tale med os og trykke vore hænder og blive hilst velkommen af danske piger. »Tak, tak«, »Tak for den strålende velkomsten!«. »Her er koldt i Danmark, men hjerterne er varme!«, lød det fra dem. De var så pragtfulde at snakke med. Mange havde været dernede i fire år og intet hørt hjemmefra.²⁴ Men alle var fyldt med mod og håb og en inderlig kærlighed til Danmark og Sverige, hvis Røde Kors pakker havde holdt liv i dem: »Uden jer var ikke én af os kommet hjem«. »Det skal vi aldrig glemme jer«, blev de ved at sige. Mange sagde: »Vi troede aldrig, vi skulle komme hjem mere« [...].

Sommetider holdt jeg op med at snakke og gik blot langs bilerne og vinkede og smilede og så ind til dem, og det var næsten det allerbedste. Jeg vil aldrig glemme de strålende øjne, der smilede til mig, og som sagde mere, end ord kunne udtrykke. I sådanne øjeblikke strømmede der en sådan kærlighed og glæde imellem os, at det kan gøre helt ondt i mig af varme og lykke, når jeg tænker på det. For det var jo vore soldater, vore helte, der i hverdagens kår havde givet deres liv for vor fremtids skyld. Og hvor har deres skæbne i disse år ligget som en byrde over os, altid, selv i de lyseste stunder. Derfor var det et helt under at se dem så glade og lykkelige og at kunne få lejlighed til at sige dem tak.

Og mine tanker sprang pludselig tilbage til den 9. april 1940, da vi var tavse tilskuere til tyskernes [den tyske mindretalsbefolkning i Sønderjylland] begejstring, da bil efter bil med tyske soldater rullede ind i Tønder.²⁵ Dette var oprejsningen. Hvor var dette dog trods alt forskelligt. Tyskernes begejstring var så støjende, så overmodig og fanatisk, her var alt så enkelt, ingen blomster, ingen store ord, ingen fraser, kun stilfærdig, inderlig glæde og kærlighed. I to timer passere-

de bilerne forbi os, og i to timer levede vi i en anden verden, en verden, hvor der kun var taknemmelighed og varme, lykke og kærlighed. En sidste vinken, et sidste håndtryk, så forsvandt de lysende og varme øjne, de løftede hænder, og der blev stille blandt de mennesker, der stod tilbage. En far og en mor sagde bedrøvet: »Så fik vi ikke vor søn at se«. De andre begyndte at gå, og vi mærkede pludselig, at vi var gennemisnede af blæsten og våde af utallige regnbyger.

Ad grå og våde veje gik det først til Gråsten, så for mit vedkommende til Nybøl, hvor jeg fik luft for noget af det, der fyldte mig. Hele natten har jeg drømt om det, og nu i dag ser jeg det hele for mig bestandig og hører endnu stemmerne i mine øren [...].

Nej, det onde har ikke sejret. Den 21. april var den første forjættelse om:

Vælden, der glipper,
om duen, der slipper
af ørnens klo,
om freden, der kommer
med stordåd og sang,
med sol og skærsommer
i Danevang.²⁶

Gråsten, den 24. april 1945

Jeg må skrive til jer igen. Jeg trænger sådan til det for at få lettet nogle af mine tanker, selv om jeg er forfærdelig træt.

Jeg er lige kommet hjem fra grænsen, hvor jeg det sidste døgn har været med DKB i gang med forplejningen af 450 franske kvindelige fanger fra en koncentrationslejr. Det var så forfærdeligt. Jeg kan slet ikke forstå, at det ikke blot er en ond drøm, når jeg tænker tilbage på, hvad de fortalte. Jeg vil slet ikke fortælle jer det i enkeltheder, men I skal dog vide, at intet, hvad man har hørt, er overdrevet; tortur, umenneskelige straffe, hungersnød, mishandling hørte til dagens orden, og hver uge blev de uarbejdsdygtige sorteret fra og sendt til gaskamrene, hvor i forvejen tusinder af børn og gamle var aflivet, for senere at brændes i krematorierne, hvis stank forpestede luften. Og mishandlerne og opsynsmændene var foruden SS-mændene ganske unge piger mellem 16 og 20 år, der uden barmhjertighed pinte deres medsøstre til døde.

Kl. 11 om formiddagen ankom de første seks biler, og en flok men-

Frivilligt køkkenpersonale på karantænestationen i Padborg. Sammen med frivillige fra Danske Kvinders Beredskab arbejdede de i døgndrift fra den 20. april til den 4. maj 1945. Foto: Frøslevlejrens Museum.

nesker begyndte at vandre op mod os, dødtrætte, vaklende kvinder i alle aldre i sribede fangedragter; slæbende på nogle elendige, snavsede bylter. Flere var syge og kunne ikke støtte på benene, men måtte med bilen sendes videre til sygeafdelingen. Vi løb dem i møde fra baraklejren og hilste dem 'bon jour' og 'velkommen' og forsøgte at forklare dem, at de var blandt venner nu, men de så blot så elendige og triste ud, at det var til at græde over. Først da de var blevet vasket – og hvor de vaskede sig! – og kom ind i spisesalen, hvor vi havde maden parat, klarede deres ansigter op, og mere og mere strålede deres øjne, da vi løb rundt med mad og fyldte tallerkner. Salen genlød af lovord og takkeord, taknemmelige hænder ræktes frem mod os, og de begyndte at fortælle om alt det forfærdelige, de havde gennemgået.

De var flest politiske fanger, anklaget for at have været med i modstandsbevægelsen, hjulpet flygtninge, skjult sabotører, eller blot været i familie med undslupne sabotører. Også en del kommunister og jøder var iblandt dem. Nogle var simpelt hen blot blevet bortført fra en erobret by, – samtlige kvinder i byen – og endelig var der en del

forbrydersker, dem, tyskerne kalder 'asociale elementer'. Der var alle aldre, fra 16 til 70 år og fra alle samfundslag, selv de allerhøjeste. Mange var meget smukke, trods lidelserne, der havde præget dem, og mange meget kultiverede og tiltalende. Men fra dem alle lød jamrende, fortvivlede ord om det Helvede, de havde forladt, mange græd og græd, når de fortalte derom, andre var helt forstenede, og atter andre fuldkommen knækkede og nedbrudte [...].

Der var en ung danserinde, hvis ben var blevet ødelagt ved mishandling, som jeg talte så meget med. Også en ung student, en henrivende ung pige, charmerende og intelligent, der studerede filosofi. Men selv om vi skulle vise dem et glad ansigt, var det umuligt at lade være med at græde med dem – og jeg kommer hele tiden til at græde, når jeg tænker på dem og deres skæbne.

Efter middagen hvilede de i sovebaracker, hvor der var halm og tæpper, og hen på eftermiddagen, da de kom ud i det fri, så de fleste meget bedre ud.

Ved seks-tiden [18-tiden] blev der pludselig travlhed. 22 store Røde Kors biler kom kørende, og de først ankomne jublede og pegede: »voilà, ici nos camarades!« Vi styrtede ned for at modtage dem, og tænk – da lød Marseillaisen [den franske nationalhymne] os i møde fra de trætte og udslidte, men lykkelige passagerer. Igen kunne vi næsten ikke holde tårerne tilbage. Hvor var det vidunderligt at se deres møde med kammeraterne, der stod og ventede og jublende råbte til dem: »Vi er blandt venner«, »vi er i Paradiset«, »det er som en drøm«, og meget andet lykkeligt og taknemmeligt, som vi ikke forstod. De kastede sig i hinandens arme og smilede og græd og jublede over atter at være sammen, ude i friheden. Og da de var vasket og med de andre kom ind til aftensmad! Åh, aldrig havde jeg troet, man kunne se så megen lykke og taknemmelighed strålende fra menneskers ansigter. De strakte ustandselt hænderne ud, greb fat i os, knugede vore hænder, blev ved at takke os og se os ind i øjnene med deres strålende blik. »Merci!«, »merci beaucoup!« Men mange kunne ikke spise for tårer. En gammel kone sad og hulkede og blev ved at sige: »C'est un rêve!« [det må være en drøm!], »Ce n'est pas vrais!« [det er ikke sandt!]. Åh, de stakkels små menneskebørn! Åh, kunne man dog give dem alle kræfterne og livsmodet tilbage; det var næsten ikke til at udholde at se [...].

Op ad formiddagen [næste dag] skulle de afsted, videre til Sverige. Men de ville slet ikke fra lejren: »Vi vil ikke forlade Danmark«. »Dan-

mark har reddet os!«. »Vi vil aldrig glemme jer dette!«. Den ene efter den anden kom hen til mig og gav mig hånden, og en sagde: »Aldrig kan vi takke jer nok herfor. Vi kan ikke udtrykke, hvad vore hjerter er fyldt af. I har givet os livet tilbage.«

Vi stod alle på trappen, da de gik forbi os ned til vognene, og det billede vil jeg aldrig glemme. De elendige skikkelser i sribede fangedragter med fangenumre tatoveret på armen og hærgede ansigter, men alle med strålende, strålende mørke øjne og vinkende hænder, og deres »merci«, »merci«, der lød fra hver eneste. Nogle løb hen til os og kyssede os på begge kinder, og tårerne trillede os ned ad kinderne, men de andre græd ikke, de var kun jublende lykkelige og taknemmelige [...].

I de næste dage kommer 15.000 kvinder af alle nationaliteter fra denne lejr. Mændene er ikke frigivet. Jeg tager sikkert derned [til karantænestationen i Kruså] i bededagsferien og sender afbud til Frandsen. Jeg kan ikke tænke mig at male og snakke og hygge, hvis der er brug for mig dernede, og det er så vidunderligt at hjælpe.

Svenskerne er storartede. De trodser alle farer på turen, ild fra fronten, bombardement osv. Vi kan takke Sverige for meget.

Den 1. maj 1945

Jeg må stadig skrive brev til jer, for bestandig oplever jeg nye mærkelige ting, og hvis jeg ikke straks får det fortalt, fortrænger det ene det andet. Det er blot så svært at finde de rigtige ord. I grunden kan det slet ikke siges med ord, og det er næsten synd at prøve derpå, men det er dog så vidunderligt at dele alt med jer.

I søndags kl. syv om aftenen blev vi med halvanden times varsel igen kaldt til grænsen. Der var kommet bud, at 4.000 polske kvinder var undervejs. Erika var heldigvis hos mig, så vi kunne atter følges ad. Også fru Jepsen og flere af lærerinderne var med. Vi arbejdede det meste af natten med at smøre brød til de 1.000, der skulle bespises i Kruså, resten i Padborg [hvor der også var etableret en karantænestation], og hele natten ventede vi dem. Det blev kun til halvanden times søvn. Først ved fem-seks tiden begyndte bilerne at komme med en flok udmattede kvinder, der havde været undervejs en uge – uden brød! De havde levet af Røde Kors konserves, men dette var langt fra nok.

Og så fulgte den samme underfulde forvandling med dem, takket være mad og varme og venlige ord, fra en flok hærgede, sky mennesker til lykkelige, taknemmelige og strålende kvinder. Men disse hav-

de noget over sig, som ikke kan udtrykkes, men som gør, at vi alle er kommet til at elske Polen og dets folk. De var alle politiske fanger – altså frihedskæmpere. Selv sagde de, at de repræsenterede det, man på russisk kalder »intelligensen«. Og de var intelligente, oplyste, højt kultiverede, men samtidig havde de en så vidunderlig indre rejsning og skønhed, en så sjælelig dybde, at vi var helt betagede. De smilede nok strålende, men dog ikke så strålende som de franske; der var et tungsind og en vemod over dem, der måtte gribe os alle. Deres væsen var roligt, behersket og afklaret – de fortalte kun lidt om deres lidelser og ikke med affekt som franskmændene, de takkede os, men på en anden måde end de følelsesbetonede franskmænd; de havde færre tårer og klager, men deres tungsindige øjne fortalte om mere. De polske jøder forleden sloges som ulve om maden, tiggede og bad om mere brød. Disse ventede stille og tænkte alle på hinanden. Ingen søgte at lyve sig til mere.

Men hvor havde de *lidt*! Den tortur og mishandling, de havde været udsat for i lejren, kan slet ikke beskrives [...].

Åh, jeg vil ikke fortælle mere. Mit hoved er fyldt med rædselsberetninger, men over det hele stråler mindet om disse kvinders storhed i lidelsen. – Jeg har endnu ikke hørt nogen fortælle, at de har hørt hadefulde ord fra dem. Jeg har selv hørt utallige beviser på det modsatte. Gestapo er hadet. Men den enkelte tysker: De trækker undskyldende på skulderen – vildledt! Vi spurgte en om Polens indstilling til tyskerne efter krigen. Hun svarede: »Jeg er katolik, og min tro forbyder mig at hævne!«

[...] Vi traf så mange vidunderlige mennesker, sygeplejersker, studenter, lærerinder, officershustruer og to pragtfulde gamle damer – søstre – godsejersker med en rejsning og en intelligens og en adel over sig. De så mørkt på Polens fremtid og var bange for russerne. Det var i det hele taget den typiske indstilling.

Men vor største oplevelse var seks unge piger – studenter, folkeskolelærerinder og en gymnasielærerinde. Dem glemmer vi aldrig. Vi gik tur med dem og sad om eftermiddagen og snakkede så meget med dem. De var helt på bølgelængde med os. Samme interesser, samme idealer, samme kærlighed til ånd, de kendte og elskede Dostojevski, Tolstoi, Gandhi, Goethe, H.C. Andersen, Ibsen osv. Og så havde de dette gribende, smertefyldte og afklarede over sig, som fyldte os med andagt og ærefrygt. Livet var for dem for evigt forvandlet, deres personlige livsglæde var slået i stykker, men de ejede mod, håb og tro

på sandheden, og de ville leve livet for deres lands og deres idealers skyld. De sang for os derinde i barakken, hvor de lå i halmen og hvilede, og på én gang opfordrede de alle de andre til at synge deres nationale hymne og bøn og derefter deres nationalsang. Alle de syge og trætte rejste sig med dem. Hele barakken var på én gang fyldt med andagt, og så lød et brus af højtidsfulde stemmer – en vidunderlig hymne og bøn. Bagefter fulgte så nationalsangen, som vi nu allerede kendte fra dagene før [...].

I dag er det svært at leve normalt. Begrebet 'menneskelig lidelse' har pludselig fået indhold og er trængt så stærkt ind på os. Det bliver svært igen at være sorgløs. Polens, Hollands, Belgiens, Frankrigs skæbne vil ligge os så stærkt på sinde, og al uret og lidelse vil gøre os så ondt. Og tanken på alle dem, de endnu sidder i lejre eller færdes på landevejene, forfølger os stadig [...].

Gråsten, den 28. april 1945²⁷

Trods alle rædslerne har disse bevægede dage dog styrket min tro på livet, min optimisme, fordi det har været dage båret oppe af og gennemlyst af den dybeste kærlighed, hengivenhed og taknemmelighed. Og det har været liv! At hjælpe, at sprede lys, at give mad til de sultne og opmuntring til de triste og ængstelige – der er intet større i livet!

De sidste dage har det været polske jøder samt nogle hollændere og belgiere, som vi har taget os af. Disse polske kvinder var vidt forskellige fra de franske indtagende, livlige og charmerende kvinder. Disse var tungere, mere indesluttede, tungsindige og vemodige, også ret primitive. De var vilde efter mad, nogle var som dyr. I seks år havde disse været fanger og sultet og lidt. De fortalte os om de samme rædsler som franskmændene, dog havde disse åbenbart bedre kunnet udholde dem, thi de fleste så noget bedre ud. Værst var det, når de fortalte os om de forfærdelige videnskabelige forsøg på levende mennesker – og om gaskamrene, hvor de alle havde mistet deres børn.

Carla Schibler [en lokal højskole-kvinde og ledende skikkelse inden for Det Unge Grænseværn] var med, og hun var enestående. Efter at de havde spist – ude i øsende regn! (de var så mange, så vi måtte bespise dem ude, og regnen styrtede ustandseligt ned), kom der et tidspunkt, hvor de ikke længere kunne sove, men skulle underholdes. Da fik Carla Schibler dem til at synge, og på én gang var disse menne-

sker som forvandlede. De glemte alle deres sorger og tårer og gav sig hen i sangene, vemodige flerstemmige sange. Vi sang 'Der er et yndigt Land' for dem, og da kom én hen imod os og spurgte med spændt forventning, om det var forbudt at synge deres polske nationalsang, som de ikke havde sunget i seks år.

Jeg vil aldrig glemme, da disse hundreder af mørkøjede kvinder sang deres fædrelands sang, mens tårerne trillede dem ned ad kinderne, og mange ikke kunne synge for bevægelse. I flere timer blev de ved med at synge, og rørende nok sang de også med glæde tyske sange og viser. De talte alle udmærket tysk, så vi fik snakket en masse med dem. De var alle frihedskæmpere, og da de blev ved at takke os, *måtte* jeg sige dem, at det var os, der skyldte dem tak, thi de havde kæmpet for vor skyld, og uden deres kamp og lidelse var freden og sejren ikke så nær, som den er nu.

En del var for resten også Jehovas Vidner, taget fordi de ikke ville skrive under på en fornægtelse af dette – og nogle havde med fare for tortur gemt deres bibel i støvlerne eller på brystet i alle disse år. Deres tak over maden var så ubeskrivelig. Alle de lovord, der lød, taksigelser og velsignelser og lykkelige blikke – åh kunne I blot opleve et sådant øjeblik. Det er Paradis på jorden. Og så omsider i går kl. 5 [om eftermiddagen] var alle biler rullet væk og lejren tom efter i en uge at have rummet i tusindvis af taknemmelige mennesker fra seks nationer. Og vi – DKB'erne, CBU'erne og sygeplejerskerne samledes i en tom barak til aftensmad. [...] Vi føler, at vi sammen har oplevet historiens begivenheder; vi er kommet disse lande så nær, at deres skæbne altid vil ligge os på sinde; vi har oplevet menneskelig lidelse i en sådan grad, at vi aldrig vil kunne tage vore egne småbekymringer nær, og vi er blevet så dybt forbundet med vore lidende medsøstre og -brødre, at det bestandigt vil ligge som en smerte i vort sind.

Og dog har vi oplevet kærlighedens og godhedens sejr. Thi det, der lyste ud af disse menneskers øjne, var aldrig had og hævn, men altid taknemmelighed og hengivenhed. Tænk, ingen af os har hørt ét hadets ord! Jeg er kommet til at elske de hvide biler med de røde kors, de svenske chauffører, der har trodset bomber og kugler for at hjælpe, og de stiltfærdige unge søstre [sygeplejersker], der gik så stille og mildt mellem fangerne.

Der døde en fransk kvinde forleden. Hendes to døtre var hos hende, og hendes sidste ord var: »Liberté!« *Frihed!* Disse dage har lært os, hvad frihed og kærlighed betyder.

Kvindelige fanger fra kz-lejren Ravensbrück ankommer med tog til Padborg, hvor de bliver underbragt, bispist og behandlet på karantænestationen, inden de bliver transporteret videre med tog til det neutrale Sverige. Bemærk at flere af fangerne er jøder, idet de bærer den gule Davidstjerne. Foto: Frøslevlejrens Museum.

Stjernestund eller pagt med djævelen?

Merete Granzows samtidige breve om sine oplevelser som frivillig hjælper ved karantænestationen efterlader et stærkt indtryk af solidaritet, empati og fællesskab med de udfriede kz-fanger, som kom fra allierede nationer. Hendes breve (der sikkert for en nutidig læser forekommer højstemte, ja altmodisch i tonen) gennemstrømmes af beundring over såvel hjælpernes indsats som den måde, hvorpå kz-fangerne kommer overens med deres hårde skæbne på.

På den baggrund forstår man, at Bernadotte-aktionen, eller De Hvide Busser, almindeligvis berømmes som en helt bemærkelsesværdig aktion, hvor det gode besejrede det onde. Aktionen har været med til at profilere Sverige som en neutral og humanitær nation, og når en svensk statsminister i 2014 karakteriserer Sverige som en »humanitær

Danske Hvide Busser i Padborg kort før afhentningen af danske og norske fanger i Neuengamme den 20. april 1945. De danske busser, som var gengas-drevne (bemærk generatorerne bag på bilerne), var en broget flåde af private busser, DSB-busser, fiskeeksportbiler osv. De blev samlet i Padborg og malet hvide, før de kørte sydpå. Foto: Frøslevlejrens Museum.

stormagt« under henvisning til den aktuelle svenske flygtninge- og indvandringspolitik, så knytter han an til den almindelige, traditionelle forestilling om den svenske rolle mod slutningen af Anden Verdenskrig.

I den danske grundfortælling om Besættelsen har De Hvide Busser indtaget en helt central rolle. Her anerkender man Bernadottes og Sveriges afgørende rolle i aktionen, men man fremhæver også den danske andel i den. De Hvide Busser har spillet en fremtrædende rolle i fortællingen om den danske modstand mod den tyske besættelsesmagt, og om de lidelser besættelsesmagten påførte det danske folk. De har været et konkret udtryk for, at folk og statsmagt, altså nationen, stod skulder ved skulder i forenet kamp mod det onde, mod tyranniet, og at man ikke svigtede landsmænd i nød. Nogle danske historikere har karakteriseret denne grundfortælling om dansk modstand som en ren konstruktion, som en konsensus-fremstilling, der ikke havde meget med virkeligheden at gøre, men som blot skulle dække over de indre spændinger mellem statsmagt og modstandsbe-

vægelse. Andre historikere har hævdet, at der faktisk *var* en fundamental konsensus, altså enighed, i det besatte Danmark, og at netop De Hvide Busser er et godt eksempel på denne konsensus.²⁸

Historien bliver konstant nyfortolket, og også stjernestunderne bliver gået kritisk efter i sømmene, sådan som det f.eks. er sket med den danske hjælp til jøderne i oktober 1943. Fortællingen om De Hvide Busser er også blevet underkastet en kritisk revision. Det kulminerede i 2005, da den svenske historiker Ingrid Lomfors udgav bogen *Blind Fläck. Minne och glömska kring Svenska röda korsets hjälpsats i Nazityskland 1945*. Her sætter hun især fokus på det særlige afsnit i Neuen-gamme-lejren, hvor de nordiske fanger blev samlet, et afsnit som kom under direkte administration af Svensk Røde Kors. Med henblik på at skaffe plads til de norske og danske fanger blev hovedbygningen, 'Steinbau', i dette lejrafsnit bogstaveligt talt ryddet for ca. 2.000 døds-syge fanger fra andre lande. Og på den tyske lejrkommendantens udtrykkelige forlangende blev disse fanger transporteret til kz-lejren Bergen-Belsen med Hvide Busser. Denne lejr, som lå i nærheden af Hannover, blev af SS frimodigt karakteriseret som en 'Erholungs-lager', altså en rekreationslejr for syge fanger. Meget få overlevede den-ne rekreation. Her var altså et punkt i hele undsætningen af de dan-ske og norske fanger, som forekommer at være gået direkte ud over andre fanger. Lomfors' påstand, som er præget af den nutidige fore-stilling om universelle menneskerettigheder, er, at hjælpen til de dan-ske og norske fanger principielt var racistisk, fordi den ikke omfattede fanger fra andre lande – og at den skete på dissers bekostning. Og var det overhovedet moralsk i orden at hjælpe danske og norske fan-ger, når man ikke kom andre fanger til undsætning?²⁹

Af erindringsbogen *Sidste Akt* står det ret klart, at Bernadotte ikke var blind for de moralske dilemmaer ved visse dele af aktionen.³⁰ Og til hans forsvar kan man fremføre, at han faktisk også fik udvirket, at ca. 10.000 kvindelige fanger fra andre lande (herunder også jødiske fanger) i kz-lejren Ravensbrück blev omfattet af aktionen – fuldstændig som Merete Granzows breve så levende formidler det. Tankegangen bag den danske (og svenske) hjælp til de nordiske kz-fanger var, at man først og fremmest undsætter egne statsborgere og dem, man føler står en nærmest. I dette tilfælde nordiske broderfolk. Denne praksis er stadig gældende: nationalstater undsætter først og fremmest egne statsborgere. Seneste storstilede danske eksempel på denne praksis var, da Danmark for få år siden evakuerede 5.800 danske

statsborgere samt personer med opholdstilladelse i Danmark, som var blevet fanget i en voldelig konflikt i Libanon. Der var tale om personer af mellemøstlig herkomst, men etniciteten var underordnet, statsborgerskabet eller opholdstilladelsen derimod helt afgørende. På samme vis var der mere end 100 statsløse, fortrinsvis tyske, jøder blandt de ca. 475 jøder, som i oktober 1943 blev deporteret fra Danmark til Theresienstadt, men samtlige deporterede nød rettigheder som danske jøder – og blev af tyskerne behandlet som danske jøder. Dermed undgik også *de* gaskamrene i Auschwitz.³¹

De tusinder af kvindelige fanger af ikke-nordisk nationalitet, som ankom til Padborg-Kruså området i slutningen af april og begyndelsen af maj 1945, ankom primært med tog. På det tidspunkt var De Hvide Busser stort set ophørt med at køre i Tyskland, ikke mindst på grund af de stadigt hyppigere luftangreb fra allierede fly.³² Det sidste 'spørgesestog' (som togene siden blev benævnt) ankom så sent som den 2. maj med »2.800 kvinder – halvnøgne og hylende af sult. Så snart dørene til vognene blev åbnet, styrtede de ud og kastede sig over alt, hvad der kunne mistænkes for at være spiseligt – kartoffelskræller og græs gik de ikke af vejen for. Egnens befolkning kastede noget brød til dem, som de sloges om som vilde dyr. Det lykkedes at få givet dem noget knækbrød o. lign., som man havde i lejren, og samtidig blev der bestilt mad fra Statshospitalet i Sønderborg«. Sådan beskrives det sidste togs ankomst i en ellers relativt lidenskabsløs skildring af Socialministeriets virke under Besættelsen fra 1948.³³

Dette sidste tog kom ganske uanmeldt. Hamborgs kommandant havde samlet kvinderne fra Neuengammes udekommandoer, stoppet dem i godsvogne og sendt toget af sted mod den danske grænse, hvor det ankom efter flere dage, uden at fangerne havde fået hverken vådt eller tørt. De togstammer, som skulle anvendes til den videre transport af kvinderne fra Padborg, kom ikke som lovet den 3. maj om morgenen, angiveligt på grund af modstandsbevægelsens jernbanesabotage. Samtidig blev den allierede flyaktivitet stadig stærkere, f.eks. blev der bombet i nærheden af Flensborg, og man forventede så småt, at også jernbanen i Padborg ville blive udsat for luftangreb. Men til alles lettelse ankom togvognene samme eftermiddag. Kvinderne, som efter opholdet på karantænestationen var blevet mætte og var faldet til ro, kom om bord i toget, og kl. 20 afgik det mod Sverige.³⁴ Hermed havde karantænestationen i Padborg, som efter at man forlod Friedrichsruh den 22. april, udgjorde hovedkvarteret for den

Udhungret kvindelig kz-fange, som netop er ankommet til Padborg med 'spøgelsestoget', har fundet sig et sted, hvor hun i fred kan spise sin mad. Foto: Frøslevlejrens Museum.

danske del af evakueringen, udspillet sin rolle. Og den 5. maj om aftenen var karantænestationen i Padborg vært for en sammenkomst med frigivne fanger fra Frøslevlejren.³⁵

Erindringer om De Hvide Busser

»De små danske grænsebyer Kruså og Padborg vil efter denne krig stå i en uforglemmelig glans i erindringen ikke blot hos tusinder af danske, men hos endnu flere nordmænd og hos kvinder fra andre besatte lande. Her vendte de tilbage til livet. Her mødte de mennesker igen efter en årelang mishandling.«³⁶

Sådan lyder vurderingen i *Befrielsesdage i Sønderjylland* fra 1946. Overvurdering af egen betydning forekommer hyppigt i den lokale (og for den sags skyld: nationale) selvforståelse, men her er der uden tvivl belæg for påstanden. Redningen med De Hvide Busser, herunder opholdet i Sønderjylland, blev husket livslangt af fanger fra flere nationer.³⁷ Ligeledes må man fastslå, at de forgangne år ikke har udvisket eller reduceret betydningen af Bernadotte-aktionen, skønt (eller måske netop fordi) en eftertid har sat etiske spørgsmålstejn ved aktionen. Sønderjylland og sønderjyder spillede en fremtrædende rolle i aktionen, og det kritiske blik, historikere ud fra et etisk synspunkt, med rette eller urette, har kastet på aktionen som sådan, synes ikke at finde noget belæg, når man anskuer aktionen i et sønderjysk perspektiv. Herom vidner de samtidige breve fra Merete Granzow, der kaster lys over ikke bare aktiviteterne på karantænestationerne i Padborg og Kruså, men også over de motiver, som drev de lokale frivillige. For Merete Granzows vedkommende var hendes kristne livssyn og fædrelandskærlighed stærke drivkræfter, men just hendes patriotisme gjorde, at hun respekterede, ja, beundrede de evakuerede fangers kærlighed til *deres* lande.

Forhandlingerne på Brundlund Slot i Aabenraa gjorde et blivende indtryk hos både værtsparret Refslund Thomsen og den siden så kendte svenske gæst, Folke Bernadotte. Det fremgår umiskendeligt af især Ingeborgs Refslund Thomsens erindringer, men også af en korrespondance mellem Bernadotte og amtmand Refslund Thomsen i 1945-46. Den 10. juli 1945 sendte en attaché Giron fra det svenske Udenrigsministerium i Stockholm taksigelse til værtsparret på Brundlund:

»Herr Amtmand,

Med de minderige dage i Aabenraa i frisk erindring beder jeg hermed om at oversende en pakke fra greve Bernadotte, som han har overgivet mig til videre befordring. Såvel greven som jeg og alle de andre, der nød godt af amtmandens venlighed og gæstfrihed, som blev os til del i Sønderjylland, og jeg og konsul Schylander, der nu arbejder på samme kontor som jeg, vil endnu engang udtrykke vores varme taknemmelighed [...]. Jeg sender mine varmeste hilsner til Fru Refslund Thomsen og forbliver deres hengivne Attaché Giron.³⁸

Refslund Thomsens takkebrev til Giron var ikke mindre kordialt. Amtmanden skriver:

»Skønt hverdagens travlhed i nogen måde altid lægger beslag på en, mindes vi i Aabenraa ofte de svenske herrer, som vi havde den glæde at lære at kende i de bevægede dage før Befrielsen. Min hustru og jeg var meget glade for den hilsen, vi med Deres brev modtog fra greve Folke Bernadotte. Jeg tror, det var min bemærkning til Dem om, at de lokale blades billeder af greven var så forfærdelige, jeg kan takke for det smukke fotografi af greven, som var medindeholdt i forsendelsen.

Skulle Deres vej atter gå over Sønderjylland, beder jeg Dem være forvisset om, at De altid vil være en kær gæst på Brundlund.«³⁹

Godt en uge senere blev hilsenen til Refslund Thomsens fulgt op af en pakke fra Bernadotte, som blev formidlet af legationsråd Barck-Holst fra den svenske ambassade i København.⁴⁰ Hvad pakken indeholdt, fremgår af amtmandens takkebrev til Bernadotte:

»Det var min Hustru og mig en stor Glæde for nogen Tid siden i en forsendelse fra den kongelige svenske ambassade i København at modtage både brev, bog og fotografi. Vi siger Dem hjertelig tak derfor. Bogen [*Sidste Akt*, dvs. Bernadottes bog om aktionen] har vi læst med den største interesse og både den og Deres smukke billede vil altid være os kære minder over Deres besøg på Brundlund i de begivenhedsrige dage før Befrielsen.«⁴¹

De gensidige venligheder var andet end mundsvejr, for da Bernadotte i midten af maj 1946 var på en tjenesterejse til Tyskland, overnattede han med sit følge på Brundlund og nød igen godt af værtsparrets gæstfrihed. Et hovedsamtaleemne under opholdet var selvfølgelig de dramatiske tildragelser umiddelbart før Anden Verdenskrigs afslutning, hvor Brundlund Slot og Sønderjylland var i begivenhedernes centrum.⁴²

KILDER

Utrykte kilder:

Rigsarkivet i Aabenraa.

Amtmandsarkivet for Aabenraa-Sønderborg Amter samt amtmand Refslund Thomsens privatarkiv.

Rigsarkivet i København.

Registranten til 'Udenrigsministeriet Akter' ca. 1909-45' samt Frants Hvass' privatarkiv.

Froslevlejrens Museum.

'Breve fra Grænsen' af Merete Granzow. De samtidige breve er stencileret og har derfor formentlig cirkuleret i et vist omfang.

Trykte kilder:

Hejmdal

LITTERATUR

Barfod, Jørgen: *Redning fra Ragnarok*, Årsskrift for Frihedsmuseets venner 1983.

Bech, C.J., Morten Kamphøener og Kaj Edvard Larsen (red.): *Befrielsesdage i Sønderjylland*, 1946.

Bernadotte, Folke: *Sidste Akt. Mine humanitære Forhandlinger i Tyskland Foraaret 1945 og deres politiske Følger*, 1945.

Hæstrup, Jørgen: *Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45*, 1971.

Lidegaard, Bo: *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år*, 2015.

Lomfors, Ingrid: *Blind Fläck. Minne och glömska kring Svenska röda korsets hjälpsats i Nazityskland 1945*, 2005.

Lund-Jensen, N.P.: »Karantænestationerne i Padborg og Kruså« i *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 2 1993, s. 23-27.

Mørup, Hans: *På fløjen. En sønderjysk Stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*, 2000.

Refslund Thomsen, Ingeborg: *Hjemme i Nordslesvig*, 1962.

Roesdahl, Harald: »Læge ved De hvide Busser« i Kristensen, Henrik Skov og Inge Adriansen: *Als og Sundeved 1940-45*, 2005 (1995), s. 197-217.

Schellenberg, Walther: *Den usynlige front*. Udgivelsesåret ikke anført, men der er tale om en pocket-udgave af Schellenbergs selvbiografi i dansk oversættelse. Originaludgaven blev udgivet i 1956 af André Deutsch under titlen *The Labyrinth. The Memoirs of Hitler's Secret Service Chief*.

Skov Kristensen, Henrik: »En politik med rækkevidde. Samarbejdspolitikken og de danske kz-fanger« i *Magasin fra det Kongelige Bibliotek* nr. 3, 2005, s. 31-46.

Skov Kristensen, Henrik: *En station på vej til Helvede. Harreslev banegård og deportationerne fra Frøslev til tyske koncentrationslejre*, 2010 (2002).

- Skov Kristensen, Henrik, Claus Kofoed og Frank Weber: *Bomber over Danmark. Vestallierede luftangreb under 2. Verdenskrig*, 2012.
- Skov Kristensen, Henrik: »Skandinavienslejren – og de moralske dilemmaer« i Boritz, Mette m.fl. (red.): *De Hvide Busser – er du (med)borger?*, 2015, s. 70-77. [2015a].
- Skov Kristensen, Henrik: »Stjernestund eller pagt med Djævelen?« i Boritz, Mette m.fl. (red.): *De Hvide Busser – er du (med)borger?*, 2015, s. 102-107. [2015b].
- Skov Kristensen, Henrik: »Redningsaktion med moralske dilemmaer«, featureartikel i *Jyllands-Posten* den 17. april 2015, tillægget 'Viden' s. 6-10.
- Skov Kristensen, Henrik: »De Hvide Busser: humanitær triumf eller sort plet«. Essay i *Kristeligt Dagblad* den 27. april 2015
- Sode-Madsen, Hans: *De Hvide Busser 1941-45. Reddet fra Hitlers helvede*, 2015 (revideret genudgivelse af *Reddet fra Hitlers helvede*, 2005).

NOTER

1. De danske myndigheders bestræbelser på at undsætte danske fanger i Tyskland er første gang behandlet faghistorisk af Jørgen Hæstrup i *Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45*, bd. 2, 1971. Jørgen Barfod beskrev Bernadotte-aktionen i hovedtræk i *Redning fra ragnarok*, Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1983. Henrik Skov Kristensen etablerede i »En politik med rækkevidde. Samarbejdspolitikken og de danske kz-fanger« i *Magasin fra det Kongelige Bibliotek* nr. 3, september 2005 eksplicit de specielle besættelsespolitiske forhold i det besatte Danmark som en forudsætning for de danske myndigheders undsættelsesbestræbelser. Det samme gjorde siden Hans Sode-Madsen i *Reddet fra Hitlers helvede*, 2005, som er den første detaljerede monografi på dansk om De Hvide Busser. Monografien, som i 2015 blev genudgivet i en revideret udgave under titlen *De Hvide Busser 1941-45. Reddet fra Hitlers helvede*, har udpræget fokus på den danske del af aktionen og de danske myndigheders bestræbelser. Der er i en vis forstand tale om en tilfredsstillende løsning for det daværende danske embedsværk. Et mere internationalt perspektiv får man i Bo Lidegaards *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år*, 2015, som følger aktionen, dens tilblivelse og ikke mindst motiverne bag den parallelt i den svenske, den norske, den danske og den tyske lejr.
2. Bech m.fl. 1946. Især bidragene »Hjem over Grænsen«, s. 25-40, »Skæbnetoget gennem Danmark« s. 41-58, og »Undervejs med Hjælp« s. 216-239.
3. Bernadotte 1945, s. 71-72.
4. *Ibid.*, s. 81
5. *Ibid.*, s. 81ff, samt Schellenberg [1956], s. 252 ff.
6. Bernadotte 1945, s. 78.
7. Refslund Thomsen 1962, s. 137ff.
8. *Ibid.*, s. 128-130.
9. De beskrevne rejseaktiviteter og forhandlinger fremgår af både Ingeborg Refslund Thomsens, Folke Bernadottes og Wather Schellenbergs ovennævnte erindringer. Bernadottes skildring fra 1945 kan selvfølgelig sagtens have præget de to senere beretninger.
10. Udenrigsministeriets arkiv i Rigsarkivet indeholder ingen journalsager, som umiddelbart kan sættes i forbindelse med forhandlingerne på Brundlund Slot. Frants Hvass' privatarkiv i Rigsarkivet synes heller ikke at rumme relevante oplysninger om de forhandlinger på Brundlund, som Hvass var en dansk nøglefigur i.

- Forfatteren har endvidere konsulteret Hans Sode-Madsen, som i forbindelse med sin bog har fået nøje kendskab til Udenrigsministeriets og de danske nøglepersoners privatarkiver. Men ifølge Sode-Madsen er han aldrig stødt på arkivalisk materiale, som kaster lys over forhandlingerne på Brundlund Slot. Tænkeligt vil det være muligt at finde arkivalisk materiale af svensk proveniens, men det er ikke forsøgt.
11. Her er Amtmandsarkivet samt Refslund Thomsen privatarkiv, begge beboende i Rigsarkivet i Aabenraa, blevet gennemset. Amtmanden refererede til Indenrigsministeriet, hvis arkiv ikke er blevet frekventeret – ud fra den betragtning, at havde amtmanden udfærdiget en rapport til sine foresatte i Indenrigsministeriet, ville der formodentlig have været en kopi/afskrift i de to nævnte arkiver.
  12. *Hejmdal* 5.5.1945. »Grev Bernadottes store historiske Mission«.
  13. Bech m.fl. (red.) 1946, s. 109.
  14. Refslund Thomsen 1962, s. 135.
  15. Sode-Madsen 2015, s. 290-292.
  16. Skov Kristensen 2005, passim. Både Sode-Madsen og Bo Lidegaard har siden gjort det samme synspunkt gældende.
  17. *Ibid.* passim. Uddybende vedr. de enkelte deportationer og disses baggrund, Frøslevlejren samt de forskellige kategorier af deporterede, se Skov Kristensen 2010 (2002), passim.
  18. Her efter Skov Kristensen 2005. Mere udførligt beskrevet i Sode-Madsen 2015 samt i Lidegaard 2015.
  19. Uddybende vedr. Carl Hammerichs tidlige initiativ til et 'Jyllandskorps', hans norske forbindelser samt de norske initiativer, se Sode-Madsen 2015, s. 24-29, s. 200 f. og 224 f. Om den norske del af aktionen, se endvidere Lidegaard 2015 passim.
  20. Her efter Skov Kristensen 2005. Uddybende vedr. forhandlingerne mellem danske og tyske myndigheder om hjemtransporter samt forløbet af disse hjemtransporter, se Sode-Madsen 2015, passim.
  21. Mørup 2000, s. 413-414. Mørup var blevet deporteret fra Frøslevlejren til Neuengamme 15.9.1944 og havde overlevet et ophold i den berygtede udekommendo Husum-Schwesing. Han havde dog været døden nær som følge af sult og sygdom.
  22. De to karantænestationer var ikke oprettet til lejligheden, dvs. til at modtage kz-fanger. De var oprettet på et tidligere tidspunkt med henblik på at modtage danske statsborgere, primært Tysklandsarbejdere, som vendte hjem fra Tyskland til Danmark i en kaossituation. Om etableringen af karantænestationerne i Padborg og Kruså samt formålet med dem, se Lund-Jensen 1993, s. 23-27. Om stationernes omfang, anvendelse og bemanding i forbindelse med evakueringen af kz-fanger se endvidere Sode-Madsen 2015, s. 198-200 og s. 277ff.
  23. 'Breve fra Grænsen' af Merete Granzow. Brevene er stencileret og har derfor formentlig cirkuleret i et vist omfang. De er indleveret til Frøslevlejrens Museum af Ulla Bruschi, Rinkenæs, som også har givet de biografiske oplysninger om Merete Granzow. Ifølge disse giftede Merete Granzow sig i 1948 med den 7 år yngre Henryk Sokoler, som var født i Krakow i Polen. Han boede formentlig på dette tidspunkt i Schweiz. Parret bosatte sig i Vordingborg, hvor Merete blev lærer på Marienberg Skole. Hun har udgivet flere lærebøger, blev medlem af Amnesty International og var med til at starte en komité for flygtninge i fare.
  24. Der var formentlig tale om såkaldte 'Nacht und Nebel fanger', dvs. fanger, som blev deporteret til et ukendt sted, hvor det ikke var tilladt at korrespondere med de pårørende. De pågældende norske fanger 'forsvandt' bogstaveligt talt. Denne skæbne overgik ingen danske fanger, idet Danmark, modsat Norge, aldrig blev omfattet af Hitlers 'Nacht und Nebel-direktiv«. Det skyldtes de specielle besættelsespolitiske forhold i Danmark.
  25. Den tyske besættelse af Danmark 9.4.1940 blev mødt med begejstring af det tyske mindretal i Sønderjyl-

- land, som nu regnede med, at Nord-slesvig ville blive genindlemmet i Tyskland.
26. Fra Jens Chr. Hostrups *Lærken*, 1866.
  27. Dette brev, som er dateret 28.4.1945, er i den stencilerede og paginerede udgave af brevsamlingen placeret *efter* brevet af 1. maj, formentlig af stilistiske årsager.
  28. Skov Kristensen 2015b. Endvidere af samme forfatter 27.4.2015.
  29. *Ibid.* Om rydningen af 'Steinbau' (som danske fanger og chauffører direkte medvirkede til), konsekvenserne af rydningen og de moralske dilemmaer i forbindelse med etableringen af det særlige lejrafsnit i Neuengamme, se Skov Kristensen 2015a. Endvidere Skov Kristensen 17.4.2015. Se endvidere Lidegaard 2015, s. 262-265.
  30. Bernadotte 1945, s. 60.
  31. Som note 23.
  32. Om luftangrebene på De Hvide Busser og baggrunden for disse, se Skov Kristensen m.fl. 2012, s. 677-682.
  33. Sode-Madsen 2015, s. 283.
  34. *Ibid.*
  35. Sode-Madsen 2015, s. 279.
  36. Bech m.fl. (red.) 1946, s. 28.
  37. I forbindelse med den store særudstilling om De Hvide Busser i 2015 på Nationalmuseet kunne det af beretninger, breve og andre tilkendegivelser, som blev lokaliseret og indsamlet, konstateres, at redningen havde gjort et livslangt indtryk på de involverede fanger fra flere nationer.
  38. K. Refslund Thomsens privatarkiv, Rigsarkivet i Aabenraa, 734/5 »Breve fra forskellige«. Brev fra attaché Giron til Refslund Thomsen 10.7.1945.
  39. *Ibid.* Brev fra Refslund Thomsen til attaché Giron. Tilsyneladende udateret, men journaliseret 11.8.1945.
  40. *Ibid.* Brev fra Barck-Holst 19.7.1945.
  41. *Ibid.* Brev fra Refslund Thomsen til Folke Bernadotte, tilsyneladende udateret, men journaliseret 11.8.1945.
  42. *Ibid.* Breve fra Bernadotte til Refslund Thomsen 29.4.1946, 20.5.1946 og 27.5.1946.

Zusammenfassung

Im Laufe der letzten Monate des Zweiten Weltkriegs wurden etwa 17.500 Gefangene durch die sogenannte 'Aktion Bernadotte' aus den deutschen KZ-Lagern befreit. Mit der Aktion sollten vornehmlich dänische und norwegische Gefangene befreit werden, 10.000 der Befreiten kamen jedoch aus anderen Nationen.

Im Allgemeinen wird die Aktion Bernadotte international als schwedisch angesehen, der Artikel weist aber deutlich auf dänische Einschlüsse hin. So waren es die dänischen 'Weißen Busse', die das sogenannte 'Skandinavienlager' im KZ Neuengamme bei Hamburg evakuierten. Ebenfalls organisierten dänische Behörden die Verpflegung, Quarantänebehandlung und Unterbringung der evakuierten Gefangenen in den Quarantänestationen in Pattburg und Krusau an der deutsch-dänischen Grenze und im Lager Frøslev unmittelbar nördlich der Grenze.

Der südlichste Teil von Sønderjylland spielte damit bei der gesamten Aktion eine hervortretende Rolle, was auch aus den Erinnerungen

der evakuierten Gefangenen und der 'kollektiven sønderjysken Erinnerung' über die Besatzungsjahre hervorgeht. Außerdem wurde das Schloss Brundlund in Apenrade als Aufenthalts- und Treffpunkt von einigen der Haupt-Akteure in der Aktion Bernadotte benutzt, wie z.B. Folke Bernadotte, Walter Schellenberg und hervortretenden dänischen und schwedischen Beamten.

Schließlich wird in dem Artikel über die Entwicklung der Aktion Bernadotte aus historiographischer Sicht berichtet mit Stellungnahme zu der Kritik, die auf ethischer Grundlage gegen die Aktion erhoben worden war.

Anmeldelser

Fire bøger om 1864:

Glenthøj, Rasmus: 1864. Sønner af de slagne

Gads Forlag, 2014. 574 s.

Noack, Johan Peter: Da Danmark blev Danmark. Fortællinger af forhistorien til 1864

Gyldendal, 2014. 360 s.

Alberts, Klaus: Düppel 1864. Schleswig-Holstein zwischen Dänemark und Preussen

Boyens Verlag, 2014. 160 s.

Blæsild, Benno: Krigen på havet. 1864 – omkring Jylland

Hovedland, 2014. 203 s.

Lektor ved Syddansk Universitet, Rasmus Glenthøjs, monumentale bog handler om optakten og årsagerne til Anden Slesvigske Krig. Den er samtidig et portræt af den generation, der stod med ansvaret for krigen – og et opgør med den grundfortælling om 1864-krigen som en selvforskyldt dansk katastrofe, som har været fremherskende de seneste 100-150 år.

I Glenthøjs bog vil man ikke finde udpenslede slagscener eller militærhistorisk nøjagtige redegørelser for strategier eller kamptaktikker. Det er de politiske kampe og det diplomatiske spil, som interesserer ham. Det bliver det hele kun endnu mere spændende af!

Bogen tager sit udgangspunkt i begyndelsen af 1800-tallet med nyordningen af Europa under og efter Napoleonskrigene og de nye tanker om nationalstater og folkestyre. Heri ligger kimen til den danske helstats opløsning. Danmark blev en småstat, der måtte indrette sin politik under stærk hensyntagen til udlandet og i en tilstand af stadig undergangsangst; en stat med en delt befolkning, hvoraf ca. 40% ikke ønskede at tilhøre den. Kampen om en fællesforfatning, der kunne stille alle tilfreds, danskere, slesvig-holstenere, Det tyske Forbund og stormagterne, var dømt til at mislykkes – men forsøget skulle gøres alligevel.

Glenthøj bevarer forbilledligt det helt store overblik og fører med sikker hånd læseren gennem europæiske hoffer og udenrigsministerier, filologers studerekamre, stænderforsamlingernes politiske debatter, blodige gader i revolutionære europæiske hovedstæder, skan-

dinaviske studenters skåltaler og meget mere. Persongalleriet er stort og skiftende. Vi følger kongers, helstatsmænds, nationalliberales og radikales magtkampe og skiftende standpunkter, den stramning og løsning af den beslutningsmæssige spændetrøje, som Det tyske Forbund og de europæiske stormagters indbyrdes spil medførte, åbninger for mulige løsninger, der opstod – og lukkedes igen, chancer, der blev taget – eller forspildt. Det er elementært neglebidende spændende, selvom man jo godt ved, hvordan det ender.

Det står efter endt læsning lysende klart og forbilledligt dokumenteret, at den forsimplede forklaring på krigsudbruddet, som er fremherskende i dag, og som bl.a. blev kolporteret i Boredals store 1864-serie, ikke holder vand. Tværtimod sandsynliggøres det, at det aldeles ikke var en aggressiv og aktivistisk udenrigspolitik eller »et galskabens triumftog« fra de nationalliberales side med en mentalt ustabil Monrad i spidsen. Den nationalliberale konseilspræsident C.C. Halls mål var ikke at besætte, bekrige eller blande sig i andre staters anliggender, men derimod præcis det modsatte: Målet var at sikre, at Danmark vedblev at være en suveræn stat, hvis politik hverken blev bestemt i Wien, Berlin eller Frankfurt. Det var statsfællesskabet med Holsten, der lænkede Danmark til Tyskland, og set i det lys var det ikke overraskende, at de nationalliberale ønskede det løsnet, hvilket kongen og helstatsmændene imidlertid af al magt strittede imod. Spørgsmålet kunne kun løses på en international stormagtskonference, og det eneste, der kunne presse de uvillige stormagter til en konference, var udsigten til en krig. Hvis det på en sådan konference kunne lykkes at opnå en løsning (herunder også en eventuel deling af Slesvig), der garanterede Danmarks grænser fremover, så ville man samtidig have sikret Danmark fred og uafhængighed i fremtiden.

Dér, hvor det gik galt for danskerne, var *før* krigen den manglende forberedelse til krig – og *efter* krigsudbruddet den vægelsindede og ubeslutsomme politik, da det faktisk var lykkedes at få spørgsmålet på konferencen i London i maj 1864. Men da stod Hall ikke længere med ansvaret. I stedet peger den anklagende finger navnlig på Monrad og Christian IX. Glenthøj afslutter bogen med et par korte, men gode perspektiverende kapitler om krigens eftervirkninger og kampen om fortolkningen af ansvaret.

Det er på alle måder en pragtbog, gedigent indbundet og lækkert layout'et. Hvert kapitel indledes med et helt opslag med en helsides farveillustration og en kort, præcis introduktion til kapitlet. Bogen er

gennemgående velforsynet med flotte helsides farveillustrationer. Det er en stringent struktureret fortælling, fyldt med herligt ironiske bemærkninger og iagttagelser. Glenthøj skriver i korte, præcise, pointerede sætninger med skarpe pointer og et farverigt sprog.

Det vidner om godt boghåndværk, at der er forsvindende få trykfejl, men helt har de ikke kunnet undgås. S. 213 finder Isted-slaget sted den 24. juli 1850 – det var den 25. Og C.F. Allens bog hedder *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland - ikke og Sønderjylland*. Titlen er endda også forkert i litteraturlisten. På kortet s. 251 staves Vadehavsøerne Amrum og Pelworm »Amron« og »Pelworn«. Et par faktuelle småfejl har også sneget sig ind: Uwe Jens Lornsen omtales som holstener (han var født på Sild og dermed slesviger eller nordfriser), og det påstås, at tyskerne indførte tysk skolesprog i Sønderjylland i 1875 (det skete ad tre omgange 1871, 1878 og 1888) – men i 1875 forøges antallet af tysktimer ganske vist. Man dette er småting. Det er en velskrevet, velturneret og særdeles interessant bog, der formår at fremstille et uhyre komplekst og kompliceret stof på en letforståelig og fremfor alt spændende måde.

Også tidligere rigsarkivar Johan Peter Noacks noget mere sparsomt udstyrede bog *Da Danmark blev Danmark* handler om årsagerne til krigen i 1864. Der er ingen illustrationer, end ikke et kort (bortset fra det på omslaget).

Noack begrundet resultatet af sine anstrengelser med sit eget ønske om at læse en bog, der på en kort og præcis måde kunne sammenfatte den eksisterende viden om emnet, og anfører, at den i hovedsagen bygger på den bindsvære og 3.000 sider lange *Under Junigrundloven* af Niels Neergaard, på Erik Møllers 1.000 siders afhandling *Helstatens fald* samt på Statsrådets forhandlinger. Bogen skal derfor ses som et forsøg på en pædagogisk anlagt syntese. Den er nu en hel del mere end det, og Noack har stor ære af med sikker hånd at udrede de spegede tråde i det komplicerede spil om magten i den danske helstat og forholdet til Holsten, Det tyske Forbund og de europæiske stormagter.

Persongalleriet er ikke meget mindre end hos Glenthøj, men Noack når langt hurtigere frem til 1840'erne og stopper skarpt i 1864. Noack sætter også sit fokus endnu skarpere på det politiske og diplomatiske spil. Konklusionen er (næsten) den samme, selvom Noack sætter accenterne en anelse anderledes end Glenthøj: Krigen hang sammen med de krampetrækninger, som tilblivelsen af et nyt, samlet Tyskland

kostede. Preussens rivalisering med Østrig om ledelsen af denne udvikling umuliggjorde et forlig i konflikten om en fællesforfatning for hele Det danske Monarki. Selvom Danmark tilbød vidtgående indrømmelser, så Preussen en interesse i, at striden fortsatte år ud og år ind, indtil udviklingen i selve Tyskland talte for at få sat punktum – og da med militær magt.

Konflikten om fællesforfatningen viste klart, at borgerne reelt ikke ønskede den dansk-tyske helstats fortsættelse. At opretholde den ville forudsætte en genindførelse af enevælden, i hvert fald i de spørgsmål, der gjaldt monarkiet under ét. Uanset hvordan man vendte og drejede det, var ca. 60% af helstatens indbyggere danske, mens ca. 40% var tyske, og det var umuligt at finde en politisk formel, der kunne tilfredsstille parternes krav om repræsentation i et fælles parlament.

Modstanden mod en deling af Slesvig kom indefra – i Danmark: Fra den dynastiske og overvejende konservative side herskede der en stædig vilje til at bevare helstaten. Fra mere progressiv (nationalliberal) side var der et meget langt stykke en forståelse for og en vilje til at dele Slesvig (Noack bruger navnlig megen tid på en afklaring af dette spørgsmål i tiden omkring 1848), men da hverken kongen eller de helstatskonservative ville affinde sig med en deling, så den nationalliberale regering sig nødsaget til at forsvare en forfatningsmæssig forbindelse med hele Slesvig.

Modstående kræfter i Danmark blokerede så at sige hinanden under Første Slesvigske Krig og op igennem 1850'erne. Derfor valgte den nationalliberale regering til sidst at afslå flere indrømmelser til slesvig-holstenerne og Det tyske Forbund og se den direkte trussel om krig i øjnene. Alternativet ville have betydet ikke blot afkald på magten, men også vidtgående opgivelse af demokratiet. Men kun udsigten til en krig ville kunne få kongen og de helstatskonservative til at godtage Slesvigs deling. At kong Frederik VII så valgte at dø på det værst tænkelige tidspunkt og dermed satte en lavine af ulykker og dårlige beslutninger i skred, forringede blot den dristige politikers chancer for at krones med held.

Noacks pen er ikke nær så letflydende som Glenthøjs, men bogen er velskrevet og har kun ganske få trykfejl. Han skriver dog indimellem temmelig indforstået, og da han ikke anvender noter, er det nogen gange irriterende, at han f.eks. ved længere citater ikke i det mindste anfører forfatteren! F.eks. s. 58 citeres »en ledende tysk historiker« udførligt – det havde dog været rart at få et navn på ham –

han optræder tilsyneladende heller ikke i den yderst kortfattede litteraturliste.

Alligevel kan bogen varmt anbefales, ikke blot som supplement til Glenthøj, men også for sine egne kvaliteter.

I modsætning til Glenthøj og Noack, der begge er historikere, er Klaus Alberts jurist. Og hans bog har en anden karakter og et andet fokus end de to førnævnte.

Det er en meget velillustreret bog i stort format med masser af farvegengivelser. Men bogens hovedtitel *Düppel 1864* er mildt sagt misvisende – slaget på Dybbøl afvikles på to en halv linje og hele krigen i 1864 på 18 linjer! Det er undertitlen: *Slesvig-Holsten mellem Danmark og Preussen*, som Alberts interesserer sig for.

Det spørgsmål, som Glenthøj bruger over 500 og Noack over 300 sider på, nemlig baggrunden for krigen, afvikler Alberts på under 40 – og så går han endda helt tilbage til Ribe-privilegiet i 1460. Til gengæld lægger han stor vægt på Slesvig-Holstens forvaltningsmæssige omkalfatring til preussisk provins efter 1864 (1867), der får 70 ud af bogens i alt 160 sider. Det er altså en bog med et fundamentalt andet fokus. Hvor de to øvrige bøgers omdrejningspunkt er Danmark, er Alberts' naturligt nok Slesvig-Holsten: Landsdelens og dens menneskers, tysk- såvel som dansksindedes, tilværelse under preussisk styre og navnlig dette sidstes indførelse i mange detaljer.

Det kan være både nyttigt og nødvendigt at begynde i 1460 i en slesvig-holstensk kontekst, for Alberts afliver nådesløst som noget af det allerførste (s. 16f) den »hellige ko«, at Ribe-privilegiet på nogen måde skulle garantere, at de to hertugdømmer skulle høre udelt sammen til evig tid. Forestillingen om de »up ewig ungedeelte« hertugdømmer er en politisk opfindelse fra den slesvig-holstenske løsrivelsesbevægelses spæde begyndelse i det tidlige 1800-tal, »eine grosse Propagandaleistung. Aber eben auch nur dieses«.

I det hele taget viser Alberts i udpræget grad vilje til at anerkende det danske synspunkt, selvom hans synsvinkel naturligt nok er slesvig-holstensk.

På den afmålte plads må der nødvendigvis ske en forenkling af fremstillingen, og navnlig i fremstillingen af Orla Lehmanns rolle og det danske regimente mellem krigen er Alberts lige lovlig præget af den slesvig-holstenske tradition for at fremstille det som værre, end det egentlig var. Men det er karakteristisk, at den danske styrelse mellem krigen fylder betydeligt mere end hos Glenthøj og Noack.

Tilværelsen under »dansk åg« var identitetsskabende for slesvig-holstenerne. Til gengæld underspiller Alberts Holstens, Det tyske Forbunds og Preussens medansvar for, at det ikke var muligt at finde en løsning inden for rammerne af Londonaftalerne.

Men Alberts er ikke just mildere stemt over for Preussens og Bismarcks politik efter 1864. Han fælder en hård dom over den preussiske undertrykkelse, ikke blot af de dansksindede nordslesvigere, men også af de liberale eller augustenburgtro slesvig-holstenerne.

Alberts idealstat er 1700-tallets dansk-norsk-slesvig-holstenske helstat, og i afslutningskapitlet lufter han kontrafaktisk den (nutidige) sværmeriske slesvig-holstenske drøm om, hvor lykkeligt et selvstændigt Slesvig-Holsten efter 1864 kunne være blevet – også for Danmark og de dansksindede nordslesvigere. Han er dog realistisk nok til at anføre, at tidsånden ikke var med en sådan løsning.

Det er som nævnt navnlig inkorporationen i Preussen, der interesserer Alberts, og der redegøres omhyggeligt for indførelsen af den preussiske forvaltning og den tilhørende institutionelle udbygning af den nye provins. Det er tale om en gennemgribende modernisering, som i sig selv er interessant nok – men som det også nok ville have været vanskelig at »sælge« under en mere dækkende bogtitel!

Også hos Alberts kan man finde faktuelle fejl, f.eks. at den danske hær under hele krigen stod under kommando af de Meza (s. 57). Det er også direkte forkert, når forfatteren s. 91 og s. 95 påstår, at Bismarcks forslag om en deling af Slesvig *efter* 1867 faldt på en stædig dansk fastholden af Ejderpolitikken – tværtimod kunne man fra dansk side ikke gå ind på de garantier, som Bismarck forlangte for et tilbageværende tysk mindretal i de eventuelt afståede dele af Nord-slesvig, fordi dette ville give Preussen direkte indflydelse på indre danske forhold (hvad forfatteren dog delvis medgiver s. 94). Det havde man haft så rigeligt dårlige erfaringer med mellem 1852 og 1864.

Alt, hvad en læser eventuelt måtte savne i de førnævnte tre bøger af krudtrøg og kamptummel, blod og afrevne lemmer, bliver så rigeligt opfyldt i direktør for Fregatten Jylland, Benno Blæsilds, bog om søkrigen i 1864. Det har været forfatterens hensigt med bogen »at skrive en historisk fortælling, der giver de 6.747 danske søfolk, som i 1864 udkæmpede krigen på havet, den opmærksomhed, de gjorde sig fortjent til«.

Bogen er gennemillustreret med navnlig masser af skibsportrætter af de deltagende krigsskibe og gode interiørfotos fra fregatten Jylland.

Benno Blæsild koncentrerer sig om træfningen ved Rügen den 17. marts 1864, slaget ved Helgoland den 9. maj 1864, *Rolf Krakés* kamp – og flugt – ved Als den 29. juni 1864 og kaptajn Hammers stædige forsvar af Vadehavsøerne under hele krigen. Det er spændende og vigtige begivenheder, og det er prisværdigt, at de får mere end den beskedne plads, der ofte tilstås dem i de krigshistoriske værker, der som regel lægger vægten på begivenhederne på landjorden.

Benno Blæsild er en dreven fortæller, der med flittig brug af øjenvidneskildringer iscenesætter dramatiske optrin, bygger op til klimaks – afbryder for at ridse taktisk eller strategisk baggrund op eller redegøre for sømilitære detaljer eller beslutninger i det – i øvrigt håbløst inkompetente! – danske Marineministerium, springer frem og tilbage i tid og i det hele taget forsøger at lægge sig tæt på den filmiske fortællestil, som Tom Buk-Swienty perfektionerede i sine to bøger *Slagtebænk Dybbøl* og *Dommedag Als*.

Det lykkes dog kun delvist. Og det skyldes, at man under læsningen hele tiden sidder tilbage med fornemmelsen af, at denne bog simpelthen ikke nåede at blive skrevet helt færdig, før den gik i trykken for at være klar til julehandelen. Her har forlaget også et stort ansvar, som det ikke har levet op til. Bogen mangler elementært en gennemskrivning eller to, der kunne have skærpet fortællingen og struktureret den bedre. En sammenfletning af begivenhederne på Schwarzenberg og Jylland med stadige skift i synsvinkel kunne have sparet læseren for gentagelser og forøget dramaet. Og korrekturlæsningen! Himmel og hav! Denne anmelder har endnu aldrig skullet anmelde en bog med så mange korrekturfejl! Det er frygteligt ærgerligt, for Benno Blæsild fører en udmærket pen, han har blik for den gode historie og de dramatiske virkemidler, og han er eminent til at beskrive steder og situationer så levende, at man kan se dem for sit indre øje. Man kunne derfor fromt ønske sig en 2. revideret, gennemskrevet og korrekturlæst udgave til den kommende julehandel.

René Rasmussen

Appel, Charlotte og Ning de Coninck-Smith (red.): Dansk Skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år. Bind 4: Da skolen blev sin egen. 1920-1970. Bind 5: Da skolen blev alles. Tiden efter 1970

Aarhus Universitetsforlag, 2014-15. 442 s. + 476 s.

De første tre bind af *Dansk Skolehistorie* blev anmeldt i *Sønderjyske Årbøger* 2014, og kun et år efter er storværket nu afsluttet helt frem til i dag. Ligesom i de tre foregående er der i de to afsluttende bind lagt vægt på at beskrive skolens hverdag, dens elever og forældre og skolen i samfundet. Dermed er værket meget mere end en indadvendt »institutionshistorie«, det er en bred fortælling om skolens udvikling og alle de kulturelle og samfundsmæssige ændringer, som afspejles i skoleverdenen. Denne karakter af bred dansk kultur-, barndoms- og skolehistorie er ikke mindst tydelig i bindet om tiden 1970-2014. Særlig interessant læsning!

Bind 4 om tiden 1920-1970 har undertitlen *Da skolen blev sin egen*, for i disse år blev skolen fri af kirkens indflydelse og kom til at stå mere i sin egen ret præget af de fagkyndige skolefolk, specialister og pædagogisk-faglige og sekulære kræfter. Bind 5 om tiden efter 1970 har undertitlen *Da skolen blev alles*, for i disse år stod skolen konstant til debat, ikke kun for den lille gruppe af politikere og eksperter; alle blandede sig i skolepolitikken.

Dermed er antydnet nogle af de omvæltende ændringer, som skete i perioden, og som værket analyserer i letlæst form.

Også til bind 4 og 5 må spørgsmålet i nærværende sammenhæng lyde: Er der noget at hente set fra Sønderjylland? Svaret er både ja og nej. Fra først til sidst er det værkets ambition at dække hele Danmark, men virkeligheden har ændret sig undervejs, og det afspejler sig klart i en tydelig forskel mellem bind 4 og 5. Netop i løbet af disse to binds periode blev Sønderjylland for første gang i historien integreret i Danmark. Derfor spiller Sønderjylland en særlig rolle i bind 4; i bind 5 er landsdelen så at sige forsvundet.

I 1920 efter den nye grænsedragning var det formålet for dansk politik hurtigst muligt at få den nye landsdel »genforenet« og gjort ensartet med resten af landet og også at løse udfordringer i forhold til det tyske mindretal. Her var skolen et vigtigt element, og bind 4 har følgelig særadsnit om Sønderjylland og Sydslesvig. Med afsæt i Erik Nørns grundlæggende arbejder om den særlige sønderjyske

skoleordning efter 1920 fremhæves, hvordan elementer fra preussisk forvaltning (amtsskolekonsulenter, fravær af gejstligt skoletilsyn, skolenævn) ikke bare blev videreført, men sågar senere kom til at påvirke den almene danske skolelovgivning. Der fortælles om skolens nyordning efter 1920, om de danske skoler i Sydslesvig, det tyske mindretals skoler, nazificeringen og bruddene i 1945. I denne periode lå det særligt dansk-sønderjyske ikke fjernt fra den danske skoles nationale program, og det motiverede til mange lejrskolerejser for kongerigske elever til Sønderjylland. Alt dette specielt sønderjyske er omtalt i værket, men (naturligvis) så kortfattet, at det ikke er her, man skal blive særlig klog på emnerne.

I bind 5 om tiden efter 1970 ses klart, at nu var Sønderjyllands genforening blevet til virkelighed. Både i tekst og illustrationer er der mange eksempler fra Sønderjylland, men de står der alle som udtryk for en almen dansk skolehistorie under hastig forandring, ikke som noget særligt sønderjysk. Der er ikke længere et skel ved Kongeåen. Et særligt grænselandselement har værket kun taget med i kraft af et par illustrationer, hvor der gøres forsøg på at orientere om skolen i Sydslesvig. I kapitlet om den flerkulturelle skole er i et afsnit om modersmålsundervisning medtaget en figur som viser, at dansk indtager en yderst beskedne plads som førstesprog for elever i danske skoler i Sydslesvig. Men er det egentlig relevant her, og bidrager det i denne korte form til forståelse af den særlige verden i Sydslesvig? I kapitlet om frie grundskoler er anbragt et foto fra Sydslesvig fra det danske mindretals kampagne mod nedskæringerne af de tyske skoletilskud i 2010. Billedteksten giver baggrundsoplysninger, men igen er det et spørgsmål, om der hermed er givet den ikke specialorienterede læser en retvisende orientering? De to Sydslesvigillustrationer står lidt påklitrede og formidler kun dårligt en kompleks og anderledes historie. Bind 5 signalerer, at for skolehistorien anno 2015 har Kongeåen mistet sin betydning; Sønderjylland er ikke noget specielt, og landegrænsen af 1920 er den afgørende. Derfor er det nu ekstra svært at få plads til noget særligt sønderjysk, for slet ikke at tale om Sydslesvig. Alligevel har man måske forsøgt.

Det fortjener anerkendelse – og det gælder selvsagt denne store almene danske skolehistorie i almindelighed.

Lars N. Henningsen

**Blond, Anne, Kim Furdal og Carsten Porskrog Rasmussen (red.):
Forundringsparat. Festskrift til Inge Adriansen**
Udgivet af Museum Sønderjylland, 2014. 310 s.

Festskriftet er en vejfortjent hyldest til Inge Adriansen og hendes enestående indsats for den historiske forskning og formidling. Basen i hendes virke på arbejdsmarkedet var 45 års ansættelse ved Sønderborg Slot frem til 2015, men heldigvis fortsætter hun ufortrødent. Hyldestbogen er kompositorisk et traditionelt festskrift. Der gives en kort præsentation af hendes imponerende produktion, og en udtømmende bibliografi får vi også. Ingen forsker eller lægmand, der beskæftiger sig med landsdelens historie, kommer uden om Inge Adriansen. Og tak for det. Hvad de faglige tekster i festskriftet angår, er der tale om blandede bolsjer. Læseren stilles i udsigt, at de 18 artikler »på én eller anden måde knytter an til emner, der optager Inge Adriansen«. Det gør de enkelte artikler, som alle er skrevet af kompetente fagfolk fra den »sønderjyske mafia«, da også, men som rettesnor for en bogudgivelse er det for løst i koderne. Festskriftet formidler ikke noget helhedsindtryk, hverken af Adriansens virke eller som en publikation med en indre sammenhængningskraft. Dermed ikke være sagt, at der ikke er flere særdeles læseværdige artikler, men chancen for at hylde Adriansen med et egentligt værk forpasses, og vi må tage til takke med en række spredte bidrag. Enkelte virker som skrivebordsartikler, der er fundet frem til lejligheden, men det er dog undtagelsen. Festskriftet kan således ikke anmeldes som en enhed, så jeg vil i stedet fremhæve nogle enkelte af artiklerne. Peter Dragsbo skriver perspektivrigt om Kulturarv i europæiske grænselände – et ømfindtligt og omskifteligt emne. Kim Furdal bidrager med en finurlig historisk og sproglig artikel om forskellen mellem det danske begreb hjemstavnsmuseum og det tyske Heimatmuseum, knyttet til grundlæggelsen af foreningen med det dobbeltsprogede navn »Altertumsverein, Verein zur Pflege der Heimatkunde für Alsen und Sundewitt – Foreningen til Bevarelse af Oldsager og Oldtidsminder« i 1908. Den forening, som vi i dag kender som Historisk Samfund for Als og Sundevad. Den altid velskrivende René Rasmussen bidrager med en i og for sig ganske underholdende artikel om Peter Lassen, en dansksindet langt mod syd. Hans arrestation efter udbruddet af Første Verdenskrig fortolkes som et udslag af spionitis. Det ville have været mere spændende, hvis René Rasmussen evt. havde fundet Lassen på Generalstabens

liste over spioner eller måske fundet en dansk spion blandt de arresterede. Danmark havde spioner på lønningslisten i Slesvig, men det er et underbelyst emne, der ikke passer ind i den selvforståelse, vi gerne vil opbygge om Danmark som det lille fredelige puslingeland mod nord. Mere kant er der i den velkendte historie om de fortrædeligheder, som H.P. Hanssen måtte leve med i forbindelse med genforeningsfestlighederne i 1920. Hans Schultz Hansen graver dybt, og der tones rent flag, når han konkluderer, at der var et skærende misforhold mellem H.P. Hanssens mangeårige og utrættelige virke for den danske sag i Sønderjylland og den måde, han blev holdt ude fra genforeningsfestlighederne. Endnu mere bid er der i Henrik Skov Kristensens artikel fra Ehrenhain til Gedenkstätte, hvor han går i kødet på den livsløgn, der prægede store dele af det tyske mindretal efter Anden Verdenskrig. Først forrådt af nazismen, dernæst uværdigt behandlet af den danske stat. Henrik Skov Kristensen har igen og igen med stor tyngde bekæmpet denne dobbelte offerrolle. Denne gang sker det med afsæt i problematikken omkring oprettelsen af Ehrenhain på Knivsbjerg i 1962 og navneændringen til Gedenkstätte i 2012. Spændende, vedkommende og samtidig rystende læsning.

De senest nævnte fire artikler kommer i rækkefølge og udgør en behagelig sammenhæng i festskriftet, men det er som nævnt en undtagelse. Af de efterfølgende artikler finder jeg specielt tre særligt interessante. Den første er Lars Henningsens artikel om borgerret kontra embedsmænd i 1790'ernes uroår. På baggrund af solide kildestudier får vi gennem personfejder belyst, hvorledes man i flækken Nordborg også havde hørt om revolutionstidens i Frankrig, og nok så vigtigt viser forfatteren, at befolkningens tillid og underdanighed over for embedsværket ikke altid var så stor, som eftertiden traditionelt har givet udtryk for.

En eksotisk og for mig ganske ukendt side af den sønderjyske oversøiske skibsfart i 1800-tallet leverer Mikkel Leth Jespersen i sit bidrag om det kvindelige blik på søfarten. I festskriftets næstsidste artikel er det arkæologien, der kommer til fadet. Per Ethelberg skriver om Slesvig som grænseland i 1. og 2. årh. e.Kr. Han giver en oversigt over de første rigsdannelser i Slesvig, hvilket er spændende læsning og nok kan udfordre de kredse, der argumenterer med begreber som historisk ret til et område. Slesvig har en lang grænsehistorie også fra før, der er bevaret skriftlige optegnelser, hvor Nordslesvig var inddelt i forskellige magtområder. Tankevækkende er det også, at forfatteren

efter overbevisende analyser slår fast, at Olgerdiget nær Tinglev var nordvendt, altså ikke et værn imod syd.

Som det fremgår, danner artiklerne noget af et kludetæppe. Alt i alt gør festskriftet et noget flimrende indtryk, og det er en skam. Jeg savner Inge Adriansen i redaktionen! Jeg indrømmer dog, at det trods alt ville være for meget at forlange, hvis hun også skulle redigere sit eget festskrift.

Peter Fransen

Boll-Johansen, Hans: Danskerpak og tyskerpak. De danske og de tyske i Sønderjylland – og hvordan vi hver for sig oplevede krigen Gyldendal, 2015. 202 s.

Med denne bog har forfatteren, tidl. docent, dr. phil. Hans Boll-Johansen (f. 1936), sat sig for at skildre besættelsestidens Sønderjylland med udgangspunkt i en lille kreds af studenter fra Aabenraa Statsskole årgang 1955. Det var før, at mindretallet på ny fik et gymnasium som følge af København-Bonn-erklæringerne fra selv samme år, og Boll-Johansens årgang tæller derfor studenter både fra dansk- og tysksindede hjem – og dermed med vidt forskellige erfaringer fra besættelsestiden og det efterfølgende retsopgør. Igennem årtier var de dansk-tyske modsætninger tabu, når de tidligere Aabenraa-studenter mødtes til jubilæer, men i de senere år er det blevet muligt åbent at diskutere fortiden. I forbindelse med udarbejdelsen af bogen har Boll-Johansen opsøgt kammeraterne Bodil, Peter, Uwe, Birgit, Karen og Christian og fået deres beretninger, og han har fået lov til at citere fra Uwe Hänels utrykte erindringer. Det er en betydelig gevinst for bogen. Det gælder ikke mindre forfatterens egne erindringer om drengearene på den nordlige del af Nørre Chaussé, nu Haderslevvej, i Aabenraa.

Bogen er således på mange områder en individuel og kollektiv erindringsbog og markedsføres også som sådan, og den personlige indfaldsvinkel er uden tvivl en vigtig faktor bag bogens mange modne refleksioner. Men bogen rummer adskilligt mere end det. Boll-Johansens fremstilling hviler nok så meget på en flittig læsning af litteraturen og grundige studier i samlingerne på Rigsarkivet i Aabenraa. På litteraturlisten savner man egentlig kun A. Svenssons redegørelse for Dansk Samråd i *Sønderjyske Årbøger* 1951, som kunne have

tilføjet bogens skildring af de indre brudflader på dansk side mellem sønderjyder og nordfra kommende og mellem tilhængere af samarbejdspolitik og aktiv modstand yderligere dybde. Overordnet er der tale om en meget gennemarbejdet tekst, og fejl skal man lede længe efter. Men Aage Trommers bog om modstandsbevægelsen i Region III var ikke hans disputats; den handlede om jernbanesabotagen. Og Frits Clausen fik ikke en af retsopgørets langvarige straffe; han døde nemlig, før dommen over ham faldt. De to svipsere anføres mest her for at fremhæve, hvor langt man skal ned for at støde på faktuelle misforståelser.

Ud over den personlige tilgang og den grundige research er redegørelserne for den almene baggrund en af bogens styrker. Læserne præsenteres for vigtige forhold som det nationale foreningsliv, jordkampen, samarbejdspolitikken, de tyske uniformerede korps m.m. Prøværdigt er det også, at Boll-Johansen har medtaget kapitler såvel om den svære omgang med fortiden som dansk og tysk i nutiden; sidstnævnte sker ved at inddrage gymnasieelever fra hans eget gamle gymnasium, Aabenraa Statsskole, og Deutsches Gymnasium Nord-schleswig. Endelig skal det tilføjes, at bogen er skrevet i et varieret, letflydende sprog uden flokklær.

Har bogen da ingen svagheder? Måske skal de søges i dens mange styrker. Indimellem vil bogen *for* meget. Således kan det almene undertiden tage magten fra det personlige og det konkrete som f.eks. i den ellers udmærkede længere redegørelse for samarbejdspolitikken, og til sidst forekommer et par sidespring til danske gymnasieelever syd for grænsen og Julius Langbehn denne anmelder lettere distraherende. Men samlet set er også det i småtingsafdelingen. Bogen kan varmt anbefales!

Hans Schultz Hansen

Danker, Uwe und Utz Schliesky (udg.): Schleswig-Holstein 1800 bis heute. Eine historische Landeskunde

Husum Verlag, 2014. 389 s.

Det siges i forordet, at der er et politisk sigte med fremstillingen i denne regional-historiske orienteringsbog. Det parlamentariske demokrati i Slesvig-Holsten må erindre sine rødder, hvis det ikke skal blive en ren selvfølghed. Dette mål skal afhjælpes med en ukon-

ventionel historisk læsebog og opslagsbog om den demokratiske udvikling i landet i de sidste to hundrede år. Den vil sikkert få stor udbredelse, da landets sparekasser sørger for gratis eksemplarer til alle skoler i landet.

Bogen er opstået som fællesskabsprojekt mellem tre institutioner, den slesvig-holstenske landdag, Landeszentrale für politische Bildung og Institut für Zeit- und Regionalgeschichte (IZRG) ved universitetet i Flensburg. Adskillige forfattere har i fællesskab skabt teksterne, men historikerne professor Uwe Danker ved IZRG og dr. Astrid Schwabe har tilsyneladende bidraget til størstedelen af bogens 33 kapitler. De har naturligvis ikke kunnet være specialister i alle sider af de to hundrede års historie.

Kapitlerne er knudepunkter i det historiske forløb og skal ikke kun belyse demokratiets udvikling betragtet som politik, men også omfatte samfundet, kultur, enkeltpersoner og grupper. Bogen indledes med ophævelsen af livegenskabet 1805, den kendte liberale professor Niels Falck, stænderforsamlingerne, slesvig-holstenske sangerfester i 1840'erne og slutter med nutiden om nationale mindretal, Barschelsagen, Brokdorf-konflikten og den højreekstremistiske indebrænding af tyrkere i Mölln i 1992. Ind i disse emner læses bredt sider relaterede til moderne demokrati som frihed, liberalisme, politisk deltagelse, den nationale tanke, hjemstavnsfølelse, kvindefrigørelse m.m. Internationalismen kunne have været udledt af kapitlet om den tidlige arbejderbevægelsen.

Bogen er struktureret på en meget pædagogisk måde, og trods meget forskelligt indhold har kapitlerne fået et ensartet præg. Der er ingen generel historisk oversigt, men kapitlerne bindes sammen af mange tværgående henvisninger. Bogen har litteraturhenvisninger, men ikke fodnoter. Bogen er med sine mange kapitler letlæst.

Da det drejer sig om demokratiets historiske rødder, burde indholdet af begrebet demokrati nok have været defineret, så demokratispekterne i de forskellige kapitler blev bundet sammen. Forståelsen af demokratiet som styreform, hvor samtlige borgere i fællesskab udøver den højeste magt i samfundet, udvidede sig jo i perioden, socialt, mht. køn og alder. Nutidens positive opfattelse af demokrati vandt kun gradvist frem. Det ville have været godt for den historiske forståelse, hvis det tidlige syn på demokratiet som en yderligtgående opfattelse var blevet markeret. Det afspejles i *Brockhaus* fra 1833 (bd. 3, s. 113), der bl.a. omtaler folkeviljen som højst farlig, som kunne misbru-

ges af 'folkets udannede klasser' til at ændre regering og forfatning.

Måske ville denne forståelse også have ført til, at redaktionen havde valgt at portrættere en demokratisk sindet politiker som P. Hiort Lorenzen i stedet for den moderate liberale politiker og retshistoriker Niels Falck. Hiort Lorenzen var en stridslysten politiker, hvor Falck var den moderate, som også nød kongens tillid bl.a. som kongevalgt medlem af stænderforsamlingen. I sin *Privatrecht* bd. 2 havde han endda teoretisk begrundet fyrstens overordnede deltagelse i lovgivningen. Bogens præsentation af tidens danske enevælde burde nok snarere være sket med henvisning til Jens Arup Seips artikel om det opinionsstyrkede enevælde i stedet for et citat fra Kongeloven 1665.

Da de første kapitler drejer sig om den fælles danske og slesvig-holstenske historie, ville det det have været nyttigt at inddrage forskellig dansk litteratur. I kapitlet om livegenskabet ville Johan Hvidtfeldts disputats om dets ophævelse i Slesvig og Holsten (1963) f.eks. have kunnet nuancere billedet med omtalen af kronprinsens indsats og vist, at en historiker kunne have forståelse for indersternes kår.

Det undrer mig, at kapitlet om de rådgivende stænderforsamlinger ikke fortæller om baggrunden for deres oprettelse, kravet fra Det tyske Forbund 1816, Lornsen-sagen 1830 og inspirationen fra de preussiske stænder. Når det siges, at disse proto-parlamentariske forsamlinger ikke kunne indsende egne lovforslag, men kun komme med bønkrifter til kongen og regeringen om misforhold, er det vel ikke rigtigt. De private forslag, 'propositioner', f.eks. om bidrag til byernes brandkasse, fattigvæsen eller almindelig værnepligt, kunne forsamlingen sende i udvalg, og dets betænkning kunne de deputerede vedtage at sende til kongen. I den følgende stændersamling forelå så kongens og kancelliets godkendelse eller afslag.

Et langt kapitel handler om medier og offentlighed, idet den fri meningsdannelse har stor betydning for demokratiet. Det historiske udgangspunkt forekommer dog ikke at være rigtigt, idet der siges, at i begyndelsen af 1800-tallet var der statslig censur. Der burde have været nævnt Struensees ophævelse i 1770 af censuren i hele det danske monarki. Først i 1819 genindførtes censuren i Holsten efter krav fra Det tyske Forbund, hvilket året efter smittede af på hertugdømmet Slesvig med et censurlignende opsyn.

Disse og flere detailkritiske bemærkninger kan dog ikke overskygge det positive i den åbne og bevidst afbalancerede fremstilling af demokratiets historie i landet Slesvig-Holsten gennem to århundre-

der. Arbejderbevægelsens bidrag dertil er blevet inddraget, det gælder kvindebevægelsens kamp for ligestilling og ligeledes det danske og det frisiske mindretal, der er fordelt på kapitler om sprog, grænsekamp og grænsefred.

Bogen rummer utraditionelle og kritiske vinkler på sine emner, der er med til at gøre læsningen spændende. Et kapitel om Slesvig-Holsten som preussisk provins drejer sig ikke kun om strukturer, men også om magtens bygninger, for offentlig arkitektur er politisk. Et kapitel om digteren Theodor Storm rummer også et delafsnit om nazisternes misbrug i propagandaen af hans værker.

Et rystende indtryk gør kapitlerne om indførelsen af diktatur ved nationalsocialismens magtovertagelse i Slesvig-Holsten. Da der var en overvældende tilslutning til NSDAP i dette område ved rigsdagsvalget i marts 1933, havde det nok fortjent mere analyse end en halv side om det, der gav særlig grobund for nazismen. De nazistiske magtstrukturer eksemplificeret i kapitlet om de nazistiske særdomstole giver et klart billede af diktaturets menneskeforagt. Udryddelsen af jøderne og modstandskampen mod det nazistiske styre er fint belyst ved to fascinerende menneskelige skæbner, en jøde der lykkedes at overleve helvedet, og en socialdemokrat der endte med at blive henrettet i 1945.

Fremstillingen af udvalgte aspekter i den slesvig-holstenske historie følges frem til den allernyeste tid. Generelt synes det også her at være en afbalanceret fremstilling, selv om man naturligvis kan diskutere vægtningen. Det er centrale emner som den britiske besættelsesmagts indførelse af moderne demokrati, grænsekampen i Sydslesvig i slutningen af 1940'erne og København-Bonn erklæringen, de politiske partiers behandling af Barschel-sagen osv. Den demokratiske tilgang er ikke nogen selvfølge, men det hjælper at vide, hvordan de demokratiske værdier blev vundet. Det er bogens formål, og den fortjener stor udbredelse.

Jørgen Witte

Dragsbo, Peter: Arkitektur til grænsen. Arkitektur og nation i europæiske grænselande 1850-1940

Udgivet af Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2014. 336 s.

Et relativt »smalt« tema – en relativt stor bog og en meget omfattende bog – gjort af en meget flittig skribent.

Peter Dragsbo har gennem årene medvirket til en række bøger og skrifter om mangt og meget, og ofte har temaet kredset om sammenstødet eller sammenligningen mellem f.eks. dansk og tysk byggetradition og arkitektur, om Danmarks og Tysklands manifestation og nationale signaler i grænseegnens arkitektur.

Peter Dragsbo har med denne bog bredt sit interesseområde for temaet ud til så fjerne egne af Europa som Sydtyrol (Bozen), Polen, Schweiz og Alsace-Lorraine/Elsass-Lothringen og påpeger dermed en parallelitet mellem disse vidt forskellige områder, når det gælder magthavernes (til enhver tid) heftige interesse for at sætte et stempel på netop dette deres grænseområde.

Bogen er et dybt specialiseret studium, som det kræver en del at få til at »hænge sammen«. Ikke desto mindre er bogen, ikke mindst i kraft af den meget omfattende research, spændende for fagfolk. Den påpeger en række forskellige resultater af herskernes ivrige bestræbelser, og der opstår en vis forbindelse mellem de forskellige områder, om end både lokale byggetraditioner og -stil er ret forskellige og med tydelig distance fra Bozen til Skærbæk og fra Polen til Strasbourg osv.

I kraft af en meget omfattende viden om de omhandlede bebyggelser og byplaner lykkes det Peter Dragsbo at få temaet belyst og forklaret samt få gjort rede for, hvor og hvordan de herskende manifesterede deres magt og position gennem en til tider næsten vulgær arkitektur.

Og med et meget omfattende billedmateriale lykkes det endvidere at få detaljerne påpeget, omend fotokvaliteten er ret svingende og præget af, at det er rejsefotos – og det gælder både styrtende linjer, farver og beskæring.

Omfanget af persongalleriet og lokaliteter – alt sammen benævnt både korrekt og komplet – er overvældende og til tider næsten for meget. Værket er tydeligvis ikke til godnatlæsning; der er simpelthen for mange oplysninger, der skal lagres. Det er et enestående studieværk og et enkeltstående værk blandt danske studier over forholdet mellem arkitektur og nationalitet.

Hvis det overhovedet var muligt, kunne det være interessant at gøre status over tilsvarende byggerier i tilsvarende »ikke-grænseområder«, områder der har haft anden status end netop at være grænseområder.

At der så faktisk her tages udgangspunkt i Sønderjyllands grænseområder, gør ikke bogen mindre spændende – selv om den direkte

forbindelse mellem Ballum og Bozen kan være svært synlig for ikke-fagfolk.

Det er ikke en »begynderbog«, men et meget væsentligt bidrag til at få sat overskrifter på den del af arkitekturhistorien.

Jørgen Toft Jessen

Dybbøl 1864-2014

Udgivet af Region Syddanmark, 2014. 193 s.

Bogen, der her skal anmeldes, er en dokumentationsudgivelse omhandlede 150-års jubilæet for en af mest centrale begivenheder i dansk historie; nemlig Slaget ved Dybbøl 18. april 1864.

Formålet med udgivelsen er, som Carl Holst, (nu forhenværende) regionsformand i Region Syddanmark, har skrevet i forordet: »(...) at give eftertiden et billede af, hvad der skete, og hvem der deltog [i 150-års jubilæet]. At skildre øjeblikke, refleksioner og visioner fra markeringen den 18. april 2014 og de mange andre arrangementer i løbet af jubilæumsåret«.

Udgivelsen er opdelt i seks dele. Den første del (s. 11-21) sætter fokus på tidligere markeringer af Slaget ved Dybbøl og den skiftende mindekultur, som er kommet til udtryk i disse markeringer. I andet afsnit (s. 27-79) ses den detaljerede gennemgang af programmet for markeringen den 18. april 2014. De næste tre afsnit (s. 83-163) omhandler henholdsvis 'kulturmødet', 'ungemødet' og 'erhvervsmødet'. Udgivelsens sidste afsnit (s. 165-192) udgøres af dokumentation, hvor man blandt andet har trykt hele programmet for 18. april og ikke mindst talerne ved både den militære og den civile ceremoni på dagen.

Det fungerer fint, at den første del, det mere reflekterende afsnit om »Markeringer som tidens spejl« (s. 11-21), er skrevet af en af Danmarks fremmeste personer på erindringskulturfeltet, tidligere museumsinspektør ved Sønderborg Slot Inge Adriansen, mens journalist Anette Jorsal har stået for det meste af den resterende del af teksten. Teksten om mindedagens forløb er holdt i en 'dokumentarisk' opsætning med klokkeslæt på de enkelte begivenheder, og denne minutøse skildring er med til at understrege, hvor meget der faktisk foregik den 18. april 2014.

Carl Holst skriver længere inde i udgivelsen endvidere, at »Vi mar-

kerede 150-året for Slaget ved Dybbøl for at skabe opmærksomhed og bevidsthed om, hvor langt vi – danskere og tyskere – er nået i grænseregionen siden da«. Med dette udsagn beskriver Holst sin egen nutids baggrund for at gå så stærkt ind i markeringen, som Region Syddanmark valgte at gøre. Det stort anlagte program for mindedagen den 18. april 2014 – men i høj grad også de tre 'møder' henover året – er tydelige beviser på, at der ligger politisk vilje og mål bag et mindearrangement af den størrelse. Med udgivelsen af denne 'dokumentationsbog' har Region Syddanmark villet sikre, at deres initiativ og engagement ikke bliver glemt.

Ved andre store mindearrangementer har flere af talerne – som det også kan læses i Inge Adriansens afsnit – benyttet markeringen til at fremkomme med politiske holdninger gennem den måde, de (politisk og kulturelt) har aktualiseret en form for 'lære' fra Slaget ved Dybbøl. I en lidt anden form har Carl Holst på sin vis gjort det samme her i udgivelsen ved, som i ovenstående citat, at udtrykke, at resultaterne og det tætte samarbejde mellem dansk og tysk i grænseregionen lå til grund for den store markering i 2014.

Udgivelsen er fint disponeret med tydelige og afgrænsede afsnit; desuden er den rigt illustreret med mange flotte fotografier fra de forskellige arrangementer henover jubilæumsåret og naturligvis særligt fra 18. april, hvilket er med til at understøtte fastholdelsen af mindekulturen anno 2014 med fotografisk dokumentation. Udgivelsen viser samtidig gennem både skrift og fotografier den mangfoldighed af arrangementer, der var henover året – fra teaterstykker og erhvervsmøde til 'grænseoverskridende' cykeltur og folkelige arrangementer på selve mindedagen.

Som historiker med faglig interesse i mindekultur kan man ikke andet end glæde sig over, at udgivelsen kan fremme de fremtidige studier i mindekulturen om 1864. Det skyldes bl.a., at der er så tæt en dokumentation af dagens begivenheder og ikke mindst, at de afholdte taler er trykt i afskrift. På den måde er adgangen til indsigt i, hvordan man i 2014 valgte at minde og markere Slaget ved Dybbøl, gjort meget ligetil.

Alt i alt er *Dybbøl 1864-2014* en rigtig fin udgivelse, som med al tydelighed beviser, at mindet om Slaget ved Dybbøl lever i bedste velgående her 150 år efter.

Signe Frederiksen

Ezra, Roni (instr.): 9. april

Nordisk Film Production A/S, 2015. 97 min.

Den 9. april 1940 er en sort dag i dansk historie. Grunden til dette kan muligvis findes i det forhold, at den kollektive erindring, altså det vi som samlet dansk samfund erindrer, husker det som en dag, hvor Adolf Hitlers store krigsmaskine i lyn fart rullede ind over den danske grænse og på få timer, og nærmest uden modstand, besatte Danmark. Det er en begivenhed, der har sat mange spor i den danske selvbevidsthed, og den affødte parolen aldrig mere en 9. april. Vi ved dog, at det kom til kampe i Sønderjylland og ved Amalienborg. Hvad der er mindre kendt, er at nogle de danske soldater, som kæmpede i Sønderjylland, rent faktisk drog ud for at møde den mægtigste hær, Europa nogensinde havde set, på cykler. Det er disse tapre soldater, instruktørdebutant Roni Ezra har lavet en spillefilm om.

Filmen handler om den fiktive løjtnant Sand – spillet af Pilou Asbæk – og hans cykeldeling, som bliver sendt ud for at møde den tyske krigsmaskine. Allerede fra første øjeblik forsøger filmen at skabe en autentisk stemning. Vi mødes af en sort skærm, som på lydsiden akkompagneres af en oplæsning af Christian X's proklamation fra den 9. april 1940, alt imens »9. APRIL« skrevet i hvide bogstaver, langsomt bryder frem på den sorte skærm. Denne autenticitet er et element, der er lagt mange kræfter i. Lige fra de tidssvarende kostumer og rekvisitter, såsom soldaternes uniformer eller et køkken udstyret med diverse Madam Blå køkkenartikler, til de lige så tidssvarende landskaber – som godt nok for størstepartens vedkommende er fundet i Ungarn. Man er endda gået så langt som at få Haderslevs gader til at se ud, som de gjorde i 1940.

Denne kælen for detaljen ser vi også i det filmiske håndværk, som er lagt i at optage filmen. På billedsiden har man ved hjælp af bl.a. håndholdt kamera, hurtige klip og nedtoning af farverne skabt en film, som rent visuelt fremstår meget levende og samtidig er meget smuk. Især kampscenerne, hvor soldaterne kæmper mod tyskerne, er fremragende produceret og når højder, selv en Hollywoodproduktion kunne være stolt af. Det er meget nemt at leve sig ind i handlingen, imens adrenalinen suser rundt i kroppen.

Denne indlevelse skyldes i høj grad også de fine skuespilpræstationer, anført af Pilou Asbæk, som vel nok leverer sin karrieres bedste præstation. At han er den rutinerede ræv i en flok bestående af for-

holdsvis ukendte skuespillere, giver en fremragende dynamik, som tydeligt bæres over i filmens handling, hvor han er ansvarlig for en deling unge drenge. Man føler virkelig med dem i deres kamp for at forsvare Danmark. En kamp de både kæmper mod en overvældende overmagt og dårlige kommunikationslinjer, men også mod den tøvende øverste militærkommando. Og som vi alle ved på forhånd, en kamp som er forgæves.

Når filmen er slut, sidder man tilbage i biografens mørke med en lidt antiklimatisk fornemmelse, for man føler, det hele er ovre, inden det rigtigt kom i gang. Men det er ved nærmere eftertanke præcist, hvad der skete den 9. april 1940. Det var jo netop ovre, før det begyndte. Som korporal Hans Jacobsen udtrykker det i de veteraninterview, som efterfølger spillefilmen: »Ja det var egentlig både skuffelse og... og rart, at det var overstået så hurtigt[...]«

Som tidligere skrevet er den 9. april 1940, eller fredsbesættelsen som den også kaldes, en del af vores historie, som vi kollektivt ikke er stolte af. Når debatten omhandler besættelsestiden vil vi meget hellere tale om modstandsbevægelsen. Som vi kan være så stolte af. Som ydede så stor modstand med sabotage, stikkerlikvideringer og drab af nazister. Og som vigtigst af alt fik os over på de allieredes side. Den er værd at tale om, værd at mindes, værd at lave film om, som vi ser det i bl.a. *Drengene fra Sct. Petri* (1991), *Flammen og Citronen* (2008) og *Hvidsten Gruppen* (2012). Men hvad med de mere skammelige sider af besættelsestiden? Stikkerne, feltmadrasserne, de danske østfrontsfrivillige? Eller gråzonerne, altså f.eks. samarbejdsregeringen, bønder og fiskere som i stor stil leverede smør og fisk til de tyske middagsborde eller værnemagten. Er de ikke værd at snakke om? Værd at mindes? Værd at lave film om? Lad os håbe, at Roni Ezras film om den 9. april 1940 ikke blot bliver en enlig svale i den danske filmhistorie, men i stedet giver andre lyst til at kaste sig ud i de mere mørke afkroge af besættelsestiden.

Christian Peder Mutwa Christensen

Furdal, Kim og Flemming Sørensen (red.): Værd at bevare. Gårde og huse i Løjt Sogn

Udgivet af Museum Sønderjylland, 2015. 256 s.

Et værk på 256 sider, nydeligt i udseende og praktisk i bredformatet ca. 26,5 × 23,5 cm – ikke mindst i forbindelse med layout-opgaven.

Det relativt store bredformat med to spalter giver smukke billeder i et format, der tillader læseren at se mange detaljer i de gode billeder, som fotografen Roberto Fortuna fra Nationalmuseet og forfatterne har leveret.

Formatet (bredformat) kan dog give kollision med kaffekopperne, hvis man bladrer i bogen samtidig med aftenkaffen, ligesom det nydelige format giver en noget løs ryg med den valgte indbinding. Der skal holdes »styr« på bogen i reolen, ellers står den og bliver skæv – dvs. den skal være støttet.

I forbindelse med bogens layout skal der ikke falde mange kritiske ord, men dog en bemærkning om, at der flere steder ikke er konsekvens i billedbeskæringen – måske mest udpræget i afsnittet om Løjt Sogns historie. Her er et mindre antal billeder beskåret til kant, mens de fleste billeder følger spaltebredden, hvilket findes mere naturligt i forbindelse med gengivelse af historiske billeder. Den samme indvending kunne fremføres, hvad angår afsnittet om bulhuse på Løjt og afsnittet om søjlemotivet (se f.eks. s. 49 og 51 og s. 40-44). Både billedernes for- og bagkant zig-zag'er ofte – ikke direkte skæmmende, men man står dog lidt undrende – hvorfor?

De første ca. 50 sider er generelle vedr. sognets historie (Kim Furdal), bebyggelse og byggeskik (Peter Dragsbo), mens de tre følgende afsnit omhandler specifikke emner som bulhuse (Flemming Sørensen), søjlemotiver omkring døre og indgangspartier (Flemming Sørensen) samt døre på Løjt (Flemming Sørensen).

På s. 34 indledes afsnittet om bulhuse med et smukt billede af et stuehus – ikke i bul, men i den såkaldte »Schweizer-stil«. Dette billede afslutter ikke det forudgående afsnit, men indleder afsnittet om bulhuse!

Arkitekt Flemming Sørensens gennemgang af de væsentligste principper i bulhuskonstruktionerne er tilpas dybdegående og knytter forbindelsen til de huse, der er forsvundet, gennem gamle billeder og illustrative tegninger fra bl.a. Mogens Clemmensens »bibel« vedr. emnet.

Søjlemotivet i forbindelse med de senere stuehuse knytter sig til den sidste tredjedel af 1800-tallet, og det er et særkende for Løjt Sogn. Tag en tur rundt i landskabet, og man vil opdage, i hvor høj grad man har haft et ønske om at markere sin position – det må have været selvbevidste folk, de »løjtinger«.

En detalje er – blandt »nørder« – at det hedder kvaderpudsning

eller kvaderlisener (f.eks. s. 48 og 49) – og ikke refendfugning, som er væsentligt dybere og meget mere markant og omfattende større facadepartier (jf. eksempelvis Brødremenighedens kirke i Christiansfeld, Nørregade 22, Haderslev, og Annekset ved Hertug Hans Kirke i Haderslev).

De resterende ca. 190 sider omfatter en særdeles fyldig og grundig gennemgang af Løjt Lands værdifulde bygningsarv, fortalt af Flemming Sørensen og Kim Furdal. Gennemgangen støttes af nye fotos, der beskriver huset, som det netop nu fremtræder – på godt og ondt – samt med de mest aktuelle oplysninger om nuværende ejerforhold og de mest sikre arkivoplysninger vedr. de oprindelige fakta om størrelser, opførelsestidspunkt osv. Den enkelte bygningsbeskrivelse kunne måske have været suppleret med en kort påpegning af de aller mest iøjnefaldende fejltagelser.

Endelig suppleres til sidst med en meget tilgængelig ordforklaring, der tager udgangspunkt i forholdene på Løjt Land, og dermed er så ligetil, som den kan blive (bortset fra »refendfugning«).

Få »knaster« og indsigelser herfra skal ikke ødelægge indtrykket af et omfattende og væsentligt værk, der beskriver denne smukke og meget karakteristiske egn og bebyggelse. Løjt Land fremstår som noget af det rigeste landbrugsbyggeri i tiden, og det hele rammes ind af et i store træk velbevaret og fortællende landskab. Ingen steder er vel tættere på den sønderjyske nationalsang »Du skønne land med dal og bakker fagre« end netop Løjt Land.

Det er flot og godt lavet – og spændende at have liggende til videre studier.

Jørgen Toft Jessen

Hagelstein, Karl-Otto: Eine an sich mittelmäßige Frage. Der deutsch-dänische Konflikt 1864

Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2012. 715 s.

I forordet beskriver Karl-Otto Hagelstein sit formål med bogen således: »Die verschiedenen Ereigniskomponenten dieser Auseinandersetzung gebündelt darzustellen, ist das Anliegen der vorliegenden Arbeit.« Videre gør forfatteren opmærksom på, at han udelukkende bygger sin fremstilling på litteraturen og de trykte kilder, mens selvstændige arkivstudier ikke har været mulige. Selv med hensyn til lit-

teraturen må han erkende: »Der Mut zur Lücke erwies sich aber als unumgänglich«. Hagelstein stiller ikke nye forskningsmæssige detaljer i udsigt og indser, at hans fremstilling må stille sig tilfreds med at få en »handbuchartigen Charakter«.

Bedømt ud fra disse ærligt og beskedent fremlagte præmisser er der tale om en vægtig og solid fremstilling. Som arbejdsindsats er den imponerende. Den vil fremover på mange felter udgøre det naturlige udgangspunkt for den videre videnskabelige beskæftigelse med den dansk-tyske konflikt. Det gælder først og fremmest den tyske side af konflikten, hvor bogen udmærker sig ved ikke kun at behandle stormagterne Preussen og Østrig, men også mellemstaterne og flere af småstaterne i »det tredje Tyskland« inden for rammerne af Det tyske Forbund. Ikke mindst for danske historikere er dette af stor værdi. Også med hensyn til de neutrale stormagter kommer bogen vidt omkring. Når det drejer sig om den danske side i konflikten, mærkes imidlertid, at bogen udkom to år forud for 150-året for 1864 og således ikke har kunnet inddrage jubilæumsårets to vigtigste udgivelser, Rasmus Glenthojs *1864. Sønner af de slagte* og Johan Peter Noacks *Da Danmark blev Danmark*. Begge giver et perspektiv til den danske politik, som savnes hos Hagelstein: at regeringen Hall bevidst søgte at spidse konflikten til, så den blev et europæisk anliggende, hvor Danmark ikke længere stod alene over for Det tyske Forbund – men også at kalkulen ikke gik op, fordi Frederik VII døde og Christian IX afskedigede Hall til fordel for Monrad.

Ellers må det fremhæves som et plus ved bogen, at dansk litteratur inddrages i så stort et omfang, som det er tilfældet, og ikke kun optræder som pynt på litteraturlisten. Dog undrer det, at Johannes Nielsens *1864 – da Europa gik af lave* tilsyneladende ikke er benyttet. Mere i petitesseafdelingen er det, at Axel Linvalds kildeudgave »Stemninger og Tilstande i Sønderjylland ved Krigens Udbrud i 1864« (*Danske Magazin* 6. rk. III, 1920) kun benyttes indirekte via Fritz Hähnsens uddrag i festskriftet til Volquard Pauls, og at anmelderens udgivelse af baron Ed. von Ungern-Sternbergs beretning om forholdene i hertugdømmet Slesvig i foråret 1864 (*Danske Magazin* bd. 50, 2008) ligeledes savnes.

På de områder, hvor anmelderen har særlige forudsætninger for at vurdere bogens nøjagtighed, er der gennemgående tale om solid indsigt og stor pålidelighed. Et par småting kan dog anføres. S. 28 skrives således, at den slesvigske forfatning af 1854 opererede med en høj

census ved valg til stænderforsamlingerne, og at dette gavnede det tyske element. Begge dele er korrekt, men forfatningen sænkede dog census så meget, at valgretten blev udvidet fra to til syv % af befolkningen. S. 292 hævdes det, at Lunderskov lå syd for den dansk-slesvigske grænse, altså på slesvigsk territorium, hvilket ikke var tilfældet. S. 398 omtales et forslag om den deling af Slesvig i den nørrejyske stænderforsamling den 12. juli 1830, men stænderforsamlingen i Viborg mødtes første gang i 1836.

Hagelstein fokuserer på den politiske konflikt, mens de militære aspekter afhandles i ét enkelt kapitel, som bryder kronologien og næppe vil fænge den militærhistorisk funderede læser. Men de har også mange andre steder at gå hen. Hagelsteins genre er den klassiske, for ikke at sige traditionelle diplomatiske historie. Bogen sigter således bredt, hvor denne anmelder havde foretrukket mere specifikke problemstillinger, der stærkere kunne have sorteret mellem over- og underordnede forhold. Teksten myldrer med fyrster, politikere og diplomater, der ytrer sig om konfliktens mange og ofte skiftende aspekter. Det forekommer anmelderen, at Hagelstein med fordel kunne have indledt bogen med en præsentation af datidens aktører og de »systemer«, de opererede inden for: Den europæiske koncert, Det tyske Forbund, det danske monarki. De mange navne kan dog identificeres ved hjælp af personregistret. Endvidere ville bogens resultater have fremstået stærkere, såfremt det kortfattede resumé s. 645-650 var blevet udbygget til en egentlig konklusion med udgangspunkt i de vigtigste aktører, deres handlinger og motiver. Endelig savner anmelderen en diskussion med den eksisterende forskning, i det mindste i et overordnet litteraturkapitel først eller sidst i bogen.

Det samlede facit er imidlertid, at forskningen med Hagelsteins bog har fået en værdifuld sammenfatning af den dansk-tyske konflikt. Det kan godt være, at Bismarck fandt konflikten middelmådig, men det passer i hvert fald ikke på den foreliggende bog om den.

Hans Schultz Hansen

Henningsen, Kaj, Lars N. Henningsen og Martin Bo Nørregård (red.): Sanitetsoldat på østfronten. Haderslev-vognmaleren Iver Henningsens breve og tegninger 1915

Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, 2015. 250 s.

Vognmaler Iver Henningsen fra Haderslev var en af de omkring 35.000 mænd fra Nordslesvig, som blev indkaldt til tysk militærtjeneste under Første Verdenskrig.

Bogen er en udgivelse af størstedelen af hans feltpostbreve og tegninger sendt til familien hjemme i Haderslev i perioden fra januar 1915 til december 1915. Iver Henningsen havde længe før krigen begyndelse aftjent værnepligt. Som 40-årig blev han i 1915 indkaldt til Reserve-Sanitäts-Kompagnie Nr. 60 i Rendsborg som sanitets-gefreiter (sygehjælper). Efter en kortvarig uddannelse blev enheden sendt til østfronten i februar 1915, hvor den var indsat resten af året. Som læser fornemmer man klart Iver Henningsens gode iagttagelsesevne og sans for detaljer, lige fra sanitetskompagniets opgaver til beskrivelsen af civilbefolkningens levede forhold i den dengang nordlige del af østfronten – det nuværende Polen, Litauen og Rusland. Den overvejende del af bogen beskriver mødet med og forholdene for den civile befolkning og er først og fremmest en rejsebeskrivelse. Bogen er godt illustreret med et bredt udvalg af Iver Henningsens tegninger af mennesker, huse m.m., der sammen med brevene giver læseren et godt indtryk af en nordslesvigsk tankes ved mødet med bønder, handelsfolk og jøder i Østeuropa. Efter at have deltaget i krigen på østfronten kom Iver Henningsen i løbet af 1916 til vestfronten, hvor han opholdt sig resten af krigen, og hvor han også blev hårdt såret.

Udgivelsen har været længe undervejs, idet det allerede under krigen var Iver Henningsens tanke, at brevene sammen med dagbogen skulle udgives som bog til hans tre sønner. Ideen blev imidlertid opgivet, og først mange år senere dukkede brevene op igen. Brevsamlingen blev efter Iver Henningsens død i 1958 gemt og bevaret af hans enke. Under en oprydning i 1965 var den godt på vej til at blive smidt i skraldespanden, men blev i sidste øjeblik fundet og reddet af barnebarnet, Kaj Henningsen. Samlingen indeholdt mere end 150 feltpostbreve, og senere dukkede også omkring 200 af Iver Henningsens tegninger fra krigen op. Der forelå således et fint materiale, der sammen med bevarede dagbogsnotater blev renskrevet og redigeret og udgivet i bogform mange år senere, på Kaj Henningsens foranledning.

Foruden redigering af brevene ligger forud for bogudgivelsen i hundredeåret for Iver Henningsens tid på østfronten også flere rejser til Polen og Litauen, hvor Iver Henningsens rute i Første Verdenskrig er blevet fulgt af Kaj Henningsen og en gruppe interesserede, som senere gennemførte ekspeditionen »I Farfars Fodspor«.

Hvert af bogens 12 afsnit indledes med en kort beskrivelse af krigens udvikling på frontafsnittet i den periode afsnittet omhandler, hvilket gør, at læseren er godt rustet til hver etape af den flere hundrede kilometer lange rejse i 1915. Derudover er der undervejs i teksten et begrænset antal noter samt forklaringer på disse. De virker heldigvis ikke forstyrrende for læseren. De udmærkede kort over østfronten indvendigt i bogens omslag gør det nemt og overskueligt at følge Iver Henningsens rejse. Bagerst i bogen findes en god og anvendelig ordliste med forklaringer og oversættelser af nogle af de tekniske og militære begreber, en personliste og en stednavneoversigt.

Iver Henningsens børnebørn, Kaj Henningsen og Lars N. Henningsen, har som efterkommere ønsket at formidle og gøre Iver Henningsens historie tilgængelig for en bredere kreds, mens historiker Martin Bo Nørregård på dygtig vis kæder Iver Henningsens personlige krigsoplevelse og historie sammen med krigen på østfronten i et større overordnet perspektiv.

Dan Obling

Jebsen, Nina. Als die Menschen gefragt wurden. Eine Propagandanalyse zu Volksabstimmungen in Europa nach dem Ersten Weltkrieg

Münster: Waxmann, 2015. 368 s. (heraf dansk resumé på 26 s.).

Efter Første Verdenskrig blev mange europæiske grænser trukket på ny. Nogle blev fastlagt direkte af de allierede sejrsmagter. I andre tilfælde blev afgørelsen dog overladt til den lokale befolkning. Fredsordningen var kendetegnet af et nyt fokus på national selvbestemmelse. Det var ikke mindst den amerikanske præsident Woodrow Wilson og hans 14 punkter om en retfærdig efterkrigsordning, som havde introduceret dette princip i den diplomatiske dagsorden. Efter opløsningen af de store multinationale imperier skulle de europæiske grænser udformes i henhold til befolkningens baggrund og selvforståelse.

Nina Jebsen undersøger fem folkeafstemninger, som blev afholdt som følge af Paris-fredstraktaterne. Det er afgørelsen mellem Danmark og Tyskland i Slesvig, afgørelserne mellem Polen og Tyskland i Øst- og Vestpreussen samt i Øvre Schlesien, afgørelsen mellem Østrig og Jugoslavien i Kärnten og afgørelsen mellem Østrig og Ungarn om byen Sopron/Ödenburg. Opgaven omhandler dog ikke afstemningernes bredere politiske og kulturelle ramme, men propagandakampen som ledsagede dem. Den placerer sig altså på krydset af propogandaanalyse, billedanalyse og nationalismeteori.

Med afsæt i etnosymbolistiske koncepter fra Anthony D. Smith og andre gennemfører Jebsen en komparativ analyse af symbolske identitetskonstruktioner. Den historiske baggrund beskrives kort og baseret på et overskueligt udvalg af historisk litteratur på vesteuropæiske sprog. Dette er ikke bogens mest dybtgående afsnit, som også ytrer sig i enkelte faktuelle usikkerheder. I centrum for analysen står derimod billedsproget. Med udgangspunkt i plakater, postkort, nødpenge, illustrationer og frimærker prøver forfatteren at fastslå, hvilke symboler de forskellige aktører anvendte, og hvordan de lignede hinanden eller adskilte sig på tværs af grænserne.

I alt undersøges 147 kilder, som bliver inddelt i 13 motivgrupper og sammenlignet ud fra deres billedmæssige diskurs. Motivgrupperne omfatter nationale symboler, historien, arbejdet, kvinder, landskaber, bygningsværker, monumenter, militæret, døden, økonomien, religionen, personligheder og personifikationer. Forfatteren anvender en tematisk tilgang, som tager afsæt i motiver og ikke i afstemningspartier. Denne fremgangsmåde understreger opgavens komparative sigte og fremhæver samtidig symbolbrugens internationale paralleller. Det kommer frem, at tolkninger og konklusioner adskiller sig, mens problemstillinger og argumentationsmønstre ofte ligner hinanden. Særlig interessant er, at enkelte plakater er gengangere i forskellige afstemningskampe, hvilket viser samarbejdet mellem de regionale aktivistgrupper. Dette gælder ikke kun for forskellige regioner inden for Weimar-republikken, men også for tyske og østrigske afstemningskampe.

Bogen slutter med et afsnit, som undersøger national identitet gennem en sammenligning af den billedlige afstemningspropaganda. Her trækkes de enkelte motivkomplekser sammen og sættes i deres regionale sammenhæng. Det viser sig, at de modstridende parter ofte bruger lignende strategier, diskurser og symboler. Det hersker stor enig-

hed om kriterierne for national tilordning, fordi de forskellige aktører deler basale synspunkter om nationer og deres historiske grundlag. Uenigheden fremtræder først i konklusionerne, hvor identificeringen med hver sin nation slår igennem.

Als die Menschen gefragt wurden er i første række en empirisk fremstilling, som ikke kan fornægte sin oprindelse som ph.d.-afhandling. Hovedvægten ligger ved en detaljeret analyse af enkelte billeder, hvorimod den historiske ramme og de teoretiske implikationer træder lidt i baggrunden. Der er lagt en imponerende arbejdsindsats i samlingen af billedmateriale fra så mange forskellige steder, og de mange kvalitetsfulde illustrationer udgør en stor værdi i sig selv. Den komparative tilgang åbner nye dimensioner i analysen af nationale symbolverdener. Bogen vil derfor også tilbyde sig som inspiration til videregående undersøgelser.

Peter Thaler

Just, Flemming: Soldaten, der vidste, at han skulle dø. Beretninger om fire timers krig den 9. april 1940 i Sønderjylland

Udgivet af Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, 2015. 134 s.

Flemming Just har skrevet denne bog om kampene i Sønderjylland, der fandt sted i de tidlige morgentimer den 9. april 1940. I den indledende prolog konstaterer han, at han er journalist og ikke historiker, og det bærer fremstillingen præg af. Han har udgivet en meget vel-skrevet og vedkommende bog, hvis klare styrke er beskrivelsen af de danske soldaters oplevelser under kampene mod de indtrængende tyske tropper.

Forfatteren forklarer fra begyndelsen, at formålet med bogen har været at skrive en beretning om »de danske soldaters modige indsats«. Han slutter bogen med at notere, at soldaterne blev hånet og nedgjort på besættelsesdagen og i årene derefter, men at det var ufortjent, fordi de »fortjener at blive hædret som helte og få en medalje for deres indsats. Medaljen fik de aldrig. Men lad denne bog være en hæder til dem i stedet«. Forfatteren har altså haft et klar ønske om at præsentere en fortælling om de modige danske soldater, der kæmpede tappert mod en klart overlegen modstander. Samtidig stod den danske militære ledelse svagt i billedet og var med til at prisgive de menige soldater. Her er det især garnisonskommandanten på Haders-

lev Kaserne, oberst Aage Hartz, som bliver stærkt kritiseret. Dels for at undlade at følge en ordre om at trække Haderslev-styrken tilbage bag Vejle Å og dels for ikke at sikre, at alle soldater i Haderslev rettidigt fik at vide, at Danmark havde kapituleret. Ifølge Flemming Just medførte dette, at flere soldater og civile i Haderslev blev dræbt.

Oluf Arthur Hansen på 22 år var den menige soldat, der vidste, at han skulle dø. Det fortalte han sin far, da han i påsken 1940 for sidste gang var hjemme på orlov. Han efterlod sig en ung enke og en lille søn. Bogen igennem kommer vi tilbage til ham og hans historie, inden han som en af de sidste faldt under kampene i Haderslev – over en time efter at regeringen og kongen havde kapituleret. Beskrivelsen af Hansen er baseret på private breve og et interview i 2014 med sønnen. Det er kendetegnende for soldaterbeskrivelserne i bogen, at mange netop er baseret på ikke tidligere benyttet kildemateriale. Sammen med beskrivelser i Arne Stevns *9. april – skildret i breve fra danske soldater* fra 1940 og den parlamentariske kommissions rapporter, der blev udgivet i årene efter Befrielsen, har det været forfatterens hovedkilder. Disse soldaterberetninger er som nævnt bogens helt store styrke, fordi der præsenteres nogle virkelig stærke og vedkommende personhistorier fra disse skelsættende morgentimer. Historier, som de store samleværker om besættelsestiden, der er udkommet gennem årene, har tendens til at springe let henover.

En anden grund til, at bogen er værd at læse, er, at der er mange interessante vinkler relateret til kampene den 9. april. Det gælder, f.eks. hvordan telefonistinder fik travlt med at komme på arbejde for at varsko og indkalde mænd med militær træning, og hvordan mange af disse mænd hastede af sted, selv om det ofte var flere år siden, de havde aftjent deres værnepligt. Det omfatter en interessant historie om hjemmetyskeren Ernst Broder Kiers loyalitetsproblemer, da han som værnepligtig deltog i forsvaret af Danmark. Det gælder historien om, hvordan soldaten Hans Christian Hansen blev skudt bagfra af en kugle fra et gammelt belgisk mausergevær, der muligvis blev affyret af en civilist, der stod og fulgte kampene i Haderslev. Og det gælder historien om, hvordan to civile hjemmetyske håndværkere blev dræbt under kampene i Haderslev. Gennem hele bogen vises der mange gode og illustrative billeder, hvoraf hovedparten er leveret af Historisk Arkiv for Haderslev Kommune eller af fotografen Th. Christensen.

I bogen er der en række baggrundsafsnit, som generelt er mindre

interessante, og som ikke frembringer ny viden. Personligt havde jeg foretrukket, at disse afsnit enten var blevet udeladt, eller at forfatteren havde forholdt sig mere kritisk til de fremstillinger, som afsnittene er baseret på. Baggrundsafsnittene har således en tendens til at komme med temmelig enstrengede forklaringer. Dette gælder ikke det korte afsnit om Paul Nicolaus von Falkenhorsts planlægning af det tyske angreb på Norge og Danmark. Forfatteren har gennemgået Falkenhorsts håndskrevne erindringer, som ligger i Bundesarchiv i Freiburg, og jeg kunne godt have tænkt mig, at resultaterne fra disse kildestudier var blevet udfoldet noget mere. Fremstillingen er desuden noget rodet opbygget, og det er vanskeligt at følge med, hvis man går til og fra læsningen. Det er noget svært at finde ud af, hvor og hvornår kampene fandt sted, og hvilke soldater der deltog under kampe flere forskellige steder.

Disse kritikpunkter ændrer dog ikke ved, at *Soldaten, der vidste, at han skulle dø* er en vellykket fremstilling af de danske soldaters beretninger fra kampene i Sønderjylland om morgenen den 9. april.

Mogens Rostgaard Nissen

Jürgensen, Wilhelm: Füsilierregiment "Königin" Nr. 86 i verdenskrigen ud fra officielle krigsdagbøger, private optegnelser og personlige erindringer

Oversat af Jørgen Lorenzen, Inger Holm Lorenzen og Thorkild Nielsen.

Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2014. 303 s.

I årene efter Første Verdenskrigs afslutning og frem til 1930'erne blev der skrevet og udgivet en lang række regimentshistorier omhandlede de tyske hærenheder, der deltog i krigen. Regimentshistorierne udkom i bogform og blev skrevet på baggrund af enhedernes krigsdagbøger. Nogle af regimentshistorierne egner sig bedst som opslagsværker, mens andre fint kan læses sammenhængende. Beretningen om Füsilier-Regiment »Königin« (Schleswig-Holsteinisches) Nr. 86 og regimentets deltagelse i Første Verdenskrig hører klart til blandt de sidstnævnte og udkom som regimentshistorie på tysk i 1925 i Oldenburg. Bogen er skrevet af en tidligere officer og kompagnifører ved regimentet, løjtnant Dr. Wilhelm Jürgensen, Neumünster. Han har i

kraft heraf haft god mulighed for at skrive historien om regimentets deltagelse i krigen. Regimentet var en del af det 9. Armelegion og bestod af tre bataljoner, hvor første og anden bataljon var hjemmehørende i Flensborg, og tredje bataljon hørte hjemme i Sønderborg. Mange sønderjyder kom både før og under krigen til at gøre tjeneste ved regimentet. Ved Første Verdenskrigs udbrud i august 1914 drog regimentets tre bataljoner i krig og kom til at tilbringe hele krigen i Belgien og Frankrig på Vestfronten. Regimentshistorien foreligger nu for første gang på dansk efter et grundigt oversættelsesarbejde. Bogen er udgivet som et led i markeringen af 100-året for Første Verdenskrigs begyndelse i et samarbejde mellem Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Historisk Samfund for Als og Sundeved, hvor den er brugt som årbog. Bogen *Füsilierregiment »Königin« Nr. 86* begynder indledningsvis med en kortfattet beskrivelse af baggrunden for regimentets oprettelse i 1866, deltagelsen i Den Fransk-Tyske Krig 1870-71 og garnisonsbyerne. Derefter fortsætter den som en velfortalt kronologisk gennemgang af regimentets deltagelse i kampe og slag under krigen fra start til slut. Historien fortælles i 31 flot illustrerede kapitler og tager sin begyndelse ved indmarchen i Belgien og fortsætter til Marne, Moulin, Somme, Arras og Flandern for at slutte med de tyske offensiver i 1918 og hjemrejsen til garnisonerne i Tyskland. Bogen giver et godt indblik i regimentets indsats under krigen og i vilkårene for frontsoldaterne i et tysk infanteriregiment. Bagerst i bogen findes en overskuelig kampkalender for regimentet, en navneliste over officererne i 1914 og en ærestavle med navnene på regimentets faldne officerer. Til sidst bringes resultatet af arbejdet med at undersøge regimentets sønderjyske tab opgjort i en statistisk oversigt, på baggrund af dødsregistre og tal fra tyske arkiver. Bogens tekst er skrevet i et klart og præcist sprog af en tydelig skrivevant officer, og der er en fin og sammenhængende overgang mellem de enkelte kapitler. Det gør det til en glæde og en stor fornøjelse at læse bogen. I teksten optræder undervejs et begrænset antal noter, som forklares kort og præcist i en liste bagerst i bogen. Billederne i den oprindelige tyske udgave af bogen kunne af kvalitetsmæssige årsager ikke gengives i den danske oversættelse. I stedet har man valgt at illustrere bogen med et væld af fremragende – hovedsageligt – nye og ikke tidligere viste amatør billeder fra arkiver og private samlinger. Alle kort og en del af de tegnede vignetter fra den tyske udgave er gengivet i den danske oversættelse af regimentshistorien, hvilket gør, at bogen

meget ligner den oprindelige udgave. Der ophører ligheden da også, idet den danske oversættelse udadtil fremstår langt mere indbydende og læsevenlig end den oprindelige tyske udgave, men indholdet af teksten er stadig det oprindelige. Billeder og kort supplerer på fornem vis teksten, og udvælgelsen af billederne og redigeringen af bogen i øvrigt er dygtigt udført.

Dan Obling

Klatt, Martin og Jørgen Kühl: SSW. Det danske mindretals politiske historie 1945-2014

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, nr. 69, 2014. 108 s.

Denne bog giver en populær, men solidt funderet fremstilling af det danske mindretals politiske historie. Udviklingen beskrives, men bliver ikke analyseret. Det havde for eksempel været interessant at vide, hvilke socialgrupper, der støtter mindretallene; mit indtryk er, at det tyske mindretal i Danmark især findes blandt gårdmændene, altså en gruppe, der traditionelt ville vælge Venstre. Derimod synes det danske mindretal at have sine kernevælgere blandt byernes håndværkere og arbejdere, der traditionelt ville stemme socialdemokratisk. Det kan således ikke udelukkes, at SSW ofte har fungeret som protestparti i forhold til SPD. Det havde i øvrigt været interessant at se et kort over Sydslesvigs kommuner med angivelse af SSW's andel af de afgivne stemmer.

Medens antallet af SSW-stemmer ved landdagsvalg og antallet af SSF-medlemmer var nogenlunde identiske mellem 1950 og 1983, er antallet af afgivne stemmer steget kraftigt siden 1983; i 2012 havde 4,5 gange flere stemt på SSW, end SSF havde medlemmer (s. 102). Her havde det været nyttigt at vide, om Landdagens øvrige partier havde kendt en tilsvarende udvikling..

Selv om efterhånden alle partier accepterede SSW's tilstedeværelse i Landdagen, havde den borgerlige fløj svært ved at anerkende dets mandater som fuldgyldige, når de fik betydning for regeringsdannelsen. Her ville en sammenligning med Danmark have været på sin plads, da et af de normalt neutrale grønlandske medlemmer i 1960'erne blev gjort til minister for Grønland og således sikrede regeringsdannelsen under socialdemokratisk ledelse.

Korrekt nævnes det s. 95, at SSW længe ønskede Sydslesvigs administrative adskillelse fra Holsten; men det nævnes ikke, om SSW tilstræbte en status som Saar-området. Dette var efter Første Verdenskrig blevet skilt fra Tyskland og var indtil 1935 et mandat under Folkeforbundet, men under fransk forvaltning. I det år afgjorde en folkeafstemning, at området skulle være tysk. Naturligt nok spiller skolepolitikken en væsentlig rolle for SSW. I 1985 blev de danske skoler i Sydslesvig ligestillet med de offentlige tyske, hvilket dog ikke betød, at alle udgifter blev dækket af Slesvig-Holsten (s. 30). I forbindelse med en økonomisk sanering foreslog regeringen i 2010 at reducere støtten til de danske skoler fra 100 % til 85 % af udgifterne pr. elev i de offentlige tyske skoler (s. 52-53). Her burde forfatterne have nævnt, at i Danmark blev privatskoler (hvortil det tyske mindretals skoler hørte) støttet med 85 % af udgifterne; reduktionen af tilskuddet til de danske skoler i Sydslesvig ville således have ligestillet dem med de tyske mindretalsskoler nord for grænsen. Fra det danske mindretals side blev der protesteret ihærdigt mod spareplanerne for atter at opnå det fulde tilskud på 100 %. Måske nok så væsentligt var det, at den danske regering fra og med 2010 besluttede at støtte de tyske mindretalsskoler med 100 % i tilskud.

Således vil der for fremtiden kun være tale om gensidighed, hvis de danske mindretalsskoler også får tilskud på 100 %.

Bogen er værdifuld ved, at den giver en velfunderet og let læselig fremstilling af det danske mindretals historie siden 1945. Det er tydeligt, at der navnlig inden for de borgerlige partier er sket en holdningsændring over for SSW. Et udtryk herfor var det, at Landdagens præsident Klaus Schlie (CDU) sagde et par sætninger på dansk ved SSW's årsmøde i maj 2014. I andre lande ville man have opfattet det som en udpræget venlig og forsonlig handling, men ikke Flensborg Avis, der hæftede sig ved Schlies danske udtale. Forfatterne har desværre ment det rigtigt at gentage Flensborg Avis' dumsmarte bemærkning (s. 73), hvad der skæmmer den i øvrigt fortjenstfulde bog.

Thomas Riis

Klinge, Louise (red.): Marias breve – brevsamling fra 1. Verdenskrig af Maria Rasmussen

Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, 2013. 181 s.

Efterhånden er der udgivet en pæn række bøger og artikler med sønderjyske breve fra Den store Krig, og det er vel efterhånden et spørgsmål, hvorvidt flere af disse kildepublikationer vil forøge vores viden om sønderjydernes vilkår i årene 1914-18 væsentligt. I reglen er det imidlertid brevene fra fronten til hjemmet, som publiceres, mens brevene den anden vej, fra dem derhjemme og ud til soldaterne, sjældnere er bevaret og trykkes. Historisk Samfund for Sønderjylland udgav dog i 1996 ved Annette Østergaard Schultz brevsamlingen *Mellem Fjelstrup og fronten* med breve i begge retninger. Det billede af forholdene på hjemmefronten, som denne bog tegnede, kan nu underbygges og nuanceres ved hjælp af Maria Rasmussens breve til sin mand Jens, der befandt sig på østfronten som hestepasser i Brzezany i Galicien. Det var en relativt ufarlig post, og han kom da også velbeholden hjem i november 1918. Alligevel var utrygheden og adskillelsen tung at bære for et modent ægtepar med tre, fra 1915 fire drenge: Hans Jørgen, Theodor, Ejnar og Rasmus – den i 1916 sidst ankomne lille Martha døde kort efter fødslen, uden at Jens nogensinde fik hende at se.

Brevvekslingen strakte sig gennem alle fire krigsår, for Marias vedkommende nærmest på daglig basis, men kun for 1916 er samlingen af Marias tilnærmelsesvis komplet, og udgiveren Louise Klinge har derfor valgt at samle publiceringen om dette ene år. Det er en fornuftig disposition, fordi årets gang i landbruget utvivlsomt ville have budt på et stort antal gentagelser i de temaer, brevene tager op. Brevene fra Jens er langt fra så fyldigt bevaret, og der medtages derfor kun et udvalg af de mest markante breve.

Indledningen er ganske kortfattet, og det er også udmærket at lade brevene tale for sig selv. Dog savnes nogle elementære oplysninger om gården. Det fremgår af en billedtekst, at det drejer sig om Ryland i Kabdrup, og det fremgår klart, at det var en stor gård, eftersom der kunne holdes forvalter, den nordfra kommende Dalgaard. Men det havde været rart også med et par landbrugshistoriske basisinformationer om areal, besætning og folkehold, om end de ikke havde været helt lette at fremskaffe. Det fremgår dog klart af brevene, at familien Rasmussen hørte til i storbonde- og proprietærmiljøet på Haderslev-

Christiansfeld-egnen, og nogen materiel nød led de ikke, trods krigen. Men Maria var godt klar over, at det forholdt sig anderledes hos mange andre familier.

Temaerne i brevene er i vid udstrækning de samme som i *Mellem Fjelstrup og fronten*: Forsøg på at få manden hjem på orlov, familiens – navnlig børnenes – og de andre slægtninges ve og vel, pakkernes undertiden kringlede veje fra Kabdrup til fronten med alt fra pølser til lagkager(!), dispositioner med hensyn til avl, besætning og folkehold, russiske krigsfanger, de stadig mere trykkende krav om aflevering af produktionen, hjemmeslagtning og anden hjemmeproduktion, penge, varemangel, dyrtiden, lokalnyt, troen på Guds forsyn – familien havde berøring med Indre Mission.

Bogen er illustreret med samtidige fotografier. Et kort over østfronten s. 133 er dog gengivet for småt og gnidret til at følge, hvor Jens befandt sig. Alt i alt er det en velbegrundet og vellykket udgivelse.

Hans Schultz Hansen

Kraack, Detlev (udg.): Jacob Petersen: Reise nach Hamburg, über Lübeck, Eutin, Plön, Kiel und zurück nach Flensburg, im Jahre 1809 nebst Bemerkungen über die bereisten Gegenden und Örter
Wachholtz Verlag, 2015. 95 s.

I årtierne op til år 1800 voksede det læsende publikum, og der var interesse for både underholdende og oplysende litteratur. Hertil hørte rejsebeskrivelser, hvoraf flere berørte hertugdømmerne. På dansk udkom en »indenlandsk rejse« af J. Arndt Dyssel i 1774, en anden af Lago Math. Wedel i 1803. På tysk forelå en rejsebog af Carl Gottlob Küttner fra 1797-99, en anden af A. von Essen i 1800, og de indeholder alle værdifuldt topografisk stof.

Den her omtalte rejseberetning blev oprindelig trykt i Sønderborg i 1820 og fortæller om en rejse i 1809 fra Flensburg til Hamborg, Lübeck, Eutin, Plön og Kiel og tilbage. På samme tid havde området besøg af franske hjælpetropper. Forfatteren var en købmand i Flensburg på blandet forretnings- og lystrejse sammen med gode bekendte. Han havde et netværk af forretningsforbindelser og kontakter og klarede undervejs ikke blot sine forretninger, men besøgte også kirker og godser og forlystelsessteder og selvfølgelig gæstgiverier og spisesteder. Særlig anskuelig er hans beskrivelse af storstaden Hamborg

og den danske naboby Altona med pulserende handelsliv og folk af mange slags.

Sine indtryk lod han i 1820 fastholde i en lille tryksag på knap 30 sider. Det er den, som nu er genudgivet i moderne sats og med ledsagende efterskrift. Der er tilføjet forklarende oplysninger om forfatteren og hans rejseselskab og hans iagttagelser undervejs. Hertil er føjet samtidige prospekter af mange af de omtalte steder. Udgivelsen er sket i den oprindelige publikations oktavformat på kun $14,5 \times 9,5$ cm. Det er der kommet en virkelig nydelig lille sag ud af, men alene det beskedne omfang siger, at informationsværdien slet ikke er på højde med de andre førnævnte rejseberetninger fra tiden. Forfatteren går ikke i dybden i sin tekst, han begrænser sig ofte til »namedropping« og efterlader kun et overfladisk indtryk af Slesvigs og Holstens særlige vilkår i det mærkelige år 1809.

Alt i alt er der tale om en pæn lille bog, som udgiveren har komponeret med smag og med god research af den nødvendige baggrundsviden. En »mandelgave« for Liebhave af bøger og lokalhistorie.

Lars N. Henningsen

Larsen, Henning N.: Benådet. 32 dødsdømte danskere, der slap for henrettelse

Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2014. 262 s.

Under retsopgøret efter Besættelsen blev 78 danskere dømt til døden, og 46 af dommene blev eksekveret. Med andre ord blev 32 dødsdømte benådet, og det er disse mennesker, der er portrætteret i Henning N. Larsens bog sammen med korte indblik i retsopgøret.

De 32 er en samling forbrydere af forskellige typer. Enkelte af de benådede havde relation til Sønderjylland som f.eks. den hjemmetyenske nationalsocialist Nis Closter, der var en af flere tysksindede sønderjyder i Gestapo- eller SD-tjeneste. For Closters vedkommende foregik det i Aarhus og Kolding, hvor han deltog i optrevling af modstandsgrupper og mishandlede fanger under forhør. Han blev dømt til døden ved samtlige tre retsinstanser 1947-49, men benådedes i juni 1949. En anden af de benådede var kz-vagten Anton Callesen fra Aabenraa, der lod hunde bide fanger til blods og efter forgodtbefindende sendte afkræftede mennesker i døden. Han blev anklaget for forbrydelser mod menneskeheden og i 1950 idømt dødsstraf. I december

samme år blev dommen omstødt til livstidsfængsel. Callesen blev løsladt i 1960.

Bogens centrale tematik – jf. indledningen s. 7 – er dog ikke så meget de benådede og deres gerninger som spørgsmålet »Men hvorfor slap de?«. Det var justitsministeren, der kunne benåde dødsdømte, men bogen kan ikke fortælle meget om vurderingerne i de konkrete benådningssager hos efterkrigsårenes justitsministre, venstrepolitikerne Aage Elmquist og Helga Pedersen samt socialdemokraten Niels Busch-Jensen. Måske er kilderne utilgængelige eller ikke-eksisterende. Uanset hvad forholder bogen sig ikke til dette fundamentale kildeproblem, hvilket havde været rimeligt, også i en populærhistorisk fremstilling som den foreliggende.

Bogen følger juristen og historikeren Ditlev Tamm i dennes påvisning af lempelserne i retsopgøret fra omkring 1947, men *Benådet* beskæftiger sig relativt lidt med stemningsudviklingen og afregningens grundlæggende politiske karakter. I stedet forsøger bogen at konkludere på baggrund af gennemgang af de konkrete sager – her viser Larsen, at det i 21 af 32 sager er vanskeligt at gennemskue grundlaget for benådningerne, og mener desuden, at der i en stor del af sagerne var tale om betydelig vilkårlighed.

Bogen kritiserer således fortidens politikere – en populær sport – og retter især en anklagende finger mod den socialdemokratiske regering Hedtoft for fra slutningen af 1947 at have ført en »slingrekurs« i benådningsspørgsmålet. Men *Benådet* præsenterer ikke den interesse-rede læser nærmere for den centrale aktør i intensiveringen af benådningerne, nemlig justitsminister Niels Busch-Jensen. Det turde ellers være relevant at oplyse læseren om, at den socialdemokratiske landsretssagfører som medlem af modstandsbevægelsen under krigen havde været en nøglefigur i udviklingen af Frihedsrådets krav til et retsopgør. Tilsvarende kunne en bog om benådninger gøre mere ud af en ikke helt uvæsentlig pointe: Venstres justitsminister under retsopgørets sidste fase, Helga Pedersen, var udtalt modstander af dødsstraf.

Henrik Lundtofte

Rolf Larsen: Hvorhen? Aabenraa-skibenes sejlads på verdenshavene

Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, 2015. 462 s.

Der er megen opmærksomhed omkring Aabenraas søfartshistorie i disse år, og det er forståeligt, for den rummer en succeshistorie. I 1800-årene oplevede byens tonnage i løbet af ganske få år en sådan vækst, at den i 1864 lå på førstepladsen i den gamle søfartsregion Slesvig, og byens matador Jørgen Bruhn blev omtalt som Danmarks største skibsreder. Baggrunden var, at skibe fra byens værfter ført af dygtige kaptajner fra byen og Løjt Land forstod at udnytte tidens nye sejladsmuligheder, fra o. 1820 til Sydamerika og fra 1840'erne til Kina, Australien og New Zealand. Denne elementært spændende og farverige historie om enkeltskibe, som gennemførte de farlige og lukrative sejlads til Brasilien og videre sydpå rundt om Kap Horn til Sydamerikas vestkyst og Californien og derfra til Hongkong, eller som gik rundt Kap det Gode Håb til Sydøstasien og Australien, er fortalt gang på gang. Vi har imidlertid savnet en mønstring af flåden som helhed. En sådan mønstring er nu leveret af amatørhistorikeren Rolf Larsen. Det er sket på grundlag af et myreflittigt arkivarbejde siden sidst i 1980'erne. Bogen registrerer sejladshistorien for alle de knap 250 Aabenraa-skibe, som bar byens langfart i perioden fra 1807 til 1864.

Kildematerialet er især de skibslistre, som Danmarks konsuler skulle indsende til centraladministrationen om anløb og afgang af danske skibe til deres distrikt. Fra 1740'erne var der konsuler i de fleste større europæiske havnebyer, fra o. 1817 kom der konsuler på de fjernere destinationer, først i Sydamerika og senere i Sydøstasien. Møjsommeligt har forfatteren registreret alle skibsanløb fra Aabenraa, som er anført i konsulatsskibslistre i Rigsarkivet, og der er tilføjet med oplysninger fra skibslistre i Aabenraa byarkiv om disse skibe i langfart. Resultatet er blevet en detaljeret biografi om de næsten 250 skibe. For hvert enkelt skib anføres først skibets navn, størrelse og byggested, navne på skipper, styrmand og redere samt besætningens størrelse og dens fordeling på matroser og drenge. Så følger en kronologisk fortælling om skibets sejlads. Man kan følge skibet fra konsulat til konsulat, hele tiden med oplysning om ladningens varer og måske med oplysning om dramatiske hændelser undervejs, forlis, salg eller opbrugning. For et mindre antal skibe er suppleret med et skibspor-

træt i fin farvegengivelse. Havnemiljøerne i det fremmede er illustreret med både datidige og moderne billeder fra nogle af de vigtigste havnebyer i Østersøområdet og i Vest- og Sydeuropa. Hos den fantasifulde benytter af bogen vil læsningen efterlade billeder af duftende varestrome, guano og huder, salt og salpeter, kaffe og ris, for ikke at nævne kolonister og soldater og andre skibspassagerer.

Bogen rummer en vældig gevinst for forskningen. Nu har man et sted, hvor det er let at finde præcise data om alle de sagnomspundne storsejlere, de ofte omtalte skibe ejet af Jørgen Bruhn, Michael Jebsen og andre kendte kaptajner og redere, skibe med navne som Cimber, Creole og Cecrops og mange flere. Vi kan følge dem på de berømte ruter til Rio de Janeiro eller San Francisco, Hongkong og Melbourne og se, hvilke varer de transporterede. Endnu vigtigere er måske, at denne bog ikke kun medtager den mest ambitiøse fart. Den giver en samlet registrering af hele flåden i langfart og på alle dens ruter. Rolf Larsen har benyttet samtlige konsulatsindberetninger, også fra de europæiske havne. Han kan derfor vise, at langfarten i storhedstiden 1820-64 ikke blot drejer sig om Sydamerika og Asien. Denne fart indgik i et mønster, som inkluderede Østersøområdet, Sydeuropa og Middelhavet, ligesom det havde været tilfældet i 1700-årene. Den oversøiske fart og vareudveksling udelukkede ikke fart på havnebyer i Østersøområdet, Vesteuropa og Middelhavslandene. Også i 1800-årene hændte det, at Aabenraa-kaptajnerne kom til byer som Riga, Lissabon, Porto, Marseille, Livorno eller Triest. Vigtigt er også, at bogen medtager de mindste skibe i langfart. F.eks. er rutefart Aabenraa-Riga med hør og hamp, sejlads til Norge med korn og videre med sild eller den gammelkendte vareudveksling mellem Østersøområdet og Sydeuropa kommet med, sideordnet den helt store langfart til Brasilien og fjernøsten. Dagligdagen er ikke sat i skygge af det storartede.

Vi oplever altså søfarten i næsten hele dens bredde. I tilgift er der megen personalhistorie. Navne på kaptajner/skipper og styrmand, med registre som indgang. Gruppen af investorer fremgår skib for skib.

Der er kort sagt tale om et excellent opslagsværk. Selvfølgelig kan der i en sådan datamængde peges på skønhedspletter, og det havde været rart, om der var afsat plads til billedoplysninger om de gengivne skibsportrætter. Et par kort med placering af de mange konsulater/havnebyer ville have været nyttige. Men det rokker ikke ved, at dette værk har blivende værdi.

Lars N. Henningsen

Leth Jespersen, Mikkel: Kaptajner og kolonier – Sejlskibstidens oversøiske Aabenraa-søfart (1820-1890)

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland og Museum Sønderjylland. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 109, Aabenraa, 2014. 320 s.

Kina, Japan, Sydamerika, Sydafrika og Australien – skibe og søfolk fra egnen omkring Aabenraa kom vidt omkring i 1800-tallet. Emnet har været behandlet tidligere, ikke mindst på museet i Aabenraa, der blev skabt til at fortælle netop denne historie. Men Mikkel Leth Jespersen, der er museumsinspektør på Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, har i de senere år dykket grundigt ned i kilderne i et postdoc-studie for at forsøge at forstå, hvordan det kunne lade sig gøre, at en lille købstad som Aabenraa kunne være hjemsted for en uforholdsmæssig stor flåde af sejlskibe i 1800-tallet.

Bogen er bygget primært geografisk op og gennemgår først sejladsen på Sydamerika og den nordamerikanske vestkyst, og efter et intermezzo om skibsbyggeri i Aabenraa, fortsætter bogen med dens hovedafsnit om kinafarten, herunder en gennemgang af de havnebyer, som efterhånden blev åbnet for europæerne.

Inden et afsnit om sejladsen på Kap det Gode Håb gøres der rede for overgangen og sejladsen under først preussisk og siden tysk flag. Man får fornemmelsen af, at skiftet ikke betød alverden for sejladsen, ikke mindst da Preussen og senere Tyskland undertiden havde bedre handelstraktater for søfolk end Danmark. Det er også fint i overensstemmelse med bogens konklusion, nemlig at selvom skibene og besætningen hovedsageligt kom fra byen og omegn, så stammede laster og finansiering generelt fra Hamborg. Som Leth Jespersen skriver, så vendte Aabenraa-skibene sjældent hjem igen og gik i stedet i fart over det meste af kloden. Aabenraa fremstår altså i Leth Jespersens beretning som en by, der specialiserer sig i effektiv og sikker fragtfart med velbyggede træskibe, men hvor produktion og forbrug på et hjemmemarked ingen rolle spiller. Aabenraas søfart var altså væsensforskellig fra f.eks. København eller Flensborgs. Det virkede glimrende i mange årtier, hvor søfolkene bragte værdier og minder fra fjerne lande med hjem, men da nye tider med dampskibe er på vej, hænger man, som så mange andre, fast i den sti, man har valgt og kan ikke omstille sig. I 1890'erne forsvinder de sidste store Aabenraa-sejlskibe, og kort tid forinden var Aabenraa Museum åbnet til at bevare minderne om den

svindende tid – et klassisk eksempel på hvordan Minervas ugle flyver i skumringen.

Leth Jespersens bog er klassisk kildenær søfartshistorie på godt og ondt. Fortællingen stiller skarpt på et overordentligt stort persongalleri og på mange skibe, og i beskrivelserne af menneskene er vi ganske tæt på det righoldige kildemateriale. Det virker som omhyggeligt arbejde, og detaljegraden er flot. Men detaljegraden er samtidig bogens hæmsko, der gør den mindre velegnet til at læse i ét stræk og mere velegnet som opslagsværk. Mødet med det meget store persongalleri tangerer med mellemrum det opremsende på trods af materialets kvalitet. Heldigvis hjælpes læseren på vej med både person-, sted- og skibsregister til slut i bogen, hvilket kraftigt øger dens anvendelighed i fremtiden.

Bogen er fint illustreret med især portrætter af skibe, søfolk, genstande og steder, omend mange af dem desværre er blevet lidt mørke i trykket. Men ikke mindst portrætterne af søfolkene er dragende og kunne med fordel have været trykt i stor størrelse.

Forfatterens kærlighed til stoffet er tydelig, når man læser *Kaptajner og kolonier*, og bogen kan også klart anbefales til alle, der har en relation eller interesse for emnet. Men udgangspunktet er så interessant, nemlig den lille bys forbindelser ud i den vide verden, og kildematerialet så righoldigt, at emnet havde fortjent en endnu dybere analyse af, hvorfor det gik, som det gjorde, og ikke kun hvordan. Inddragelse af teoretiske værktøjer kunne have løftet analysen op på et højere niveau og stillet nye spørgsmål til kilderne. Med det rige kildemateriale kunne det måske være muligt at undersøge den *stiafhængighed*, som førte til søfartens endeligt i byen inden for ganske få år. En nærmere analyse af netværket søfolk, skibsbyggere og hamborgere imellem kunne sætte mere lys på deres relationer og på betydningen af skiftet fra dansk til tysk flag efter 1864. En dybere undersøgelse af forholdet mellem center og periferi, her som Aabenraa som leverandør af transport til det lokale centrum Hamborg, kunne også give nye erkendelser.

Men med Leth Jespersens bog er der gjort et godt grundlæggende arbejde, og et bredt overblik over begivenhedernes gang for Aabenraa-søfolk i 1800-tallet i et internationalt perspektiv er nu tilgængelig. Heldigvis fører besvarelsen af ethvert spørgsmål altid til, at endnu flere nye kan stilles!

Benjamin Asmussen

Mikkelsen, Lis, Frode Sørensen og Ingolf Haase (red.): Fyrretyve fortællinger fra Sønderjylland

Udgivet af Sprogforeningen, 2014. 443 s.

Nederlaget på Dybbøl i 1864 var svært at fordøje ligesom den efterfølgende grænseændring, men da fortyskningspolitikken blev strammet omkring 1880, skabte det et yderligere behov for sammenhold mellem de dansksindede i det sønderjyske område. Det førte som bekendt blandt andet til dannelsen af de tre store, nationale foreninger, Sprogforeningen fra 1880, Vælgerforeningen for Nordlesvig fra 1888 og Skoleforeningen fra 1892.

I 150-året for det blodige slag valgte Sprogforeningen at markere »jubilæet« med udgivelsen af den foreliggende bog, en samling historier fra Sønderjylland. Titlen lægger sig tæt op af historikeren, rigsarkivar A.D. Jørgensens storværk, *Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie*, der udsendtes første gang i 1882, og som blev et vigtigt indslag i den tids folkeoplysningsarbejde. Formen i den nye bog er dog ikke som dengang én mands samlede fortælling, men en antologi med, hvad redaktionen har ønsket at få belyst, og hvad man derefter har fundet forfattere til. Det har tilsyneladende ikke været noget problem, for tæller man nøje efter, lever indholdet godt og vel op til titlen. Der er nemlig 41 fortællinger!

Og her er virkelig tale om en samling af rigtig gode, blandede bolsjer. Emnerne spænder fra »Sønderjylland langt tilbage« med solide arkæologiske spor over sproget til den nationale kamp i landsdelen. Her er også bidrag om bygninger og natur, om Sønderjylland i de store krige og om personligheder fra området, hvor museumsinspektør René Rasmussens artikel om sammenstødene mellem amtmand Kresten Refslund Thomsen og grænsegendarmeriets chef, oberst S.B. Paludan-Müller, eksempelvis sætter fokus på et evigt dilemma: Skal man for enhver pris bruge sin ytringsfrihed, eller skal man tage vidtgående hensyn for at få tingene til at glide? Den impulsive, retlinede Paludan-Müller med de stærke meninger fik lang snor under samarbejdspolitikens regimente, men døde bagefter i ildkamp med Gestapo, da man kom for at hente ham den 26. maj 1944. Refslund Thomsen havde derimod støttet samarbejdspolitikken til det sidste, blandt andet af frygt for en grænserevision, der kunne gøre dansksindede nordlesvigere tysk værnepligtige som i deres fædres generation. Et godt udgangspunkt for diskussion, også i nutidens mange dilemmaer.

Rækken af artikler om personer med tilknytning til landsdelen omfatter f.eks. også tidligere arkiv- og forskningschef Lars N. Henningsens artikel om H.C. Andersens besøg hos augustenborgerne, hvor læseren kommer om bag den tætte »tåge af stillestående og blankpoleret biedermeierstemning over besøgene«, som H.C. Andersen selv formidlede i *Mit Livs Eventyr*. Hans dagbøger viser dog, at dette først og fremmest var facade, der dækkede over anstrengende besøg i en stærkt national brydningstid. Også børnenes beskytter, den socialdemokratiske folketingsmand J.P. Nielsen (Dynt), og den mere nutidige salmedigter og sangskriver Jens Rosendal er beskrevet i selvstændige artikler.

Antologien rummer også afsnit om bygninger og natur lige fra teglværkerne ved Flensborg Fjord til husmandskolonier, forsamlingshuse og Vadehavet, og selvfølgelig skal vi da også høre om sønderjyske specialiteter fra afstemningsfester over lysfester og lanterneoptog til ringriderfester. For anmelderen, der må vedgå ikke at stamme fra Sønderjylland, gav bogen på dette punkt også en første indføring i kortspillet Skat, der menes indført fra Thüringen omkring 1813 og altså ikke har noget at gøre med nutidens skandaleombruste indkrævningsforetagende. Til det rigtigt sønderjyske hører jo også de 280 grænsesten, der med mellemrum besigtiges af den dansk-tyske grænsekommission, og som er med i generalkonsul Henrik Becker-Christensens artikel om grænseforhold før og nu.

Det danske mindretal i Sydslesvig får ligesom foreningsliv og skoleliv med rette deres part af de mange artikler, og bogen afsluttes med tre familiehistorier – én, der tager udgangspunkt i et sønderjysk kaffebord, men som også kommer omkring sønderjydernes omstridte fører under udlændigheden, H.P. Hanssen, én, der fortæller om en flensborgsk romfamilie i medgang og modgang, og endelig én af TV-manden og forfatteren Søren Ryge Petersen, der med vanlig verve fortæller om barndommens sjældne pøsefester hos en kammerats fattige forældre og lader læseren drømme sig tilbage til dengang i Agrtrup i Sydslesvig i 1950'erne.

Bogen er flot illustreret med mange gamle og nye billeder i en skøn blanding. Hver artikel indledes med en helsidesillustration, og variationen gennem bogen gør, at her vil alle læsere finde noget af interesse. Selv om ikke alt er nyt, er meget rigtig godt – og taler til et meget stort publikum, som bøger med blandede bolsjer har for vane. Ikke mindst som her, hvor der også er tale om et udstyrsstykke, som ti

fonde generøst har støttet. En lidt nøjere præsentation af alle forfatterne havde nok været ønskelig, og så må det trods alt også undre, at det har kunnet passere redaktionens blik, at selveste Sprogforeningens oprettelse i en af artiklerne henføres til 1892. Og så i Sønderjylland!

Jørgen Thomsen

Witte, Frauke: Bemalte Teller im Garten. Eine Töpferei der Renaissance in Husum

Husum: Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2014. 144 s.

I Weser- og Werra-dalene i det sydlige Nedersaksen og nordlige Hessen foregik der fra sidste tredjedel af 1500-tallet og til op i 1600-tallet en stor og højtspecialiseret produktion af lertøj. Den såkaldte Weser- og Werra-keramik blev eksporteret op til Bremen og videre til Skandinavien, Færøerne, Island, England og helt til Nordamerika. Meget populær blev keramikken i Nederlandene, hvor den bl.a. blev efterlignet i Enkhuizen, og hvorfra den eksporteredes til de hollandske kolonier i Østasien. Man kan sige, at der var tale om produkter, der var tilpasset en tidlig borgerlig kultur, og som fulgte denne ud i den nye verden.

Weser-Werra-keramikken udgør et kvalitetsprodukt. Den er rødbrændt og typisk dekoreret med farvede hornmalede motiver, altså med en glasur påført fra et kohorn med påsat spids. I almindelighed har forskningen antaget, at denne type keramik blev importeret til Slesvig, Holsten og kongeriget Danmark af nederlandske handlende. Men det fund, der her fremlægges, viser, at så enkelt er det ikke.

Fra 1991 og fremefter stødte ejeren af grunden Süderstrasse 11 i vestkystbyen Husum på keramik i sin have, samlede det sammen og gravede efter mere. Hans fund gav så anledning til arkæologiske udgravninger 1996-99 og i sidste ende denne bog.

Frauke Witte kan i publikationen påvise, at produktionen i Süderstrasse 11 blev forestået af tre generationer af pottemagere. Fra 1613 virkede Thomas Meyer her; efter hans død tog sønnen Jochim over, og til sidst fandt man fra 1656 pottemageren Jochim Lampe på stedet. Skattemisterne viser, at de tre pottemagere, i modsætning til mange andre kolleger, har været relativt velhavende, hvad der stemmer godt med, at det netop var finere produkter, de fremstillede.

Fundene, der helt overvejende er fejlbrændinger, viser, at der i Husum-værkstedet blev lavet almindelige brugsvare, men også finere hornmalet lertøj, der i sit formsprog kombinerer traditionerne fra Weser- og Werra-keramikken. Desuden foregik der en ret betydelig fremstilling af de tidstypiske grøn- og sortglaserede kakler, som brugtes til kakkelovne.

I en katalogdel analyserer Frauke Witte nærmere disse funds former og dekorationselementer. Blandt lertøjet er der almindelige pander og potter, bl.a. de såkaldte stjertpotter, men også eksempler på de tallerkener, der netop bredte sig i samfundet, og hvis brug var med til at kendetegne et civiliseret borgerligt menneske i 1600-tallet. Der er også mere specielle ting som en olielampe og en sparedåse. En bageform i form af et lam kan have været til patébagning. Nogle miniaturekrukker har vel været brugt til salve eller medicin, mens et lille hoved af en mand med stort overskæg, en lille hest samt en samling lerkugler må tilhøre barnets verden. Ovnkaklerne er tidstypisk dekoreret, og en af dem portrætterer Jakob I af Skotland, der var en kendt mand i den danske konges riger, efter han 1589 ægtede Frederik II's datter, men hvis billede i en Nordsøhavn som Husum kan have haft sine særlige lokale konnotationer. Når 28 af de hornmalede fade og skåle er daterede »1629« kan det, som det antydes af forfatteren, også have haft sin specielle betydning for husumerne, da man dette år åndede lettet op, efter Kejserkrigen blev gunstigt afsluttet med freden i Lübeck.

Angående afsætningen af værkstedets produktion kan Frauke Witte vise, at der må være blevet solgt ovnkakler til Husum slot. I slottets voldgrav er der nemlig fundet kakler, der med stor sikkerhed stammer fra Süderstrasse 11. Endnu mere interessant er det, at man ud fra naturvidenskabelige analyser (magnetisme, termoluminiscens) kan påvise, at keramik fundet på Rantzauernes Trøjborg Slot må stamme fra Husum-værkstedet. Man kan gisne om, hvordan keramikken er blevet ført de 85 km mod nord til slottet, men måske er der tale om varer forhandlet på torvet i Tønder.

Samlet giver de fremlagte fund et blik ind i en verden, der var præget af stor immigration af fremmede specialister til byerne. Husum oplevede sin glanstid med gode handelskontakter til Nederlandene og Skotland og med fine forbindelser østover til Flensborg og videre ind i Østersøen. Der var plads til nye virksomheder i byen. Fundet viser også, at specialiseringen var udtalt mellem de forskellige

slesvigske pottemagerhåndværksværksteder. En hel anden produktionsprofil kan eksempelvis påvises af forfatteren i et nogenlunde samtidigt og arkæologisk undersøgt pottemagerværksted i Flensborg. Man har udnyttet forskellige markedsnicher, og nogle folk var – som Husumpottemagerne – bedre til at slå sig igennem end andre. De afsatte åbenbart deres varer til egnens fyrster og adel, men selvfølgelig også til Husums borgere, hvoraf mange var fremmede med vaner fra bl.a. Nederlandene, – og de solgte højst sandsynligt også til marskens rige bønder. Selv børnene kunne købe af dem. Pottemagerne i Süderstrasse 11 nød godt af et velhavende renæssancesamfund, der dog gradvist løb ind i de kriser, krige og stormfloder, problemer der måske var med til at lukke pottemagerværkstedet.

Forfatteren har gennemgået et stort materiale, som ud over det arkæologiske også inkluderer malerier, grafik og skriftlige kilder. Det må virkelig påskønnes, at de relevante skriftlige kilder som skattelisten og andet er med. Skønt der kan konstateres et par enkelte steder, hvor henvisninger i teksten ikke kan findes på litteraturlisten, er fremstillingen præget af soliditet og viden om emnet. Bogen viser fint, hvordan renæssancearkæologien kan bidrage med nye aspekter af historien, der slet ikke fremgår af de skriftlige kilder.

Bjørn Poulsen

Øjenvidner 1914-1918. Sønderjyske soldaters beretninger

Forord af Inge Adriansen.

Lindhardt og Ringhof, 2014. 256 s.

I bogen *Øjenvidner 1914-1918* gengives et lille udvalg i form af 30 af de mere end 600 personlige beretninger fra DSK-årbøgerne. Foreningen af Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere 1914-18 (DSK) blev oprettet i 1936, og på DSK-årsmødet i 1941 i Tinglev blev der taget initiativ til at udgive en årbog. Allerede samme år udkom den første årgang af de senere så kendte DSK-årbøger med det røde omslag. Årbøgerne bragte beretninger om krigsdeltagerenes oplevelser under krigen fortalt af deltagerne selv, som de oplevede begivenhederne, men nedskrevet mange år efter krigen. Udgivelsen af årbogen fortsatte frem til 1972. I 1988 vedtog de resterende medlemmer ved årsmødet på Folkehjem i Aabenraa at nedlægge DSK som forening. I december 2004 døde den sidste sønderjyske krigsdeltager fra Første Ver-

denskrig i en alder af 105 år. Herefter begrænsede de fysiske levn efter DSK sig mest til nogle støvede årbøger i papkasser på diverse loppemarkeder.

Beretningerne virker både nøgterne og sandfærdige, men er nedskrevet mange årtier senere, hvilket man som læser bør huske på. Beretningerne viser forskellige sider af krigen til lands og til vands og giver et godt indblik i de sønderjyske soldaters liv og tanker i en hverdag ved fronten. Ud over de barske og triste historier er en del af dem også beretninger om nogle af de mere muntre og morsomme episoder, som heldigvis også forekom.

Museumsinspektør ved Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, Inge Adriansen, har skrevet et informativt forord til bogen, hvor nogle af krigens hovedtemaer i forhold til den sønderjyske krigsdeltagelse og baggrunden for oprettelsen af DSK kort og præcist ridses op. Bagerst i bogen findes en meget kortfattet, men desværre også ukorrekt ordforklaring, hvor f.eks. begreberne »Dicke Luft« og »Jernportion« forklares misvisende. En ganske kort overordnet forklaring som introduktion til hver af beretningerne i bogen og en kronologisk rækkefølge af dem i forhold til krigens forløb ville have været ønskelig. Som de oprindelige DSK-årbøger var det, er *Øjenvidner 1914-1918* også illustreret med billeder fra krigen. En del af billederne er private optagelser og har ikke tidligere været publiceret, mens andre allerede har været anvendt i bøgerne *Danskere på Vestfronten 1914-1918* og *Verdenskrigens Danske Billeder 1914-1918*, udgivet i henholdsvis 2009 og 2012. Som læser kan man undre sig over, at man ved udgivelsen af *Øjenvidner 1914-1918* ikke har benyttet sig af muligheden for at gøre brug af noget af det store og righoldige upublicerede billedmateriale, som endnu findes på arkiver og i private samlinger, frem for at anvende en del af de samme billeder endnu en gang.

Som appetitvækker til DSK-beretningerne er bogen *Øjenvidner 1914-1918* udmærket, og skulle man få lyst til at læse mere af samme slags, kan samtlige DSK-beretninger læses som e-bøger.

Selvom begivenhederne i *Øjenvidner 1914-1918* fandt sted for næsten 100 år siden, giver beretningerne skrevet af den almindelige soldat og jævne mand stadig stof til eftertanke, hvilket gør, at de er værd at læse også i 2015.

Dan Obling

Forfatterliste

- Inge Adriansen, adj. professor, ph.d., fhv. museumsinspektør ved Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, e-mail: inge-adriansen@mail.dk.
- Benjamin Asmussen, museumsinspektør, M/S Museet for Søfart, Ny Kronborgvej 1, 3000 Helsingør & ph.d.-studerende, Center for Virksomhedshistorie, Copenhagen Business School, e-mail: ba@mfs.dk.
- Christian Peder Mutwa Christensen, adjunkt, cand.mag. i historie samt film og tv, Grådybet 73G, 6700 Esbjerg, tlf.: 27 12 14 33, e-mail: cpmc@rybners.dk.
- Jens Ole Christensen, museumsinspektør, seniorforsker, ph.d., ved Krig og Besættelse, Nationalmuseet, e-mail: jens.ole.christensen@natmus.dk.
- Peter Fransen, seniorforsker, ph.d., Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf.: 41 71 73 53, e-mail: pf@sa.dk.
- Signe Frederiksen, cand.mag. i historie og museologi, Mimergade 66, 5. tv, 2200 København N, tlf. 61 69 86 15, e-mail: signefrederiksen86@yahoo.dk.
- Lars N. Henningsen, tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil., Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com.
- Henrik Lundtofte, arkivleder, cand.mag., Sydvestjyske Museer – Historisk Samling fra Besættelsestiden, Torvegade 45, 6700 Esbjerg, tlf. 76 16 39 95, e-mail: henlu@sydvestjyskemuseer.dk.
- Dan Obling, faglærer, Vestergade 56, 6520 Toftlund, tlf. 73 83 24 25, e-mail: wolter@privat.dk.
- Nikolaj Petersen, professor emer. (international politik), Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, e-mail: nikolajp@ps.au.dk.
- Bjørn Poulsen, professor, dr.phil., Institut for Kultur og Samfund – Historie, Aarhus Universitet, 8000 Aarhus C, e-mail: hisbp@cas.au.dk.
- Jana Prose, cand. mag. i historie, tlf. 0049 04641513, e-mail: janaprose@hotmail.de.
- René Rasmussen, museumsinspektør, cand.mag., Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk.
- Thomas Riis, professor, dr.phil., Historisches Seminar der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Olshausenstraße 40, D-24098 Kiel, tlf. +49 431 68 24 88, e-mail: th.riis@email.uni-kiel.de eller Thomas.riis@freenet.de.
- Mogens Rostgaard Nissen, arkiv- og forskningschef, ph.d., Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg), tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mrrn@dcbib.dk.
- Hans Schultz Hansen, Områdeleder for Forskning og Arkivadgang i Rigsarkivet, adj. professor, dr.phil., Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 41 71 74 01, e-mail: hsh@sa.dk.
- Henrik Skov Kristensen, overinspektør ved Nationalmuseet og leder af Frøslevlejrens Museum, ph.d., Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk.
- Peter Thaler, lektor, dr. jur., ph.d., ph.d., Institut for Historie, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense, e-mail: thaler@sdu.dk.

Jørgen Thomsen, arkivchef, Odense Stadsarkiv, Historiens Hus, Klosterbakken 2, 5000 Odense C, tlf. 65 51 10 31, e-mail: jth@odense.dk.

Jørgen Toft Jessen, arkitekt m.a.a., Ny Allégade 8, 6100 Haderslev, tlf. 74 53 00 40, e-mail: jtj@jessenmaa.dk.

Jørgen Witte, mag.art., tidl. arkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland, Kolstrup 74, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 57 80, e-mail: joergenwitte@gmail.com.

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2014

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

Året 2014 var præget af en mangfoldighed af aktiviteter. De stod – i højere grad end andre år – i forbindelse med mindedage.

Mindet om Anden Slesvigske Krig for 150 år siden optog næsten hele det første halvår af 2014 med foredrag, seminarer og rundvisninger og sluttede med en stor konference om freden i Wien. Mindearrangementerne startede med udstillingen *Von der Feindschaft zur Versöhnung* (fra fjendskab til forsoning). Inden for rammerne af »Schleswigsche Gespräche« (Slesvigske Samtaler) kunne jeg sammen med min kollega Mogens Rostgaard Nissen fra Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig gennemføre et bemærkelsesværdigt godt besøgt foredragsarrangement om 1864 med over 100 tilhørere.

I 2014 mindedes man også 100-året for udbruddet af Første Verdenskrig. Her arrangerede Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft møde på Sankelmark, hvor jeg for første gang holdt foredrag over dette tema. Deraf har der udviklet sig en række arrangementer. Antallet er vokset siden august, og det vokser stadig.

I alt har jeg gennemført otte ekskursioner, ti seminardage og holdt ca. 22 foredrag i året 2014.

Til mit arkiv kunne jeg fortsætte rækken af interviews om Landwirtschaftliche Hauptvereins historie.

En bemærkelsesværdig aflevering til arkivet er en tysksproget udgave af Jydske Lov fra 1717. Jydske Lov er en middelalderlig lovbog, der havde gyldighed i hertugdømmet Slesvig indtil indførelsen af Bürgerliches Gesetzbuch i preussisk tid. Arkivet glæder sig over at have fået dette værdifulde tryk.

Frank Lubowitz

Danevirke Museum

»Danevirke er et forbillede for hele verden« lød en avisoverskrift omkring markeringen af 150-året for krigen 1864 i 2014, berettende om grænselandets unikke rolle i Danmarkshistorien.

Danevirke-voldene er nemlig ved at udvikle sig til et fælles dansk-tysk fortidsminde, der går som en rød tråd gennem grænselandets historie fra oldtiden og frem til i dag; ikke kun for krigeriske konflikter, men også for godt naboskab mellem dansk og tysk.

Danevirke har i flere år arbejdet hånd i hånd med gode kræfter både nord og syd for grænsen om at formidle forsvarsvolden og ikke mindst det danske mindretals historie.

1. februar gik næsten 1.000 deltagere, overvejende danske soldater, den lange vej fra Danevirke til Dybbøl for med denne fodmarch at mindes den dan-

ske hærs rømning af Danevirkestillingen, der fandt sted i kulde og sne ad isglatte veje i nattens mulm og mørke fra den 5. til den 6. februar 1864.

De to sidste weekender i juli ledte amatørarkæologer efter fund på slagmarken ved Kongshøj. Her havde danske styrker kæmpet mod østrigske hærheder den 3. februar 1864.

Afsøgningen af flere marker med metaldetektorer skete i et nært samarbejde med Archäologisches Landesamt og vores museum, også for at orientere om slagmarksarkæologi. Arrangementet trak omkring 100 deltagere fra nord og syd for grænsen.

Museets udhus er blevet omdøbt til kanonremise, da bygningen til daglig huser vores kanon. I kanonremisen er der i vinterens løb kommet en mindre udstilling op at hænge om begivenhederne ved Danevirke i tidsrummet 1.-7. februar 1864.

25. marts deltog vi i en skydeøvelse i militærområdet i Oksbøl for at afprøve og måle gamle 1864-kanoners skydeegenskaber.

Fregatten Jylland skød på en rekonstrueret skibsside med en 20 punds skibskanon.

Historiecentret Dybbøl afprøvede en 12 punds kanon, og vores 6 punds kuglekanon skød igennem en rekonstrueret blokhusvæg, som var den af smør.

Som led i vores samarbejde »Kampen om Jylland« er der også nye undervisningsmidler på trapperne, som kan udleveres til skoleklasser, der gæster vores museer og historiecentre, der formidler begivenhederne i 1864.

»Klasseaktion« er en internetportal på tysk om pædagogiske tilbud i regionen sat i værk af byen Slesvig og den såkaldte Aktiv Region Schlei-Ostsee med en website, der skal hjælpe undervisere med at planlægge undervisningsprojekter uden for skolen.

Det skal i den forbindelse nævnes, at flere danske og tyske skoleklasser på gymnasieniveau har taget imod museets tilbud om at få vejledning og hjælp med at tilrettelægge undervisning og indhold omkring landsdelens historie og mindretallets forhold i løbet af året.

10. september fik 700 elever et smugkik på krigen i 1864. Eleverne kunne bage pandekager over bål, følge affyringen af vores 6 punds kanonkugle, skrive breve hjem med blæk ved feltposten, betjene en telegraf, løbe stafet med tung oppakning, blive forbundet på feltlazarettet eller f.eks. være med til at opmåle Danevirke-voldens højde med et gammeldags nivellerapparat.

Konsulenterne Kirsten la Cour og Eberhard von Oettingen fra Dansk Skoleforening for Sydslesvig koordinerede aktiviteterne og kunne trække på frivillige pensionerede læreres og pædagogers hjælp,

Det var bestemt ikke for at lege krig, så lad os håbe, at et smugkik på krigen som dette giver opbakning til freden, som vores avis skrev.

Ved de seneste udgravninger i »Porten til Norden« er det lykkedes at datere en af de ældste voldfaser til tidsrummet 450-500 e.Kr. At Dannevirke har vist sig at være så gammel, overrasker og sætter forsvarsvolden i et nyt perspektiv.

Det vestromerske rige gik i opløsning. Hunnerkongen Attilas rytterskarer fejdede som en storm over Vesteuropa. Store germanske forbund og deres warlords grundlagde nye riger.

Vores forfædre, angelsaksere og jyder, forlod det slesvigske område og etablerede kongeriger i England. Og omkring 500 e.Kr. beretter østromerske og frankiske historikere om et nyt stammeforbund, der udvidede deres magtområde i Sydsandinavien, danerne. Disse daner lagde siden navn til forsvarsværket Danevirke.

Det er en helt ny historie, der skal formidles – i et nært samarbejde med Museum Sønderjylland og Stiftung Schleswig-holsteinische Landesmuseen med henblik på at skabe en ny udstilling om den gamle vold, der er et stykke verdenskulturarv værdigt. Den flere hundrede sider lange fælles ansøgning blev afleveret til UNESCO i Paris i januar 2015.

Også frednings- og formidlingsplanen er på plads. Desværre udbad UNESCO sig flere oplysninger, så anerkendelsen må vente på sig lidt endnu.

I 2014 kunne udgravningerne endnu en gang gennemføres i fælles regi af de sønderjyske og slesvig-holstenske fredningsmyndigheder – takket være endnu en velvillig donation fra A.P. Møller-Fonden. Siden er udgravningerne blevet lukket ned, og de åbnes først igen, når vi ved, hvordan »porten« skal præsenteres – og hvordan præsentationen skal finansieres.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

Trods stor interesse for krigen i 1864 og 150-årsdagen besluttede vi os for at sætte et andet tyngdepunkt for året 2014. Med den forestående 100-årsdag for udbruddet af Første Verdenskrig udviklede der sig hurtigt en idé om en særudstilling. Den blev åbnet 12. september og fik titlen *Gold gab ich für Eisen* (jeg gav guld for jern). Med udstillingsopbygningen forsøgte vi målrettet at belyse nogle aspekter af krigen, der havde forbindelse til Nordslesvig. Et af disse aspekter var den nationale modsætning mellem tysk og dansk, der jo var til stede under krigen, men viste sig på anden måde end vanligt. For at vise modsætningen ligeværdigt fra begge sider var det vigtigt for os også at vise genstande fra dansksindede nordslesvigere i udstillingen. Disse blev beredvilligt stillet til rådighed som lån af museet på Sønderborg Slot. Ganske vist ejer vi på Deutsches Museum postkort fra Første Verdenskrig, men slet ikke i den mangfoldighed, som den private samler Peter Ulstrup kunne stille dem til rådighed for udstillingen – på en måde, der fortjener megen tak. De fortalte yderligere små detaljer om Første Verdenskrig som helhed, men også specifikt om Nordslesvig.

Selv om vi ikke har konkrete tal for, hvem der eksplicit »kun« besøgte museet på grund af særudstillingen, kan vi notere en betydelig stigning i besøgstallet for tiden efter åbningen af udstillingen. 1.033 besøgende fandt i 2014 vejen til vort museum. Denne succes førte til beslutningen om at forlænge særudstillingen til 31. juli 2015.

Det er særlig glædeligt, at der blandt de besøgende er rigtig mange skoler med deres elever. Nogle skoler har syntes så godt om museumsbesøget, at de har anmeldt deres besøg hos os igen i 2015.

En særlig værdsættelse af vort museum var besøget af den tyske ambassadør i Danmark, Claus Robert Krumei. Han besøgte os den 25. november – og det planlagte en times ophold blev til to timer, hvor ambassadøren infor-

merede sig om grænselandets historie og om det tyske mindretal. Vi tager det forlængende ophold som en anerkendelse af vort arbejde og takker for besøget.

Med vore bidrag til BDN's kulturside lykkes det os regelmæssigt at bringe vor regions og det tyske mindretals historie ud til en bredere kreds. Således berettede vi om »Tondern-Quartett«, et kortspil, der blev udgivet i 1943 i anledning af byens 700-års byjubelæum. Desværre måtte vi konstatere, at museets eksemplar ikke var komplet. På grund af artiklen i Der Nordschleswiger fik vi et komplet kortspil.

På taget af Schelde Landheim befandt der sig indtil starten af 2014 et levn fra den nationalsocialistiske tid i Nordslesvig. Bygningen blev indviet i 1939 under navnet »Max-Valentiner Hof« og tjente som kredshjem for Deutsche Jungenschaft Nordschleswig. Dengang var der på taget opsat en vejrhane. Den bærer angivelser af himmelretningerne, flere større og mindre solhjul og en Jungenschaftler med sit horn. Solhjulet var logo for Jungenschaft. I årenes løb var vejrhansen blevet glemt, indtil en frivillig medarbejder på museet gjorde opmærksom på den.

Ikke kun eksemplet med vejrhansen viser, hvor vigtige de frivillige medarbejdere er for vort museum. Vore frivillige var ved udstillingen *Gold gab ich für Eisen* medansvarlige for at samle udstillingsgenstandene, den håndværksmæssige opbygning af udstillingen, fremskaffelsen af information om de enkelte udstillingsgenstande og for korrekturlæsning af teksterne til udstillingen.

Hauke Grella

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

Året 2014 var for Deutsches Schulmuseum Nordschleswig præget af stormen Christian. For at udbede de indre vandskader og reparere taget måtte museet lukkes i næsten fem måneder. I denne tid kunne vi ikke modtage besøgende, arbejde med udstillingen eller registrere udstillingsgenstande.

Efter afslutningen af byggearbejdet kunne vi sammen med Aabenraa Søfartsmuseum give et ferietilbud for børn i alderen 10 til 14 år. Under mottoet »Jeg vil være skibsdreng!/Ich möchte Schiffsjunge werden!« kunne børnene erhverve et diplom. For at få det skulle de bl.a. deltage i et museumsrally og udføre praktisk arbejde som skibsdreng.

Edda Matzen var primus motor i opbygningen af særudstillingen *Vom Mustertuch zum Kuscheltier* (fra mønsterdug til krammedyr). Udstillingen viste udviklingen i håndarbejdsundervisningen fra begyndelsen af det 20. århundrede til i dag på en måde, der gjorde indtryk. Mange skoler og enkeltpersoner bidrog med udstillingsgenstande. Særudstillingen kunne ses i Haus Nordschleswig fra 10. til 27. oktober.

Renate Weltersbach transskriberede frk. Ingermanns poesialbum. Hun undersøgte på den daværende Herzog-Friedrich-Schule i Sønderborg. Elevernes indførsler i bogen, som er skrevet med gotisk håndskrift, består af alt fra digte, klassefotos, tegninger til fortællinger om Første Verdenskrig.

Fra Tønder fandt tre musikinstrumenter fra den tidligere Alexandrineskole vej til os. Skolen blev grundlagt i 1913 som en højere pigeskole og blev i 1923

til tysk mellemskole. Violinen var bygget af instrumentfirmaet Franz Hell i Elmshorn.

På trods af renoveringerne kunne vi byde nogle besøgende velkommen. Blandt disse var elevgrupper fra tyske og danske skoler, lærergrupper fra Slesvig-Holsten, børnehaver og en besøgsgruppe fra Oberschlesien. Dog kunne vi ikke nå op på de foregående års besøgstal.

Hauke Grella

Frøslevlejrens Museum

Besøgstal

Museet havde i 2014 i alt 51.440 gæster, hvilket betegner en fremgang på ca. 1.100 gæster i forhold til 2013.

Hvad angår antallet af forudbestilte foredrag og omvisninger i museet, var det stort set identisk med tallet i 2013, idet museet i 2014 afholdt 239 arrangementer mod 237 i 2013.

Disse arrangementer har hidtil udelukkende taget udgangspunkt i Frøslevlejrens historie fra 1944 til 1945, men i 2014 kunne museet også tilbyde et foredrag, som omhandler både Frøslevlejren 1944-1945 og Fårhuslejren 1945-1949. I sidstnævnte periode fungerede lejren som internerings- og straffelejre under retsopgøret efter Anden Verdenskrig.

Udstillinger

Arbejdet med fornyelsen af Frøslevudstillingen i Barak H4 var forudset færdiggjort i 2014, men det kom ikke til at holde helt stik. Arbejdet er imidlertid i sin sidste fase. Arbejdet har løbende været finansieret af donationer fra Frihedsmuseets Venners Fond.

Projekter, publiceringer og andet

Museet, ikke mindst overinspektør Henrik Skov Kristensen, har hele 2014 været involveret i planlægningen af en stor særudstilling om De Hvide Bussers, som åbner i Nationalmuseets Egmonthall juni 2015. Planerne omfatter bl.a. en udstilling af museets Hvide Bus, som således flyttes fra Barak H4 til Egmonthallen fra juni til december 2015. Noget af en logistisk operation, der bl.a. omfatter en nedhejsning af den gamle bus gennem Egmonthallens tag. Det er tanken, at bussen i samme forbindelse gennemgår konservering i Brede.

Henrik Skov Kristensen har i 2014 færdiggjort fire artikler til et kommende bind 5 i et engelsk-sproget flerbindsværk om tyske lejre og fængsler i det tysk-besatte Europa. Værket er kompileret og redigeret af Martin Dean fra Holocaust Memorial Museum i Washington. De fire artikler er »German-Danish Relations«, »BdS København«, »Horserød PGL (Polizeigefangenenlager)« og »Frøslev PGL«.

Henrik Skov Kristensen har endvidere arbejdet på en komparativ afhandling om internerings- og straffelejre for landssvigere i Danmark, Norge, Nederlandene, Belgien og Frankrig under disse landes retsopgør efter Anden Verdenskrig.

Overinspektøren indtrådte i 2014 i et nyetableret »Advisory Board« for

Historisk Samling for Besættelsen (HSB) i Esbjerg, som er fusioneret med det relativt nyetablerede Sydvestjyske Museer, ligesom han i løbet af året afholdt 23 eksterne foredrag/forelæsninger om forskellige emner. Sammenhængene var forskellige; således viste han på den københavnske Kulturnat et stort publikum rundt i det tidligere Shellhus, hvor Det tyske Sikkerhedspoliti havde hovedkvarter under Besættelsen. Bygningen, som blev totalt udslettet ved et britisk luftangreb i marts 1945, bebos i dag af Kammeradvokaten.

Museumsinspektør Dennis Larsen holdt i 2014 12 eksterne foredrag og publicerede desuden et bogværk sammen med lektor Therkel Stræde fra Syddansk Universitet med titlen *En skole i vold. Bobruisk 1941-44. Frikorps Danmark og det tyske besættelsesherredømme i Hviderusland*. Henrik Skov Kristensen har fået publiceret følgende i 2014:

»Fra Ehrenhain til Gedenkstätte. Erindringspolitik og -kultur under forandring i det tyske mindretal« i Anne Blond, Kim Furdal og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Forundringsparat. Festskrift til Inge Adriansen*, s. 135-154.

»Fra Ehrenhain til Gedenkstätte«, kronik i *Jyllands-Posten* den 29. november 2014.

Anmeldelse af Steffen Werther: *SS-Vision und Grenzland-Realität. Vom Umgang dänischer und »volksdeutscher Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der »grossgermanischen« Ideologie der SS* i *Historische Zeitschrift* // Band 298 // 2014.

»Besættelsestiden bliver ved med at besætte os. Hvorfor?« i *Nyt fra Frøslevlejren*, marts 2014 nr. 97, s. 4-17.

Henrik Skov Kristensen har endvidere fungeret som censor i historie ved landets universiteter samt som fagfællebedømmer af videnskabelige publiceringer.

Nationalmuseets nye ledelsesstruktur

Pr. 1. januar 2014 fik Nationalmuseet en ny ledelsesstruktur, som bl.a. medførte, at en ny enhed, omfattende Frihedsmuseet, Frøslevlejrens Museum, Tøjhusmuseet og Orlogsmuseet, blev etableret. Navnet på den nye enhed er Krig og Besættelse, og den ledes af Jens Carl Kirchmeier-Andersen.

Henrik Skov Kristensen

Museum Sønderjylland

I 2014 har museets drift været præget af en meget stram budgetstyring og underskuddet på 4,3 mio. kr. i 2013 er vendt til et overskud på knap 5,5 mio. kr. Dette er i sig selv tilfredsstillende, men den fortsatte »afmatning« i donationer fra fonde m.v. har medført, at der ikke har kunnet arbejdes videre eller kun i begrænset omfang med en række projektforslag – bl.a. et omfattende kulturturismeprojekt omkring Første Verdenskrig i Sønderjylland og planerne om udbygning af Kunstmuseet i Tønder og på Brundlund Slot er sat i bero.

Et væsentligt fokuspunkt har været drøftelse og implementering af museets strategi- og udviklingsplan 2014-18. Planen, der er godkendt af bestyrelsen og tiltrådt af de fire sønderjyske tilskudskommuner i foråret 2014, giver et godt udgangspunkt for den udvikling af museet, der skal arbejdes hen imod i de kommende år.

Der er fortsat arbejdet målbevidst på at skabe synlig ledelse, fælles information, fælles identitet og samtidig plads til faglig forskellighed på tværs af fagområdernes geografiske spredning i hele landsdelen – et arbejde der lykkes mere og mere succesfuldt inden for rammerne af Museum Sønderjylland.

Det er meget glædeligt, at museet i 2014 har oplevet en stigning på ikke mindre end 25 % i besøgstallet fra 240.000 i 2013 til 302.000 i 2014 – bl.a. som følge af markeringen af 150-året for 1864 og 100-året for Hans J. Wegners fødsel.

I forhold til arbejdet med den sønderjyske kulturarv er indsatsen opretholdt og det gode og tillidsfulde forhold til museets fire tilskudskommuner er udbygget. I forhold til Kolding Kommune er det en optimal beslutning for museet, at det arkæologiske ansvarsområde fortsat er forankret i museets arkæologiske afdeling.

De enkelte fagområdets aktiviteter, udstillinger m.v. har fået god og positiv modtagelse såvel i pressen som blandt publikum, og samarbejdet med andre museer og universiteter i både ind- og udland er fortsat udbygget. Museet deler for de fleste afdelingers vedkommende ansvarsområde med museer i Sydslesvig, og det grænseoverskridende samarbejde er derfor også i 2014 styrket yderligere.

De konkrete indsatsområder i 2014

Økonomi: Det fokus, som både ledelsen og de enkelte afdelinger har haft på økonomistyring og vurdering af aktivitetsudviklingen samt museets udgiftsniveau i forhold til indtægterne, er yderligere intensiveret i 2014, og det er tilfredsstillende, at underskuddet på godt 4 mio. kr. i 2013 er vendt til et overskud i samme størrelsesorden i 2014.

Museets økonomi har de seneste år været under pres som følge af besparelser i både de statslige og kommunale tilskud kombineret med en række nye udgiftskrævende aktiviteter. Selv om der over de sidst par år er indfaset en forhøjelse af billetpriserne, beslaglægger udgifter til bygninger, vedligehold, forsyningsafgifter, faste udstillinger, fast løn, administrative udgifter til løn-, økonomi- og it-systemer en stadig stigende del af basisbudgettet.

Det betyder igen, at udgifter til forskning, publikationer, særudstillinger, anskaffelser og udvikling af museet i almindelighed i stigende grad er afhængige af eksterne tilskud fra fonde, gaver og tilskud fra bl.a. Kulturstyrelsen samt ikke mindst en høj grad af frivillig arbejdskraft i museets forskellige afdelinger.

Denne udvikling kræver en stigende styringsmæssig indsats af både museets ledergruppe og administration. Der tænkes her på bl.a. bemanning af projekter og opgaver, der er eksternt finansierede, hvor personalestaben skal tilpasses varierende indtægter – eksempelvis på det arkæologiske område.

Der er i 2013 indgået en økonomiaftale med de fire sønderjyske kommuner, som dels skal sikre museets driftsgrundlag i de kommende 3 år, dels give kommunerne og museet en større budgetsikkerhed.

For en mere detaljeret fremstilling af museets økonomiske forhold og resultater henvises til det godkendte årsregnskab med tilhørende ledelsesberetning.

Museumsfaglige aspekter: Implementeringen af museets Strategi- og Udviklingsplan for perioden 2014-18 er fortsat den væsentlige og gennemgående opgave i museet i de kommende år. Planen omfatter en række museumsfaglige emner, bl.a.: Samlingernes opbevaring, sikring, magasinforhold, registrering m.v.; Forskning og indsamling; Formidling; Nationalt og internationalt samarbejde; Større projekter og udstillinger i perioden; Fysiske rammer og udbygningsplaner; Fagområdernes målsætninger og særlige arbejdsindsats i perioden.

Større indsatsområder i perioden: Museet har i 2014 arbejdet med en række konkrete projekter, bl.a. i forbindelse med markering af en række jubilæer, der »har ramt eller rammer os« i de kommende år – herunder: Markering af 150-året for krigen i 1864; Markering af 100-året for Første Verdenskrigs udbrud i 1914 og krigen videre forløb; Markering af 100-året for Hans J. Wegners fødsel i 1914; Markering af 500-året for Reformationen i 1517; Markering af 100-året for salget af de Dansk Vestindiske Øer i 1917.

Desuden arbejdes der fortsat med det tætte samarbejde hen over den dansk/tyiske grænse i Slesvig-Holsten, hvor der bl.a. inden for arkæologien i 2014 er fortsat en fælles dansk/tyisk forskningsgravning ved Danevirkes port (fondsfinansieret).

Fysiske rammer og udbygningsplaner: Der foreligger i øjeblikket en række mere eller mindre konkretiserede udbygningsplaner for Museum Sønderjyllands forskellige afdelinger – planer som der også i 2014 og fremefter er og vil blive arbejdet videre med: Nyt tidssvarende fællesmagasin med tilhørende konserveringsværksted til erstatning for nuværende utidssvarende faciliteter i lokaler tilhørende Kolding Kommune; Udstillingsfaciliteter m.v. omkring Første Verdenskrig baseret på Zeppelinbasen i Tønder og Sikringsstilling Nord; Industrimuseum ved Cathrinesminde Teglværk; Nybygning ved Brundlund Slot til samlingen af sønderjysk kunst; Udvidelse af Tønder Kunstmuseum til designudstilling.

Fagområdernes målsætninger og særlige arbejdsindsats i 2014

Nedenstående er en summarisk beskrivelse af de enkelte fagområders faglige resultater i 2014.

Sønderjyllands arkæologi

Årets hovedpunkter, ud over gennemførelsen af et større antal prøve- og udgravninger, var:

1: En fornem bevilling fra Velux-Fonden gjorde det muligt for to af afdelingens museumsinspektører, Pernille Kruse og Lilian Matthes, at blive frikøbt til at gennemføre projektet »Materiel kultur og social organisation i Bronzealderen«. Som en del af projektet blev der gennemført 14C-dateringer af mere end hundrede kogestensgruber i et stort kogestensgrubefelt ved Rødekro. Projektet afsluttes 2015 og publiceres i 2016.

2: Efter længere forberedelse kunne afdelingen åbne en nyopstilling af Ejsbølfundet i den permanente udstilling. Sammen med den i 2013 nyåbnede vikingetidsudstilling, betyder det, at en væsentlig del af yngre jernalder i udstillingen nu er fornyet.

3: Nyopstilling fandt naturligt sted i sammenhæng med udgivelsen af det store værk om Ejsbølfundet: Hans Chr. Andersen & Anne Nørgaard Jørgensen: *Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1. Jh.v. Chr. bis zum frühen 5.Jh.n. Chr. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter*, 80. Afdelingen var også ansvarlig for redaktion og var desuden medudgiver af bogen i samarbejde med Jysk Arkæologisk Selskab.

4: I 2014 udkom bind 26 af den internationale tidsskriftserie Château Gaillard, der præsenterer indlæg holdt på de internationale konferencer, der afholdes hvert andet år under samme navn. Den 26. konference blev afholdt i Sønderjylland 2012 i et samarbejde med afdelingen, der også har medfinansieret og står som medudgiver af konferencebindet.

5: Desuden var afdelingen medudgiver i et samarbejde med NordseeMuseum-Nissenhaus Husum af museumsinspektør Frauke Wittes bog: *Bemalte Teller im Garten* om et arkæologisk undersøgt pottemagerværksted fra 1600-tallet i Husum.

6: Afdelingen var endelig medudgiver af Angelica Abegg-Wigg: *Das Nydamboot/Nydambåden* (alle udstillingsteksterne til den store udstilling på Gottorp om Nydambåden). Teksterne var oversat fra dansk til tysk af museumsinspektør Lilian Matthes.

7: For 15. gang siden begyndelsen af 90'erne afviklede afdelingen i et samarbejde med Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein og det arkæologiske institut på universitetet i Kiel konferencen *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* på Jaruplund Højskole. Foredragene publiceres i vores fælles tidsskrift af samme navn i 2015.

8: Afdelingen oversatte og udgav en tysk/hollandsk brochure om den såkaldte Helgoland-flint. Den trykte brochure, der indeholder beskrivelser og fine fotografier af de forskellige flinttyper fra øen, er efterfølgende blevet uddelt gratis til landets forskellige amatørarkæologiske foreninger. Håbet er ad den vej at finde frem til hidtil ukendte fund af genstande i Helgoland-flint i Danmark. Pt. har det givet enkelte resultater.

9: Afdelingen deltog igen med stor succes i renæssancemarkeringen under Hertug Hans festen i Haderslev, samt for fjerde år i træk i et telt på fællesdyrskuet i Aabenraa, som vi deler med de sønderjyske kommuner. Her formidler afdelingen fredede fortidsminder samt sten- og jorddiger for interesserede landmænd. Teltet har et anslået besøgstal på omkring 1.000. Afdelingen deltog desuden som sædvanlig i Forskningens Døgn og Naturvidenskabsfestivalen, i begge tilfælde med igangværende udgravninger. Desuden blev der afholdt velbesøgte Åbent Hus-arrangementer på tre større udgravninger, ligesom afdelingen deltog aktivt i Bane Danmarks to oplysningsarrangementer om det nye dobbeltspor i Sønderjylland.

10: I løbet af efteråret 2014 har de ti såkaldte »tilsynsmuseer« sammen med Kulturstyrelsen afholdt møder, der førte til underskrivelsen af en aftale om fortsættelsen af berejsningen af de fredede fortidsminder og beskyttede sten- og jorddiger. Dette indebærer, at afdelingen fortsat varetager dette arbejde for styrelsen i de fire sønderjyske kommuner samt Kolding Kommune i perioden 2015 til 2017.

11: Museet gennemførte inddragelsen af Guldhornenes fundsted, gravhøjen

ved Skelde samt Ejsbøl Mose i det store nationale formidlingsprojekt »Danmarks Oldtid i Landskabet«. Arbejdet foregik i et samarbejde med Kulturstyrelsen.

12: Der blev afholdt to særudstillinger på afdelingen, én om ulven, dens biologi og historie, samt én om gravplads fra romersk jernalder i anledning af, at en efterkommer efter finderens bragte en urne med indhold tilbage til museet, så den kunne forenes med de urner, der var arkæologisk udgravede.

13: Anne Eeg Larsen, kandidatstuderende på middelalder- og renæssancearkæologi, gennemførte som projekt en udvælgelse og beskrivelse af en række af Haderslevs fine huse, henholdsvis i midtbyen og i området omkring museet. Registreringen skal danne grundlaget for to arkitekturvandringar igennem byen.

Udgravninger: Afdelingen foretog i 2014 i alt 39 større prøvegravninger og 14 mindre (egenfinansierede). Afdelingen foretog i 2014 i alt 22 arkæologiske udgravninger.

Særligt skal her nævnes fortsættelsen af den A.P. Møller-finansierede udgravning af porten gennem Danevirke, som afdelingen gennemførte sammen med kollegerne på Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein. Udgravningen blev gennemført af det samme blandede hold, der gravede i 2013. Også i 2014 var det Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, der administrerede bevillingen. Udgravningen har tilvejebragt megen ny viden om dette Nordeuropas største fortidsminde. Vigtigst er det, at det er lykkedes at datere den næstældste vold i Danevirke til anden halvdel af 400-tallet, hvilket betyder, at Danevirke er anlagt samtidig med, at de store våbenofringer i moserne ophører. Men udgravningen har bidraget med megen anden ny viden om anlægget, der nu skal bearbejdes.

Derudover skal særligt nævnes udgravningen af Pythuse, en stor og velbevaret landsby fra vikingetiden liggende lige oven for Allsund-broen på Sundvedsiden. I samme område fandt udgravningen Vaskilde sted, en undersøgelse af en gård i Dybbøl nogle hundrede meter syd for kirken. Gården kunne følges fra engang i 1100-tallet og helt frem til det stuehus fra omkring 1800, der blev nedrevet for at give plads til et nyt hus. Igennem alle århundrederne havde gården ligget på samme plads. Endelig gennemførtes en langvarig udgravning i dæmningen mellem Gram Slot og Gram Gård. Dæmningen skulle gennembrydes for at give plads til snæblen, og derved dukkede mange pælespæringer, spunsvægge, broanlæg og lignende op inde i den nuværende dæmning. De ældste anlæg var opført i 1300-tallet, og der kan ikke længere være tvivl om, at også det ældste Gram, den første borg på stedet, må have ligget der, hvor slottet endnu ligger.

Publikationer: Andersen, Hans Chr. H. & Anne Nørgård Jørgensen: *Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1. Jh.v. Chr. Bis zum frühen 5.Jh.n. Chr.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 80, Århus. Eisenschmidt, Silke: »Aristokrati i vikingetidens Sønderjylland – to regioner med forskelligt fundmateriale«, i Lyngstrøm, H. & C.A. Sonne (red.): *Vikingetidens aristokratiske miljøer*. Seminar Københavns Universitet. København, s. 89-92. Ethelberg, Per & Tenna R. Kristensen: »Den ukendte soldat«, i *Arkæologisk Forum* nr. 31, s. 8-14. Ethelberg, Per: »Slesvig som grænseland i 1.-2. årh. e.Kr.«, i Blond, Anne,

Kim Furdal og Carsten P. Rasmussen (red.): *Forundersparat. Festschrift til Inge Adriansen*, s. 247-268. Ethelberg, Per: »Early state formation in southern Scandinavia i 1st-4th century AD«, i Stidsing, Ernst, Karen Høilund Nielsen and Reno Fiedel (red.): *Wealth and Complexity. Economically specialised sites in the Late Iron Age Denmark*, Århus, s. 157-178. Hirsch, Klaus: »Neue und alte Funde aus rotem Helgoländer Flint in Dänemark und Schonen«, i *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet / Settlement and Coastal Research in the Southern North Sea Region*, nr. 37, Rhaden, s. 75-90. Madsen, Lennart S.: »Catharinahjemmet og Haderslevs eneste æresborger«, i *Sønderjysk Månedsskrift*, s. 151-155. Madsen, Lennart S.: »Haderslevs udvikling 1150-1920«, i *By & Land*, marts, s. 4-7. Madsen, Lennart S.: »Statuen af Kejser Wilhelm I i Haderslev«, i *Sønderjysk Almanak* 2015, s. 157-161. Madsen, Lennart S.: »Mellem hertuger, grever og konger – borgen Tørring i middelalderen«, i Mikkelsen, Lis, Frode Sørensen og Ingolf Haase (red.): *Fyrretyve fortællinger fra Sønderjylland*, Tønder, s. 43-52. Madsen, Lennart S.: »Sønderjyske borge på hertug Abel og hans sønners tid«, i Blond, Anne, Kim Furdal og Carsten P. Rasmussen (red.): *Forundersparat. Festschrift til Inge Adriansen*, s. 269-292. Madsen, Lennart S. & Mette S. Kristiansen og Michael Andersen: »Arkæologisk strategi for den middelalderlige landbebyggelse«: Kulturstyrelsens hjemmeside: <http://www.kulturstyrelsen.dk/kulturarv/fortidsminder/arkaeologi-paa-land/museernes-arkaeologiske-arbejde/arkaeologiske-strategier/middelalder-landbebyggelse>. Nielsen, Heidi Maria Møller: »»Lost and forgotten«: the Castles of Eric of Pomerania in the Duchy of Schleswig«, i *Château Gaillard 26. Château et frontière*, Caen, s. 261-273. Witte, Frauke: *Bemalte Teller im Garten*, Husum.

Andet publikationsarbejde: Afdelingen er repræsenteret med medarbejdere i følgende redaktioner: *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*, *Arkæologisk Forum*, *Langs Fjord og Dam*, Museum Sønderjyllands redaktionsgruppe, *Sønderjysk Månedsskrift*.

Desuden er Mads Leen Jensen formand for den fællesmuseale forening MUD.

Registrering: Afdelingen har på nuværende tidspunkt udarbejdet genstandsbeskrivelse for ca. 98 % af museets genstande og har offentliggjort omkring 85 % af museets sagsnumre på Museernes Samlinger.

I 2014 blev den tidligere Sønderborgsamling indført i Museernes Samlinger, og der findes nu kun enkelte, ganske små arkæologiske genstandssamlinger tilbage på de øvrige afdelinger af Museum Sønderjylland, der ikke er overdraget til Haderslev og registreret. Desuden påbegyndtes i et samarbejde med afdelingen en indføring i Museernes Samlinger af den sidste del af den arkæologiske genstandssamling på Koldinghus.

Beretninger: Afdelingen har gjort et ihærdigt forsøg på at indhente det store beretningsefterslæb, efter en aftale indgået med Kulturstyrelsen i 2012. Der mangler dog stadig et større antal beretninger.

Sønderjyllands historie

Sønderborg Slot

Udstillinger: Årets hovedudstilling *Mennesker i krig* om krigen 1864 set gennem 30 enkeltpersoner blev vist april-oktober. Udstillingen omfattede desuden danske og tyske historiemalerier og flere digitale elementer. Udstillingen blev til i et tæt samarbejde mellem Sønderborg Slot og Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek. Den blev vist på Landesbibliothek fra november 2013 til marts 2014, og fra Sønderborg Slot fortsatte den til Nationalmuseet, der viste den vinteren 2014-15. Udstillingen er ledsaget af et stort katalog med en række større bidrag.

I foråret vist en række mindre udstillinger: I januar en udstilling om Christian IX i anledning af 150-året for det glücksborgske dynasti; januar-marts udstillingen *Opbrud-Opgør* om de to mindretal i grænselandet i årene lige efter Anden Verdenskrig; januar-marts en udstilling om 1864 i filatelien; i februar udstillingen *Medborgerskab* om handicappede.

I februar åbnede i landdagen i Kiel udstillingen *Fra Fjendskab til Forsoning* om den nationale udvikling i grænselandet de sidste 200 år med hovedvægt på dels krigen 1864, dels de to mindretal. Den har siden været vist bl.a. på ambassaden i Berlin, i det danske kulturinstitut i Bruxelles, hos begge mindretal og i Folketinget.

Anden formidlingsvirksomhed: Som alle andre år gennemførtes et meget stort antal rundvisninger, skoleforløb mv. Museets inspektører afholdt mere end 140 foredrag og andre arrangementer uden for huset.

Hertil kommer en række digitale projekter. Museet realiserede en app om spor af Første Verdenskrig i det sønderjyske landskab og en app om kampene på Dybbøl, ligesom en eksisterende app »Rute 1864« blev stærkt udvidet. Fra august åbnede hjemmesideprojektet »denstorekrig1914-18«, som 100 år forskudt bringer daglige nyhedsopdateringer om Sønderjylland og sønderjyder under Første Verdenskrig. Den har vakt stor interesse og har 40-50.000 månedlige visninger.

Forskning: Peter Dragsbos forskningsprojekt om arkitektur som led i den kulturelle og politiske kamp i grænselande i årtierne omkring år 1900 blev afsluttet med udgivelsen af bogen *Arkitektur til grænsen*.

I november markerede museet Inge Adriansens 70-årsdag og 45-års jubilæum tidligere på året med festskriftet *Forundringsparat*, som rummer bidrag af flere af museets medarbejdere. Bl.a. har Carsten Porskrog Rasmussen analyseret anetavlerne i slotskirken i ny sammenhæng, og René Rasmussen satte fokus på et par hidtil oversete arrestationer af dansksindede i 1914.

Inge Adriansen udgav selv en lang række værker. Sammen med Carsten Bregnhøj har hun redigeret bogen *Maske og Forklædning*, hvor hun selv har skrevet fire bidrag.

Hun har fortsat sin markante forskning om nationale symboler og historiebrug med adskillige arbejder. En engelsksproget artikel handler principielt om erindring og glemsel i grænselandet. En artikel i en publikation fra museet KØS handler om Istedløven, og en artikel i et tysk tidsskrift om dannebrog som nationalt symbol.

Både hun og René Rasmussen har beskæftiget sig med krigen 1864. Inge

I anledning af museumsinspektør på Sønderborg Slot Inge Adriansens 70 års fødselsdag har 18 kollegaer valgt at markere hendes fødselsdag med et festskrift, som bærer det markante budskab »Forundringsparat«. Hver har bidraget med en artikel inden for emner og områder, som Inge Adriansen har beskæftiget sig med. Foto: Museum Sønderjylland – ISL, Lokalhistorie.

Adriansen bidrog til udstillingskataloget med en stor artikel om 1864 i historiemaleriet, mens René Rasmussen udgav en artikel om, hvordan krigen blev oplevet af dansksindede i Flensborg.

Begge har ligeledes beskæftiget sig med Første Verdenskrig. Inge Adriansen har udgivet artikler dels om kostskikke, dels en persons åbenbaringer, mens René Rasmussen har bidraget med en indledning til årets årbog: en kommenteret genudgivelse af historien om det tyske regiment 86 under Første Verdenskrig.

Indsamling og registrering: Der er erhvervet genstande på mange områder. En indsamling er indledt af genstande, der knytter sig til brugen af ordet »mojn«. I 2014 erhvervedes desuden et stort antal grafiske blade om krigen 1864.

Afdelingen har sammen med andre afdelinger gennemført en stor gennemgang af hele genstandsområdet »landbrug«. Der er også foretaget en omfattende samlingsgennemgang og forbedret registrering for store dele af samlingerne vedrørende Første Verdenskrig.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Udstillinger: I samarbejde med Aabenraa bibliotek vistes to udstillinger: *Sønderjyder i Krig* om lokale konsekvenser af krigene 1864, 1870-71 og 1914-18 og *Med Gud for Kejser og Fædreland* om skolevæsenet på landet 1872-1920.

Anden formidling og registrering: ISL indledte et omfattende projekt om at digitalisere en stor del af den meget store billedsamling og tilgængelige den på platformen »Sønderjyske billeder« - et arbejde, Sønderborg Slot også deltog i.

Forskning: Der er forsket på flere felter. Kim Furdal fortsatte sin forskning om det lokalhistoriske arbejde i Danmark og særligt Sønderjylland og har på dette område udgivet flere artikler i årets løb.

Et større projekt har handlet om at kortlægge kulturarven i Løjt Sogn. Projektet udmøntes i en bogudgivelse i 2015. Videre har Kim Furdal forsket i skolen under tysk styre.

Sønderjyllands Erhvervshistorie

Kulturhistorie Aabenraa

Særudstillinger: Særudstillingen *Æ kyst – Sønderjylland og Kina* dannede frem til den 14. september 2014 rummen for en række arrangementer om emnet »Kina«. I december vistes juleudstillingen *Oldemors Juletræ*.

Anden formidling: Årets foredragsrække indeholdt foredrag om både byhistoriske og maritime emner. Byhistorien blev derudover formidlet gennem byvandring, samtidig med at museet var repræsenteret ved julemarkedet i »Julehjerterbyen« på Storetorv. Blandt museets udendørs arrangementer kan nævnes værftsdagen på Kalvø samt regattaen og havnefestivalen »Kongelig Classic«.

For børn havde museet en række formidlingstilbud, bl.a. maritime aktiviteter, Nat på museet og diverse workshops.

Forskningsvirksomhed og projektsamarbejde: Museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen afsluttede forskningsprojektet »Et globaliseret lokalsamfund. Ude og hjemme med Aabenraa-søfarten under 1800-tallets kolonialisme« med bogen *Kaptajner og kolonier*. Som afslutning på dette projekt og samtidig som begyndelse på et internationalt samarbejde omkring kolonialisme i anledning af 100-året for salget af de dansk-vestindiske øer arrangerede museet en konference med deltagere fra både Danmark og Tyskland. Derudover indgår museet bl.a. sammen med Moesgård og Nationalmuseet i et samarbejde om dets etnografiske samlinger.

Som del af projektet »Kongelig Classic« var museet tovholder for netværks-samarbejdet mellem maritime aktører i Region Sønderjylland/Schleswig: www.denmaritimearv.eu

Samlinger og bevaring: Museets arbejde med gennemgangen af dets samling af landbrugsredskaber og landkøretøjer fortsatte i tæt samarbejde med de andre kulturhistoriske afdelinger i Museum Sønderjylland.

Jacob Michelsens Gård

Formidlingsarrangementer: På Jacob Michelsens Gård startede året med et fastelavsarrangement (2. marts). I løbet af sommeren arrangeredes der to bageweekender, hvor gårdens gæster bl.a. kunne opleve kurveflet, slyngning af hon-

ning, forskellige dyr og et høstmarked. Gårdens omgivelser og en særudstilling om fodskamler og sofapuder formidlede sammen med gårdens engagerede frivillige et levende indtryk af livet anno dazumal. I sammenhæng med udstillingen skrev tre af gårdens frivillige en artikel om gårdens særudstilling til tidskriftet *Tenen*. Året afsluttedes med den traditionelle julebageweekend.

Anden formidling: Årets højdepunkt var et egnesspil, som fortalte om familien Michelsens oplevelser på gården frem til Første Verdenskrig. Stykket var skrevet af Kim Asmussen og blev opført af skuespillere fra Det Lille Teater, Aabenraa. Derudover dannede gården kulisse for nogle scener af filmen *9. april*.

Cathrinesminde Teglværksmuseum

Udstillinger: Udstillingssæsonen blev indledt af Broagerlands Kunstforening fra 30. marts til 27. april. Sommerens særudstilling (7. maj-19. september) var en genopsætning af *Grønland – æ potfabrik* fra 2006. Sundeved Husflid udstillede husflidsarbejder 21. september, og fra 26. september til 26. oktober vistes udstillingen *Arkitekt i fire verdensdele* om arkitekten Hans Munk Hansen. Cathrinesminde Julemarked fandt sted 22.-23. og 29.-30. november.

Der blev oprettet et *mediehjørne* i udstillingerne, hvor man kunne komme på guiden Industrimuseum Slesvig, se de små film *Gode historier fra Sønderjylland* og besøge webdugaverne af tre særudstillinger: *Sønderborg Gasværk, Motorfabrikanter i Sønderjylland* og *Grønland – æ potfabrik*. Der blev opsat QR koder på teglværket, hvor man med smartphone kan tage en omvisning med små foredrag på dansk. *Teglværkstien* og *Egersundguiden* er oprettet som smartphone guides på app'en k-now.

Cathrinesminde bidrog med en særudstilling til 250-års jubilæet for fajanceproduktionen i Kellinghusen.

Det store arrangement i 2014 var egnesspillet om 1864 *Skudt i grus. Bombardementet af Sønderborg*, 11.-15. juni. Der holdes adskillige foredrag på teglværket hvert år.

Publikationer: Museets årsskrift nr XXVII: Hans Wolf: »Teglværksejer Hollesen. Brevveksling fra Østfronten 1915-18 og dagbøger 1930-43«. Første bind i serien Danmarks Teglværker: Verner Bjerger og Jacob Hanquist Petersen: *Danmarks Teglværker – Horsens Kommune*. Andet bind i serien Danmarks Teglværker: Jørgen G. Berthelsen: *Danmarks Teglværker – Fredensborg og Hørsholm Kommuner*. Museumsinspektør Torben A. Vestergaard har bidraget til både Sprogforeningens bog *Fyrretyve fortællinger fra Sønderjylland* og til *Forundringsparat. Festskrift til Inge Adriansen*.

Forskningsvirksomhed og projektsamarbejde: Kirsten H. Clausen har foretaget samlingsregistrering af arkivalier og genstande for Fuglsang A/S i Haderslev. Desuden har Cathrinesminde deltaget i industrikultursamarbejde med museer og foreninger i Slesvig-Holsten, i Interreg projektet »Maritimes Erbe/Den maritime arv« og i Sønderborg Kommunes SAVE registrering af bevaringsværdige bygninger på Broagerland.

Oldemorstof

Udstillingsvirksomhed: På formidlingssiden bød året på en særudstilling om folkeskolen på landet i Slesvig 1814-2014 (1. april-31. oktober) samt en særud-

stilling om påklædningsdukkens historie og samlerkulturen omkring dem i både Danmark og Tyskland (1. maj-31. oktober).

Anden formidling: I påsken afholdt museet for sidste gang »Det Sønderjyske Kaffebord« i den traditionelle form. I fremtiden holder museet sig til nogle mindre kaffebordsarrangementer i tæt samarbejde med engagerede frivillige og med en større formidlingsdel. Generelt arbejder museet på at formidle flere elementer af regionens levende kulturarv.

Samlinger og bevaringsindsats: Museets arbejde med gennemgangen af dets samling af landbrugsredskaber og landkøretøjer fortsatte, og afdelingens inspektør Mads Mikkel Tørsleff gennemgik Museum Sønderjyllands kulturhistoriske afdelingers landbrugssamlinger med henblik på kassation bl.a. i samarbejde med Landbrugsmuseet Gl. Estrup. Det omfattende arbejde kunne ikke helt afsluttes pga. den i den forbindelse konstaterede forurening af magasinet. Som et led i bestræbelserne på at føre varetagelsen af samlingerne op på et forsvarligt niveau er der sket forskellige bevaringsmæssige forebyggelses- og overvågningsindsatser i forhold til lyspåvirkning og indeklimate.

Slesvigske Vognsamling

Udstillingsvirksomhed: Den permanente udstilling blev udvidet med flere værksteder (bl.a. et sadelmagerværksted), som viser og anskueliggør de håndværk, som har med fremstillingen af hestevogne at gøre. Derudover blev der sat mere fokus på opspændingen af heste til vogne og den kultur, som vedrører selve hestevognskørslen.

Formidling og aktiviteter: Slesvigske Vognsamling har haft meget aktivitet på værkstedet. Hejseværket til Dybbøl blev afleveret og værkstedet har påbegyndt arbejdet med en rekonstruktion af en middelalderlig fruervogn. Derudover igangsattes et større renoveringsprojekt af Dybbøls fæstningsrappert. Værkstedaktiviteterne giver os både ny viden om museets egen samling, men er samtidig del af afdelingens formidlingsindsats.

Samlingen: Samlingen er ved at blive gennemgået og systematiseret både i udstillingen og på magasinet. Dette gælder også den meget store samling af bidsler og lign., som museet modtog for få år siden, og som på sigt (delvis) skal vises i udstillingen.

Sønderjysk Kunsthåndværk og Kunstindustri Kulturhistorie Tønder

Udstillingsvirksomhed: Frem til 4. maj 2014 vistes særudstillingen *Tradition og Fornyelse – om kniplersken Inge Wind Skovgaard*. Udstillingen blev åbnet i forbindelse med Tønder Kniplingsfestival 2013. Fra den 21. juni (til 6. april 2015) vistes særudstillingen *Troens landskab – Religion i Vestslesvig før og nu*.

Foruden foredragsrækker arrangerede Kulturhistorie Tønder også i 2014 en lang række andre formidlingsarrangementer, fordelt hen over året: Månedlige kulturhistoriske strikkecaféer, mølledag, stoledag, kulturhistoriske vandringer.

Året var i høj grad præget af museets medvirken i Interreg 4 A-projektet »Musik og religion fra Ribe til Rendsborg« (i samarbejde med Gottorp Slot og Løgumkloster Kirkemusikskole), hvori udstillingen *Troens landskab* også ind-

En kniplingskræmmers husererskrin. Kræmmeren havde skrinet på ryggen, når han gik til marked. Foran skrinet ses dets indhold: Prøvebøger med kniplingsprøver, en delbar-alenstok og et viklebræt med kniplinger omkring. Foto: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder.

gik. Anledningen var 250-året for salmedigteren H.A. Brorsons død, og emner i tilknytning til Brorson og pietismen prægede foredrag, musikaftener og mange andre arrangementer i årets løb. I forbindelse med udstillingen har der været afholdt mange rundvisninger, bl.a. for konfirmander.

Forskningsresultater: Seniorforsker Inger Lauridsen afsluttede i 2014 sit forskningsprojekt med titlen »Den tønderiske kniplingsindustri 1600-1864, dens internationale baggrund, økonomiske betydning, nationalt og regionalt, samt den sociale historie vedrørende kniplerskernes liv og arbejdsvilkår og disses forholds indvirkning på Hertugdømmet Slesvig og især på Tønderregnen«. Projektet finansieres af Carlsbergfondet, og bogen i tilknytning til projektet forventes at udkomme i efteråret 2015.

Derudover har museets inspektører skrevet artikler til tidsskrifter og bøger, bl.a. i forbindelse med Hans J. Wegners 100-års-jubilæum.

Drøses Hus

29. marts 2014 åbnede særudstillingen *I tråd med tiden – kniplingshistorie fra 1900 til i dag*. Udstillingen fra 2013 *Løver, kroner og monogrammer – Grev Axel af Rosenborgs kniplingssamling*, en enestående samling af europæiske kniplinger tilhørende Grev Axel af Rosenborg, fortsatte i 2014.

Højer Mølle

Udstillingen *Det daglige brød – brød og bagning gennem 2000 år* blev udbygget og fornyet.

Der er fortsat en gennemgang, konservering og registrering af afdelingens samling til Regin. Inspektøren har været meget involveret i formidlingsprojekter i Vadehavets Formidlerforum sammen med de øvrige museer langs Vadehavet.

Skærbæk

Museet fortsætter den påbegyndte gennemgang og registrering af museets samling. Udstillingen *Lakolk – før og efter dæmningen* om etableringen af Nordsebadet Lakolk i 1898, som lagde grunden til Rømøs turisme, fortsatte i 2014.

Ehlers Lertøjssamling

Der arbejdes fortsat med digitalisering af afdelingens genstandsregistrant. På Ehlers Lertøjssamling havde man også i 2014 flere formidlings tiltag i samarbejde med lokale musikere og teaterfolk.

Naturhistorie og Palæontologi

Vi har på naturhistorisk afdeling fokus på at styrke forskningsindsatsen omkring vores kerneområde, det sent Miocæne hav, herunder især de fossile hvaler. Vores ph.d.-studerende har fortsat sit arbejde med beskrivelsen af en ny art af uddøde næbhvaler, samt hvilken betydning fundet har for vores viden om den evolutionære udvikling af fødefangst og dybhavsdykning. Med støtte fra Kulturministeriets Forskningsudvalg har vi ansat en forsker fra Ukraine, der skal genbeskrive et fossil fra Gramleret, som repræsenterer en endnu ubeskrevet familie af uddøde bardehvaler. Der arbejdes også på et forskningsprojekt omkring udviklingen af marsvins hørelse sammen med forskere fra SDU, DMU, SNM og Harvard. Dermed har vi i øjeblikket Europas største forskningscenter i fossile havpattedyr.

Vi havde fornøjelsen af at starte året med udgivelsen af Museum Sønderjyllands årbog *Havet i Leret* af Flemming Roth. Særudstillingen af Statens Naturhistoriske Museums dinosaurer og mesozoiske havdyr stod året ud. Med udstillingen har vi afprøvet en mere direkte formidlingsform vha. stikord og 1. persons historiefortælling. Konceptet er blevet vel modtaget af publikum.

Året bød også på opstarten af en fossilsamler-gruppe som en del af Gram Museumsforening. Gruppen mødes en gang i måneden for sammen at gå på fossiljagt i Lergraven.

Vi har i 2014 arbejdet med at forbedre museumsbutikken som en del af en langsigtet strategi om at forbedre oplevelsen for de besøgende. I årets løb blev der i Lergraven fundet en pind med torne samt endnu en skal af en blæksprutte. Blæksprutteskallen, der blev fundet i 2013, er blevet erklæret Danekræ i 2014, ligesom et fint stykke matrix med exceptionelt mange fossiler i er blevet Danekræ.

Sønderjysk Kunst

Kunstmuseet Brundlund Slot

I 2014 tilrettelagde vi på Kunstmuseet Brundlund Slot to udstillinger, der begge blev meget velbesøgte, og vi endte med at betjene 12.484 gæster i løbet af året.

Den første udstilling havde titlen *Stjerner på Slottet – Sønderjysk Verdenskunst fra C.W. Eckersberg til Franciska Clausen*, og den viste en perlerække af kunstværker, som har stor betydning for den danske kunsts udvikling. Med denne udstilling satte vi fokus på den bedste kunst fra landsdelen, hvoraf adskillige kunstnere har internationalt format. De ti kunstnere var følgende: C.A. Lorentzen (1746-1828), født i Sønderborg, C.W. Eckersberg (1783-1853), født i Aabenraa, C.A. Jensen (1792-1870), født i Bredsted ved Husum, Otto Didrik Ottesen (1816-1892), født i Broager, Jes Jacobsen (1862-1886), født i Aabenraa, Jeppe Madsen Ohlsen (1891-1948), født i Christiansfeld, Franciska Clausen (1899-1986), født i Aabenraa, Gert Nielsen (1926-1993), født i Friedrichstadt, Sydslesvig, Leif Kath (1945-), født i Haderslev, og Otto Beckmann (1945-), født i Mecklenburg.

Udstillingen *Stjerner på slottet* var sammensat som en lystvandring ind i kunstens historie fra 1800-tallet og helt til vores tid. Hvert afsnit gav et indblik i den enkelte kunstners arbejdsfelt, men samtidig også et indtryk af skiftende tiders kunstgreb. Udstillingen var sammensat af værker fra museets samling suppleret med indlån af hovedværker fra Statens Museum for Kunst, BRANDTS i Odense samt private samlere. På udstillingen viste vi en film om C.W. Eckersberg, C.A. Jensen, Jeppe Madsen Ohlsen og Leif Kath, som vi har tilrettelagt.

Den anden udstilling havde titlen *GIGANT – Svend Wiig Hansen (1922-1997)*. Svend Wiig Hansen var en stor kunstner, hvis kunst var monumental, voldsom og intens og rækker langt ud over landets grænser. Gigantudstillingen blev realiseret med støtte fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mærsk McKinney Møllers fond til almene Formaal, Augustinus Fonden, Beckett-Fonden og Knud Høigaards Fond. Med disse fondes bidrag til Kunstmuseet Brundlund Slot har vi herfra kunnet lave en stor udstilling, fordelt på de tre museer; Kunstmuseet Brundlund Slot, HEART og Carl-Henning Pedersen og Else Alfelts Museum. Svend Wiig Hansen bliver betragtet som en af de mest markante danske billedhuggere, malere, grafikere og tegnere i nyere tid, og på udstillingen *GIGANT* blev publikum indført i kunstnerens verden ad tre veje. Kunstmuseet Brundlund Slot viste et bredt udvalg af Svend Wiig Hansens skulpturer, grafik og tegninger, Carl-Henning Pedersen & Else Alfelts Museum stillede skarpt på selvportrættet i maleri, tegninger og grafik, mens HEART zoomede ud og præsenterede store monumentale malerier fra fem årtier. Tilsammen skabte vi et helstøbt portræt af en af Danmarks mest betydningsfulde kunstnere. Udstillingen blev ledsaget af en bog om kunstneren, der rummer fem fagfællebedømte artikler med nye vinkler på kunstnerens arbejde: Jesper Christensen: »Den Essentielle Svend Wiig Hansen«, s. 12-98, Liza Burmeister Kaaring: »Fantasien, drømmen og troen er taget fra os – Svend Wiig Hansens grafiske menneskeskildringer fra 1950'erne«, s. 122-151, Jens Tang Christensen: »Det sociale og politiske engagement i Svend Wiig

Hansens performative seancer og udsmykningskunst«, s. 176-213, Kristian Handberg: »Spor af en ener i det 20. og 21. århundredes kunst – Om Svend Wiig Hansen i den nyere kunsthistories perspektiv«, s. 242-269, og Katrine Kampe: »Biografi«, s. 290-301. Bogen *GIGANT – Svend Wiig Hansen 2014*, er trykt på dansk, tysk og engelsk. Vi fik også støtte til at producere en film om kunstneren og fortsatte traditionen fra 2010, hvor vi startede med at producere film om sønderjyske kunstnere, der vises i udstillingerne.

De sønderjyske kunstnere blev i 2014 også formidlet til kunstmuseets mindste publikum gennem Børnenes Kunstklub, hvis projekter vi tilrettelægger sammen med Ribe Kunstmuseum, Trapholt og Vejen Kunstmuseum. Børnenes Kunstklub tilbød formidling rettet mod børn i børnehavealderen og indskolingsalderen. Andre formidlingsprojekter blev gennemført på Billedskolen, som har 50 børn, der ugentligt arbejder, leger og eksperimenterer i slottets værksted i parken. Året bød også på nye kunstprojekter målrettet folkeskolens elever med særlig fokus på den understøttende undervisning samt på en intensiveret indsats over for gymnasieskolernes unge mennesker.

For elever på AOF Syd – Sprogcenteret blev udstillingerne udgangspunkt for gode og inspirerende øvelser, og frisørfaget fra EUC Syd fik også i år koblet kunst til undervisningen ved kunstfærdige eksperimenter med frisurer. Emner om sønderjyske kunstnere blev desuden formidlet gennem foredrag holdt i Aabenraa, Aarhus, Odense, København og Sønderborg.

I 2014 modtog vi økonomisk støtte fra Kunststyrelsen og Ny Carlsbergfondet, der bevilgede penge til køb af fem værker af Mette Winckelmann. Og vi fik syv skulpturer af kunstneren Ole Find af kunstsamleren Erik Veistrup.

Lige inden året sluttede, fejrede vi, at registreringsarbejdet på 2540 værker af Franciska Clausen blev tilendebragt. Vi mærkede også i 2014 en stigende interesse for Franciska Clausens kunst både gennem kunstfaglige forespørgsler og udlån af foto. Og til Bauhaus Archiv – Museum für Gestaltung, Berlin, udlånte vi værker af Franciska Clausen til udstillingen *Sensing the future – Moholy-Nagy and the Arts*.

Nordisk Kunst og Design

Tønder Kunstmuseum

I 2014 var det 100 år siden, den internationalt anerkendte møbeldesigner Hans J. Wegner blev født. Som det eneste Wegner-museum i verden var det en naturlig anledning for Kunstmuseet i Tønder at fejre ham. Det skete med en særudstilling, der fyldte hele museet, og som varede fra april og året ud.

Udstillingen var særdeles velbesøgt. I alt havde museet ca. 39.000 gæster, 11.000 flere end normalt. Alene åbningen, der havde kongelig deltagelse, trak langt over 1.000 besøgende.

Udstillingen fik titlen *Hans J. Wegner. Et nordisk designikon fra Tønder*, og den var tilrettelagt således, at hovedfokus lå på Wegners tid i Tønder, hans Stolegave til byen, som består af 37 af hans bedste stoledesigns, samt ikke mindst hans position og betydning for Nordens designhistorie. Således havde museet også valgt at invitere fem designere fra de fem nordiske lande til at forholde sig til Wegner i et nyt objekt, ligesom udstillingen viste eksempler på nordisk møbeldesign fra Wegners egen tid. Udstillingen var udarbejdet i en tæt dialog

med Designmuseum Danmark, Wegners Tegnestue I/S, Tønder Kommune, Rømø-Tønder Turistforening, Venner af Kunstmuseet i Tønder, Wegner-producenterne og Dansk Industri.

Især samarbejdet med Tønder Kommune var vigtigt, da byen også på sigt kan drage nytte af at markedsføre sig på Wegners navn, der i særdeleshed er kendt i Japan, USA, Australien samt Europa.

Det kommunale samarbejde resulterede i en navneplade på Wegners fødehjem, navngivningen af en plads i Tønder som »Wegners plads«, et helt års fokus i kommunens folkeskoleklasser, der endte med en stor elevudstilling, der blev vist på henholdsvis kommunen og museet, samt ikke mindst grundlæggelsen af en årlig Wegner-pris på 25.000 kr., som museet og kommunen overrakte den første prisvinder, møbelsamler Noritsugu Oda, i april 2015. Samarbejdet med Rømø-Tønder Turistforening resulterede i en gratisbrochure betalt af foreningen, der promoverede udstillingen og synlige bannere i gågaden samt klistermærker med udstillingens logo i alle butiksruder. Byturismepuljen i Tønder samt Venner af Kunstmuseet i Tønder har desuden sponsoreret udarbejdelsen af en gratis guide, et hæfte, så turister kan gå i Wegners fodspor i Tønder og høre om steder, der har betydet noget for møbeldesignerens senere karriere.

Udstillingen blev nævnt i de fleste større dagblade samt designmagasiner i både Danmark og udlandet samt i dansk TV og radio. Desuden hjalp trykningen af tusindvis af go-card med udstillingens logo markedsføringen indenlands. Dansk Industri hjalp også med at sætte fokus på dansk møbelindustri og i særdeleshed Wegner og Børge Mogensen med et internationalt seminar samt udstilling i deres prominent placerede lokaler på H.C. Andersens Boulevard i København.

Formidlingen af *Hans J. Wegner. Et nordisk designikon fra Tønder* fra museet foregik gennem utallige rundvisninger. I løbet af de otte-til ni måneder, udstillingen varede, havde museet sammenlagt mellem 70 og 90 guidede rundvisninger. Børnehaver, skoleklasser, gymnasieklasser, snedkerskoler, private, forskellige arbejdspladser og foreninger fra både ind- og udland fik hermed indsigt i udstillingens tematikker. Dertil skal lægges en række foredrag om Wegner, som foregik forskellige steder uden for museet rundt om i landet.

Museet fremstillede også to plakater og et vendespil. Begge dele blev hurtigt udsolgt og genoptrykt.

Som en betydelig del af udstillingen udgav Kunstmuseet i Tønder også en forskningsbaseret bog om Wegner på 364 sider, der dels indeholdt analyser af alle møblerne i Stolegaven, interviews med de foromtalte nulevende nordiske designere, interviews med personer med betydning for Wegners virke, beretninger om fire aspekter af Wegners virke samt fire forskningsbaserede artikler skrevet af to af museets egne medarbejdere samt to udefra. Disse artikler kastede bl.a. nyt lys på Wegners betydning for nordisk design samt hans position i England i 1950'erne og 1960'erne, som hidtil har været et overset kapitel.

Bogen blev i 2015 oversat og udgivet på engelsk. Begge bøger er på nippet til at blive udsolgt allerede.

Kunstmuseet i Tønder opnåede i 2014 økonomisk støtte fra Dreyers Fond, Nykredits Fond, Ellen og Knud Dalhoff Larsens Fond, Træfonden, Overrets-

sagfører L. Zeuthens Mindelegat, Danmarks Nationalbanks Jubilæumsfond af 1968, Oticon Fonden, Hans J. Wegners Tegnestue I/S, Venner af Kunstmuseet i Tønder, Tønder Kommune og Rømø-Tønder Turistforening.

Wegner-udstillingen blev på alle måder en stor succes for kunstmuseet. Et resultat som kunstmuseet vil anvende i sine fortsatte bestræbelser på at skaffe økonomiske midler til en udbygning af museet med en afdeling til formidling af nordisk design med relation til Hans J Wegner.

Ud over denne Wegner-udstilling arrangerede kunstmuseet to mindre udstillinger med henholdsvis den dansk-svenske billedhugger Gerhard Henning og den engelske billedkunstner Ian McKeever i årets begyndelse. Begge udstillinger blev ledsaget af mindre publikationer. McKeever-udstillingen blev endvidere vist i Sct. Peter kirke i Köln og senere i Færøernes kunstmuseum i Tórshavn. Ved arbejdet med tilrettelæggelsen af Gerhard Henning-udstillingen fremkom så mange fagligt spændende facetter af billedhuggerens arbejde, at kunstmuseet besluttede på længere sigt at arrangere en tungt forskningsbaseret udstilling om kunstnerens samlede virke. Ian McKeever har tidligere udstillet på kunstmuseet, ligesom han er repræsenteret i samlingerne. McKeever indgår som en væsentlig faktor i kunstmuseets bestræbelser på at indkredse de særlige kendetegn, der knytter sig til begrebet 'Nordisk kunst'.

Som følge af en trængt økonomisk situation i 2014 levnede kunstmuseets økonomiske midler ikke mulighed for erhvervelse af kunst til samlingen. Dog blev der mulighed for et enkelt indkøb af færingen Toroddur Poulsens maleri *Lærredet* fra 2013, der er en ironisk billedkommentar til kunstnerens omfattende virksomhed som digter.

Orla Madsen

Institut for Grænseregionsforskning

Institut for Grænseregionsforskning er et tværfagligt institut under Det Samfundsvidenskabelige Fakultet ved Syddansk Universitet. Institut for Grænseregionsforskning har sine rødder i den enestående historie, som findes i den dansk-tyske grænseregion. Instituttet lægger stor vægt på sammenlignende studier af regioner generelt og af grænseregioner, primært i Europa. Det er engageret i brede forskningssamarbejdsnetværk internationalt og deltager i flere større, nationale og internationale forskningsprojekter. Samtidig har instituttet et tæt samarbejde med det lokale erhvervsliv og områdets kulturinstitutioner.

Instituttet har en særlig forpligtigelse til at udføre forskning, som omhandler det tyske mindretal i Sønderjylland. Dette fremgår også af den konstante parathed til at tilvejebringe forskningsbaseret information om disse emner ud til en bred vifte af opdragsgivere.

Institut for Grænseregionsforsknings (IFG) arbejdsfelt spænder fra erhvervsøkonomiske studier, europæiske studier, over regionaløkonomi og -udvikling og til mindretal, livsvilkår og historie i grænseområder. Instituttets forskning og undervisning dækker disse fagområder. Instituttet er aktiv i forskningskommunikation på alle niveauer. Også i 2014 blev der arrangeret årlige internationale konferencer og kollokvier, seminarrækker, debatmøder og andre åbne arrangementer, der alle var velbesøgte.

Instituttet er nok et af Syddansk Universitets mest internationale institutter. Mere end 70 % af de over tusinde studenter, der er indskrevet på Instituttet, kommer fra udlandet, og omkring halvtreds nationer har således deres daglige gang på Instituttet.

Instituttet udgiver det populærvidenskabelige tidsskrift PLUK, der i kort form præsenterer resultater fra den forskning, der foregår i Sønderjylland, eller som drejer sig om sønderjyske emner. Tidsskriftet udkommer tre gange om året og er gratis. Abonnement kan tegnes ved henvendelse til Instituttet, tlf. 65 50 17 52. PLUK kan også downloades fra www.sdu.dk/ijfg.

Også i 2014 udkom der en rig strøm af videnskabelige artikler og bøger fra Instituttet. Her kan især fremhæves *Als die Menschen gefragt wurden. Eine Propagandaanalyse zu Volksabstimmungen in Europa nach dem Ersten Weltkrieg* af Nina Jebesen, udgivet på forlaget Waxmann 2015. Bogen er på 368 sider, rigt illustreret. Bogen er udkommet i serien Skrifter fra Museum Sønderjylland, Vol. 9.

Flere ph.d.-afhandlinger blev forsvaret i årets løb på Institut for Grænseregningsforskning. Af særlig interesse for sønderjysk forskning var den ph.d.-afhandling, som René Ejbye Pedersen forsvarede den 6. august 2014 om *Arbejdskraftmobilitet i den dansk-tyske grænsezone i perioden 1870-1920*, se også http://www.sdu.dk/Om_SDUI/Institutter_centre/I_Graenseforskning/Nyheder/PhD+forsvar+Rene.

Bestyrelsen har følgende medlemmer: formand prodekan Torben Munk Damgaard, næstformand museumsdirektør Orla Madsen; derudover Hinrich Jürgensen, formand for det tyske mindretal (BND), direktør Per Lachenmeier, SET, samt professor Steen Bo Frandsen.

Elisabeth Vestergaard

Rigsarkivet i Aabenraa

I 2014 gennemgik Statens Arkiver en omfattende strukturændring. Landsarkiverne blev sammen med Erhvervsarkivet og Dansk Data Arkiv ophævet som selvstændige enheder for at samles med Rigsarkivet i København til én ny organisation, som fik navnet Rigsarkivet. Landsarkivet for Sønderjylland hedder således fremover Rigsarkivet i Aabenraa. Det nye Rigsarkiv blev funktionsopdelt og organiseret i søjler og områder. Medarbejderne i Aabenraa blev fordelt ud på tre områder med hver sin leder. Arkivleder Hans Schultz Hansen blev områdeleder for Forskning og Arkivadgang.

Modtagelse og registrering af arkivalier

Rigsarkivet i Aabenraa modtog 8 m arkivalier fra Graasten Statskovdistrikt. Der indkom 3 m foreningsarkivalier, bl.a. fra Grænselandsudstillingen, Aabenraa Skyttelaug samt Aabenraa Murer- og Tømmerforening. Fra private personer og mindre virksomheder afleveredes 30 m, bl.a. fra pastor Erik J. Stidsen, skibsreder Harald Cleemann, gårdejer Christian Speggers og borgmester Jørgen Witte. Største aflevering var dog Sønderjyllands Højspændingsværks/Enstedværkets arkiv 1922-ca. 1970 på ca. 40 m. Den retrospektive inddatering af arkivalierne i Daisy blev afsluttet med indtastning af emneord for de enkelte arkivfonds.

Læsesal og bibliotek

Læsesalen havde i 2014 2.047 besøgende, en lille nedgang på 58 i forhold til året før. Der blev ekspederet 3.418 enheder mod 4.660 i 2013; nedgangen skyldes til dels ændret opgørelsesmetode som følge af indførelsen af elektronisk bestilling, der skete pr. 1. maj 2014. Der låntes 618 enheder ud til brug på andre læsesale i Rigsarkivet, mens indlånet udgjorde 519. Der blev behandlet 189 ansøgninger om adgang til arkiver, der ikke er almindeligt tilgængelige. Kun 3 fik afslag. Blandt årets besøg med rundvisninger kan nævnes en klasse fra Deutsches Gymnasium Nordschleswig og medarbejdere og støtter fra Stadtarchiv Elmshorn. Der indledtes et samarbejde med Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig om registrering af vort sønderjyske bibliotek i tilknytning til Den slesvigske Samling. Vort bibliotek nød godt af, at Vibeke Damgaard Petersen kunne ansættes i et fleksjob.

Øvrig formidling

Rigsarkivet i Aabenraa afholdt 33 arrangementer med 1.082 deltagere. Det var især foredrag i tilknytning til 150-året for krigen i 1864 og 100-året for udbruddet af Første Verdenskrig i 1914, som trak tilhørere til. De kunne tillige se arkivets udstillinger om de to krige. Ud over nedennævnte 1864-seminar fortalte Mai-Brit Lauritsen om kilder til soldaterne fra 1864 og fra 1914-18, og fhv. rigsarkivar Johan Peter Noack holdt foredrag om »Helstaten og et nyt Tysklands fødselsveer«, hvor han fremlagde sit syn på årsagerne til krigen i 1864. Mai-Brit Lauritsen og Hans Schultz Hansen medvirkede ved udarbejdelsen af Rigsarkivets undervisningsmateriale om 1864. I samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland gennemførtes en foredragsrække om Første Verdenskrig med fire foredrag ved René Rasmussen, Inge Adriansen og Carsten Porskrog Rasmussen. Der blev holdt tre foredrag ved medlemmer af Studiecenter for Sønderjyllands Historie, se dettes årsberetning nedenfor. Bent Vedsted Rønne fortalte om Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, og desuden holdtes introkurser for nye arkivbrugere, introkurser til Daisy samt workshops om slægtshistorie, ejendoms historie og Daisy.

Forskning

Rigsarkivet Aabenraa lagde den 16. januar rum til et seminar »Sønderjyllands søfartshistorie – status og perspektiver« med 46 deltagere. Den 21.-22. marts afholdtes i samarbejde med Landesarchiv Schleswig-Holstein et dagseminar »1864 – Mennesker mellem magterne/Menschen zwischen den Mächten«, om fredagen i Slesvig, om lørdagen i Aabenraa. Der var ca. 60 deltagere i seminaret. Leif Hansen Nielsen bidrog med et foredrag om Aabenraa Amt under preussisk-østrigsk besættelse, mens Hans Schultz Hansen berettede om den civile nationalitetskamp i Nordslesvig. En tosproget bog med seminarets foredrag i bearbejdet form udkommer medio 2015.

Hans Schultz Hansen udgav i *Danske Magazin* kommandant og oberst Gustav V.L.H. Seyffarths beretning om kuppet mod fæstningen i Rendsborg i 1848 samt artiklen »Rendsburg, 24. März 1848. Der Handstreich des Prinzen Friedrich von Noer gegen die Festung des Gesamtstaats in den Herzogtümern« i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. Endvi-

dere skrev han bidraget »Der Weg in die Katastrophe. Die Vorgeschichte des Deutsch-Dänischen Krieges 1864 aus dänischer Perspektive« til den slesvig-holstenske årbog *Demokratische Geschichte*, artiklen »'Så har vi dem igen' – kontinuitet og brud i det tyske mindretals ledelse hen over 1945« til *Sønderjyske Årbøger* og bidraget »H.P. Hanssen og genforeningsfestlighederne i 1920« til festskriftet til Inge Adriansen. Leif Hansen Nielsen skrev om »Udvandringen fra Sønderjylland efter 1864 – En national flugt?« til Sprogforeningens bog *Fyrretyve fortællinger fra Sønderjylland*.

Hans Schultz Hansen

Studiecenter for Sønderjyllands Historie i Aabenraa

I 2014 blev Martin Bo Nørregård optaget som nyt medlem af Studiecentret, som dermed huser 12 forskere, der på skift benytter kontorerne på Rigsarkivet i Aabenraa og udveksler ideer og konstruktiv kritik på regelmæssige møder.

Studiecentrets virksomhed var også i 2014 finansieret af Aabenraa Kommune med et tilskud på 53.000 kr. På grundlag af evaluering i august 2014 søgte centret om fortsat tilskud, men fik afslag med den begrundelse, »at det ikke er en kommunal opgave at støtte forskningsområdet«. Studiecentret er herefter henvist til at søge sit virke finansieret ad anden vej. Foreløbig er Studiecentrets drift i 2015 sikret ved Velux Fondens tilskud på 60.000 kr.

Der er i årets løb udgivet 54 publikationer, rækkende fra avis-kronikker og anmeldelser over afhandlinger i tidsskrifter og antologier i samleværker til kildeudgivelser og bøger. Fremhæves skal navnlig årets tre bogudgivelser: Mikkel Leth Jespersens *Kaptajner og kolonier* om sejskibstidens oversøiske Aabenraa-søfart, Inger Lauridsens *Hjerpsted – en landsby ved Vadehavet* samt Jørgen Wittes *Rosendals Historie*. Studiecentrets formidling var på ny navnlig koncentreret om foredragsvirksomheden. Der blev holdt i alt 82 foredrag og indlæg ved seminarer og konferencer m.m. Foredragene har beskæftiget sig med en bred vifte af emner inden for Sønderjyllands historie og kulturhistorie. Tre foredrag blev holdt på Rigsarkivet i Aabenraa: Lars N. Henningsens om »Aabenraa på revolutionstiden – inficeret af pariserluft?«, Carl Christian Jesens om »Theodor Kaftan og hans præstetid i Aabenraa« samt Inger Lauridsens om »H.A. Brorson 1694-1764 – salmedigter og biskop«.

Hans Schultz Hansen

Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

2014 har især været kendetegnet ved, at projektet »Det danske mindretal« er blevet afsluttet. I april havde dokumentarfilmen *De glemte danskere* premiere i København og Flensborg, og i efteråret blev det tilhørende undervisningsspil og -materiale præsenteret på den nyudviklede hjemmeside www.mindretallet.dk. Året har ellers været præget af kontinuitet, hvor vi har arbejdet videre med de projekter, der blev igangsat i 2013.

Fremover kalder vi os alene Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, men afdelingen omfatter naturligvis stadig Arkivet. Baggrunden er, at dette navn bedre end Studieafdelingen afspejler, hvad vi laver i afdelingen.

Publikationer og forskning

Merete Bo Thomsen er fra den 1. september 2014 gået i gang med sit ph.d.-projekt. Det er et år senere end oprindeligt planlagt, idet hun har været meget involveret i udviklingen af undervisningsmateriale til www.mindretallet.dk. Arbejdstitlen for projektet er »Danskhed og dansksindede i de sydslesvigske landdistrikter 1919-1945«, og det er en undersøgelse af, hvordan og under hvilke betingelser de dansksindede i de sydslesvigske landdistrikter praktiserede og forvaltede deres danskhed i denne periode. Merete har desuden udgivet artiklen »Flensborg den 24. maj 1943« i *Sønderjyske Årbøger* 2014 om fejlbombningen af den danske børnehøje i Batterigade.

Jesper Thestrup Henriksen ph.d.-projekt, der startede i juni 2013, skrider frem som planlagt. Projektet har arbejdstitlen »Vanskeligt Venskab. Dansk-Vesttysk sikkerhedssamarbejde 1945-1964«, og han har efterhånden – efter en del vanskeligheder – fået adgang til de relevante kilder. I efteråret var han på et planlagt miljøskifte hos Forsvarsakademiet i København, og han er nu gået i gang med skriveprocessen. Både Jesper og Merete er indskrevet på ph.d.-skolen ved det humanistiske fakultet på Syddansk Universitet og følger derfor et normalt ph.d.-forløb.

Jeg har selv i løbet af året udgivet fire peer reviewede artikler. I foråret udkom artiklen »Gudrun og Kriemhild. To forsvarslinjer i Sydjylland« i antologien *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*, der er redigeret af Lulu Anne Hansen og Martin Rheinheimer. I efteråret udkom artiklen »De danske civilfanger under Første Verdenskrig« i *Sønderjyske Årbøger* 2014. Sidst på året udkom artiklen »Programm Nord – egnsudvikling og jordkamp« i *Landbohistorisk Tidsskrift*, ligesom artiklen »Landbrugets politiske magt – myte eller realitet?«, der blev udgivet første gang i 2009, blev genudgivet i en opdateret version i *Landbohistorisk Tidsskrift*.

Samlingerne

I 2014 har vi modtaget godt 18 arkivmeter arkivalier fra 31 forskellige foreninger, institutioner og personer. Blandt disse afleveringer skal særligt følgende fremhæves: pastor Poul Tappes prædikener gennem ca. 40 år; mange fotografier fra redaktør Carl Hagens; lektor Karen Margrethe Pedersens arkivalier, lyd- og videobånd m.m. fra hendes forskningsprojekt om det danske sprog i Sydslesvig samt Flensborg Roklubs samling af fotografier og arkivalier. I løbet af året har vi desuden modtaget godt 1.000 fotografier og ca. 100 historiske film.

Vi har i 2014 scannet og registreret ca. 1.700 billeder, mens der er arkiveret 360 arkivpakker, primært fra Dansk Generalsekretariat. Ved udgangen af 2014 er der således registreret 13.600 billeder, mens der er 1.500 forskellige arkiver.

www.arkiv.dk gik i luften i begyndelsen af 2015. Den nye søgeportal gør det muligt at søge arkivmateriale, der ligger i danske lokal- og stadsarkiver, og man kan altså også søge i arkivmaterialet hos os. Indtil nu har www.arkiv.dk været en meget stor succes, og vi har oplevet en stor stigning i antallet af forespørgsler.

Formidling

I løbet af året har afdelingens medarbejdere afholdt omkring 20 forskellige foredrag i Flensborg og i Danmark. Desuden har vi holdt flere foredrag og rundvisninger for forskellige grupper – heriblandt flere skoleklasser – der har besøgt afdelingen og/eller biblioteket. I april blev der som nævnt afholdt to velbesøgte premierer på dokumentarfilmen *De glemte danskere*, som også blev præsenteret og debatteret på Grænseforeningens sendemandsmøde i maj og på Folkemødet på Bornholm i juni. I løbet af efteråret har vi åbnet for undervisningssiden www.mindretallet.dk, hvor også dokumentarfilmen kan hentes. Dette projekt er dermed afsluttet, men vi vil fortsat promovere materialet over for relevante undervisningsinstitutioner.

I juni og december har vi haft opstillet udstillingen *1864 i Flensborg* i Den slesvigske Samling. Udstillingen er baseret på vore mange billeder fra krigen i 1864, og fokus var rettet mod Flensborg som lazaret-by for danske, preussiske og østrigske soldater.

I juli blev den første sommerskole for danske og tyske universitetsstuderende afholdt i samarbejde med Syddansk Universitet og Christian-Albrecht-Universität zu Kiel. Temaet for sommerskolen var 1864, og der deltog 30 studerende på det ugelange kursus. Den næste sommerskole afholdes i august 2015, og temaet er »Fra fjende til partner – dansk-tyske forhold 1940-1955«.

Projekter

Vi har fået bevilget to nye projekter af Sydslesvigudvalget. Det ene projekt finder sted i samarbejde med *Flensborg Avis*, og det er en artikelserie under titlen »Sydslesvigere i krig«. Artiklerne tager afsæt i journalisten Jens Nielsen Jensens breve til sin hustru, Ellen, og hendes breve til ham. Kronologisk dækker artiklerne hele Første Verdenskrig. Artiklerne udkommer således frem til udgangen af 2018.

Det andet projekt løber over tre år, og det har titlen »sydslesvighistorie.dk«. I samarbejde med Institut for Design og Kommunikation ved Syddansk Universitet vil vi udvikle en ny søgeplatform, hvor især vores visuelle arkivmateriale præsenteres på en bedre og mere søgbar måde. Desuden vil det være muligt at søge i andre digitale materialer i Sydslesvig og Sønderjylland. Vi udvikler desuden ti forskellige historiske temaområder med tilhørende undervisningsmateriale.

Vi har ansat historikeren Martin Bo Nørregård til at tage sig af begge projekter.

Mogens Rostgaard Nissen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2014

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 25. april 2015 årsmøde på Sundeved Efterskole i Bovrup. Ca. 65 medlemmer deltog i årsmødet. Forstander Bjarne Ebbesen fortalte om skolen og dens historie. På generalforsamlingen valgtes formanden for Aabenraa kreds, Erling Madsen, til dirigent. Han konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Historisk Samfunds arbejde i 2014 blev i meget vid udstrækning præget af de mange jubilæer, som dette år bød på.

200-året for Danmarks og Norges adskillelse i 1814 blev således markeret med et temanummer af *Sønderjysk Månedsskrift*. Nr. 7 indeholdt artikler ved tre norske og en dansk historiker om norsk-sønderjyske forbindelser: Flensborg og Trondheim i det internationale netværk i 1600- og 1700-tallet, et Højer-netværk i Norge i begyndelsen af 1700-tallet, Hans Giertsen Busch fra Haderslev, der blev borgmester i Trondheim i begyndelsen af 1600-tallet og emigranter fra Broagerland, som blev industrielle foretagere i Norge i 1800-tallet. En del købere har efterspurgt lige netop dette nummer.

150-året for krigen i 1864 og hertugdømmernes afståelse til Tyskland fik i sagens natur en særlig opmærksomhed. *Sønderjyske Årbøger 2014* bragte hele fire artikler med relation til krigen. René Rasmussen skrev om Flensborg i krigsåret, som byens dansksindede oplevede det. Mikkel Leth Jespersen fortalte om krigen i 1864 på Kinakysten, hvor et preussisk krigsskib opbragte fire danske skibe. Anders Hauge undersøgte valgene til Novemberforfatningens rigsråd, som søgtes gennemført i de dele af Slesvig, der endnu var i dansk besiddelse. Og Signe Frederiksen beskrev, hvordan eftertiden har mindet slaget ved Dybbøl i forbindelse med de runde jubilæer. På vores årsmøde den 26. april på Borgerforeningen i Flensborg – der i øvrigt fungerede som lazaret i 1864 – holdt Inge Adriansen foredrag om »Myter om krigen 1864 i billedkunsten – fra Niels Simonsen til Roald Als«. Foredraget blev hørt af årsmødets ca. 45 deltagere, og alle andre kan glæde sig til en skriftlig version i den kommende årgang af *Sønderjyske Årbøger*. Sønderborg kreds arrangerede en

udflugt til Dybbøl kirke med særlig henblik på spor fra krigen. Aabenraa kreds afholdt foredrag ved Lars N. Henningsen om monumenter fra 1848-50 og 1864 i Aabenraa. Endelig medvirkede foreningen ved et historisk ugekursus om 1864. Det skete i sædvanligt godt samarbejde med Idrættshøjskolen i Sønderborg og foregik dér i begyndelsen af februar med 44 engagerede deltagere, der også var flittige bogkøbere.

100-året for udbruddet af den Første Verdenskrig måtte naturligvis ikke forsømmes i Sønderjylland og blev det heller ikke. Vores forening tog ved museumsinspektør Inge Adriansen initiativ til en markering i Broager-Sønderborg søndag den 3. august. Det afholdtes i samarbejde med Museum Sønderjylland, Hjemmeværnet og Sønderborg Sct. Marie Kirke og bestod i kransenedlæggelser ved Mindehøjen i Broager og ved Mindestøtten på Kirketorvet i Sønderborg, ved gudstjeneste i Sct. Marie Kirke med biskop Marianne Christiansen som prædikant og ved en foredragseftermiddag på Sønderborg Slot. Her fortalte Hans Schultz Hansen om Sønderjylland på krigens rand, mens René Rasmussen berettede om soldaterne, der drog til fronten, og Inge Adriansen behandlede militariseringen af det civile samfund. Den følgende dag, mandag den 4. august, gentoges arrangementet i Haderslev i samarbejde med Haderslev kaserne. Denne gang var der kransenedlæggelser ved monumenterne i Damparken og på Damager kirkegård, før de tre nævnte foredrag blev gentaget i Slesvigske Musikhus, nu suppleret med et foredrag ved Lenart Madsen om Haderslev kasernes historie. De to markeringer fik en meget stor tilslutning og et helt igennem værdigt forløb. Vi takker vores samarbejdspartnere for deres medvirken hertil.

Vores markering af 100-året var imidlertid langt fra udtømt med dette. En foredragsrække blev gennemført på Sønderborg Slot med dublering på Rigsarkivet i Aabenraa. Her fortalte René Rasmussen om krigsudbruddet og arrestationerne af de ledende dansksindede, mens Inge Adriansen berettede om hjemmefronten. René Rasmussen var igen i ilden med et foredrag om soldaterne ved fronten, desertationer og særlige krigsfangelejer for dansksindede sønderjyder, og Carsten Porskrog Rasmussen rundede af med foredrag om revolutionen i 1918. Igen var der stor tilslutning, 140-210 i Sønderborg og 70-80 i Aabenraa. Men endnu flere fik glæde af foredragene, idet de blev optaget og udsendt af Sønderborg Lokal TV. Og gik man også glip af det, kan de stadig ses via Historisk Samfunds hjemmeside. Også de kulturhistoriske aftenvandringerne havde den Første Verdenskrig som tema. Erling Madsen viste rundt ved Sikringsstilling Nord ved Lerskov, Andholm og Rugbjerg plantager, mens Frede Gotthardsen fortalte på krigsfangekirkegården i Løgumkloster, og Manfred Petersen var guide ved besøget på Zeppelinmuseet ved Tønder. Der deltog 25-30 i rundvisningerne.

Vore to tidsskrifter bidrog også til markeringen. *Sønderjysk Månedsskrift* udgav et temanummer om krigens langvarige eftervirkninger med artikler om Claus Eskildsens hjemrejse fra krigen, krigsbrevene vekslet mellem Ella og Jacob Michelsen fra Kolstrup, den sønderjyske kirkegård i Braine og forsørgelsen af invalider og faldne efterladte. Og *Sønderjyske Årbøger 2014* bragte Mogens Rostgaard Nissens artikel om de danske civilfanger 1914, der udredte det bureaukratiske spil bag arrestationerne.

Historisk Samfund kunne heller ikke forbigå, at det i 2014 var 125 år siden, at første årgang af *Sønderjyske Årbøger* udkom. Jubilæet blev markeret med en særlig fyldig årgang – 576 sider i alt. Formanden gav et kort rids af årbogens historie, men vigtigere var og er Hans-Ole Mørks indholdsfortegnelse til årgangene 2000-2014, der supplerer tidligere indholdsoversigter for årgangene 1889-1988 og 1989-1999. Dermed kan 125 års artikler og anmeldelser nemt tilgås af læserne.

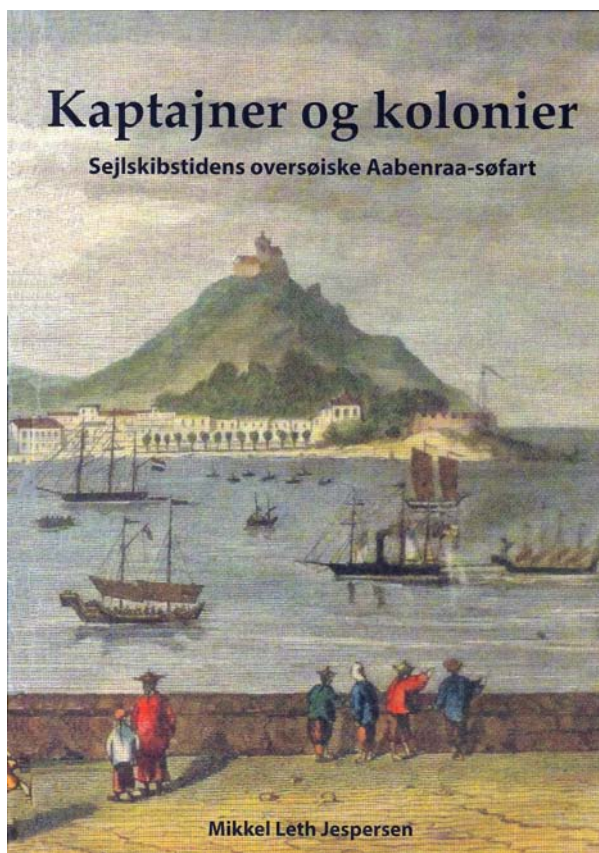
Jubilæumsårgangen indeholdt ud over de allerede nævnte artikler Jørgen Wittes kildekritiske undersøgelse af Aabenraa bys skrå fra 1335, Thomas Clausens fortsatte behandling af mølletvangen og dens ophævelse i hertugdømmet Slesvig, Erik Nørns redegørelse for nationalpolitik og skolebyggeri og det hemmelige statsilskud til sønderjysk skolevæsen 1937-1970, Merete Bo Thomsens medrivende beretning om luftangrebet på Flensborg den 24. maj 1943, Hans Schultz Hansens analyse af det tyske mindretals ledelse før og efter 1945, Erik Randels erindringer om besættelsesårene og Carl Christian Jessens grundigt annoterede udgave af pastor Carsten Petersens erindringer 1871-1943. Årbogen bragte endvidere en nekrolog over dr. Johann Runge (1926-2014). Runge var mangeårig leder af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig med speciale i »den første sønderjyde« Christian Paulsens historie og i 1980'erne formand for Sydslesvig kreds. Endelig indeholdt årbogen som sædvanligt anmeldelser og årsberetninger fra landsdelens arkiver, museer og forskningsinstitutioner samt nyt fra den lokalhistoriske arbejdsmark. Jubilæumsårgangen blev præsenteret den 21. november på Sønderborg Slot.

Fremtidsperspektiver – søfartshistorie og digitalisering

Årets mange jubilæumsmarkeringer gav vores forening gode muligheder for at formidle nøglebegivenheder i den sønderjyske historie ud til bredere kredse, end vi sædvanligvis når ved vore aktiviteter. Styrelsen mener, at disse muligheder blev udnyttet efter bedste formåen, om end det kunne være svært at profilere lige præcis vores forening blandt de mange aktører og samarbejdspartnere. Det lykkedes således ikke at omsætte årets stærke opmærksomhed om historien til en medlemsfremgang – desværre tværtimod, idet medlemstallet faldt fra 2.350 medlemmer ved årets begyndelse til 2.230 ved dets slutning. En del af nedgangen kan dog forklares med omlægningen af kontingentopkrævningen fra foråret til efteråret, idet der i 2014 blev foretaget to opkrævninger, mens der kun var et enkelt år til at indhente de udmeldelser, som opkrævningen traditionelt resulterer i.

De mange jubilæer rummede også en fare for, at vores forening i 2014 blev mere tilbageskuende, end godt var. Historisk Samfund skal ikke være en mindearrangør; vi skal være et historiefortællingsforetagende. Det kræver, at vi også retter blikket mod fremtiden. Og det gjorde vi i 2014.

Som nævnt i tidligere årsberetninger har Historisk Samfund valgt at engagere sig særligt i udforskningen af den sønderjyske søfartshistorie. Det er foreningens nye grundforskningsprojekt efter landbrugshistorien. Her bragte 2014 gode resultater og fremskridt. Kort før jul kunne vi præsentere Mikkel Leth Jespersens grundige undersøgelse af Aabenraa-søfarten i 1800-tallet, der

Museumsinspektør, ph.d. Mikkel Leth Jespersen afsluttede i 2014 sit forskningsprojekt »Et globaliseret lokalsamfund. Ude og hjemme med Aabenraa-søfarten under 1800-tallets kolonialisme« med bogen *Kaptajner og kolonier. Sejlskibstidens oversøiske Aabenraa-søfart (1820-1890)*. Bogen blev udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland i samarbejde med Museum Sønderjylland. Med bogen er en vigtig brik på plads til den tobinds-sammenfatning af den sønderjyske søfarts historie, som det er Historisk Samfunds og Museum Sønderjyllands mål at udgive. Foto: Museum Sønderjylland, ISL.

udkom i bogform under titlen *Kaptajner og kolonier. Sejlskibstidens oversøiske Aabenraa-søfart*. Her følges udbygningen af byens oversøiske søfart i sejlskibenes storhedstid. Den skete med udgangspunkt i et stærkt lokalt kaptajnsmiljø og et højt udviklet skibsbyggeri, som muliggjorde udnyttelsen af de muligheder, der opstod for en global søfart i kølvandet på den britiske kolonialisme. Bogen er på 320 sider og blev præsenteret den 17. december på Rigsarkivet i Aabenraa. De mange fremmødte benyttede lejligheden til at sikre sig et eksemplar til favepris.

Med Mikkel Leth Jespersens bog er en vigtig brik på plads til den tobindsammenfatning af den sønderjyske søfarts historie, som det er foreningens og Museum Sønderjyllands mål at udgive. Også her bragte året fremskridt. På et seminar på Rigsarkivet i Aabenraa den 16. januar hørte de godt 40 deltagere fem indbudte forskere gøre status over vores viden om den slesvigske søfart i de forskellige perioder og for de »sorte pletter«, der bør gøres noget ved. Ved samme lejlighed blev der sammensat et forfatterhold bestående af vicedirektør og seniorforsker Flemming Rieck, Museum Sydøstdanmark (oldtid), professor Bjørn Poulsen, Aarhus Universitet (middelalder og 1500-tal), professor Martin Rheinheimer, Syddansk Universitet (1600- og 1700-tal), museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen, Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa (1800-tal) samt museumsinspektør Karsten Hermansen, Marstal Søfartsmuseum (tiden efter 1920). På et forfatterseminar den 27. august blev projektet nærmere skitseret, så en projektbeskrivelse med tidsplan og budget kunne udarbejdes og danne grundlag for fondsansøgninger. Og de første ansøgninger er sendt af sted – resultatet heraf og det videre arbejde for at opfylde de lagte planer omtales i årsberetningen for 2015 på næste årsmøde!

Historisk Samfund har erkendt, at mere og mere af historieformidlingen foregår over internettet. Vi har derfor søgt gradvist at udbygge vores hjemmeside og opdatere den grafisk. Der er imidlertid behov for at foretage et kvantespring, så langt mere af vores forskningsresultater og vores formidling bliver elektronisk tilgængelig. Derfor nedsatte vi i foråret 2014 et fornyelsesudvalg bestående af Mogens Asmund, Kristian Pallesen, Karl Erik Olesen, René Rasmussen og Mogens Rostgaard Nissen. Udvalgets betænkning blev forelagt styrelsen i november. Her pegede udvalget på, at der er et behov for salgbare bøger om brede emner, der gerne må udspringe af en foredragsrække. Det anbefalede, at foreningen allerede nu lagde planer for Genforeningsjubilæet i 2020. Endvidere fremhævede udvalget, at de ældre årgange af *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjysk Månedsskrift* bliver gjort digitalt tilgængelige via nettet. Men også de ældre skrifter bør digitaliseres, og først og fremmest bør *Sønderjylland A-Å* gøres tilgængelig på vores egen hjemmeside. Fremover bør det endvidere overvejes at udgive tidsskrifter og bøger både som e-bøger og i traditionel form. Endelig pegede udvalget på en række aktiviteter, som skal bidrage til igen at nå et medlemstal på ca. 2.500 og fastholde det.

Digitaliseringen af vore to tidsskrifter er allerede sat i værk i samarbejde med Det Kongelige Bibliotek, der står for hjemmesiden www.tidsskrift.dk, og her vil man snart kunne se årbøgerne bortset fra de seneste tre årgange. Månedsskriftet kommer på noget senere. Vi vil selvfølgelig på Historisk Samfunds hjemmeside anføre links hertil. For at konkretisere udvalgets anbefalinger i øvrigt på digitaliseringsområdet blev der nedsat en arbejdsgruppe bestående af Kim Furdal, Sonny B. Andersen og Kristian Pallesen. Der nedsattes ligeledes en arbejdsgruppe bestående af formanden, Carsten Porskrog Rasmussen og Mogens Rostgaard Nissen til planlægning af genforeningsjubilæet i 2020. Der har tillige været arbejdet videre med kommende foredragsrækker med efterfølgende bogudgivelser; her samler planerne sig foreløbig om »Sønderjyske erhvervsfyrtårne« og »Sønderjyske skikke og traditioner«.

Omorganisering af kontoret – frivillige hjælpere

Kravet om fremsynethed omfatter også foreningens økonomi. Der har i de seneste par år ikke været storsælgende bøger som *Sønderjyllands historie I-II*, *Sønderjylland A-Å* og *Skurke og helte i Sønderjyllands historie*. Provenuet fra bogsælget har derfor været nedadgående, og såvel i 2013 og 2014 har der været underskud på regnskabet, og 2015 tegner heller ikke for lyst. Vi har derfor måttet foretage en tilpasning af omkostningerne. Det har betydet, at der siden efteråret ikke har været en ansat kontormedhjælp. Vi har valgt i stedet at klare opgaven ved frivillige, i en overgangsperiode suppleret med en tilkøbt assistance til bogføringen, men også denne del er i foråret 2015 overgået til frivillig medhjælp. De første frivillige var Hans-Ole Mørk og Mogens Asmund, der begge har sat sig grundigt ind i de forskellige funktioner og foretaget en del forenklinger af arbejdsgangene. De har endvidere forbedret indkøringen af flere frivillige. Her er foreløbig Henrik Posselt trådt til med særligt henblik på vores bogholderi, og desuden står Maria Erbs og Peter Weber umiddelbart for at blive sat ind i arbejdet. Foreningen skylder de to pionerer og de siden tiltrådte en meget stor tak for deres indsats for at billiggøre vores administration. Jeg tror ikke, at medlemmerne skal forvente sig en ringere service ved den nye ordning – i flere henseender nærmest tværtimod.

En anden forandring har været en renovering og ny indretning af kontorlokalerne, således at det ene lokale udelukkende fungerer som det nære boglager og bogbutik, hvor vore bøger præsenterer sig på en indbydende måde for købere, mens det andet lokale både fungerer som kontorarbejdsplads, pakkerum og mødelokale for mindre møder.

Andre frivillige kræfter har medvirket i 2014. Finn Bach har besøgt alle sønderjyske boghandlere for at afsætte vore bøger i kommission og gennemført en tilsvarende kampagne over for de sønderjyske højskoler, ligesom han har stået for bogsælget ved mange arrangementer, bistået af Hans-Ole Mørk og Mogens Asmund. Det gælder bl.a. den sønderjyske bogcafé på Museum Sønderjylland i Haderslev den 1. november. Uanset at foreningen netop havde indkøbt en Dankortterminal, var deltagelsen og bogsælget ved denne lejlighed så beskedent, at vi har indstillet vores deltagelse. Vi har med Kristian Pallesen som ankermand i 2014 indført elektroniske nyhedsbreve som en ny og hyppig kontakt til de af vore medlemmer, der har bedt om det. Og det har mange allerede gjort, ca. 500. Kristian Pallesen har endvidere overtaget redigeringen af foreningens indstik i *Sønderjysk Månedsskrift*, mens Hans-Ole Mørk står for den grafiske udformning. Foreningen skylder også disse frivillige tak.

I denne forbindelse skal det også nævnes, at Arne Fredsted Jørgensen på årsmødet den 26. april blev indvalgt som styrelsesmedlem og har overtaget kassererposten efter Mogens Asmund. På sidste årsmøde blev Kristian Pallesen også valgt ind i styrelsen.

Rejser, udflugter og foredragsrækker

Ved årets begyndelse stod udflugtsudvalgets faste støtter Carsten Porskrog Rasmussen, Lars N. Henningsen og Mogens Asmund med en ønskeseddel fra 50 medlemmer om at få gentaget den vellykkede Hessen-Kassel rejse året før. Ønsket blev indfriet i dagene 12.-15. juni, og igen blev vandringerne til Kas-

sels historiske seværdigheder og landgrevernes storslåede slotte og parker i omegnen en smuk oplevelse begunstiget af strålende vejr. De århundredlange bånd mellem fyrstehusene i Hessen og Danmark blev opsøgt lige fra det nydelige lystslot Louisenlund ved Slien til det monumentale Wilhelmshöhe ved Kassel. Undervejs lykkedes det at identificere den danske prinsesse Carolines noget forsømte mausolæum på den gamle kirkegård i Kassel. Efterfølgende har byens Umwelt- og Gartenamt taget venligt mod vores forslag om at sørge for en bedre skiltning af dette markante udtryk for dansk-hessisk historie. Vi venter spændt på resultatet.

Foredragsrækken om Sønderjyllands historie nåede i september 2014 til hovedstaden. Den var en fortsættelse af vores gode samarbejde med Folkeuniversitetet i Aarhus, som har en afdeling på den tidligere lærerhøjskole i Emdrup. Foredragsrækken i København samlede godt 70 deltagere, som også var flittige bogkøbere.

Som sædvanlig afholdt kredsene en række udflugter og foredragsarrangementer. *Haderslev kreds* besøgte Sønderjysk Skolemuseum i Over Lerte og havde i Gretbjerghus – den gamle skole i Halk – et arrangement om kleinbanerne i Haderslev amt med Peter Schaffer Hansen som foredragsholder. *Aabenraa kreds* var også i 2014 medarrangør af afstemningsfesten på Folkehjem. Den altid aktive *Sønderborg kreds* afsluttede temaet om skovens historie med et foredrag med skovrider Inge Gillesberg om sikring af skovene mod storm, en rundtur i Nørreskoven og et foredrag ved Sonny B. Andersen om træet som symbol. Senere på året besøgte kredsen Svenstrup kirke, hvor Peter Møller fra Himmark fortalte, og Henning Mathiesen holdt foredrag om emnet »Danmark fra Hamborg til Stettin« om Valdemarernes erobringer i Østersøområdet. *Tønder kreds* gennemførte en flerdagestur til Oslo, som var den tredje og sidste rejse i vikingernes fodspor. Som optakt hertil holdt arkæolog Silke Eisenschmidt foredrag om vikingerne i Norge. *Sydslæsvig kreds* havde en foredragsaften på Dansk Centralbibliotek, hvor Mogens Rostgaard Nissen fortalte om »Friservolden« og blokeringsstillingerne 1944-45. Kredsene har derudover holdt deres generalforsamlinger og de årlige fællesmøder med de lokalhistoriske arkiver.

Tak til fonde og samarbejdspartnere

Historisk Samfund for Sønderjylland skylder som de foregående år Museum Sønderjylland – Institut for Sønderjysk Lokalhistorie en stor tak for assistancen til vores sekretariat, ligesom Museum Sønderjyllands andre afdelinger og Rigsarkivet i Aabenraa lagde plads til mange af vore arrangementer på favorable vilkår. I årets løb har vi med tak modtaget tilskud fra Kulturministeriet, Den sønderjyske Kulturaftale, Dansk Kultursamfund af 1910, Alving Fonden, Traugott Møllers Fond, Vicepolitimester Per Thaulows og Hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøm's, Fond, H.P. Hanssens Mindefond, Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation og Skifter Andersens Fond.

Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Arne Fredsted Jørgensen, regnskabet. Dette fremviste et underskud på 130.125 kr., der dækkes af foreningens frie reserver. Kassererens

beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt. Kontingentet for 2016 fastsattes uændret til 295 kr., medlemskab alene med *Sønderjyske Årbøger* til 195 kr. og abonnement på *Sønderjysk Månedsskrift* til 245 kr. Der var ikke indkommet forslag til årsmødet. Ved valgene til styrelsen blev Mikkel Leth Jespersen, Lennart S. Madsen og René Rasmussen genvalgt. I stedet for Morten Andersen og Henrik Becker-Christensen, der ikke ønskede genvalg, valgtes Anne Marie Overgaard, museumsinspektør ved Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder med arbejdssted på Højer Mølle og Mogens Rostgaard Nissen, afdelingsleder ved Forskningsafdelingen og Arkivet på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Formanden takkede de to afgående styrelsesmedlemmer Henrik Becker-Christensen, der har været medlem siden 1979, og Morten Andersen, medlem siden 2008. Endvidere rettede han en tak til Finn Clemmensen, der på generalforsamlingen i Tønder kreds er blevet afløst som formand af Carl E. Michelsen og derfor udtræder af styrelsen. Jørn Andersen og Olaf Krag blev genvalgt som revisorer. Under eventuelt efterlyste Erik Nørr seminarielever, der havde været »på græs« i Sønderjylland i 1950'erne og 1960'erne. Efter kaffebordet hørte forsamlingen med stor interesse på overinspektør Henrik Skov Kristensens foredrag »De hvide busser 1945- den sønderjyske vinkel«. Årsmødet sluttede med rundvisning på skolen ved Bjarne Ebbesen.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Ved årets generalforsamling i april måned fortalte Lars Henningsen om krigsgravene fra 1848 og 1864 på Aabenraa kirkegård.

Bestyrelsen tog afsked med kredsens mangeårige medlem Ellen Jensen fra Hovslund. Desuden udtrådte Kaj E. Møller fra Felsted. Nyvalgt til bestyrelsen blev Tove Nørgaard og Peter Fastrup, begge Aabenraa.

I sommeren 2014 havde vi igen ture til kirkegården i Aabenraa med pænt besøg, og til turen i september til Sikringsstilling Nord i Lerskov plantage, Rugbjerg og Andholm ved Rødekro var der 30 deltagere. Vi var med ved indvielsen af det nye lokalhistoriske arkiv for Ensted Sogn. Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger blev afholdt i Rødekro, hvor Gert Jacobsen fortalte om Damgård Mølle. Der er stor opbakning til disse årlige møder med de lokalhistoriske foreninger.

Erling L. Madsen

Haderslev kreds

Året 2014 var på alle områder præget af de mange mærkedage og minderige årstal både i Haderslev kreds og i Historisk Samfund for Sønderjylland og alle de forskellige foreninger med en historisk interesse.

Haderslev kreds afholdt det årlige møde med de lokalhistoriske arkiver i Skodborg med indlæg omkring Første Verdenskrig. Der har i forlængelse af den store interesse omkring kleinbanernes historie været afholdt foredrag med Henrik Schaffer Hansen om specielt jernbanelinjerne, som udgik fra Haderslev med særlig fokus på Haderslev Næs. Mødet blev afholdt på Gretbjergshus – den tidligere Halk Skole.

I tilknytning til årsmødet, som blev holdt på Sønderjysk Skolemuseum, var der indblik til skolelovene af 1814. De øvrige minderige årstal i tilknytning

til 1814, 1864 og 1914 har indgået i samarbejdet med øvrige foreninger og aftenskoler.

Karl Erik Olesen

Sønderborg kreds

Kredsens aktiviteter i 2014:

26. februar: Foredrag ved skovrider Inge Gillesberg om »Hvordan sikrer vi skoven i forhold til den næste storm?«.

26. marts: Rundvisning i Dybbøl kirke.

22. april: Generalforsamling med foredrag ved Sonny B. Andersen om »Træet som symbol«.

7. maj: Rundtur i Nørreskoven med skovfoged Alf Odsbjerg.

18. september: Kirkebesøg i Svenstrup, hvor Peter Møller fortalte om Svenstrup kirkes historie.

21. oktober: Foredrag ved Henning Mathiesen om Valdemarerne.

5. november: Møde på Cathrinesminde Teglværksmuseum med de lokalhistoriske foreninger.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

Den 23. april afholdt vi generalforsamling i Tønder kulturhus, hvor arkæolog Silke Eisenschmidt fra Haderslev Museum fortalte om vikingerne i relation til vores tur til Oslo som afslutning på vores vikingeture i Danmark, England og Norge. Efter mødet konstituerede vi os uden ændringer.

Den 10. september var der møde i Bredebro med de lokalhistoriske foreninger, hvor næsten alle foreninger i Tønder kreds var til stede. Som sædvanlig kunne de fortælle om et travlt år med mange tiltag.

Finn Clemmensen

Sydslesvig kreds

Generalforsamlingen fandt sted den 31. marts i »Det danske Hus« i Sporskiftet. Ved den lejlighed måtte vi sige et stort og hjerteligt »tak for indsatsen« til to garvede bestyrelsesmedlemmer, nemlig Jørgen Kühl og Anders Schaltz Andersen, der i næsten 25 år havde varetaget lokale »historienørders« interesser, og som nu ønskede at stoppe på de poster.

Som nye medlemmer til bestyrelsen valgte generalforsamlingen to historieinteresserede personer: lederen af Den Slesvigske Samling på Dansk Centralbibliotek Jan Jessen, Flensborg, og lærer på Hans Helgesen-Skolen i Frederiksstad Sybilla Nitsch, Eggebæk.

Efter generalforsamlingen holdt arkivleder Frank Ludowitz anden halvdel af »tvillingeforedraget« «Slesvig-Holstens historie i 1800-tallet« – nu set fra tysk side. Hans Schultz Hansen, der holdt sit danske foredrag i efteråret 2013, og Frank Ludowitz afrundede deres indlæg med at påpege de store ændringer, der har fundet sted i samlivet mellem grænseegnens tyske og danske befolkningsgrupper.

Ved konstitueringen den 5. juni valgtes Sybilla Nitsch til kasserer som afløser for Anders Schaltz Andersen, Kristian Arentsen blev protokolfører

som afløser for Jørgen Kühl og Jan Jessen blev bisidder. Kirsten la Cour fortsatte som formand.

Den 10. september var kredsen medarrangør ved »En dag i felten...«, et arrangement for 5. og 6. klasses elever, som Dansk Skoleforening for Sydslesvig indbød til i forbindelse med markeringen af 150-året for 1864.

Det er kredsbestyrelsens mål, at fastholde og udbyde samarbejdet med Skoleforeningen, så det både for eleverne, deres forældre og lærere bliver en naturlig ting at tænke den historiske dimension med i hverdagslivet.

Den 18. november kunne vi indbyde til foredrag ved Arkiv- og forskningsleder Mogens Rossgård Nissen på Dansk Centralbibliotek Flensborg. Emnet var »Friservolden og blokeringsstillingen i 1944-45«.

Kirsten la Cour

Oversigt over årsskrifter og periodica 2014/2015

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2014/2015

Agerskov

Årsskrift 2014

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Agerskov sogn. 2014. 32 sider.

Indhold: »Mindeord« – Henning Mathiasen: »Et stykke nutidshistorie« – Frede Tjørnelund (red.): »Stort og småt i Bovlund« – Hanne R. Mathiesen: »Krigen 1864« – Hanne R. Mathiesen: »Skolen 200 År« – Frede Tjørnelund: »Bovlund Ploven« – Hanne R. Mathiesen (red.): »Det stod i avisen« – Hanne R. Mathiesen (red.): »Verdenskrigen 1914-18« – »Udflugt« – »Bestyrelsen«.

Årsskrift 2015

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Agerskov sogn. 2015. 32 sider. Indhold: »Mindeord« – »Skolen i 200 år – jubilæum 1814-2014. Fortælling af Marie Thomsen« – »Arne Skotte Møller« – »Fire gange jul« – Chresten Bossen: »Fortælling fra tiden omkring 1. verdenskrig« – Frede Tjørnelund: »Marten Refslund Poulsen« – »Dengang i Rangstrup« – »Udflugt« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Jens Lautrup, »Meldkjær«, Overbyvej 4, Geestrup, 6520 Toftlund, tlf.: 74 83 11 79, email: meldkjaer@mail.dk.

Augustenborg

Årsskrift 2015

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn. 2015. 40 sider. Indhold: Birte Thuesen: »Forord« – Poul Krog: »Mindepladsen for H.C. Andersen« – Paul Hartmann: »Eli Kristensen, Augustenborg« – Birte Thuesen: »Opråb til borgerne« – Hans Andersen: »Jørgen Peter Kjær« – Poul Krog: »Fjordhotellet 1965-2015« – Hans Lind: »Diakonisserne i Augustenborg« – Poul Krog: »Prinsesse Louise af Augustenborg« – Birte Thuesen: Den gamle sømand på Augustenborg Havn« – Birte Thuesen: »Peter Andresens bære« – Poul Krog: »Ankeret på havnen«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08, email: aug.larkiv@pc.dk

Bevtoft og Tirslund

Årsskrift 2015. Aktuelt fra arkivet

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Bevtoft og omegn. 2015. 28. årgang. 31 sider. Indhold: Iver Nielsen: »Til fest i Åbøl Kro og Tirslund Forsamlingshus« – Mogens Ladegaard: »Bevtoft under Den Store Krig og Genforeningen« – »Årets gang i Bevtoft Lokalhistoriske arkiv og Forening«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Bevtoft og omegn, Bevtoft Skole, Krygersvej 45, 6541 Bevtoft.

Bov og Holbøl sogne

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne årgang 2014

Udgivet af Historisk Forening for Bov og Holbøl Sogne. Årgang 37. 2014. 96 sider. Indhold: »Forord« – Ib Krogh-Nielsen: »Hotellet i Sønderhav og den store tid der var« – Hans Christian Jørgensen: »Den lille ydmyge gade med det fornemme navn« – Frode Johannsen og Jens Michelsen: »Barndommens Kejsergade i Bov« – Anne Grete Schlaikjer-Petersen: »Den rene 'Matador' i Padborg engang« – Erik Hedegaard Hansen: »Da det hele var på skinner i Padborg« – Torben Ølholm: »Det daglige brød og meget mere til« – Torben Ølholm: »Da unge Leman-løver brølede i Padborg« – Aage Emil Hansen: »Fra beredne gendarmer til mobile patruljer« – Torben Ølholm: »Aage Falkenberg – streger til en skitse« – Kristian Jürgensen: »Den stramme skole i 50'ernes Bov« – »Mindeord« – John Levin: »Årets Hus« – Mads Mikkel Tørsleff: »Nyt fra museet Oldemorstoft« – John Levin: »Året der gik« – Jørgen Rasmussen: »Årsberetning for Bov Lokalarkiv« – »Historisk årbog« – »Bestyrelsen i Historisk Forening for Bov og Holbøl Sogne«.

Ekspedition: Museum Sønderjylland, Oldemorstoft, Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 51 50, email: bov@museum-sonderjylland.dk

Broager

Broagerland XVIII. Udgivet af Broagerlands Forening for Broagerland. 2014. 100 sider. Indhold: Carl Jürgen Bock: »Forord« – »Fra bestyrelsen« – Kristian Anker-Møller: »Organist Klein« – Christa Ryborg: »Skodsbøl stationsby« – Tøge Zachariassen: »Landbrug på Broagerland« – Bent Gundersen: »Familien i 3 generationer« – Anni Friedrichsen: »Broager Taxi« – Jørgen Thomsen: »Danske civilfanger« – Birgit S. Christensen: »Anna og Arnold« – Jürgen Hansen: Kaj Østergaard: »Bergensfarerne« – »Set og sket«.

Ekspedition: Carl Jürgen Bock, Skeldekobbøl 20, 6310 Broager, tlf.: 74 44 14 58, email: bock@bbsyd.dk

Egen

Årsskrift 2014

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening. 2014. 48 sider. Indhold: »Forord« – Peter Petersen: »Lidt om foreningen« – »Guderup Brugsforening« – »Nørreskovens huse« – »Tilbagetoget fra Dannevirke i 1864« – »Jul i gamle

dage fortalt af Marie Schmidt, Stolbro Gade 43« – W. Deichgräber: »E støvsucheagent« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Peter Petersen, Møllevvej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Ensted

Årsskrift 2014

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening, 2014. 64 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – Rita Æbeløe Clausen: »Nye lokaler« – »Tilbage i folden« – »Skæbner fra Ensted Sogn« – Bent E. Olesen: »Mindetavlerne i Ensted Kirke over faldne i krigen 1914-18« – »Det skete i 1914« – »Billeder« – »Det skete i 1964« – Kim Furdal: »Enstedværket« – Svend B. Frandsen: »Hostrup sø« – »Billeder« – »Guldkonfirmation 2014« – »Årsberetning 2013-14« – »Foreningens bestyrelse – åbningstider«.

Ekspedition: Niels Høj Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57, email: biniro@mail.dk

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn 2014

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn. Nr. 32. 2014. 106 sider. Indhold: Ejner Thaysen: »Infanterist på Vestfronten under krigen 194-1918« – Andreas Asmussen: »Asmus Friedrich Lorenzen og hans familie« – Leo Winther Petersen, Ole Andersen og Kai E. Møller (red.): A.F. Lorenzens dagbog fra 1885« – Hans Stengaard Jessen: »Familien Jessen i Tråsbøl« – Birthe Møller: »Min skolevej til Felsted skole« – Lorenz Lorenzen: »Uddrag af Hejmdal 1914« – Hans Jørgen Nissen: »To krigsveteraner mødes« – Lorenz Lorenzen: »Uddrag af Hejmdal 1864« – Andreas Asmussen: »Sårede og døde fra Felsted sogn i 1. og 2. slesvigske krig« – Kirsten P. Lock og Kai E. Møller: »Fem brødre som faldt i 1. Verdenskrig« – Andreas Asmussen: »Sønnichsenfamilien – Stenenskær« – Hans Christian Moos og Andreas Asmussen: »Krigen og revolutionen« – Andreas Asmussen: »I prøjsisk fangenskab 1864« – »Guldkonfirmation i Felsted kirke søndag d. 6. april 2014« – Andreas Asmussen: »Set og sket i årets løbe« – Andreas Asmussen: »Foreningen – Arkivet – Patsches Hus«.

Ekspedition: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 53 30, e-mail: asmussen@bbsyd.dk

Gram

Årsskrift for Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2014

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2014. 31 sider. Indhold: »Forord« – »Indholdsfortegnelse« – Karl Gunnar Gregersen: »Formandens beretning« – HHL: »Beretning fra arkivet« – Karl Gunnar Gregersen: »Lokalhistorisk arkiv nu med nyt skilt« – »Mindeord« – »Slotsvandmøllen« – »Kræmmerhuset« – »Det gamle åløb« – Hans Petersen: »Hans Petersens erindringer fortsat«.

Ekspedition: Karl Gunnar Gregersen, Åvej 14, 6510 Gram, tlf.: 74 82 20 68, email: kggram@post9.tele.dk.

Gråsten

Årsskrift 2014

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn. 2014. Nr. 40. 75 sider. Indhold: Else Egholm: »1864-2014« – Holger Jacobsen: »Mindehøjtideligheden for 70-årsdagen for Oberst Svend Paludan-Müllers død« – Else Egholm: »Theophil Pastwa« – Gerd Conradsen: »En gårdhandel og en aftægtskontrakt i Kværs år 1811« – Else Egholm: »Årets gang« – Bodil Gregersen: »Foreningens beretning« – Else Egholm: »Beretning fra arkivet« – »Bestyrelsen« – »Indholdsfortegnelse 1975-2013«.

Ekspedition: Bodil Gregersen, Klokkevej 2, Rinkenæs, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 31 81, email: bouf@post.tele.dk

Hejls-Hejlsminde

Engbo. Historien om en bygning. Årsskrift 2014

Udgivet af Lokalhøstøriske Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde 2014. 79 sider. Indhold: »Plejehjemmet Engbo 1970-1988« – »Lokalcenter og Forsamlingshus. Engbo 1993-2014« – Amy Lewring: »Familien Momsen Petersen«.

Ekspedition: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54, email: trappendal@profibernet.dk

Hoptrup

Hoptrup Sogns Lokalhøstøriske forening 2014

Udgivet af Hoptrup Sogns Lokalhøstøriske Forening. 31. årgang. 2014. 47 sider. Indhold: Jens Knudsen: »Årsberetning 2014« – Jørgen Hasberg: »Til Marstrup Mejeris 60 års jubilæumsfest 12. januar 1950« – Birger Wilcke: »Haderslev Gram Rødding« – Ove Ethelberg: »Faldne fra Hoptrup sogn 1914« – »Fra 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – »Hoptrup. 20. oktober 1914. Af et Feltbrev« – »Hoptrup. Andelsmejeriet 'Borgegaard'« – Ove Ethelberg: »Revolvermartha« – Jørgen Hasberg: »Rørskær ved Dammen« – »Udflugt 2015« – Johan Kirkmand: »Befrielseserindringer fra Diernæs« – Ove Ethelberg: »Slusehuset i Diernæs«.

Ekspedition: Jørgen Hasberg, Kalmargårdparken 18, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf.: 64 57 68 86.

Højer

Højer Lokalhøstøriske Forening 2015

Udgivet af Højer Lokalhøstøriske Forening. 2015. 22 sider. Indhold: Jørn F. Petersen: »Året der gik. 2014« – Jørn F. Petersen: »Ernst Albrecht von Bertouch« – Tage Bundgaard: »Højer Mølle fra forfald til attraktion« – John Frederiksen: »Kulturhistoriske spor. Jordsand – der var engang, fra en forsvundet, dansk hallig«.

Ekspedition: Jørn Frenesen Petersen, Ternholm 3, 6280 Højer, tlf.: 74 78 28 79, email: debjerg@email.dk

Hørup

Lokalhøstøriske Forening for Hørup Sogn. Årsskrift nr. 33 – 2015

Udgivet af Lokalhøstøriske Forening for Hørup Sogn. Nr. 33. 2015. 40 sider.

Indhold: Anton Marckmann: »Naturopretning og naturpleje på trillen« – Christen Clausen: »Gengivelse af interview af Hansine Tækker i Vestkysten 1976« – Christian Clausen: »Fortsættelse til 'Den sidste slagterbutik i Hørup« – Christian Clausen: »Fra Peter A. Christensens arkiv om hændelser og personer fra Mindebjerglav – fremdraget i anledning af 150 året for 1864« – Kirsten Munch: »Oplevelser i Sønderjylland 1920-1995 (afslutning fra årsskrift 32-2014)« – Karin Kaad: »Skulle have været præst men blev læge. Interview med Anton Marckmann« – Kurt Phillipsen: »Min vej til Hørup Centralskole« – Andreas Kaad: »Årets gang 2014« – »Sognet rundt (rundt)« – Henning Popp: »Arkivet 2014 – notat« – »Generalforsamling 2015 med dagsorden«.

Ekspedition: Bent Zachariassen, Skovhøj 47, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 89.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2014

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn. 2014. 52 sider. Indhold: Mathias Nørgaard: »Forord« – »Året 2014 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn« – »Mindeord« – Kaj Sandholdt: »Faldne fra sognet i 1. verdenskrig« – Ole Fredsted Aaling: »Naa, Dagen efter havde vi lidt Hovedpine« – Ellen L. Petersen: »Kære lille Anne« – Kaj Sandholdt: »Familien Schmidt på Adelvej« – Kaj Sandholdt: »Vandmøller ved Slevad« – Ellen L. Petersen: »Skjoldborgs Julemand« – Dines Axelsen: Vejen til Norge« – Aage Nørgaard: »Fra Jegerup til Canada« – »JUIF's drengehold 1978-79« – »Skole-fritteren Jegerup 2004-05«.

Ekspedition: Vojens Boghandel, Rådhuscentret 23, 6500 Vojens, tlf.: 27 11 79 55.

Klipleve

Fra Klipleve Sogn 2014. Lokalhistorisk Forening

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn. 2014. 72 sider. Indhold: »Redaktion af årsskriftet« – Kaj Lassen: »Forord« – »Bestyrelsen i Lokalhistorisk Forening for Klipleve sogn var i 2014« – »Åbningstider« – »Ny leder af arkivet i Klipleve« – Jørgen Knudsen: »Det glemte mytteri« – »'Vinsup' og flæsk« – »Cykeltilladelse fra 1916« – »Påskønnelsesmønt for deltagelse i krigen imod Frankrig 1870-1871« – »Hitler skæg« – Andreas Heinrich Callesen: »Krigsdagbog« – »Klipleve Hovedgade 17 (Storegade)« – Klipleve Hovedgade 25 (Storegade 25)« – Klipleve Hovedgade 27 (Storegade)« – Klipleve Hovedgade 31 (Storegade)« – »E ledde vette« – »Klip fra 1914 Heimdal og 1964 Jydske Tidende«.

Ekspedition: Kaj Lassen, Holmvej 15, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 74 62, email: lassen@bbsyd.dk

Løgumkloster

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. Årsskrift 2015

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. 2015. 46 sider. Indhold: H.P. Christensen: »Besættelsen« – Vagn Lauritzen: »Ved en korsvej – om bebyggelsen i Løgumbjerg« – Niels T. Sterum: »Relikvien fra Løgumkloster Kirke – genfundet« – Hans Chr. Hein: »Orgler og organister i Løgumkloster«.

ster Kirke« – Erik L. Nielsen: »Begivenhederne i Løgumkloster den 9. april 1940« – »Afleveringer til arkivet« – »Arrangementer« – »Foreningsoplysninger«.

Ekspedition: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 43 03, e-mail: vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Løjt

Det gamle Løjt

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening. Bd. 32. 2014. 132 sider. Indhold: Karl Lildholdt: »Forord« – Erling Madsen (red.): Erindringer fra 1. verdenskrig« – Mette Lycke: »Gårdejer Ivar Lycke« – Hans Chr. Elbjerg: »En barsmarkdrengs skæbne« – Hans J. Nissen: »Spionen der forsvandt« – Troels Fink: »Holger Jacobsen 25.12.1906 – 3.3.1978« – Jes M. Holdt: »Paulsgaard« – Margrete Closter: »Slægten« – Helge og Kjeld Andresen: »Th. Andresens bageri« – Karen Harder Lildholdt: »Hvad er der mon i kassen« – Karen Harder Lildholdt: »Færgen til Barsø« – Claus Lildholdt: »Kort over Løjt Kirkeby« – Claus Lildholdt: »Vædderen« – Bodil M. Grau: »Træet« – Claus Lildholdt: »Egen i Avbæk« – Uwe From: »Artikler fra 31 års udgivelser« – »Løjt Lokalhistoriske Forenings bestyrelse«.

Ekspedition: Erling Madsen, Dyvedhoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 78 04, email: elm@madsen.mail.dk

Nordborg

Årsskrift 2015

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Nordborg-området. 2015. 60 sider. Indhold: Jens-Ove Hansen: »Forord« – »Redaktørens side« – »Ih, hvor er det kommunalt ...«.

Ekspedition: Hans Jørgen Berg, Skovvej 14, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 10 58, email: famberg@berg.mail.dk

Rødning

Historisk Årbog fra Rødning-egnen 2014

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg i den »gamle« Rødning Kommune. 2014. 124 sider. Indhold: »Forord« – Hedda Fuglsig (red.): »En smedefamilie i Øster Lindet – Familien Møller, Astrid og Helga fortæller« – Anne Marie Hansen: »Far – Jens Clausen Barsballe, Lundgård« – Kirsten Rosendahl: »Troldkær Skole« – Ester Torp: »Den store Krig – en beretning om forholdene i Nordslesvig under krigen 1. august 1914 – 11. november 1918« – Bent Aarup Sørensen: »Udpluk af breve, sendt hjem fra Søren Rasmussen Fra krigen 1914-1918« – Keld Mortensen: »Et konfirmationsbillede fra 1913« – Ingrid Jensen: »'Æ smøj' Ejnar Møller Madsen fra Brændstrup« – Niels Chr. Andersen: »Livsværket fortsætter – Gerda og Christian Iversen fik skabt grundlaget for Rødning Autoophug« – Søren Ryge Petersen: »Nytårsaften i Skodborg« – Peter Hjuler Jensen: »Hvor blev de af?«.

Ekspedition: Rødning Lokalhistoriske Arkiv, Søndergyden 15, 6630 Rødning, tlf.: 79 96 56 65, e-mail: roeddingarkivet@hotmail.com

Rødekro

Lokalhistorisk Forening Rødekro 2014

Udgivet af Lokalhistorisk Forening i Rødekro. 2014. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Afleveringer til arkivet 2013« – »Året 2013-14« – »For og nu billeder af vores arkiv« – Ingrid Nissen: »En tur i det gamle Øster Løgum i tiden ca. 1908-1964« – Frede Tiedemann: »Ved returnering af effekter fra samlingen efter Senius Tiedemann« – Ove Gubi: »Rødekro Rådhus 1970-2007« – Ingrid Nissen: »Hejmdal for 100 år siden« – »Udnyttet tjenestevillighed« – Terkel Petersen: »Dreng i Øbening i 60'erne« – Oskar Sørensen: »Nedkastning af flyveblade over Danmark« – Christian Jepsen: »Mit barndomshjem i Hønkys« – Egon Kaas (red.): »År 1964 – klip fra Jydske Tidende« – Ellen Jensen: »Jørgensen Iversen fortæller om Horsby« – »Tro, nøjsom og gesvindt« – Christian Skøtt: »Lidt om Rugbjerg. Fra min avisrute som dreng« – Mogens Jessen: »Suppe, steg og is« – Kurt Peter Hansen: »Livsfortælling« – Hans Chr. Clausen: »Erindringer og oplevelser« – Freddy Hansen: »Starten på Hellevads vandværk i 1934«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Østergade 3, 6230 Rødekro, tlf.: 74 66 10 77.

Sundeved

Skrift for Lokalhistorisk Forening for Sundeved 2014

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sundeved. 2014. 90 sider. Indhold: »Mindeord« – Jørgen Petersen: »Hjuler Jørgen Petersens levnedsløb« – Gunnar Solvang: »En overlever fra 1. verdenskrig – Chr. Paulsen fra Fuglsang« – Asta Flyvholm Kjær: »Æ skreres ishuus« – Johan Andresen: »Johan Andresens efterladte erindringer« – Jesper Birkler: »Olav J. Bonefeld – en karismatisk ener fra Snogbæk« – Jens Chr. Møller Jensen: »50 år som KFUM-spejder i Sundevedgruppen« – Svend Jørgensen: »'Æ rollkuun' – en aftægtsfrøken i Avnbøløsten« – »Året der gik«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv, Truenbrovej 21 A, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 61 05, e-mail: sundevedarkiv@gmail.com

Toftlund

Toftlund Lokalhistoriske Forening. Årsskrift 2015. årgang 9

Udgivet af Toftlund Lokalhistoriske Forening. Årgang 9. 2015. 60 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – »Foreningernes by« – Lis Mikkelsen og Kaj Christensen: »Kaj Christensen« – »En skolehistorie« – »Arbejdsliv« – Lis Mikkelsen og Lars-Werner Schmidt: »Kunsten er altid at være likvid« – »Skriftens og sprogets udvikling gennem et århundrede« – »Toftlund kirke for 350 år siden« – »Skønne flydere« – »Slangetårnet på Falck« – »Et spændende liv« – »Klip fra avisen 16/10 1946« – »Købmand Eskesen og Eisenhower« – »Eventyr på fodrejsen« – »For 100 år siden« – »Irene og Carsten Noer« – »En skolehistorie« – »Ruth Betzer« – »Dukkehuset« – Anne Sørensen: »Lorenz Skøtt, Hølleskovvej 5« – »Skolebilleder« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Anne-Grethe Petersen, Mariavænget 9, 6520 Toftlund, 74 83 22 34, email: agg@toftlund.net

Tønder

Tønder-erindringer XV. Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune. 2014
 Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune 2014. 48 sider.
 Indhold: Leif Hansen: »Arthur Hansen, Tønderhallernes første halinspektør« – Verner Madsen: »Fra Brugs i Vestergade til Kvickly på Plantagevej« – Lars Christensen: »Teateret på Tønderhus« – Lorens Hansen: »Oversvømmelsen i Tønder i 1947« – Egon Laugesen: »Cathrines og Christians liv med den store krig« – Valdemar Rasmussen: »U'bach æ slauderi og ball'e vinne« – »Indholdsfortegnelse«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Gl.-Tønder Kommune, Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 33 26, email: mail@lha-toender.dk

Vojens

Årbog 204 for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 28. årgang
 Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 28. årgang. 2014. 67 sider. Indhold: »Forord« – Erik Christensen: »Brødrene Grams interessekontor for arbejdere og for funktionærer« – Agnes Svendsen (red.): »Gavle: Vestervang« – »Noter fra aviser: For 75 og 100 år siden« – »Kong Frederik VII & Gemalindens besøg i det Sønderjyske« – Jane Burmeister: »Læge Arne Burmeister, læge i Vojens« – Jes A. Rätzer: »Korsvejen – Rådhuscentret« – Børge Hansen: »Ledvogterhus nr. 40« – Christian Ludvigsen: »Propelvinge ved Skrydstrup/Uldal« – Katrina Lauritsen: »Vedsted Landbohjem 1944« – Hans Jakob Hansen: »Hans Jørgen Christian Andersen« – Jes A. Rätzer: »Smedemester Carl Keck, Høgelund« – Dagny Houborg: »Barndoms minder under 1. Verdenskrig« – »Navneliste over faldne i Vojens Sogn i 1. Verdenskrig« – »Navneliste over faldne i Vojens Sogn i 1. Verdenskrig« – Agnes Svendsen: »Hans Gram: Hilsen fra din Hans i Rusland« – Nis Bruhn Jessen: »Krigserindringer fra første Verdenskrig« – Preben F. Nørup: »Foreningens virke 2014« – Agnes Svendsen: »Årets gang på Arkivet i 2014« – »En kongelig historie« – »Adresseliste mm. for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området«.

Ekspedition: Preben F. Nørup, Kædevænget 1, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 16 02, e-mail: noerupsenior@gmail.com

Vonsbæk

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn. Årsskrift 11. årgang 2014
 Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn 11. årgang 2014. 27 sider. Indhold: Holger Eskildsen: »Nyt fra formanden« – Tove Grastrup (red.): »Dannevirke. Det stod i avisen« – Holger Eskildsen: »Generalforsamling 20. marts 2014« – »Første Verdenskrig« – »Markedsdag 24. maj 2014« – »Vonsbæk Forsamlingshus« – »Glimt fra 2014« – Rasmus Beck, Hans Rasmussen og Nis dinsen: »Vonsbæks tre veteraner fra 1864« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Holger K. Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 91 10, email: he9110@gmail.com

Øster Lindet

Glimt. Fra Øster Lindet sogns historie, nr. 28, 2014

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn, nr. 28, 2014, 24

sider. Indhold: Kaj Frandsen: »Øster Lindet forsamlingshus er fyldt 120 år« – Tinne Sørensen: »Træk af min livshistorie« – Frode Rindom: »Fra avisudklip 1953- 1954 – 1955« – »Forening og Arkiv«.

Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Aabenraa

Historier fra Bybakken. Årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening 2014

Udgivet af Aabenraa Byhistoriske Forening i samarbejde med Museum Sønderjylland – ISL. 2014. 68 sider. Indhold: »Forord« – Jørgen Witte: »Hvor lå den ældste kirke i Aabenraa« – Lars N. Henningsen: »Fra Kirkepladsen til Forstallé – Aabenraa gamle og ny kirkegård« – Lars N. Henningsen: »Krigene 1848-50 og 1864 og mindemærkerne på Aabenraa kirkegård« – Erika Knudsen: »Erindringer om Prima Kulimport & Skibsfart A/S, Aabenraa« – Orla Jensen (red.): »Kolstrup boligforening 1952-54. Uddrag af bestyrelsesformand Christian Brodersens dagbogsberetning« – Mikkel Leth Jespersen (red.): »Hans Bruhns erindringer – et supplement«.

Ekspedition: Bog og idé, Ramsherred 28, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 22 29.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Forretningsudvalg:

Formand: Områdeleder Forskning og Arkivadgang, adj. professor, dr.phil., Hans Schultz Hansen, Østergade 14, 6392 Bolderslev, tlf. 41 71 74 01 (Rigsarkivet i Aabenraa), e-mail: hsh@sa.dk

Næstformand: Tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil. Lars N. Henningsen, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com

Kasserer: Områdedirektør Arne Fredsted Jørgensen, Mågen 53, 6270 Tønder, tlf. 73 72 44 17, e-mail: ilaj5352@gmail.com

Cand.oecon. Mogens Asmund, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, tlf. 40 36 09 38, e-mail: moas@post.tele.dk

Journalist Finn Bach, Tækkerløkke 44, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 20 98, e-mail: finnbach@hotmail.com

Museumsinspektør, ph.d. Kim Furdal, Museum Sønderjylland ISL- Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Konsulent, cand.polit. Hans-Ole Mørk, Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 22 74 80 62, e-mail: haomoerk@gmail.com

Tidl. kommunikationschef Kristian Pallesen, Sletmarken 38, 6310 Broager, tlf. 61 51 47 88, e-mail: pallesen6310@gmail.com

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Tidl. museumsinspektør, adj. professor, ph.d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34, e-mail: edj@mail.tele.dk (privat), elda@museum-sonderjylland.dk (arbejde).

Museumsinspektør, ph.d. Mikkel Leth Jespersen, Museum Sønderjylland Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk

Overinspektør Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, cand.mag. Anne Marie Overgaard, Margrethevej 1, 6280 Højer, tlf. 35 12 03 21, e-mail: over@museum-sonderjylland.dk

Overinspektør, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: marionogcarsten@webspeed.dk (privat), cpr@museum-sonderjylland.dk (arbejde)

Museumsinspektør, cand.mag. René Rasmussen, Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk

Arkiv- og forskningschef, ph.d. Mogens Rostgaard Nissen, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Nord-erstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg), tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mrn@dcbib.dk

Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsudvalgsformænd:

Haderslev: Karl Erik Olesen, Diernæsvej 220, Sønderballe Strand, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keohaderslev@gmail.com

Aabenraa: Erling L. Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Tønder: Carl E. Michelsen, Galgestrømvej 2, 6270 Tønder, tlf. 74 72 50 63, e-mail: galgestroemvej-2@dlgmail.dk

Sydslesvig: Kirsten la Cour, Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049 4639 782402, e-mail: lac@skoleforeningen.de

Sekretariat og ekspedition:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83, e-mail: hssdj@hssdj.dk

Hjemmeside: www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9-16, fredag kl. 9-12.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Konsulent, cand.polit. Hans-Ole Mørk, Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 22 74 80 62, e-mail: haomoerk@gmail.com

Sønderjysk Månedsskrift: Museumsinspektør, ph.d. Kim Furdal,

Museum Sønderjylland ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk
Skriftrække: Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsudvalg:

Haderslev kreds:

Karl Erik Olesen (formand), Diernæsvej 220, Sønderballe Strand, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keohaderslev@gmail.com
Kirsten Fynbo (kasserer), Søndergade 34 E, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48, e-mail: kirstenfynbo@hotmail.com
Jørn Olesen (sekretær), Øsby Stadionvej 9, Øsby, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 41 31, e-mail: jolesen@mail.tele.dk
Ellen Jensen, Persillegade 9, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 20 30 13 48, e-mail: ellenjensen@skodborg-net.dk
Jørgen Pedersen, Sundparken 66, Aarøsund, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 44 20, e-mail: jelsep@mail.tele.dk

Aabenraa kreds:

Erling L. Madsen (formand), Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk
Iver H. Ottosen (kasserer), Runesvinget 39, 6330 Padborg (send ikke brevpost), e-mail: iverho@mail.dk
Lone Janfelt (sekretær), Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa, tlf. 73 62 21 55, e-mail: lonejanfelt@gmail.com
Tove Nørgaard, Jørgensgård 43B, 6200 Aabenraa, e-mail: tovenoergaard@yahoo.com
Peter Rastrup, Jørgensgård 47, 6200 Aabenraa, e-mail: peter@rastrup.net

Sønderborg kreds:

Christian Bo Bojesen (formand), Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk
Margrethe Iversen (sekretær), Farverløkke 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 08 01, e-mail: mai@lhuset.dk
Svenn-Erik Outzen, Vester Søvej 1, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 00 40, e-mail: buchoutzen@adr.dk
Sonny B. Andersen, Brogade 7, 1., 6400 Sønderborg, tlf. 20 91 39 01, e-mail: sba@bukhmark.dk

Hans Stengaard Jessen, Egernvej 1, Sundsmark, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 72 09, e-mail: Stengaardjessen@mail.tele.dk
Lisbet Marcussen, Sandbjergvej 101, 6400 Sønderborg, tlf. 23 63 28 07, e-mail: Lisbet@bbsyd.dk

Tønder kreds:

Carl E. Michelsen (formand), Galgestrømvej 2, 6270 Tønder, tlf. 74 72 50 63, e-mail: galgestroemvej-2@dlgmail.dk
Olav Madsen (sekretær), Rylen 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 19, e-mail: gorylen@gmail.com
Marie Stærk (protokolfører), Abterpvej 50, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 11 00, e-mail: nielsbock@mail.dk
Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@gmail.com
Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, e-mail: meldkjaer@mail.dk

Sydslesvig kreds:

Kirsten la Cour (formand), Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049 4639 782402, e-mail: lac@skoleforeningen.de
Kristian Bøgebjerg Arentsen (næstformand), Margarethenstr. 16, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 5058224, e-mail: kbarentsen@hotmail.com
Sybilla Nitsch (kasserer), Köningsbergerstr. 14, D-25852 Eggebek, e-mail: Sybilla_Nitsch@skoleforeningen.de
Klaus Tolstrup Petersen, Norderstr. 59, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 8697 140, e-mail: ktp@dcbib.dk
Mogens Rostgaard Nissen, Arkiv- og forskningschef, ph.d. Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Nord-erstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg), tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mnr@dcbib.dk

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE for perioden 1. januar til 31. december 2014

	2014	2013
	<u>kr.</u>	<u>kr.</u>
FORENINGSVIRKSOMHED		
INDTÆGTER		
Foreningskontingent og abonnement	521.159	538.492
Tilskud	269.909	260.610
Andre indtægter	119.629	139.356
	<u>910.697</u>	<u>938.458</u>
UDGIFTER		
Sønderjyske Årbøger	-248.462	-207.430
Sønderjysk Månedsskrift	-447.281	-455.436
Medlemsaktiviteter	-140.309	-147.148
	<u>-836.052</u>	<u>-810.014</u>
RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED	<u>74.645</u>	<u>128.444</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Salgsindtægter vedr. skrifter	211.839	399.898
Forsendelsesudgifter (netto)	-24.561	-55.508
Tilskud til udgivelser	80.000	405.000
Fremstilling af nye skrifter	-77.795	-671.887
Lagerregulering	-84.013	36.254
RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED	<u>105.472</u>	<u>113.757</u>
DÆKNINGSBIDRAG	180.117	242.201
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	<u>-379.235</u>	<u>-303.987</u>
RESULTAT FØR RENTER	-199.118	-61.786
Renteindtægter og udbytte	72.783	72.126
Kursdifferencer m.v.	<u>-3.790</u>	<u>-64.830</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>-130.125</u>	<u>-54.490</u>
Årets resultat modregnes i de frie reserver.		

BALANCE

	31.12.2014	31.12.2013
	<u>kr.</u>	<u>kr.</u>
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	53.921	137.934
Debitorer	185.617	14.888
Tilgodehavende moms	0	76.236
Periodeafgrænsningsposter	64.508	127.904
Obligationer	210	1.259.802
Investeringsbeviser	2.305.310	1.004.025
Likvide beholdninger	<u>827.900</u>	<u>341.684</u>
AKTIVER I ALT	<u>3.437.466</u>	<u>2.962.473</u>
PASSIVER		
Ikke disponerede midler	1.949.433	
Fra årets resultat	<u>-130.125</u>	1.819.308
		1.949.433
<i>Hensættelser:</i>		
Den sønderjyske søfarts historie	500.000	
Kommende års udgifter	<u>350.000</u>	850.000
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER	<u>2.669.308</u>	<u>2.799.433</u>
Forudfaktureret kontingent	527.028	5.880
Skyldige omkostninger	141.773	135.456
Skyldig skat, feriepenge mv.	<u>99.357</u>	<u>21.704</u>
KORTFRISTET GÆLD	<u>768.158</u>	<u>163.040</u>
PASSIVER I ALT	<u>3.437.466</u>	<u>2.962.473</u>

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland.
Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger.

Sign. Olaf Krag og Jørn Andersen

Nyeste udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland

For priser og bestilling: se www.hssdj.dk

I november 2015 udgiver Historisk Samfund for Sønderjylland to nye bøger.

Sønderjysk litteraturhistorie

Den ene bog er H.E. Sørensens grundlæggende værk om sønderjysk litteratur gennem tiderne. Det spænder fra guldhornene til Erling Jepsen og andre af nutidens forfattere. Bogen medtager berømte forfattere som H.A. Brorson, Edvard Lembcke, Marcus Lauesen, Willy-August Linnemann og Peter Seeberg, hvis værker er blevet stående, men også mange mindre kendte og for størstedelen glemte skribenter, som skrev digte, noveller, romaner og skuespil til brug i grænsekampen.

Bogen medtager forfatterskaber på dansk og tysk fra Nordslesvig og forfatterskaber på dansk fra Sydslesvig. Den er et pionérværk.

Bogen udgives sammen med Sprogforeningen.

Erindringer

Den anden er Svend Beiers bog *Sønderjysk lommeuld*, som skildrer et barns opvækst i en sønderjysk landsby, hvor forældrene i 1940 flyttede fra den danske ende af byen til den anden ende omsluttet af hjemmetyskere. »En dreng af tysk familie blev vores bedste legekammerat, men der var et stort spil indover, hvilket man fornemmede og senere forstod kunne have været skæbnesvangert«, beretter Svend Beier om sin opvækst i Vollerup 20 km nord for den dansk-tyske grænse.